

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο αντιπολιτευτικός λόγος κατά την περίοδο 1917-1920

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ελισάβετ Παπαχρήστου
Α.Μ. 1119Μ018

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Λούβη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Βεντούρα Λίνα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Παπαδημητρίου Δέσποινα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελισάβετ Παπαχρήστου, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω σε όλους τους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού προγράμματος «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία» του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου για το υψηλού επιπέδου ακαδημαϊκό πρόγραμμα. Θα ήθελα να εκφράσω από καρδιάς ευχαριστίες στην κ. Λίνα Λούβη, επιβλέπουσα καθηγήτρια της διπλωματικής μου εργασίας, για την εξαιρετική συνεργασία που είχαμε. Η άμεση ανταπόκριση, η διαρκής καθοδήγηση και οι καίριες ερευνητικές υποδείξεις της συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της έρευνας. Ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της τριμελούς επιτροπής κ. Παπαδημητρίου Δέσποινα για τις εύστοχες επισημάνσεις και κ. Βεντούρα Λίνα. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ιδιαίτερα τον κ. Λεβέντη για την πρόθυμη ανταπόκριση σε ό,τι χρειάστηκα και τα ΑΣΚΙ για τη βιβλιογραφική στήριξη την περίοδο της πανδημίας.

Συντομογραφίες

ΕΣΒ	Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής των Ελλήνων
ΙΑΜΜ	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
FO	Great Britain: Foreign Office Papers

Πίνακας περιεχομένων

<i>Εισαγωγή</i>	7
<i>Κεφάλαιο πρώτο</i>	
<i>Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η ενθρόνιση του Βενιζέλου</i>	17
1.1. Το διεθνές κλίμα.....	17
1.2. Η έλευση του Ζοννάρ και το τελεσίγραφο.....	25
1.3. Η αναδίπλωση του Τύπου.....	30
1.4. Ο σχηματισμός κυβέρνησης.....	39
1.5. Τα πρώτα μέτρα και οι πρώτες αντιδράσεις	42
<i>Κεφάλαιο δεύτερο</i>	
<i>Η ανάκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915</i>	52
2.1. Ο πολιτικός χάρτης της αντιπολίτευσης	58
2.2. Η έναρξη της Βουλής και το ζήτημα της λογοκρισίας	64
2.2.1. Διαμαρτυρίες για το Νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας».	68
2.2.2. Ο Νόμος «περί αδικημάτων τινών κατά της ασφάλειας της χώρας» και η απειλή του εσωτερικού εχθρού.....	74
2.3. Η αντιπαράθεση «επί της απαντήσεως στο βασιλικό λόγο»	80
2.3.1. Οι αποχρώσεις της αντιπολίτευσης	88
2.3.2. Ο πολιτικός λόγος των σοσιαλιστών.....	94
2.4. Ο Τύπος και η διαμάχη των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων	99
2.5. Περί «του δυναστικού ζητήματος»	102
2.6. Η αναδίπλωση του Τύπου.....	106
<i>Κεφάλαιο τρίτο</i>	
<i>Μηχανισμοί καταστολής</i>	109
3.1. Λογοκρισία.....	109
3.1.1. Η «ελευθερία» του Τύπου περιστέλλεται	110
3.1.2. Οι αντιδράσεις.....	113
3.2. Εκκαθαρίσεις	124
3.2.1. Εκκαθαρίσεις στη δικαιοσύνη.	124
3.2.2. Εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση.	126
3.2.3. Η αντιπολίτευση αντιδρά.....	129
3.2.4. Εκτιμήσεις για το σύνολο των εκκαθαρίσεων.	137
3.3. Επιστράτευση και στασιαστικά κινήματα	141
3.3.1. Η αντίδραση του Ίωνα Δραγούμη και Δημήτριου Γούναρη.	150
3.3.2. Εκκαθαρίσεις στη Χωροφυλακή και το Στρατό.	152
<i>Κεφάλαιο τέταρτο</i>	
<i>Η συσπείρωση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης</i>	157
4.1. Η «διχασμένη» αντιπολίτευση	158
4.2. Η συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως	165

4.3. Τα πρώτα Διαγγέλματα	171
4.4. Η ίδρυση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων	173
4.5. Τα Ιουλιανά	180
4.6. Η τελευταία σύνοδος της Βουλής.....	183
4.7. Η αντιπολίτευση επανασυσπειρώνεται	186
4.8. Ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου	190
4.9. Η πολιτική «μονομαχία» Βενιζέλου-Γούναρη	193
4.10. Προς τις εκλογές.....	196
<i>Συμπεράσματα .....</i>	<i>204</i>
<i>Πηγές – Βιβλιογραφία.....</i>	<i>215</i>
<i>Παράρτημα .....</i>	<i>224</i>

Εισαγωγή

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επανέρχεται ως πρωθυπουργός του ενιαίου πια ελληνικού κράτους τον Ιούνιο του 1917 σηματοδοτώντας -τυπικά- το τέλος του εθνικού διχασμού. Τα Νοεμβριανά του 1916, οι διωγμοί των βενιζελικών και η επιστράτευση που κηρύσσει η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, αναγκάζουν τις Δυνάμεις της Αντάντ να κλιμακώσουν την πίεση προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο επιβάλλοντας σκληρό αποκλεισμό στο κράτος των Αθηνών. Ο βασιλιάς υπό την πίεση αποδέχεται το τηλεσίγραφο που του επιδίδεται από το γερουσιαστή Ζονάρ και τον Ιούνιο του 1917 εγκαταλείπει τη χώρα αφήνοντας στο θρόνο τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιστρέφει στην εξουσία, ανασυστήνει τη διαλυθείσα Βουλή του 1915 και η Ελλάδα εισέρχεται στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο ελληνικός στρατός θα καταγάγει εντυπωσιακές νίκες στο μακεδονικό μέτωπο και επάξια θα συμβάλει στη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας (Σεπτέμβριος 1918). Ακολουθεί η ήττα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (ανακωχή Μουδανιά) και τέλος η ήττα της Γερμανίας (Νοέμβριος 1918).

Θέμα της παρούσας εργασίας αποτελεί ο αντιπολιτευτικός λόγος κατά την περίοδο 1917-1920. Η διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων όλη την τριετία κινείται σε ένα πολύ αυστηρό πλαίσιο· ατομικές ελευθερίες και δικαιώματα αναστέλλονται, επιφανή στελέχη της αντιπολίτευσης εξορίζονται, η ελευθερία του Τύπου περιστεύεται. Πρόκειται για ένα ειδικό θέμα που προσπαθεί να ανιχνεύσει την ύπαρξη αντιπολιτευτικού λόγου σε μία περίοδο σκληρής διακυβέρνησης από το κόμμα των Φιλελευθέρων και να αναδείξει τον αντίλογο που αρθρώθηκε εκκινώντας χρονικά από την επάνοδο του Βενιζέλου, το Μάιο του 1917 μέχρι και τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920 και τη νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Αποτελεί όμως και ένα πεδίο που δεν έχει ιδιαίτερα ερευνηθεί βιβλιογραφικά, παρόλο που πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία πραγματώνεται το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας με την υπογραφή της Συνθήκης ειρήνης των Σεβρών, τον Ιούλιο του 1920. Τα εθνικά ζητήματα έχουν ερευνηθεί διεξοδικά και συστηματικά από πολλούς έγκριτους ιστορικούς. Βιβλιογραφικά επισημαίνουμε το έργο του Γεώργιου Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, του Νικόλα Πετσάλη-Διομήδη, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917*, το οποίο προσεγγίζει την περίοδο του εθνικού διχασμού. Τα δύο έργα του Γεώργιου Μαυρογορδάτου *1915: Ο εθνικός διχασμός και Μετά το 1922-Η παράταση του Διχασμού* αποτελούν ορόσημο για τη μελέτη αυτής της περιόδου.

Νεότερη μελέτη στο ζήτημα του Μεγάλου πολέμου και της ελληνικής πτυχής αποτελεί το βιβλίο της Έλλης Λεμονίδου *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918), Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*. Με το δίπολο βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός αξιόλογες μελέτες έχουν εκπονηθεί από το Σωτήρη Ριζά στο *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, Στις απαρχές του εθνικού διχασμού (1915-1922)* και *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, και τον Σπυρίδωνα Πλουμίδα στο *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909-1922)* και *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος*.

Η παρούσα έρευνα βασίστηκε κατεξοχήν στη μελέτη και καταγραφή πρωτογενών πηγών: τον ημερήσιο Τύπο και την *Εφημερίδα των Συζητήσεων* της Βουλής των Ελλήνων. Ως προς τον Τύπο μελετήθηκαν 5 κατεξοχήν αντιπολιτευόμενες εφημερίδες το διάστημα 1917-1920, η *Αθήναι* του Γεωργίου Πωπ, το *Εμπρός* του Δημήτριου Καλαποθάκη, η *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου, το *Σκριπ* του Γρηγόριου Ευστρατιάδη και η *Αστραπή* του Κωνσταντίνου Γιολλάση. Η *Καθημερινή*, ακραιφνές έντυπο του αντιβενιζελισμού δεν συγκαταλέγεται στην παρούσα έρευνα, αφενός διότι καλύπτει μόνο ένα έτος (η εφημερίδα εκδίδεται το 1919) αφετέρου οι αναφερθείσες εφημερίδες δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά από τις από τις ήδη δημοσιευμένες μελέτες.

Κατά την πορεία της έρευνας διαπιστώθηκε η ιδιαίτερη συνθήκη που είχε επιβληθεί ως προς τη λειτουργία του Τύπου. Συγκεκριμένα, οι εφημερίδες ήταν υποχρεωμένες να δημοσιεύουν μόνο το δελτίο Τύπου που διένειμε η Βουλή σχετικά με τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, έτσι είχε διαμορφωθεί μία κατάσταση κατά την οποία όχι μόνο απαγορευόταν η δημοσίευση των πολιτικών διαλόγων αλλά και παρεμποδιζόταν συστηματικά η διαμόρφωση ενός αντιπολιτευτικού λόγου στην κοινή γνώμη. Εφόσον οι θέσεις των πολιτικών δεν δημοσιεύονταν στις εφημερίδες, κρίθηκε απαραίτητη η μελέτη της *Εφημερίδος των Συζητήσεων* όλης της περιόδου Κ΄. Οι αγορεύσεις αναδεικνύουν όχι μόνο τους τομείς στους οποίους επικεντρώθηκε η αντιπολιτευτική κριτική, αλλά αποτυπώνουν την πολιτική σκέψη των ανεξάρτητων και σοσιαλιστών.

Βρισκόμαστε στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αι., στη «χρυσή εποχή» των εφημερίδων. Η εφαρμογή νέων τεχνολογιών, η ανάπτυξη τηλεπικοινωνιακών δικτύων και δικτύων διανομής, σε συνδυασμό με την ευρύτερη οικονομική άνοδο και τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας υπήρξαν παράγοντες που λειτούργησαν καταλυτικά στον

εκσυγχρονισμό και την αύξηση των αθηναϊκών εντύπων.¹ Η ανανέωση του εξοπλισμού των τυπογραφείων συνέβαλε στην αναμόρφωση της εικόνας και στην εμφάνιση πλουσιότερης αλλά και πληρέστερης ειδησεογραφίας (κύρια άρθρα, χρονογραφήματα, επιφυλλίδες, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις από τον ξένο τύπο, θεατρικά έργα κτλ.)². Εμφανίζονται έτσι δύο νέα είδη στα έντυπα: το ρεπορτάζ και οι ανταποκρίσεις.³

Ο ρόλος του Τύπου αναδείχθηκε πολύ σημαντικός την περίοδο του εθνικού Διχασμού, καθώς η παραταξικοποίησή του συνέβαλε στην πόλωση του πολιτικού κλίματος μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων.⁴ Ταυτόχρονα συνέβαλε στη διαμόρφωση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινής γνώμης, καθώς οι αθηναϊκές εφημερίδες άρχισαν βαθμηδόν να συστρατεύονται με μία από τις δύο πολιτικές παρατάξεις: τη βενιζελική και την αντιβενιζελική. Ο αντιβενιζελικός Τύπος είχε συσπειρωθεί γύρω από το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου και τη στάση της ουδετερότητας που πρέσβευε κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, όμως από τον Ιούνιο του 1917 και την εκδίωξη του Κωνσταντίνου, αναδιπλώνεται και για αρκετό διάστημα ακολουθεί μετριοπαθή στάση αναφορικά με τα εθνικά ζητήματα. Η δράση του έκπτωτου βασιλιά στην Ελβετία, η υποκίνηση στάσεων και κυρίως η ανακίνηση του δυναστικού ζητήματος, την Άνοιξη του 1920, θα οξύνουν σταδιακά τον πολιτικό λόγο. Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο 1917-1920 η κυβέρνηση επέβαλε αυστηρή λογοκρισία στα έντυπα που κυκλοφορούσαν, επιβλήθηκαν ποινές και κάποια εξ αυτών ανέστειλαν τη λειτουργία τους, όπως η *Εσπερινή* και το *Σκριπ*. Μετά την απόφαση του Κόμματος των Εθνικοφρόνων να απέχει καθόλη την τριετία από τις εργασίες της Βουλής, η αντιπολιτευτική κριτική στη Βουλή ασκούσαν από τους ανεξάρτητους βουλευτές και τους σοσιαλιστές. Ως εκ τούτου η μελέτη του ημερήσιου Τύπου ήταν αναγκαία, διότι «χωρίς να ταυτίζεται με την κοινή γνώμη, αποτελούσε αναμφισβήτητα μία από τις φερέγγυες αντανakλάσεις της».⁵ Επιπροσθέτως, είναι γεγονός ότι η κοινή γνώμη είναι εύπλαστη και

---

¹ Διαμάντης Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από το 18^ο στον 21^ο αι.*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 15.

² Νάση Μπάλτα-Δέσποινά Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σσ. 81-82.

³ Νάση Μπάλτα, «Τα χρόνια της ακμής», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008, σσ. 34-40.

⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Τα χρόνια του μεσοπολέμου 1923-1934», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008, σ. 41.

⁵ Λίνα Λούβη, *Περί γέλωτος βασιλείον*, Εστία, Αθήνα 2002, σ. 13.

υπόκειται σε μεταβολές είτε από μεμονωμένα περιστατικά που συμβαίνουν π.χ. στασιαστικά κινήματα το 1918, απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου τον Ιούλιο του 1920 είτε από φαινόμενα που έχουν βαθμηδόν διαμορφωθεί στη ροή του χρόνου όπως π.χ., «η συλλογική νοοτροπία», ένα πεδίο στο οποίο έχουν παγιωθεί στερεοτυπικές αντιλήψεις όπως π.χ. η αποδοχή του βασιλικού συμβόλου και η πρόσληψή του από συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Τέλος, η εφημερίδα συμμετέχει δυναμικά στα θέματα που απασχολούν τόσο την πολιτική ηγεσία όσο και την κοινωνία και δημοσιεύει κατά την εξέλιξη των γεγονότων -όχι μετά- στοιχείο που επιτρέπει στον ερευνητή να εντοπίσει τη διαμόρφωση του πολιτικού λόγου.⁶

Ειδικότερα για την περίοδο που εξετάζουμε -τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο- η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτόν επέβαλε την ανάγκη ταχύτατης ενημέρωσης και μαζικής ροής πληροφοριών, στοιχείο που οδήγησε στην αύξηση της κυκλοφορίας των εφημερίδων. Από την άλλη παρατηρήθηκε σημαντική δυσκολία διακίνησης των εφημερίδων στα πεδία των μαχών εξαιτίας της επιβληθείσας λογοκρισίας και του περιορισμού της ελευθεροτυπίας. Καθώς ο Τύπος δεν καταγράφει απλώς την πραγματικότητα αλλά συμμετέχει στη διαμόρφωσή της ως μεσολαβητής ανάμεσα στο συμβάν και την κοινή γνώμη, η μελέτη του επέτρεψε σταδιακά να δούμε την εξέλιξη του πολιτικού λόγου σε κάθε έντυπο, τη μεταβολή της γραμμής της εφημερίδας από το 1918 στο 1920 ενόψει της εκλογικής αναμέτρησης, τις συγκρούσεις ανάμεσα στον ίδιο τον αντιπολιτευτικό χώρο.⁷ Σε αυτό το πλαίσιο μελετήθηκε όχι μόνο το κύριο άρθρο της εφημερίδας αλλά και άρθρα γνώμης, σχόλια, οτιδήποτε απηχούσε τη στράτευση της εφημερίδας. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε ήταν η καταγραφή και αποδελτίωση των εντύπων σε θεματικές κατηγορίες. Ακολουθήθηκε ο χρονολογικός άξονας εκκινώντας από την εγκαθίδρυση του βενιζελικού καθεστώτος, τον Ιούνιο του 1917, μέχρι την εκλογική νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, το Νοέμβριο του 1920. Η έρευνα επικεντρώθηκε μόνο στα εσωτερικά ζητήματα διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων και στους βασικούς τομείς που ήγειραν την αντίδραση της αντιπολίτευσης και του Τύπου. Ζητήματα της οικονομικής πολιτικής (δάνεια, συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας), το εργατικό ζήτημα (οι μεγάλες απεργιακές

---

⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου 18^{ος}- 19^{ος} αι.*, Ερμής, Αθήνα 2010, σ. 11.

⁷ Γιάννης Γιανουλόπουλος, ό.π. σ. 45.

κινητοποιήσεις το 1918, ίδρυση ΣΕΚΕ), όπως και το επισιτιστικό (μείζον ζήτημα για την κυβέρνηση το 1917) αποτελούν πεδία μελλοντικής διερεύνησης.

Παρότι είναι σπάνια η μετατόπιση της πολιτικής γραμμής ενός εντύπου, υπήρχαν διαφοροποιήσεις, όπως π.χ. η περίπτωση του *Εμπρός*, το οποίο ήδη από το 1915 έχει διαφοροποιηθεί από τον ευρύτερο αντιβενιζελικό χώρο και τώρα θα στηρίζει την κυβέρνηση στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Η *Αθήναι* διαχωρίζει τη θέση της από το κόμμα των Εθνικοφρόνων και όλους όσους διαχειρίστηκαν την πολιτική της ουδετερότητας, συχνά καταγγέλλει τις πολιτικές πρακτικές του Δημήτριου Γούναρη και των συνεργατών του προπαγανδίζοντας την αντιπολιτευτική δράση των Ανεξάρτητων. Το *Σκριπ* και η *Εσπερινή* κινούνται σταθερά στον αδιάλλακτο αντιβενιζελικό χώρο ασκώντας δριμεία κριτική στο κόμμα των Φιλελευθέρων.

Αν και βάση της παρούσας έρευνας αποτελεί ο Τύπος και η *Εφημερίς των Συζητήσεων*, αρκετά στοιχεία χρειάστηκε να διασταυρωθούν με άλλες πρωτογενείς πηγές. Αξιοποιήθηκαν υπομνήματα του Foreign Office, ώστε να αναδειχθεί το διεθνές πλαίσιο την Άνοιξη του 1917 και ο ρόλος των Συμμάχων στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και επάνοδο των Φιλελευθέρων. Η θέση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης μετά τα Νοεμβριανά, οι χειρισμοί και επαφές του Βενιζέλου με τις συμμαχικές δυνάμεις τεκμηριώνονται με επιστολές από το προσωπικό του αρχείου (Ιστορικά αρχεία Μουσείου Μπενάκη). Τέλος, καθώς συχνά η αντιπολιτευτική κριτική εστιαζόταν στους νόμους που προωθούσε η κυβέρνηση κρίθηκε απαραίτητη η μελέτη Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβέρνησης (ΦΕΚ), για να γίνει κατανοητό το πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί.

Την τριετία 1917-1920 ο ευρύτερος αντιπολιτευτικός χώρος συγκροτείται από τα εξής κόμματα: Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων, το οποίο αποτελεί το μεγαλύτερο αντιβενιζελικό κόμμα. Ο αρχηγός του, Δημήτριος Γούναρης, εξορίζεται στην Κορσική και ορίζεται μία διοικούσα επιτροπή από τους Χαράλαμπο Βοζίκη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Σπυρίδωνα Στάη, Γεώργιο Μπαλτατζή και Παναγή Τσαλδάρη. Το κόμμα θεωρεί αντισυνταγματική την ανασύσταση της Βουλής (του Μαΐου 1915) και θα απέχει όλη την τριετία από τις εργασίες. Το Εθνικό Συντηρητικό κόμμα, του Νικόλαου Στράτου, παρίσταται στις συνεδριάσεις της Βουλής δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση για τα εθνικά ζητήματα. Το Νεοελληνικό κόμμα (γνωστό ως Ραλλικό), του Δημητρίου Ράλλη και το Προοδευτικό κόμμα του Νικόλαου Δημητρακόπουλου, αμφότερα απέχουν

από τη Βουλή. Οι σοσιαλιστές εκπροσωπούνται από τους Αριστοτέλη Σίδηρη και Αλβέρτο Κουριέλ. Στη Βουλή παρίστανται αρκετοί ανεξάρτητοι βουλευτές, όπως η ομάδα των Μακεδόνων.

Η εργασία διερευνά τα εξής ερωτήματα: α) πώς αντιμετωπίζει η αντιπολίτευση την επάνοδο του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1917; β) τί αποφασίζει αναφορικά με την προσέλευση στη Βουλή την υπόλοιπη τριετία; γ) πώς αντιμετωπίζεται από τον αντιβενιζελικό Τύπο η επάνοδος του Βενιζέλου και η απομάκρυνση των ηγετών της αντιπολίτευσης; δ) ποιοι βουλευτές τελικά προσέρχονται στις εργασίες του κοινοβουλίου; δ) τι λόγο αρθρώνει ο ευρύτερος αντιπολιτευτικός χώρος στη συνεχιζόμενη δικτατορία των Φιλελευθέρων και πότε σταδιακά αρχίζει να εκφέρει ένα συγκροτημένο αντιπολιτευτικό λόγο; ε) σε ποια ζητήματα ο Τύπος ασκεί κριτική στον Βενιζέλο και ποια αποφεύγει; στ) η στάση του Τύπου υπήρξε ενιαία ή εντοπίστηκαν διαφοροποιήσεις και αντιπαλότητες; ζ) πώς δημιουργήθηκε η αντιπαλότητα με τον Βενιζέλο, ενώ διαφαίνεται ότι κατά βάθος στα εθνικά θέματα συμφωνούν; η) πώς συσπειρώθηκε σταδιακά ένας χώρος κατακερματισμένος και ποιοι είναι οι παράγοντες που συνέβαλαν στην εκλογική νίκη του Νοεμβρίου 1920;

Η εργασία εκτείνεται σε τέσσερα κεφάλαια: Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις συνθήκες που υπό τις οποίες επανήλθε ο Βενιζέλος στην εξουσία τον Ιούνιο του 1917. Συγκεκριμένα δίνεται το ευρύτερο διεθνές πλαίσιο που οδήγησε στην αποστολή του Υπατου Αρμοστή Ζοννάρ στην Αθήνα, με σκοπό την εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο Βενιζέλος ανασυστήνει τη Βουλή που είχε προέλθει από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 υποστηρίζοντας ότι είχε διαλυθεί αντισυνταγματικά και σχηματίζει κυβέρνηση. Παρουσιάζεται η αναδίπλωση του αντιβενιζελικού Τύπου και η υιοθέτηση συναινετικής στάσης αφενός λόγω της απομάκρυνσης όλων των ηγετικών στελεχών της αντιπολίτευσης αφετέρου λόγω της επικείμενης εισόδου στον πόλεμο.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει τη στάση της αντιπολίτευσης στην έναρξη των εργασιών της Βουλής, τον Ιούλιο του 1917. Ο αντιπολιτευτικός χώρος αρχικά αντιμετωπίζει το δίλημμα της προσέλευσης ή μη στις εργασίες του Κοινοβουλίου, καθώς κρίνει τη σύγκλησή της αντισυνταγματική. Δεν υπάρχει ενιαία στάση, το κόμμα των Εθνικοφρόνων αποφασίζει να απέχει και έτσι προσέρχονται το Εθνικό Συντηρητικό κόμμα, το Ραλλικό και αρκετοί ανεξάρτητοι. Με αφορμή την εθιμοτυπική διαδικασία της

απάντησης στο βασιλικό λόγο η αντιπολίτευση θα προκαλέσει σφοδρές συζητήσεις επί του πολιτικού ζητήματος και επί των πρώτων μέτρων που είχε μόλις περάσει η κυβέρνηση.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τους μηχανισμούς καταστολής του βενιζελικού καθεστώτος. Προσεγγίζονται τρεις τομείς: η κήρυξη Στρατιωτικού Νόμου, η επιβολή λογοκρισίας και οι εκκαθαρίσεις στους βασικούς τομείς της δημόσιας διοίκησης. Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζει τη συσπείρωση της αντιπολίτευσης από το Φθινόπωρο του 1918 μέχρι τις εκλογές του 1920. Η πρωτοβουλία συγκρότησης του Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως και η ίδρυση Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων ανά την επικράτεια αποτέλεσαν το εφαλτήριο της συσπείρωσης ενός διασπασμένου χώρου. Τόσο η αντιπολίτευση όσο και ο Τύπος πολώνουν την πολιτική ένταση, κατακρίνουν τη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας -εφόσον ο πόλεμος έχει λήξει- και σταδιακά εμφιλοχωρεί στη δημόσια συζήτηση το δυναστικό ζήτημα. Ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου και η επιστροφή του Δημήτριου Γούναρη θα οδηγήσει στην εκλογική νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.

Βάση της εργασίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελεί ο Τύπος και μελετήθηκαν οι εξής εφημερίδες:

*Αθήναι*⁸

Υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές πολιτικές εφημερίδες του πρώτου μισού του 20^{ου} αι. Καθημερινή, τετρασέλιδη, με πλούσια ύλη και προσεγμένη εμφάνιση, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο δημόσιο και πολιτικό βίο της εποχής. Ιδρύεται στις 19 Οκτωβρίου 1902 από τον Γεώργιο Πωπ, έμπειρο δημοσιογράφο, νομικό και πολιτικό. Ο Πωπ υπήρξε αρχισυντάκτης στην *Ακρόπολη* και τους *Καιρούς*, πολέμιος του παλαιοκομματισμού. Εκλέγεται για πρώτη φορά το 1910 βουλευτής Νέων Ψαρών στηρίζοντας αρχικά την πολιτική των Φιλελευθέρων, θα έρθει όμως σε ρήξη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και η *Αθήναι* σταδιακά θα ακολουθεί αντιβενιζελική πολιτική. Την περίοδο που εξετάζουμε διαθέτετε πλούσια ειδησεογραφία, χρονογραφήματα, μυθιστορήματα σε συνέχειες, σχόλια και ειδήσεις για διάφορα κοινωνικά θέματα, αγγελίες, διαφημίσεις. Τη διακρίνει μία μετριοπάθεια, σοβαρότητα, ασκεί κριτική χωρίς ποτέ να καταφεύγει σε λαϊκές ρητορείες. Η *Αθήναι* υπήρξε μία από τις ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες μέχρι τη διακοπή της

---

⁸ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974, ό.π., τόμ. Α', σ. 126· λήμμα Πωπ, τόμ. Γ', σσ. 596-597.*

έκδοσής της το 1922. Την περίοδο που εξετάζουμε αρχικά στηρίζει την κυβέρνηση στα εξωτερικά ζητήματα, στην πορεία συστρατεύεται με τους ανεξάρτητους υποδαυλίζοντας τη συσπειρωτική κίνηση της αντιπολίτευσης. Στα κύρια άρθρα της -συνήθως μακροσκελείς αναλύσεις με έντονο λόγο ύφος- προσεγγίζει με σοβαρότητα και διεισδυτική ματιά πολλά ζητήματα που αφορούν το δημόσιο βίο και τη συμμετοχή του πολίτη στις πολιτικές διεργασίες.

*Αστραπή*⁹

Καθημερινή απογευματινή εφημερίδα. Ιδρύεται την 1^η Μαρτίου 1901 από τους Κωνσταντίνο Γιολδάση και Πέτρο Γιάνναρο. Στην αρχή μεγάλου σχήματος τετρασέλιδη και πεντάστηλη. Το 1903 η συνεργασία των εκδοτών διακόπτεται και ο Γιάνναρος ιδρύει την *Εσπερινή*. Την περίοδο που εξετάζουμε είναι αρχικά δισέλιδη και πεντάστηλη (το 1919), το 1920 γίνεται εξασέλιδη και τρίστηλη με τον υπότιτλο *Καθημερινή Εσπερινή Εφημερίς*, υπό τη διεύθυνση του Ανδρέα Σπαντή. Διαθέτει ποικιλία στην ύλη, πολιτικές ειδήσεις, εξωτερικές ειδήσεις, χρονογραφήματα, μυθιστορήματα, μικρές αγγελίες. Από τις 31 Αυγούστου 1919 τη συναντάμε με τον τίτλο *Νέα Αστραπή* μέχρι τις 20 Σεπτεμβρίου 1920. Στις 4 Οκτωβρίου 1920 επανέρχεται με τον παλαιό της τίτλο *Αστραπή* μέχρι το 1922, όπου και αναστέλλεται η έκδοσή της. Απευθυνόταν στις λαϊκές τάξεις και το διάστημα 1910-1923 αποτελούσε ένα από τα φανατικά αντιβενιζελικά και βασιλόφρονα έντυπα της εποχής. Ο Γιολδάσης Κωνσταντίνος, δημοσιογράφος, νομικός εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας στις πρώτες εκλογές του 1910 και το 1915.

*Εμπρός*¹⁰

Υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες πολιτικές αθηναϊκές εφημερίδες του τέλους του 19^{ου} αι. Εκδιδόταν καθημερινά αρχικά σε μεσαίο σχήμα, τετρασέλιδη, με πλούσια ύλη και σημαντικές συνεργασίες με δημοσιογράφους και λογοτέχνες της εποχής. Ιδρύεται το 1896 από τον Δημήτριο Καλαποθάκη, έναν από τους πρωτοπόρους εκδότες που συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό του έντυπου τύπου. Ο Καλαποθάκης ανέπτυξε αξιόλογη πατριωτική δράση -ιδιαίτερα την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα (στα γραφεία της στεγάζεται το Μακεδονικό Κομιτάτο). Υπήρξε φίλος του Χαρίλαου Τρικούπη -τρόπον τινά ο πολιτικός

---

⁹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τόμ. Β', Αθήνα 1959, σσ. 17-20. λήμμα Γιολδάσης σ. 19.

¹⁰ *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 179-181· λήμμα Καλαποθάκης, τόμ. Β', σσ. 492-493.

αρθρογράφος του στην πρώτη εφημερίδα που εξέδωσε, το *Σύνταγμα*. Το 1904 πρωτοστατεί στη σύσταση του Συνδικάτου του Τύπου και το 1912 στην ίδρυση της Εταιρείας ελληνικού Τύπου. Το *Εμπρός* υπήρξε όργανο ενημέρωσης της κοινής γνώμης στα πρότυπα της σύγχρονης ειδησεογραφίας, την αντικειμενική και ολόπλευρη ενημέρωση. Εργάστηκαν σημαντικότεροι δημοσιογράφοι (Γεώργιος Φιλάρετος, Πολύβιος Δημητρακόπουλος) και λογοτέχνες (Γρηγόριος Ξενόπουλος, Εμμανουήλ Ροΐδης, Ιωάννης Κονδυλάκης). Διέθετε πλουσιότατη ύλη, εικονογράφηση και ανταγωνιζόταν το *Σκριπ* σε κυκλοφορία. Μετά το θάνατο του ιδρυτή της τη διεύθυνση ανέλαβε ο Π. Καλαποθάκης και το 1928 η έκδοση περιέρχεται στο συγκρότημα της *Πρωινής* και *Εσπερινής*, του Πέτρου Γιάνναρου μέχρι το 1930, όπου και αναστάλη η έκδοσή της, για να επανεκδοθεί το 1945 μέχρι το 1969. Την περίοδο που εξετάζουμε το *Εμπρός* συντάσσεται με το Βενιζέλο στα εθνικά ζητήματα και με την ευπρέπεια του λόγου, την αποφυγή προσωπικών αντιπαραθέσεων και την άσκηση κριτικής εστιασμένης στο επιχείρημα αποτέλεσε ένα μέσο που διατήρησε σοβαρό πολιτικό λόγο σε μία περίοδο πολιτικής έντασης.

*Εσπερινή*¹¹

Καθημερινή πολιτική εφημερίδα, μεγάλης κυκλοφορίας με έντονη παρουσία στη δημόσια ζωή του τόπου. Ιδρύεται το 1901 από τον Πέτρο Γιάνναρο (1878-1928) και εκδίδεται μέχρι το 1935. Αρχικά βενιζελική και φιλο-ατλαντική (έως το Μάιο του 1915), αργότερα αντιβενιζελική και γερμανόφιλη. Είχε μεγάλη κυκλοφορία στα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Θεωρούνταν λαϊκό έντυπο, με πηχυαίους τίτλους, υπερβολικές εκφράσεις, δραματικό τόνο και μία ρητορική... παλαιοκομματικό χαρακτήρα. Ο Πέτρος Γιάνναρος υπήρξε δείγμα κατεξοχήν λαϊκού δημοσιογράφου με φιλομοναρχικές απόψεις, δεν θεωρούνταν πρόσωπο αξιόπιστο -χαρακτηριστική η ρήση ο ψεύτης ο Γιάνναρος- αρχικά ίδρυσε την *Αστραπή* μαζί με τον Κωνσταντίνο Γιολδάση, αποχώρησε όμως, για να ιδρύσει την *Εσπερινή* και αργότερα την πρωινή εφημερίδα *Πρωινή*. Εξορίστηκε στην Κορσική το 1917 για τα πολιτικά του φρονήματα. Το Μάιο του 1923 ανέλαβε τη διεύθυνση του *Εμπρός*.

---

¹¹ *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 269-260 · Πάνος Καρυκόπουλος, *200 χρόνια ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984, σσ. 114-115.

Σκριπ¹²

Υπήρξε καθημερινή αθηναϊκή εφημερίδα που ιδρύθηκε το 1895 από τον Ευάγγελο Κουσουλάκο, μετά το θάνατο του οποίου, το 1903, τη διεύθυνση ανέλαβε ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης, νομικός και βουλευτής Λέσβου από το 1915. Το Μάιο του 1918 μετά την προφυλάκιση του Ευστρατιάδη, η εφημερίδα διέκοψε την έκδοσή της, επανήλθε το 1920, για να τερματίσει οριστικά το δημοσιογραφικό βίο της στις 22 Ιουνίου 1930. Την εποχή που εξετάζουμε φέρει τον τίτλο *Εφημερίς πολιτική και των ειδήσεων*. Τάχθηκε κατά του παλαιοκομματισμού και υπήρξε μία από τις ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες, με έντονο φιλομοναρχικό προσανατολισμό και γερμανόφιλη τάση... άσκησε δριμεία κριτική στους χειρισμούς του Βενιζέλου. Αποδέχεται τον τίτλο της «αντίδρασης» κατά της βενιζελικής πολιτικής. Ο Ευάγγελος Κουσουλάκος (1862-1903) υπήρξε διευθυντής του γραφείου της Βουλής και του Εθνικού Τυπογραφείου.

---

¹² *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου, ό.π.*, τόμ. Δ΄, σ. 106· λήμμα Κουσουλάκος, τόμ. Β΄, σ. 625 · Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Δρανδάκη, λήμμα Ευστρατιάδης, τόμ. ΙΑ΄, σ. 819.

Κεφάλαιο πρώτο

Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η ενθρόνιση του Βενιζέλου

1.1. Το διεθνές κλίμα

Έξι μήνες πριν από την επάνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Αθήνα ως πρωθυπουργού της χώρας, τον Ιούνιο του 1917, το ελληνικό ζήτημα παρέμενε στάσιμο χωρίς να διαφαίνεται καμία απολύτως ένθερμη υποστήριξη ακόμη και από τους επίσημους φίλους της προσωρινής κυβέρνησης. Ο σχηματισμός της από τον Βενιζέλο μετά το πραξικόπημα της Εθνικής Άμυνας (17/30 Αυγούστου 1916) και η εγκατάστασή της στη Θεσσαλονίκη, στις 26 Σεπτεμβρίου του 1916, είναι το σημείο που εκκινεί τη διχοτόμηση της χώρας σε δύο κράτη, το κράτος των Αθηνών και κράτος της Θεσσαλονίκης. Η διαφωνία αναφορικά με τη συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο αποτέλεσε την αφετηρία μίας βαθιάς πολιτικής και εθνικής διαίρεσης, γνωστής με τον όρο Εθνικός Διχασμός και πυροδότησε τεράστιες πολιτειακές εξελίξεις τα επόμενα χρόνια.¹³

Η ιδιαιτερότητα της «συνύπαρξης» δύο κρατών και δύο κυβερνήσεων, θα αντιμετωπιστεί εκ μέρους της Αντάντ (Entente) αρχικά με τη de facto αναγνώριση της προσωρινής κυβέρνησης, την αποστολή διπλωματικών συμβούλων στη Θεσσαλονίκη -το Robert de Billy εκ μέρους της Γαλλίας και το Λόρδο Granville της Βρετανίας- και τη χορήγηση δανείου 10 εκ. φράγκων για μη στρατιωτικές ανάγκες.¹⁴ Ο Βενιζέλος διαβεβαίωνε τις συμμαχικές Δυνάμεις ότι το κίνημα δεν είχε αντιδυναστικό χαρακτήρα, παρά μόνο επαναστατικό. Ο διχασμός όμως θα προσλάβει νέα διάσταση μετά τα Νοεμβριανά στην Αθήνα και το Ανάθεμα εναντίον του Βενιζέλου, στις 12 Δεκεμβρίου 1916.¹⁵ Ο αντίκτυπος των διωγμών, οι ατυχείς χειρισμοί των Συμμάχων -κατεξοχήν της Γαλλίας- και ο φόβος νέων περιπλοκών, είχαν ως αποτέλεσμα η υπέρ της Αντάντ, πλην

---

¹³ Σπύρος Βλαχόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας-20^{ος} αι.*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ.147.

¹⁴ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 41.

¹⁵ Ο όρος αναφέρεται στο κύμα τρομοκρατίας εναντίον βενιζελικών από τους επίστρατους, στις 18-19 Δεκεμβρίου μετά το βομβαρδισμό της πρωτεύουσας και την αποχώρηση του συμμαχικού στρατού. Επιβεβαιώθηκαν 35 φόντοι, 922 φυλακίσεις, 503 περιπτώσεις ληστείας, 359 περιπτώσεις μουκοτάζ, 66 καταστροφές περιουσίας, 31 αναστολές εφημερίδων (με καταστροφή των τυπογραφείων), 980 απελάσεις. *ό.π.*, σ. 42. Για τα Νοεμβριανά και το Ανάθεμα βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 243-248· Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σσ. 99-101, 270-286· του ίδιου *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση-Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σσ. 95-101.

όμως αντιβενιζελική, μειοψηφία στην Ελλάδα, να εξελίσσεται σταδιακά σε αντι-Αντάντ με το αίσθημα δυσαρέσκειας να διογκώνεται. Παράλληλα ο σκληρός ναυτικός αποκλεισμός¹⁶ που είχε επιβληθεί στην Παλαιά Ελλάδα, από τις 25 Νοεμβρίου 1916, όχι μόνο δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αλλά συσπείρωσε τον ελληνικό λαό γύρω από το βασιλιά Κωνσταντίνο, διεύρυνε το χάσμα της ήδη διασπασμένης Ελλάδας και απελευθέρωσε μία «φρενίτιδα μίσους» τόσο προς το Βενιζέλο όσο και προς τις Δυνάμεις που τον στήριζαν.¹⁷

Οι ενδοσυμμαχικές προστριβές και τα αντίρροπα συμφέροντα δεν θα επιτρέψουν το επόμενο διάστημα την υιοθέτηση κοινής δράσης απέναντι στο ελληνικό ζήτημα.¹⁸ Η Βρετανία, χώρα παραδοσιακά κατά των επαναστατικών κινημάτων, έφερε προσκόμματα σε οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια ανατρεπτική του βασιλικού καθεστώτος της Αθήνας και κινούνταν στην κατεύθυνση της συμφιλίωσης των δύο κρατών, η Ρωσία αντίκειται σε δυναστική μεταβολή. Η Ιταλία άλλωστε αντιλαμβάνεται ότι μία εξάπλωση του επαναστατικού κινήματος και άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία, θα είχε συνέπειες στη δική της πολιτική στη Μικρά Ασία και δυναμιτίζει κάθε προσπάθεια ενίσχυσης του κράτους της Θεσσαλονίκης. Η Γαλλία προσβλέπει σε μία δυναμική συμμαχική παρέμβαση, ενώ μέχρι τότε δύο σκέψεις κυριαρχούν· πρώτον η εξασφάλιση των νώτων του συμμαχικού στρατού στη Μακεδονία και δεύτερον η ανάγκη μερικής υποχώρησης στις ιταλικές αξιώσεις. Πράγματι, ο φόβος ενδεχόμενης συντονισμένης επίθεσης γερμανικών και ελληνικών στρατευμάτων δεν ήταν αβάσιμος, καθώς το βασιλικό καθεστώς της Αθήνας υπολόγιζε και προετοίμαζε μία από κοινού επίθεση στο Μακεδονικό μέτωπο και αντάρτικα σώματα (επίστρατοι) δρούσαν ήδη στην ουδέτερη ζώνη (Θεσσαλία, Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος).¹⁹ Ο Βενιζέλος επεδίωκε την ανάκτηση των εδαφών που είχαν

---

¹⁶ «Η ανταντική κακουργία ενεφανίσθη εις την ωμοτάτην έντασίν της. Χιλιάδας Ελλήνων έπεμψεν ομαδικώς εις τον Άδην. Άρτος και τρόφιμα δεν υπήρχον, παρά μόνο δια τους βενιζελικούς, οι άλλοι ετρέφοντο με άρτον από ξυλοκέρατα και από σεσηπτότα όσπρια... παρεμποδίζονταν ακόμη και οι αλιείς εις παν παράλιον υπό αγγλογαλλικών πλοίων». Ιωάννης Μαλλώσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη 1902-1920*, τ. Α', Νέα Εποχή, Αθήνα 1926, σ. 425.

¹⁷ FO GT 420, 6.3.1917.

¹⁸ ΙΑΜΜ, φάκ.313, αρ.74, Διομήδης προς Βενιζέλο, 13 Ιανουαρίου 1917. Ο Διομήδης πιστεύει ότι οι Γάλλοι ακολουθούν πειθήνια τους Βρετανούς, δεν πράττουν τίποτε χωρίς την έγκρισή τους. Επομένως μόνο από μία βρετανική ώθηση, θα υπάρχει θετική εξέλιξη.

¹⁹ Για την αποφυγή συγκρούσεων ανάμεσα στις δυνάμεις της εθνικής άμυνας και σε μονάδες πιστές στην κυβέρνηση Αθηνών, οι Σύμμαχοι χάραξαν το Νοέμβριο του 1916 μία ουδέτερη ζώνη πλάτους 5-10 χλμ. μεταξύ των περιοχών που ήλεγχαν. Γ. Λεονταρίτης, ό.π., σ. 44. Επίσης, Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ*

καταληφθεί από τις γερμανικές δυνάμεις, στοχεύοντας στην υπαγωγή περιοχών που ανήκαν στην παλαιά Ελλάδα στο κράτος της Θεσσαλονίκης. Σε αυτή την κατεύθυνση θα οργανωθεί η αποστολή επαναστατών σε νησιά του Αιγαίου και τις Σποράδες, ενέργεια που προσέκρουσε στην αντίδραση των κατοίκων και το ισχυρό φιλοβασιλικό ρεύμα. Η πίεση της Αντάντ προς τον Κωνσταντίνο είχε τα αντίθετα αποτελέσματα. Καθώς αποτελούσε το μόνο πρόσωπο που αντιμαχόταν τις επιβουλές των δυτικών δυνάμεων, θα συσπειρώσει γύρω του όλο τον ελληνικό λαό, έτσι, όπως σημειώνει ο Μποχώτης, το καθεστώς έβρισκε τώρα εκ νέου μία πηγή νομιμοποίησης.²⁰

Η πλήρης διάψευση των ελπίδων για κοινή γερμανο-βουλγαρική επίθεση θα αναγκάσει το βασιλικό καθεστώς της Αθήνας να υποκύψει, τον Ιανουάριο του 1917, στο τελεσίγραφο των Συμμάχων. Είχαν ήδη προηγηθεί άλλες δύο Διακοινώσεις, στις 18 και 26 Δεκεμβρίου 1916, σύμφωνα με τις οποίες απαιτούνταν η αποχώρηση όλων των ελληνικών στρατευμάτων από τη Θεσσαλία με συγκέντρωσή τους στην Πελοπόννησο και η εγκατάσταση συμμαχικού ελέγχου στην Πάτρα και τον Ισθμό. Οι Δυνάμεις με τη σειρά τους δεσμεύονταν όχι μόνο να μην επιτρέψουν στο στρατό της προσωρινής κυβέρνησης να επεκταθεί πέραν της περιοχής που κατείχε ήδη, δηλ. στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων της Αθήνας, αλλά ούτε και να εγκαταστήσει δικές του αρχές στα υπό συμμαχική κατοχή εδάφη.²¹

Το κωνσταντινικό καθεστώς θα αποδεχτεί τελικά τους όρους του τελεσίγραφου προχωρώντας -με βραδείς ρυθμούς- στην απόσυρση των αγημάτων στη Νότια Ελλάδα, στη διάλυση των Επιστράτων (άτυπη, καθότι συνέχιζαν να δρουν), στην τελετή απόδοσης τιμών στις σημαίες των τεσσάρων συμμαχικών χωρών από τα ελληνικά στρατεύματα στο Ζάμπειο και στην απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας». Η Θεσσαλία τίθεται υπό συμμαχικό έλεγχο, παρόλα αυτά ο αποκλεισμός δεν αίρεται κυρίως εξαιτίας της δυσπιστίας απέναντι στο βασιλιά.²² Η κατάσταση αυτή φέρνει

επανάστασης και μεταρρύθμισης-Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός-1909-1922, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ.165.

²⁰ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, Σίδερης, Αθήνα 2005, σ. 123· Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1900-1922 Οι Απαρχές*, τόμ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 88.

²¹ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Το κράτος των Αθηνών και το κράτος της Θεσσαλονίκης» στο Θ. Βερέμης-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του.*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σσ.182-183.

²² «Τα μέσα που χρησιμοποίησε η Αντάντ όπως δημιουργήσει αναγκαστικόν ρεύμα υπέρ εαυτής απεδείχθησαν εντελώς ανίσχυρα. Ο λαός δεν εκλονίσθη... εξερεθισθείς βαθέως δια τα κατά του κράτους

σε αδιέξοδο την προσωρινή κυβέρνηση και σε στασιμότητα το ελληνικό ζήτημα. Οι κυβερνήσεις αλλά και η κοινή γνώμη στη Γαλλία και Βρετανία να είναι επιφυλακτικές, αν όχι αρνητικές, σε ανάληψη πιο δραστικών πρωτοβουλιών είτε εναντίον του βασιλικού καθεστώτος της Αθήνας είτε σε υποστήριξη μιας επαναστατικής κίνησης υπό τον Βενιζέλο.

Ο αντίκτυπος των Νοεμβριανών και ο φόβος νέων περιπλοκών καθιστά τη Βρετανία πολύ διστακτική στην πρόταση της Γαλλίας για συμμαχική εισβολή στη Θεσσαλία. Αυτή τη στασιμότητα αλλά και τη δυσχερή θέση διαβλέπει και μεταφέρει ο αντιπρόσωπος της προσωρινής κυβέρνησης στο Παρίσι, Αλέξανδρος Διομήδης, σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, στις 17 Ιανουαρίου 1917. Όχι μόνο αυτό, αλλά λόγω της «δυσχερεστάτης διεθνώς περιόδου» παρατηρεί την παντελή απουσία οποιασδήποτε μέριμνας για ευρύτερη ρύθμιση του ζητήματος. Φρονεί ότι η προσωρινή κυβέρνηση πρέπει πια δια ιδίων μέσων να εκβιάσει τη λύση «σχεδόν ακόντων και αυτών ακόμη των θεωρούμενων καλλίτερόν μας φίλων». Μία συμμετοχή του στρατού της εθνικής άμυνας σε επιχείρηση στη Θεσσαλία και τα νησιά, θα κατοχύρωνε ακολούθως την εξουσία της προσωρινής κυβέρνησης. Μόνο αν μία εξέγερση στη Θεσσαλία εμφανιζόταν ως αυθόρμητη και στρεφόταν κατά της βασιλικής εξουσίας (κατά των Αθηνών) και υπέρ της Θεσ/κης, θα επέτρεπε βαθμηδόν- επικαλούμενη την προστασία φίλων Δυνάμεων- την επέκταση του κινήματος της Θεσσαλονίκης στις νέες επαρχίες και σε ένα τέτοιο «τετελεσμένο γεγονός», όπως το διατυπώνει, η Βρετανία και η Γαλλία δεν θα έθεταν προσκόμματα.²³

Πρέπει να αποδείξωμεν απτός ότι η Ελλάς δεν είναι η Ελλάς του Κωνσταντίνου, την οποίαν μόνην ακόμη γνωρίζουν, αλλ' η Ελλάς της Θεσσαλονίκης. Μόνο εάν δι' εντεταμένης στρατιωτικής παρασκευής κατορθώσωμεν εντός χρόνου τινός να προσφέρωμεν πολεμικήν ενίσχυσιν ανάλογον, τότε μόνον θα εννοήσουν ότι η Ελλάς η ακολουθούσα υμάς, είναι πράγματι Ελλάς και αξία σημασίας.²⁴

Πράγματι, τον Φεβρουάριο-Μάρτιο θα προσχωρήσουν στο κίνημα Εθνικής Αμύνης οι πληθυσμοί της Ζακύνθου, Ιθάκης, Λευκάδας με την Κέρκυρα να είναι το μόνο νησί πιστό

οργανιστικά πραξικοπήματα, τα διενεργούμενα εν συνεργασία μετά του βενιζ/σμου, εδεικνυον ότι ήτο έτοιμος να υποστεί και μεγαλυτέρας δοκιμασίας παρά να υποχωρήσει εις την εκβιαστικήν προσπάθειαν να αχθή η Ελλάς εκούσα άκουσα εις τον πόλεμον». Μαλλώσης, *ό.π.*, σ. 427.

²³ IAMM φάκ.149, αρ.016, Διομήδης προς Βενιζέλο, 27 Μαρτίου 1917.

²⁴ IAMM φάκ.313, αρ.74, Διομήδης προς Βενιζέλο, 13 Ιανουαρίου 1917.

στην κυβέρνηση των Αθηνών. Η δεινή όμως οικονομική θέση της προσωρινής κυβέρνησης επιτείνει το αδιέξοδο, η οικονομική στήριξη των συμμάχων καθυστερεί και καθίσταται αδύνατη μία επιστράτευση, ακόμη και στις υπό τον έλεγχό τους περιοχές (Κρήτη, Κυκλάδες). Τελικά θα καταφέρει μόλις τον Απρίλιο του 1917 να πραγματοποιήσει την επιστράτευση συγκροτώντας τρεις μεραρχίες (Κρήτης, Σερρών, Αρχιπελάγους) και συνδράμοντας στις συμμαχικές επιχειρήσεις.²⁵

Έκτοτε η κατάσταση-παράτασης του βασιλικού καθεστώτος και στασιμότητας του ελληνικού ζητήματος θα λάβει τέλος με τη μεταστροφή της γαλλικής πολιτικής. Τρία γεγονότα θα επιταχύνουν τις εξελίξεις την Άνοιξη του 1917.²⁶ Πρώτον η πτώση του πρωθυπουργού Αριστίντ Μπριάν (Aristide Briand) στη Γαλλία και η άνοδος του Αλεξάντρ Ριμπώ (Alexandre Ribot), αποτέλεσε πολιτικό γεγονός υψίστης σημασίας στην εξέλιξη του ελληνικού ζητήματος, καθώς από καθαρά τοπικό πρόβλημα θα αποτελέσει ένα από τα βασικά κεφάλαια της γαλλικής μεσογειακής πολιτικής. Ο Ριμπώ -μην έχοντας την ευθύνη των λαθών του παρελθόντος- επιθυμεί να κινηθεί πιο επιθετικά απέναντι στον Κωνσταντίνο και να επιλύσει οριστικά το ελληνικό ζήτημα. Δεύτερον η επανάσταση στη Ρωσία και η παραίτηση του Τσάρου Νικόλαου Β΄ στις 2/15 Μαρτίου 1917, θα έχει ισχυρό αντίκτυπο στις κυβερνήσεις και την κοινή γνώμη Βρετανίας και Γαλλίας. Επιπλέον στερεί από τον Κωνσταντίνο ένα θερμό υποστηρικτή της δυναστικής του παρουσίας.²⁷ Τέλος, η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο, παράγοντας που θα καταστήσει ισχυρότερα τα δικαιώματα των μικρών κρατών. Αυτά έχουν έμμεση επίδραση στην ισχυροποίηση των δημοκρατικών Δυνάμεων υπό τον Βενιζέλο εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος του Κωνσταντίνου.

Πράγματι, τον Μάρτιο του 1917, οι Βρετανοί διαπιστώνουν ότι στη διαμορφωθείσα εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα είχαν αλλάξει οι όροι του παιχνιδιού. Το 1915 εχθρός ήταν ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, το 1916 η ελληνική κυβέρνηση και το

---

²⁵ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η ελληνική συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σ. 64 · Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922» σ. 85.

²⁶ FO GT 421, 12.4.1917.

²⁷ Αντώνης Κλάνης-Μανώλης Κούμας, *Εθνικές κρίσεις-Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινή, Αθήνα 2019, σ. 47. Επίσης, ο σοσιαλιστής βουλευτής Αριστοτέλης Σίδερης θα διαβάσει στη Βουλή δηλώσεις του υπεξ της Ρωσίας αναφορικά με τα ελληνικά πράγματα. Η Ρωσία εξέφρασε επιφυλάξεις σχετικά με τις αποφάσεις στη σύσκεψη του Λονδίνου και την επιθυμία «να μην προαποφασισθεί το ζήτημα της κυβερνήσεως ήτις πρέπει να καθιερωθεί εν Ελλάδι. Ημείς θα εμείνωμεν επί της αντιλήψεως ότι η λύσις αυτών των ζητημάτων πρέπει να αφεθεί εις αυτόν τον ελληνικόν λαόν, συμφώνως προς τας αρχάς της εθνικής αυτοβουλίας». ΕΣΒ, Κ΄, Β΄, 47 (27 Ιουλίου 1917).

βασιλικό κόμμα, τώρα όμως έχουν απέναντι τους έναν οπλισμένο ελληνικό όχλο, με ένα βασιλιά να βρίσκεται στο έλεος των δυνάμεων αναταραχής, τις οποίες ο ίδιος προκάλεσε, και μία κυβέρνηση που αδυνατεί να τις ελέγξει. Η εχθρική στάση του αθηναϊκού Τύπου και η συνεχιζόμενη «άτυπη» δράση των επίστρατων, αναγκάζουν τις Δυνάμεις να προσανατολιστούν στην υιοθέτηση πιο δραστικών μέτρων: την εισβολή στην Παλαιά Ελλάδα με κατάληψη της Λάρισας και την αντιμετώπιση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Επιπροσθέτως λόγοι εσωτερικής πολιτικής και στρατιωτικής πρόνοιας επιβάλλουν άμεσα τη διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος. Επανεξετάζοντας τα δεδομένα φαίνεται ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να είναι χρήσιμη ως «οικονομικότερος» πολεμικός παράγοντας, με τη γεωργική παραγωγή της Θεσσαλίας να τίθεται στη διάθεση της Αντάντ. Το πρόβλημα ανεφοδιασμού των χωρών απέβαινε εξαιρετικά κρίσιμο, με την παραγωγή σιτηρών στην Ευρώπη να αναμένεται μικρή. Ως εκ τούτου η εύρεση σιτοπαραγωγής ικανής να χρησιμεύσει ως πηγή εφοδιασμού, θα αποτελούσε πολύτιμο εύρημα. Σταδιακά αρχίζει, λοιπόν, να εκκολάπτεται η ιδέα ο θεσσαλικός σίτος να αξιοποιηθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη μέσα από μία δίκαιη κατανομή που θα επιτρέπει εξοικονόμηση των μεταφορικών μέσων και τη διάθεση της παραγωγής υπέρ των αναγκών όλων των κρατών.²⁸ Έτσι το ζήτημα κατάληψης της Θεσσαλίας θα παίζει πρωτεύοντα ρόλο στις αποφάσεις των Δυνάμεων. Εάν ο θεσσαλικός σίτος δεσμευθεί από το κράτος των Αθηνών, η Παλαιά Ελλάδα -παρά τον συνεχιζόμενο αποκλεισμό- θα διαθέτει τροφή για το επόμενο εξάμηνο, ενώ η Βόρεια Ελλάδα θα αντιμετωπίσει σοβαρές δυσκολίες. Παρόλα αυτά οι συμμαχικές δυνάμεις είναι διστακτικές -είτε από φόβο σε μία απροκάλυπτη άσκηση πολεμικής βίας είτε από γνώση της στρατιωτικής τους ανεπάρκειας- σε ανάληψη πολεμικών επιχειρήσεων κατά του Κωνσταντίνου, τουλάχιστον όχι άνευ αφορμής που θα χρησίμευε ως πρόσχημα, ώστε να φανεί η ενέργεια τους ως επίκουρος της θέλησης του λαού.²⁹

Στη διασυμμαχική Διάσκεψη του του Αγίου Ιωάννη της Μωριέννης (6/19 Απριλίου 1917)³⁰ απούσης της Ρωσίας, η Βρετανία και Γαλλία επαναφέρουν το ελληνικό ζήτημα. Η Γαλλία αρχικά πρότεινε την αντικατάσταση του Κωνσταντίνου από άλλο μονάρχη πιο

---

²⁸ IAMM φάκ.313, αρ.77, Διομήδης προς Βενιζέλο, 9 Μαΐου 1917.

²⁹ IAMM φάκ.313, αρ.76, Διομήδης προς Βενιζέλο, 3 Μαΐου 1917.

³⁰ Έφη Αλλαμανή-Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 110· Έλλη Λεμονίδου, «Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, 17 (2015), 15-16.

πρόθυμο να υπακούει. Συμφωνήθηκε η εκθρόνιση του βασιλιά, σε περίπτωση δολοφονίας των βενιζελικών, όμως -κατ' απαίτηση της Ιταλίας -δεν θα ενθάρρυναν καμία αντιδυναστική κίνηση στην Ελλάδα ή την εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας· σε περίπτωση παραίτησης του βασιλιά, ο μεγαλύτερος γιος θα μπορούσε να τον διαδεχτεί στο θρόνο. Σε αυτή την περίπτωση έπρεπε να διασφαλιστεί η ενότητα της χώρας με το σχηματισμό μιας συνταγματικής κυβέρνησης υπό την ηγεσία του Βενιζέλου. Ταυτόχρονα αίρεται η ιταλική επιφυλακτικότητα με τη γενικότερη διευθέτηση της Μικράς Ασίας και της περιοχής που θα προσέλθει στη σφαίρα επιρροής της μετά τον πόλεμο.³¹

Όμως η μη υιοθέτηση κοινής συμμαχικής πολιτικής, είχε ως αποτέλεσμα να παρατείνεται η ένταση και το ελληνικό ζήτημα να είναι σε διαρκή εκκρεμότητα με δύο παράγοντες να αναστέλλουν τη λύση του· αφενός μία αντίσταση από το βασιλικό καθεστώς δεν μπορούσε ούτε να αποκλεισθεί ούτε να υποτιμηθεί, αφετέρου υπήρχε κίνδυνος ο συμμαχικός στρατός από επιχείρηση εναντίον ενός κοινού εχθρού -Γερμανία, Βουλγαρία- να μετατραπεί σε εκστρατεία αντιμετώπισης ατάκτων, το οποίο θα σήμαινε εκτροπή από τον αρχικό στόχο και ανάληψη ενός νέου μετώπου.³²

Το επόμενο διάστημα η Βρετανία και Γαλλία θα συμφωνήσουν στην ανάληψη συγκεκριμένων πρωτοβουλιών. Συγκεκριμένα, σε κοινή Διάσκεψη στο Παρίσι, τον Απρίλιο του 1917 προτείνεται η κάθοδος των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία, ώστε να τεθεί υπό τον έλεγχό τους η γεωργική παραγωγή των σιτηρών της περιοχής -η οποία θα αποδιδόταν ισότιμα στα δύο κράτη Αθηνών και της Θεσσαλονίκης- χωρίς όμως να γίνει δεκτή η συμμετοχή του στρατού της εθνικής άμυνας (παρότι ο Βενιζέλος πίεζε να προσφέρει τη συμμετοχή αγημάτων στη συμμαχική επιχείρηση).³³ Η Γαλλία θα έχει τον ευρύτερο συντονισμό με την τοποθέτηση του Γάλλου γεροϋσιαστή Κάρολου Ζοννάρ (Charles Zonnart) στη θέση του ύπατου αρμοστή των Δυνάμεων της Αντάντ και τη

---

³¹ Η αλλαγή στάσης της Βρετανίας σχετίζεται με τη στασιμότητα του μετώπου στη Ρουμανία, την επικείμενη κάθοδο της Ρωσίας στα Στενά, τις ιταλικές επεκτατικές βλέψεις στη Μ. Ασία και την απόφασή της να μετακινήσει στρατεύματα από τη Μακεδονία στην Παλαιστίνη. FO GT 620, May 1917.

³² Το σχέδιο γίνεται για την ικανοποίηση «της γαλλικής διάθεσης και τοπικών φιλοδοξιών». FO GT 431, 13.4.1917. Επίσης, ο αυξανόμενος αναβρασμός στην Παλαιά Ελλάδα παρέχει στους βενιζελικούς τη βάση για περαιτέρω αναταραχές και στους Γάλλους την ευκαιρία για επεμβάσεις· μία εγκαθίδρυση γαλλικού ελέγχου στην Ελλάδα αρχίζει να ανησυχεί τη Βρετανία. FO GT 421, 12.4.1917.

³³ «η μόνη μορφή (επιχείρησης) που θα ανεχόταν η βρετανική υποκρισία». ΙΑΜΜ φάκ.313, αρ.77, Διομήδης προς Βενιζέλο, 9 Μαΐου 1917.

συνδρομή του Στρατηγού Μωρίς Σαρράιγ (Maurice Sarrail), αρχιστράτηγου του συμμαχικού στρατού στη Μακεδονία.

Σε επόμενη Διάσκεψη κορυφής στο Λονδίνο, στις 16 Μαΐου 1917, η Γαλλία αναλαμβάνει δυναμική πρωτοβουλία να επιλύσει το ζήτημα εξασφαλίζοντας τη συγκατάθεση της Βρετανίας.³⁴ Αποφασίστηκε αφενός η εισβολή του συμμαχικού στρατού στη Θεσσαλία αφετέρου η κατάληψη της Αθήνας και του Ισθμού της Κορίνθου, ώστε να αποτρέψουν τη μεταφορά στρατευμάτων από την Πελοπόννησο στη Στερεά Ελλάδα. Στη συνέχεια ο Ζονάρ, με την ιδιότητα του ύπατου αρμοστή των Προστατίδων Δυνάμεων θα αξίωνε την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Σε περίπτωση αρνητικής απάντησης, θα ενισχύοταν ο ναυτικός αποκλεισμός. Οι Γάλλοι κατέλαβαν την ουδέτερη ζώνη και το μεγαλύτερο κομμάτι της Θεσσαλίας. Όμως η αιφνιδιαστική κατάληψη των Ιωαννίνων από την Ιταλία, στις 26 Μαΐου του 1916, και ο φόβος περιπλοκών από μία δυναμική επέμβαση στην πρωτεύουσα, οδηγούν τη Βρετανία εκ νέου σε αναδίπλωση.³⁵ Θεωρεί ότι το τηλεσίγραφο που θα επιδιδόταν προς το βασιλιά παραβίαζε τις ληφθείσες αποφάσεις του Λονδίνου και επιθυμεί τη διασφάλιση μιας φιλικής κυβέρνησης χωρίς στρατιωτικές περιπλοκές με προσωρινή απομάκρυνση του βασιλιά μέχρι το τέλος του πολέμου.³⁶ Ο πρωθ. Ριμπώ στον κίνδυνο ματαίωσης της επιχείρησης θα συναινέσει στην προοπτική της «προσωρινής» απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου, με την προϋπόθεση ο διάδοχος του θρόνου να αναθέσει το σχηματισμό κυβέρνησης στο Βενιζέλο. Το βασικό πρόβλημα της ελληνικής κατάστασης συνοψίζεται στο ερώτημα «Πώς θα μπορούσε να αποτραπεί μία στρατιωτική επέμβαση των Συμμάχων στην Ελλάδα και την ίδια στιγμή να επιτευχθούν οι συμμαχικοί στόχοι και να αποκατασταθεί η τάξη στην Ελλάδα;».

Την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου καθιστά επιβεβλημένη και ένας άλλος παράγοντας: η επίμονη άρνηση του Βενιζέλου σε οποιαδήποτε συμφιλιωτική προσπάθεια μαζί του. Σε δήλωσή του στο Λόρδο Granville, στις 22 Μαΐου 1917, θεωρεί μία

---

³⁴ «Η Βρετανία υποστήριζε την ενοποίηση της Ελλάδας υπό το καθεστώς της συνταγματικής βασιλείας με το σχηματισμό βενιζελικής κυβέρνησης, κάτι που μπορούσε να επιτευχθεί με διπλωματική πίεση και με την ενίσχυση του αποκλεισμού των ελληνικών ακτών». Γιάννης Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσ/κης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτ.1916- Ιούν.1917), *Μνήμων* 8 (1982) 174· Herbert Gibbons, *Βενιζέλος-μία βιογραφία (1864-1920)*, Ευρασία, Αθήνα 2008, σσ. 357-359· Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 212, σ. 325.

³⁵ Η Γαλλία ποντάρει “στην πιθανότητα κατάρρευσης της ελληνικής αντίστασης”. Η γαλλική πολιτική περιγράφεται σαν απελπισμένο στοίχημα, η αποτυχία του οποίου θα προσέθετε ένα νέο εχθρό. FO GT 840, 25.5.1917.

³⁶ ΙΑΜΜ φάκ.313, αρ.74, Διομήδης προς Βενιζέλο, 13 Ιανουαρίου 1917.

συμφιλίωση «ασυγχώρητο έγκλημα» κατά της χώρας του και ούτε αυτός αλλά ούτε και οι φίλοι του θα συγκατατίθεντο ποτέ στην παραμονή του στο θρόνο, δηλώσεις που λίγες μέρες μετά δημοσιεύθηκαν στους *Times*. «Αντιτίθεμαι στην ιδέα της συμφιλίωσης σταθερά, ρητά, αμετάκλητα». Πρόσθεσε επίσης ότι θα αποδεχόταν την άνοδο στο θρόνο του διαδόχου, υπό τον όρο ότι θα συγκαλούνταν Συντακτική Συνέλευση, για να καθοριστούν τα προνόμια του Στέμματος και η βάση του Συντάγματος.³⁷

1.2. Η έλευση του Ζοννάρ και το τηλεσίγραφο

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Γάλλος γερουσιαστής Ζοννάρ ως εκπρόσωπος των Προστατίδων Δυνάμεων καταφθάνει με ισχυρή μοίρα αγγλογαλλικού στόλου στη Σαλαμίνα, στις 27 Μαΐου 1917, εξουσιοδοτημένος να διευθετήσει οριστικά το ελληνικό ζήτημα. Την επομένη θα συναντηθεί με τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη, στο θωρηκτό *Μπρουίζ*. Δηλώνει ότι έρχεται ως αντιπρόσωπος των τριών Δυνάμεων, για να θέσει τέρμα στην υφιστάμενη κρίση αξιώνοντας την εκτέλεση των αποφάσεων που έλαβαν στη Διάσκεψη του Λονδίνου· οι Δυνάμεις δεν έχουν την πρόθεση να θίξουν ούτε το πολίτευμα ούτε τη Δυναστεία ούτε τις ελευθερίες των Ελλήνων, αντίθετα επιθυμούν μια Ελλάδα «μεγάλη, ισχυρά και ανεξάρτητη». Γι' αυτό επιβάλλεται η εθνική ενότητα του τόπου, την οποία σκοπεύουν με όλα τα μέσα να επιβάλουν, μην λαμβάνοντας υπόψη την αντίθετη γνώμη ούτε των Αθηνών ούτε της Θεσσαλονίκης. Επιδίδει στο Ζαΐμη δύο Διακοινώσεις με τις αξιώσεις των Συμμάχων που πρέπει άμεσα να γίνουν δεκτές από την κυβέρνηση. Η πρώτη αξιώνει την κατάληψη του Ισθμού της Κορίνθου από το συμμαχικό στρατό για λόγους στρατιωτικής ασφάλειας και η δεύτερη την προσωρινή εγκατάσταση στρατιωτικού συμμαχικού ελέγχου για τη διανομή της θεσσαλικής σοδειάς με κατάληψη κάποιων κέντρων της ευρύτερης περιοχής. Δηλώνουν ότι οι αρχές του νόμιμου καθεστώτος δεν θα αλλάξουν. Η εκτέλεση των ανωτέρω θα επιβληθεί δια της στρατιωτικής τους δύναμης, αν δεν γίνουν δεκτά από την κυβέρνηση.

Στη δεύτερη συνάντηση των δύο ανδρών, την επομένη, ο Ζοννάρ επιδίδει αυστηρό τηλεσίγραφο στον πρωθυπουργό δια του οποίου εκδηλώνεται η πρόθεση των Προστατίδων Δυνάμεων να αποκαταστήσουν την ενότητα του βασιλείου χωρίς να θίξουν «τους

---

³⁷ FO GT 945, 5.6.1917.

μοναρχικούς και συνταγματικούς θεσμούς» των οποίων είναι εγγυήτριες. Ο βασιλιάς απώλεσε την εμπιστοσύνη των Δυνάμεων παραβιάζοντας το Σύνταγμα και αυτές αποδεσμεύονται «έναντι των υποχρεώσεων των προκυπτουσών εκ του δικαιώματος της προστασίας των». Κατά συνέπεια απαιτούν «προς αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης» την παραίτηση του βασιλιά εντός 24 ωρών υπέρ ενός των διαδόχων του. Σε επεξηγηματικό υπόμνημα δηλώνεται η πρόθεση των Συμμάχων να λαμβάνει ο βασιλιάς ισοβίως προσωπική χορηγία 500 χιλ. φράγκων.³⁸ Ο ύπατος αρμοστής προσθέτει ότι υπάρχει η πρόθεση άμεσης κήρυξης γενικής αμνηστίας, χωρίς άσκηση αντιποίνων· η δε αποκατάσταση της τάξης και της εθνικής ενότητας του τόπου θα επιδιωχθεί με κάθε δυνατό στρατιωτικό μέσο.³⁹

Το τελεσίγραφο διαδέχεται ένα πάγωμα στην πρωτεύουσα με συγκινητικά δημοσιεύματα που μεταφέρουν ένα κλίμα πόνου, οδύνης και πένθους τη «Σπαρακτική ώρα του αποχαιρετισμού». Η Αθήνα θυμίζει άδεια πόλη, τα πάντα κλειστά· καταστήματα, θέατρα, υπηρεσίες· καμία κίνηση καλλιτεχνική και κοσμική. Ο λαός «κεραυνόπληκτος» από τις εξελίξεις κατευθύνεται «αλλόφρων» προς τα Ανάκτορα. Από όλα τα σημεία της πόλης κύματα λαού συρρέουν, θρήνοι, κλαυθμοί, με το εμβατήριο του βασιλιά «του Αετού ο γιος» να διαχέεται παντού.⁴⁰ «Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος παραιτείται υπέρ του βασιλόπαιδος Αλέξανδρου», «Ωραι θανάσιμου αγωνίας, ώραι πόνου και μαρτυρίου, ωραία ακάνθινου στεφάνου», «πόνου καρδιοβόρου, οδύνης μυχαιτάτης».⁴¹ Η Αθήναι μιλά για «Ιστορική Ημέρα» και τραγική σύμπτωση της ημερομηνίας με το «Μέγα και οδυνηρόν γεγονός» της Αλώσεως. «Ο μεν βασιλεύς με το τίμιον αίμα του παρά την πύλην του Ρωμανού και ο έτερος με υπέροχον θυσία υπέρ της πατρίδος».⁴² Το Σκριπ συνδέει τη σύγχρονη Ελλάδα με την αρχαία και μεσαιωνική με τα τρία ταυτόσημα αρχικά γράμματα «“Κ”, Κόδρος-δύο Κωνσταντίνου».⁴³

Ο βασιλιάς, παρά την αντίθετη εισήγηση του Συμβουλίου του Στέμματος, θα αποδεχτεί τους όρους και θα αποχωρήσει αφήνοντας στο θρόνο το δευτερότοκο γιο του

---

³⁸ Ο Κωνσταντίνος δεν αποδέχτηκε τη χορηγία των Συμμάχων. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Βασιλική Ανταρσία*, Ινστιτούτον του βιβλίου, Αθήνα 1975, σ. 27.

³⁹ *Εμπρός*, 30.5.1917. Βλ. Παράρτημα 3.

⁴⁰ *Αθήναι*, 31.5.1917.

⁴¹ *Εσπερινή*, 30.5.1917.

⁴² *Αθήναι*, 30.5.1917.

⁴³ *Σκριπ*, 31.5.1917.

Αλέξανδρο Α΄, χωρίς όμως να υποβάλει την παραίτησή του.⁴⁴ Την αποχώρησή του, στις 2 Ιουνίου, και τον αναβρασμό που επικρατεί, έρχεται να κατευνάσει το καθησυχαστικό, πλην όμως ξεκάθαρων διαθέσεων, επίσημο ανακοινωθέν των Συμμάχων προς τον ελληνικό λαό. Στόχος τους είναι η αποκατάσταση της ενότητας του κράτους σε μία Ελλάδα «ανεξάρτητον, μεγάλη και ευτυχή». Δεν επιθυμούν την έξοδο της χώρας από την ουδετερότητα, ούτε την επιβολή γενικής επιστράτευσης σεβόμενες την εθνική κυριαρχία. Αξιώνουν μόνο να τεθεί τέρμα στη συστηματική παραβίαση του συντάγματος χωρίς να θιγεί η συνταγματική βασιλεία. Θα αρθεί η αποκλεισμός, θα προκηρυχθεί γενική αμνηστία, πάσα αντεκδίκηση εναντίον Ελλήνων «εις οιονδήποτε κόμμα και αν ανήκουσιν, θα κατασταλεί άνευ οίκτου, η περιουσία και ελευθερία εκάστου θέλουσι προστατευθεί» περίοδος «ειρήνης και εργασίας» διανοίγεται. Υπολογίζουν στη συναίνεση και πατριωτισμό του λαού, όμως επιφυλάσσονται να προσφύγουν ακόμη και σε βίαια μέτρα για την αποκατάσταση της τάξης.⁴⁵

Το πρώτο σοκ της αποχώρησής του Κωνσταντίνου διαδέχεται μία φημολογία ότι η αποχώρησή του βασιλιά δεν είναι οριστική, και μη οφειλομένη σε εξέγερση του λαού, θεωρείται βέβαιο ότι οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν θα ήταν αδιάλλακτες στην ιδέα επανόδου, αν εκδηλωνόταν υπέρ αυτού ανοιχτά η θέληση του λαού μετά τον τερματισμό του πολέμου.⁴⁶ Έτσι η άνοδος στο θρόνο του βασιλόπαιδος Αλέξανδρου, στις 30 Μαΐου 1917, γίνεται δεκτή με συγκρατημένη ανακούφιση.

Στο ιστορικό Διάγγελμα προς το λαό ο βασιλιάς δηλώνει ότι «υπέικων εις ανάγκην» αναχωρεί από την φιλτάτη πατρίδα, επιτελεί «ιερό καθήκον» προς τη χώρα αφήνοντας στο θρόνο το γιο του Αλέξανδρο και «εξορκίζει» το λαό να τηρήσει απόλυτη τάξη, ησυχία και πειθαρχία σεβόμενος τη «θυσία» του, ώστε να αποφευχθούν μεγαλύτερες καταστροφές. Κατά τη βασιλική διατύπωση λανθάνει η ελπίδα της βέβαιης επανόδου, ως

---

⁴⁴ Την επομένη του τελεσίγραφου άρχισε η πλέον κυνική αθέτησις των εν τη προκηρύξει περιεχομένων· ήρχισαν αμέσως εκτοπίσεις, εξορίες πολιτών, πρώην πρωθυπουργών, ανώτερων αξιωματικών...ίνα προετοιμασθεί το έδαφος δια την εγκατάστασιν της βενιζελικής κυβερνήσεως εις τα Αθήνας, την οποίαν εντούτοις η προκήρυξις απέκλειεν απολύτως. Μαλλώσης, *ό.π.*, σ. 425.

⁴⁵ *Εμπρός*, 2.6.1917. Βλ. Παράρτημα 4.

⁴⁶ Ο Ζονάρ πληροφορήσε το Ζαΐμη ότι μετά το τέλος του πολέμου ο βασιλιάς θα μπορούσε να ανέλθει και πάλι στο θρόνο, εάν αυτό αποτελεί θέληση του ελληνικού λαού. Αυτό ειπώθηκε, για να κατευνάσει τα πνεύματα, κάτι που αργότερα θα θεωρηθεί δεδομένο από την αντιβενιζελική παράταξη. Π. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 31· Για την εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος Νικόλαος Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου Ιστορίας*, τ. Α΄, εκδόσεις Ελευθέρου Ανθρώπου, Αθήνα 1936, σσ. 523-528.

εκ τούτου ο νέος βασιλιάς δεν αποτελεί παρά έναν τοποτηρητή του θρόνου.⁴⁷ Ο Αλέξανδρος με τη σειρά του αναφέρεται με σεβασμό στον πατέρα του που του ανέθεσε «βαρέα καθήκοντα και εκτελεί ιερών εντολήν να ακολουθήσει τα ίχνη του». Δύο σημεία είναι άξια προσοχής· το πρώτο -που δεν πέρασε απαρατήρητο από τους Συμμάχους- αφορά την απουσία οποιασδήποτε νύξης σε παραίτηση με το Διάγγελμα του νέου βασιλιά να κινείται στο ίδιο πλαίσιο· η στάση και των δύο βασιλέων υποδηλώνει ότι εκόντες άκοντες υποχώρησαν ανωτέρα βία. Το δεύτερο σχετίζεται με την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς του νέου βασιλιά στην Αντάντ και τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο.⁴⁸ Η επιστολή του Αλέξανδρου προς τον Αλέξανδρο Ζαΐμη λίγες μέρες μετά έχει ακριβώς αυτό το σκοπό· να καθησυχάσει τους θορυβημένους Συμμάχους και εκλαμβάνεται ως κίνηση υψίστης πολιτικής σημασίας δηλωτική της νομιμοφροσύνης και της φιλοανταντικής στάσης του. Ο νέος βασιλιάς μένει πιστός θεματοφύλακας του συνταγματικού χάρτη της χώρας, πιστεύει στις αγαθές προθέσεις των φίλων Δυνάμεων της Αντάντ με τις οποίες πρόθυμα θα συνεργασθεί προς τον «κατευνασμό των πνευμάτων» και τη «συμφιλίωση του έθνους».⁴⁹

Με την απομάκρυνση του βασιλιά ο Ζοννάρ φέρνει εις πέρας το ένα σκέλος της αποστολής του, σε ανταπόδοση του οποίου (και σε ένδειξη στήριξης της νέας κυβέρνησης) οι Δυνάμεις της Αντάντ προβαίνουν, στις 2 Ιουνίου 1917, σε επίσημη άρση του αποκλεισμού. Ακολουθεί η επιβολή της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας στη Θεσσαλία. Τα συμμαχικά αγήματα ήδη έχουν ξεκινήσει την κάθοδό τους προς την Αθήνα. Η προέλαση από τη Θεσσαλία έχει ως αποτέλεσμα την κατάληψη και προσχώρηση «αυθορμήτως» όλων των κοινοτήτων στη «βενιζελική κυβέρνηση» (Βόλος, Δομοκός, Λαμία, Πρέβεζα), τον αφοπλισμό των κατοίκων και την εγκατάσταση νέων πολιτικών αρχών.⁵⁰ Ο στρατηγός Μωρίς Σαράιγ εγκαθιστά στρατιωτικές θέσεις για τη διασφάλιση του θεσσαλικού σίτου.⁵¹ Παράλληλα αγήματα του συμμαχικού στρατού προβαίνουν σε επιτυχή κατάληψη του Ισθμού της Κορίνθου και οι δυνάμεις της Αντάντ αναλαμβάνουν

---

⁴⁷ Βλ. Παράρτημα 1.

⁴⁸ FO GT 1155, 23.6.1917. Βλ. Παράρτημα 2.

⁴⁹ *Εμπρός*, 8.6.1917.

⁵⁰ Ήδη έχουν μαζευτεί περί τα 12.000 όπλα και 180 βασιλόφρονες χωροφύλακες μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. *Εσπερινή*, 9.6.1917.

⁵¹ FO GT 945, 5.6.1917.

στις 4 Ιουνίου τον έλεγχο των λιμανιών, σιδηροδρόμων, ταχυδρομείων και τηλεγραφείων.⁵²

Για την προσωρινή κυβέρνηση ένα ζήτημα είναι εξαιρετικά σημαντικό πριν την έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα, την προσοχή στο οποίο εφιστά ο εκπρόσωπος του Βενιζέλου Εμμανουήλ Ρέπουλης στο Ζοννάρ· άνευ κατάληψης της Αθήνας από το γαλλικό στρατό, το ζήτημα δεν λύνεται, ούτε μεταβάλλεται το καθεστώς δι' απλής παραίτησης του βασιλιά. Η απάντηση του Ζοννάρ είναι ενδεικτική του φιλοβενιζελικού προσανατολισμού της αποστολής του: «η κατάληψη της Αθήνας θα γινόταν είτε δια της βίας, αν ο βασιλιάς ανέβαλλε την αναχώρησή του είτε ειρηνικά μόλις αποχωρούσε».⁵³

Έτσι τίθεται σε εφαρμογή το στρατιωτικό σχέδιο κατάληψης της Αθήνας. Το λιμάνι του Πειραιά σταδιακά από την 30η Μαΐου καθίσταται ορμητήριο του ελαφρού συμμαχικού στόλου. Στο Κερατσίνι αποβιβάζεται μία γαλλική ταξιαρχία, ύστερα από άδεια που ζήτησε ο Ζοννάρ για λόγους υγείας, καθώς δεν μπορεί να συνεχιστεί η παραμονή των στρατευμάτων στα πλοία. 12 φορηγίδες με περίπου 4000 ναύτες διαπεραιώνονται στην Πειραική, την Καστέλα, το Νέο Φάληρο, το Τουρκολίμανο, το λόφο του Προφήτη Ηλία -όπου οχυρώθηκαν και ύψωσαν τη γαλλική σημαία. Την επομένη, άλλα 2 μεταγωγικά αποβίβασαν 3000 άνδρες, κατέλαβαν το Δημαρχείο Πειραιά, το Δημοτικό Θέατρο, αποθήκες υλικών, το Ζάνειο ορφανοτροφείο και άλλα σημεία της πόλης. Πυκνές περιπολίες διενεργούνται για την τήρηση της τάξης. Διατάσσεται ο αποπλισμός της αστυνομικής δύναμης του Πειραιά με ρητή διαταγή όποιος συλληφθεί με πλήρη οπλισμό, να οδηγείται στο Στραταρχείο, όπου θα καταθέτει τα όπλα του και λίγες μέρες μετά εκδίδεται νέα διαταγή του αρχιστράτηγου των συμμαχικών δυνάμεων στον Πειραιά, Ρενιώ, να κατατεθούν όλα τα όπλα μέχρι τις 2 Ιουνίου. Στην Αθήνα εξελίσσεται «ευριπίδειον δράμα» δύο Σώματα Στρατού καταλαμβάνουν το Ρουφ και τις φυλακές Συγγρού.⁵⁴ Νέο γαλλικό υπερωκεάνιο και ένα καταδρομικό καταφθάνουν τις επόμενες μέρες.

---

⁵² *Εσπερινή*, 1.6.1917.

⁵³ ΙΑΜΜ, φάκ.149, αρ.216, Ρέπουλης προς Πολίτη, Ιούνιος 1917.

⁵⁴ *Αθήναι*, 30.5.1917.

1.3. Η αναδίπλωση του Τύπου

Σε αυτό το πλαίσιο ο αντιβενιζελικός Τύπος αναδιπλώνεται έχοντας συναίσθηση της σοβαρότητας της κατάστασης και των επερχόμενων δεινών· αφενός παρουσιάζει την παραίτηση του βασιλιά ως θυσία χάριν της σωτηρίας της Ελλάδας και της δυναστείας, που συμβάλλει στην αποφυγή αιματοχυσίας και μεγαλύτερων καταστροφών, αφετέρου εφιστά την ανάγκη υπακοής και πειθαρχίας στα κελεύσματα «του Μεγάλου βασιλιά». «Αν δεν μπορούμε να διορθώσουμε το κακό, ας μην το κάνουμε χειρότερο», ζητώντας τη συνδρομή της κυβέρνησης στην τήρηση της τάξης αλλά και την παραδειγματική τιμωρία των ανυπάκουων.⁵⁵ Δεν διστάζει να εξάρει την «ευγένεια των Δυνάμεων», οι οποίες θεωρούν ειλικρινή φίλη την Ελλάδα και δεν επιθυμούν τη δια της βίας επιβολή του Βενιζέλου στη χώρα, ζήτημα αναγόμενο αποκλειστικά στην ψήφο του λαού, όταν γίνουν εκλογές. Μεταφέρουν έτσι ένα κλίμα ευρύτερης αποδοχής και συναίνεσης του λαού στην πρωτοβουλία των Δυνάμεων και τη μέγιστη διαλλακτικότητα από την οποία εμπνέεται ο «υπέροχος πολίτης» Ζοννάρ που έχει στόχο την αποκατάσταση της γαλήνης.⁵⁶ Με έμφαση τονίζεται ότι η ανταντική διπλωματία δεν αποβλέπει σε πρόσωπα αλλά μόνο στην εξυπηρέτηση συμφερόντων, τα οποία συμπίπτουν με τα συμφέροντα της Ελλάδας και συστήνεται «κοινωνική και εθνική αδελφοποίηση», λήθη των σφαλμάτων του παρελθόντος, συμπόρευση στο δρόμο που χάραξε η αυτοθυσία του βασιλιά, ειρήνευση των πνευμάτων και αποκατάσταση των πατροπαράδοτα εγκάρδιων σχέσεων με τις Προστάτιδες Δυνάμεις. Η *Αθήναι* φρονεί ότι η πανελλήνια σύμπραξη αποτελεί το «ισχυρότερο μέσο» για την εθνική αποκατάσταση και ο λαός οφείλει να κατανοήσει ότι μόνο ενωμένος θα αποκαταστήσει το κράτος «εις ακέραιον ανεξαρτησίας και μεγαλείου». Ακόμη και η παρουσία του συμμαχικού στρατού στην πρωτεύουσα εκλαμβάνεται ως συνδρομή προς την ελληνική κυβέρνηση για την αποφυγή εμφυλίου πολέμου.⁵⁷ Αυτή τη μεταστροφή του Τύπου αποτυπώνει εύστοχα στο ημερολόγιό της η Πηνελόπη Δέλτα: «Τα φύλλα όλα ανεξαιρέτως, *Εμπρός*, *Νέα Ημέρα*, *Εσπερινόν*, *Νέον άστυ*, *Εσπερινή* έκαναν

---

⁵⁵ *Εμπρός*, 30.5.1917. Η *Εσπερινή* τολμά τη δήλωση «Ο βασιλιάς παραιτείται, γιατί δεν εγκρίνει τη ρήξη του με τις Δυνάμεις της Αντάντ και αποδεικνύει με την πράξη του ότι η συκοφαντία περί γερμανοφιλίας είναι κατασκευάσμα», 30.5.1917.

⁵⁶ *Αθήναι*, 31.5.1917.

⁵⁷ *Αθήναι*, 31.5.1917.

μεταστροφή την επαύριο της εκθρόνισης και είναι τώρα όλα «Ανταντόφιλα», σχεδόν βενιζελικά. Γιατί άραγε βγάζει η Ελλάδα μας τόση προστυχιά!».⁵⁸

Η κυβέρνηση Ζαΐμη με ανακοίνωση προς το λαό συστήνει ψυχραιμία απέναντι σε μια εξαιρετικά σοβαρή κατάσταση, στο πλαίσιο της οποίας η παραίτηση του βασιλιά είναι προσωρινή. Η σώφρων στάση του θα σώσει τη Δυναστεία και θα αποκαταστήσει την ενότητα του κράτους με την κατάργηση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Εξορκίζει το λαό να καταπνίξει «το βαθύτατο άλγος του προς αποτροπή εν γένει ανήκουστων συμφορών».⁵⁹

Δύο σημεία λειτουργούν καθησυχαστικά τις πρώτες μέρες στον απόηχο των δηλώσεων του Ζοννάρ· αφενός η δυνατότητα επανόδου του βασιλιά -εάν το θελήσει ο λαός- μετά τη λήξη του πολέμου, αφετέρου δεν θα ασκηθεί πίεση στη χώρα να εξέλθει από την ουδετερότητα. Ο πολιτικός κόσμος τηρεί επιφυλακτική στάση και παρατηρεί τη συνεργασία Ζοννάρ-Ζαΐμη.⁶⁰ Ο Ίωνας Δραγούμης, εξέχον στέλεχος της αντιβενιζελικής παράταξης, είναι ο πρώτος που θα τοποθετηθεί στο τελεσίγραφο των Δυνάμεων.⁶¹ Θεωρεί ότι σηματοδοτεί την απώλεια της πολιτικής ανεξαρτησίας του κράτους και των ελευθεριών του λαού. Συμβουλεύει το λαό να αποφασίσει με ψυχραιμία να αγωνισθεί για την ανάκτησή τους και για την εν καιρώ επαναφορά του βασιλιά.⁶² Στην ίδια κατεύθυνση και ο αρχηγός του Προοδευτικού κόμματος, Νικόλαος Δημητρακόπουλος, σε συνεδρίαση του υπουργικού Συμβουλίου επεσήμανε την αναφορά -για πρώτη φορά σε επίσημο έγγραφο από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους- των Συμμάχων ως Προστάτιδες Δυνάμεις. Η χώρα δεν επιτρέπεται να αποδεχτεί μία τέτοια διακοίνωση, όπου η επέμβαση δεν παρουσιάζεται ως εχθρική πράξη αλλά ως δικαίωμα προστασίας, γιατί αποτελεί μείωση της εθνικής της κυριαρχίας. Αποδοχή σημαίνει αυτομάτως αναγνώριση του δικαιώματος προστασίας και επέμβασης εκ μέρους τους, ένα δικαίωμα που ποτέ όμως δεν παραχωρήθηκε βάσει

---

⁵⁸ Π.Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, Αθήνα 1979, σ. 37.

⁵⁹ *Εσπερινή*, 30.5.1917.

⁶⁰ *Σκριπ*, 2.6.1917 και *Εσπερινή*, 3.6.1917.

⁶¹ Ίωνας Δραγούμης. Νομικός και διπλωμάτης πρωτοστάτησε στο Μακεδονικό Αγώνα. Το 1915 εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής Φλώρινας και υποστήριξε την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, διότι πρέσβευε ότι η ουδετερότητα δεν ήταν προς το συμφέρον της χώρας. Το 1916 εξέδωσε το εβδομαδιαίο περιοδικό *Πολιτική επιθεώρησης*. Το 1917 θα εξοριστεί στην Κορσική και το Μάιο του 1919 μετήχθη στη Σκόπελο. Εργάστηκε στη συσπείρωση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Δολοφονήθηκε στις 31 Ιουλίου 1920.

⁶² *Σκριπ*, 30.5.1917.

συνθήκης.⁶³ Επομένως μία Διακοίνωση που αναγνώριζε δικαίωμα επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις του κράτους δεν έπρεπε να γίνει δεκτή. Ο Λεονταρίτης σημειώνει ότι το επιχείρημα του Δημητρακόπουλου δύσκολα θα μπορούσε να επηρεάσει μία σχέση παραδοσιακή που ίσχυε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Οι τρεις Δυνάμεις πάντοτε απολάμβαναν ενός ειδικού καθεστώτος στη χώρα και ποτέ δεν είχε αμφισβητηθεί η ανάμιξή τους στα πολιτικά πράγματα.⁶⁴

Η διακοπείσα επικοινωνία Πελοποννήσου-Αθηνών, μετά την κατάληψη του Ισθμού της Κορίνθου από τα συμμαχικά στρατεύματα, και η ελλιπής πληροφόρηση σχετικά με την τύχη του βασιλιά συσπειρώνουν τα βασιλόφρονα στρατιωτικά τμήματα και διάφορα επεισόδια λαμβάνουν χώρα στην Πελοπόννησο. Ο Ζοννάρ επιδίδει νέο έγγραφο στον Ζαΐμη για αποκατάσταση της τάξης «πας Έλλην που επιδρά επιβλαβώς στην ασφάλεια των συμμαχικών στρατευμάτων ή της χώρας, αμέσως θα συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο της απελάσεως ή επιτηρήσεως αναλόγως των ενεργειών του». Ακολούθως η κυβέρνηση απευθύνει αυστηρή σύσταση στα σώματα στρατού να μην φέρουν αντίσταση στα προελαύνοντα συμμαχικά στρατεύματα.⁶⁵

Οι σκέψεις αξιωματικών να παρεμποδίσουν την αποχώρηση του βασιλιά δεν ευοδώθηκαν κυρίως χάρη στην επιμονή του Κωνσταντίνου να σεβαστούν την επιθυμία του για το καλό της εθνικής ενότητας, όμως η γενικότερη κατάσταση στην Αθήνα συνεχίζει να είναι ασταθής. Επεισόδια στο κέντρο της πρωτεύουσας και η δεδηλωμένη στάση των επίστρατων κατά των συμμάχων, θα δώσουν το πρόσχημα στο στρατιωτικό ακόλουθο της γαλλικής πρεσβείας, Μπρακέ να απαιτήσει, στις 13 Ιουνίου 1917, την προέλαση συμμαχικών στρατευμάτων και κατάληψη συγκεκριμένων σημείων της Αθήνας. Πράγματι, τρεις φάλαγγες διαπεραιώνονται στα πέριξ και καταλαμβάνουν στρατηγικά σημεία της πόλης. Το λόφο του Αρδηττού, την πύλη του Αδριανού, την πλατεία Μακρυγιάννη, τις υπώρειες της Ακρόπολης, το λόφο Μουσών, Φιλοπάππου, τους πρόποδες του Λυκαβηττού, τα υψώματα του Αγίου Διονυσίου, το λόφο του Στρέφη, το

---

⁶³ *Αθήναι*, 31.5.1917.

⁶⁴ Ο Δημητρακόπουλος θεωρούσε ότι έπρεπε να απορριφθεί το τελεσίγραφο, καθώς αναγνώριζε το δικαίωμα επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις. Ο βασιλιάς και ο διάδοχος έπρεπε να επιτρέψουν τη σύλληψη και απομάκρυνσή τους ως κρατουμένων, αφήνοντάς το αναπάντητο. Η λύση αυτή θα αποτελούσε έμπρακτη διαμαρτυρία εναντίον της παρέμβασης των Μ.Δ. και θα απέτρεπε την επίσημη παραίτηση του Κωνσταντίνου. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σσ. 61-62.

⁶⁵ *Αθήναι*, 10.6.1917.

Σχιστό, το Ζάππειο. Όλα τα υψηλά μέρη της πόλης και οι πλατείες καταλαμβάνονται ειρηνικά από το συμμαχικό στρατό συνολικής δύναμης 4000 ανδρών.⁶⁶ Στο μεταξύ συνεχίζουν να καταφθάνουν στην πρωτεύουσα γαλλικά μεταγωγικά πλήρη στρατού, έτερο γαλλικό υποβρύχιο, 500 οπλίτες της Κρητικής Χωροφυλακής για την τήρηση της τάξης, το αρχηγείο της χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης υπό τον Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη και το τμήμα δημόσιας ασφάλειας.⁶⁷

Το επόμενο διάστημα θα αποδειχθεί ότι η υλοποίηση των όρων της προκήρυξης Ζοννάρ θα προσέκρουε σε εμπόδια. Πέρα από την άρση του αποκλεισμού, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί η εθνική ενότητα και η ρητή δέσμευση αποφυγής αντιποίνων. Τα οξυμμένα πολιτικά πάθη και οι πολιτικοί στόχοι της νέας κυβέρνησης θα αναστείλουν την «πορεία προς την αποκατάσταση συνθηκών ομαλού πολιτικού βίου».⁶⁸ Τέσσερα ζητήματα είναι εκκρεμή για την οριστική διευθέτηση της κατάστασης, το ζήτημα των εκτοπίσεων, των συλλήψεων, της αμνηστίας και της πολιτικής θέσης της κυβέρνησης Ζαΐμη.⁶⁹ Η ανάληψη άμεσης πολεμικής δράσης ήταν για τους Συμμάχους ζήτημα συνυφασμένο με την απόκτηση του ελέγχου στους κρίσιμους τομείς της δημόσιας ζωής.

Αναφορικά με το ζήτημα των εκτοπίσεων και συλλήψεων αντιφρονούντων ο Ζοννάρ κρίνει απαραίτητη τη λήψη μέτρων που θα έπρεπε να εφαρμοσθούν, προτού σχηματισθεί η νέα βενιζελική κυβέρνηση στην Αθήνα.⁷⁰ Ένα εκ των οποίων είναι η αναγκαία απομάκρυνση από την Ελλάδα προσώπων πολιτικών, στρατιωτικών και ιδιωτών για λόγους συνδεδόμενους με την αποκατάσταση της τάξης και την ασφάλεια των συμμάχων. Έτσι μέσω του γραμματέα του θα ζητήσει τις επόμενες μέρες από το Ζαΐμη τη σύλληψη και παράδοση 30 πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων προς απέλαση και 114 ατόμων που θα τεθούν υπό επιτήρηση εκτός του τόπου διαμονής τους με αυστηρή σύσταση

---

⁶⁶ *Εμπρός*, 13.6.1917.

⁶⁷ *Αθήναι*, 14.6.1917.

⁶⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1992, σ. 132.

⁶⁹ *Εμπρός*, 5.6.1917.

⁷⁰ Οι συστάσεις που δίνονται στο Ζοννάρ από τον Ρέπουλη είναι να μην προβεί σε καμία συνεννόηση με τον Ζαΐμη πριν συνεννοηθεί μαζί του. Ο Ρέπουλης σχηματίζει την εντύπωση «ότι φαίνεται αποφασισμένος επιβάλλει αποφάσεις χωρίς συγκρατηθεί από δισταγμούς τυχόν κυβερνήσεων». ΙΑΜΜ, φάκ.149, αρ.216, Ρέπουλης προς Πολίτη, Ιούνιος 1917.

να αποφύγουν ενέργειες που θα έβλαπταν τα συμφέροντα των συμμάχων, καθώς θα επιβαλλόταν η λήψη αυστηρότερων μέτρων.⁷¹

Αλλωστε ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε αξιώσει την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τα βασιλόφρονα στοιχεία, προκειμένου να εφαρμοστεί άμεσα η πολιτική του. Πράγματι, τις επόμενες μέρες πριν την έλευσή του τίθεται σε εφαρμογή το πρώτο κύμα εκκαθαρίσεων με την απομάκρυνση πρωτίστως των ηγετικών μορφών της αντιπολίτευσης. Στον κατάλογο των προσώπων που θα απελαθούν ανήκουν ο αρχηγός των κόμματος των Εθνικοφρόνων, Δημήτριος Γούναρης, με τους βουλευτές Γεώργιο Πεσματζόγλου και Σπυρίδωνα Μερκούρη, οι Ιωάννης Μεταξάς, Βίκτωρ Δούσμανης, Γεώργιος Στρέιτ, στο δε κατάλογο των προσώπων τα οποία θα τεθούν υπό επιτήρηση ανήκουν οι πρώην πρωθυπουργοί Στέφανος Δραγούμης, Σπυρίδων Λάμπρου, Στέφανος Σκουλούδης. Οι έτεροι αρχηγοί κομμάτων, όπως ο Νικόλαος Στράτος του Εθνικού Συντηρητικού κόμματος, Νικόλαος Δημητρακόπουλος του Προοδευτικού κόμματος και Δημήτριος Ράλλης του Ραλλικού απέφυγαν τις διώξεις, καθώς είχαν διαφοροποιήσει τη στάση τους από το κόμμα των Εθνικοφρόνων.

Οι απελαυνόμενοι καλούνταν να προσέλθουν στο αρχηγείο των συμμαχικών δυνάμεων, στον Πειραιά, εντός τριών ημερών όσοι διαμένουν στην ΑττικοΒοιωτία (3-6 Ιουνίου) και εντός οκτώ ημερών οι διαμένοντες εκτός.⁷² Το μεσημέρι της 7^{ης} Ιουνίου 1917

---

⁷¹ *Εμπρός*, 6.6.1917· Επίσης Εδουάρδος Ντριώ, *Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος (θρύλος και ιστορία)*, Πρωΐα, Αθήνα 1930, σ. 174.

⁷² Οι προς απέλαση: Δημ. Γούναρης πρώην πρωθυπουργός, Γ. Στρέιτ, Γ. Πεσματζόγλου βουλευτής, Σπυρ. Μερκούρης πρώην δήμαρχος, βουλευτής, στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης, συνταγματάρχης Ι. Μεταξάς, Ι. Δραγούμης, συνταγματάρχης Τσόντος Βάρδας, Κ. Έσλιν, Ι. Καραβίτης, Γ. Μάκρης, Ζέρβας Δούκας, Στέργιος Βενόπουλος, ανθυπασπιστής της Χωροφυλακής Καραμανώλης, Γ. Ραφτάκης, Τριανταφυλλάκος, Θ. Ράμμος, Αντ. Δούφας, Πύρρος Γιαννόπουλος πρόεδρος Επιστράτων, Ι. Σαγιάς, Λιβιεράτος, πατήρ και υιός, Ριχ. Κρούγκερ πρώην πρόξενος της Γερμανίας εν Χανίοις, Ριχ. Μπλουμ καθ/της Γερμανικής Σχολής της οδού Αραχώβης, Μαρτίνος Γκάετλιχ εξόριστος εκ Κρήτης, Βίλλι Κέπλερ, Γκέντριχ, Βέρθα Βερτς, Κάρολος Ντακοντέν, Μπουτρούμ, Τσαν πρόξενος της Γερμανίας εν Καλάμαις και Έρμαν.

Οι υπό επιτήρηση θα μετατοπισθούν εκ μέρους όπου εξασκούν επιρροήν, δεν θα απομακρυνθούν όμως της Ελλάδος. Αυτοί είναι: Σπ. Λάμπρος, Στέφ. Σκουλούδης, Στεφ. Δραγούμης πρώην πρωθυπουργοί, Μιλτ. Πουρής, Θ. Μπασιάς, Χαραλ. Πολογεώργης βουλευταί, Κ. Μπούσιος βουλευτής Σερβίων, Καζαντζής βουλευτής Ιωαννίνων, στρατηγός Χατζόπουλος πρώην υπουργός, Αναστ. Τσέλος πρώην υπουργός εσωτερικών, Δημ. Καλλιμασιώτης, Κανακάρης Ρούφος, Γ. Μπαλτατζής, Όθων Ρουσόπουλος, Κ. Σταματίου, Π. Μαυροειδής, Ν. Κιορόγλου, Α. Μεταξάς κτηματίας εν Θεσσαλία, Δημ. Μπήτας, Κ. Γουρδέλης, Κ. Λιβαθινόπουλος, Δ. Κωτσέας, Τρ. Αλιφέρης, Κ. Ζησιού καθηγητής, Γεωργ. Πολογεώργης, πλοίαρχος Ι. Ραζηκώστας, υποναύαρχος Δούσμανης και Μιχ. Γούδας, Στρατηγοί Λέκκας, Κ. Κουμουνδούρος και Μπαίρας, Συνταγματάρχες Εξαδάκτυλος, Κωνσταντινόπουλος, Στρατηγός, Κουρέβελης, Μάνος, Μομφεράτος, Παπακυριαζής, Ραζέλος (χωροφ) και Τρουπάκης (χωροφ), Αντισυνταγματάρχες Παλαμάρας, Ν. Κορδέλας, Κ. Μπουκουβάλας, (μεταγ) Καλαμβόκας, Ταγματάρχες Πηχεών, Τρ. Φαληρέας, Κωτσάκος, Ι. Ζήρας, Ραγκαβής και Νυδριώτης (χωροφ), Λοχαγοί Βερνάρδος, Καναβουράκος, Διώτης, Σκλαβούνος, Ι.

θα συγκεντρωθούν, στην αποβάθρα Ωρολογίου στον Πειραιά, από όπου με το ατμόπλοιο «Βασιλεύς Κωνσταντίνος» οδηγούνται στην Κορσική.⁷³ Η Αθήνα στο μεταξύ θυμίζει στρατοκρατούμενη πόλη· διαρκείς συστάσεις από τους συμμάχους για ηρεμία, υπακοή, αποφυγή επεισοδίων, συλλήψεις πολιτών και επιστράτων. Οι σύμμαχοι προβαίνουν απροκάλυπτα στη σύλληψη ανεξαιρέτως όλων όσοι ενεργούν αντίθετα προς τα συμμαχικά συμφέροντα.⁷⁴ Τις επόμενες μέρες θα απελαθεί και ο Ίωνας Δραγούμης λόγω άρθρου του στην *Πολιτική Επιθεώρηση* και ο Δ/ντής της *Εσπερινής* Πέτρος Γιάνναρος μετά από 10ήμερη κράτηση στο Κερατσίνι.⁷⁵ Ένας τρίτος κατάλογος αποστέλλεται από τη Δ/ση της Αστυνομίας με τα ονόματα 17 ιδιωτών που έπρεπε άμεσα να παρουσιασθούν ενώπιον του Ρενιώ, ύπατου αρμοστή των συμμαχικών δυνάμεων.⁷⁶ Κάποιοι εξ αυτών δεν θα παρουσιασθούν και οι συμμαχικές αρχές θα αναλάβουν την ανεύρεσή τους.⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει ένα υπόγειο υπέρ του Κωνσταντίνου ρεύμα, με τους Γερμανούς πράκτορες να είναι ακόμη αρκετοί στη χώρα. Γι' αυτό απελούνονται το πρώτο διάστημα μεταξύ άλλων και 15 Γερμανοί, καθώς διαδίδονταν φήμες για επικείμενη βουλγαρο-γερμανική επίθεση στη Θεσσαλονίκη.

Το ζήτημα της πολιτικής θέσης της κυβέρνησης Ζαΐμη είναι μείζονος σημασίας για την ένωση των δύο κρατών. Σε αυτό το πλαίσιο θα κινηθεί η πρόταση του Ζονάρ για

Μουντζουριδής και Π. Παπαγεωργίου, Υπολοχαγοί Βαλτετσιώτης, Μαυροβουνιώτης, Α. Κοντάκης, αξιωματικός Κριεκούκης, έφ. λοχαγός, έφ. ανθ/γός Χατζηνικολάου, έφ. υπολ. παναγιώτου, υπομοίραρχος Αγγελίδης, Ιατρός Γερουλάνος και η σύζυγος του, Ρουσόπουλος, ο ιατρός του βασιλέως Αναστασόπουλος, ιατρός Αναγνωστόπουλος, οι καθηγηταί Καρολίδης, Καζάζης, πρώην πρύτανης Ιω. Μεσολωράς, Π. Τζοβάνης Δ/ντής Προτύπου Λυκείου, Γερακάρης αντεισαγγελεύς εφετών εν Λαρίση, Βασίλειος Μητροπολίτης Μηθύμνης, Λεπτιδής Μητροπολίτης Καστοριάς, Κλαπέας, Βουδικλάρης, Ν. Σαραντόπουλος, Δημ. Τοτόμης γεν. γραμμ. Επιστράτων, Τσολάκος χαρτοπώλης, Μιλτ. Ζήσης φαρμακοποιός, Ι. Μόσβουλας, Λιμαζόπουλος, Χριστάκος, Α. Παπαδόπουλος, Σουσάνας, α. Δούσιος, Ε. Ζουλούμης, Π. Καμαρινός, Κ. Πεζόπουλος, Α. Ζωιόπουλος, Παπαδάτος, Κ. Ιγγλέσης, Μαυρομιχάλης, Βοιδής, Α. Βαλέττας, Α. Μάτεσις, Ν. Κοκαλάκης, Λεων. Φλέσσα, Π. Δικαιάκος, Κ. Πικουλάκης, Σ. Λογιωτατίδης, Καίνιχ, δαίφνερ, Φος Χιρστ, Αιμ. Λέστερ, Μαξ Έρλιχ, Ιουλ. Γκολστάιν, Α. Μάγερ, Μίνδλερ, Μάισνερ. *Αθήναι*, 10.6.1917.

⁷³ *Σκριπ*, 6.6.1917.

⁷⁴ *Σκριπ*, 13.6.1917.

⁷⁵ *Εσπερινή*, 27.6.1917.

⁷⁶ «Κατά σημείωμα του Ύπατου Αρμοστού των Συμμάχων Δυνάμεων προσκαλείσθε μέχρις της εσπέρας της αύριον, ίνα παρουσιασθήτε ενώπιον του Στρατηγού των εν Πειραιεί Συμμαχικών Δυνάμεων, όπως απομακρυνθήτε εκ της Ηπειρωτικής Ελλάδας είτε προσωρινώς, είτε μέχρι πέρατος του πολέμου. Εν εναντία περιπτώσει θα υπαχθήτε εις όλην την αυστηρότητα του Στρατιωτικού Νόμου και θα συλληφθήτε, η δε περιουσία σας θα δημευθή». Τα πρόσωπα είναι: Θ. Ράμμος, Αντ. Λιβιεράτος, Ανδρ. Λιβιεράτος, Κέντριχ, Ι. Σαγιάς, Πύρρος Γιαννόπουλος, Ζέρβας Δούκας, Μ. Βερτς, Γ. Μακρής, Ριχ. Μπλουμ, Μαρτ. Καίτλιχ, Ριλ. Κέλνερ, Κ. Έσλιν, Α. Δούφας, Δημ. Τριανταφυλλάκος, Ραφτάκης, Ι. Καραβίτης. *Εμπρός*, 6.6.1917.

⁷⁷ Είναι οι: Τσόντος Βάρδας, Λιβιεράτος (πατέρας και γιος), Καραβίτης, Μακρής, Μπινόπουλος. *Αθήναι*, 10.6.1917.

σύσταση μικτής επιτροπής που -υπό την εποπτεία του- θα συντονίσει τη διαδικασία συγχώνευσης των δύο κρατών, μία πρωτοβουλία που θα πυροδοτήσει ταχύτατες εξελίξεις.⁷⁸ Διαφαίνεται ότι ο Ζαΐμης είναι το μοναδικό πρόσωπο -κυρίως για τους Βρετανούς- που θα μπορούσε να εγγυηθεί μία τέτοια προσπάθεια. Προσφέρει στους βασιλικούς πολλές εγγυήσεις και κατέχει συμπάθειες στους βενιζελικούς. Επιθυμεί μια ενωμένη Ελλάδα και δεν έχει λόγους οξείας αντιπαράθεσης με τον Βενιζέλο, όμως αποδοκίμασε την επανάσταση και τώρα είναι πρωθυπουργός μιας κυβέρνησης, ο βασιλιάς της οποίας θεωρείται προδότης από τη βενιζελική παράταξη. Ως εκ τούτου δύσκολα θα προωθούνταν μία συμφιλίωση χωρίς προηγούμενη καταδίκη του επαναστατικού κινήματος, κάτι που ποτέ δεν θα γινόταν αποδεκτό από τους βενιζελικούς. Η θέση του λοιπόν είναι επισφαλής.⁷⁹ Από την άλλη και ο Βενιζέλος εμφανίζεται αδιαπραγμάτευτος σε κάποια ζητήματα και πριν την έλευσή του στην Αθήνα είχε υποβάλλει ρητούς όρους για τη στήριξη και συμμετοχή στην κυβέρνηση Ζαΐμη.⁸⁰ Έτσι ο ρόλος της επιτροπής δεν προοιωνιζόταν ευοίωνες εξελίξεις.

Στις 9 Ιουνίου 1917 ο Βενιζέλος φθάνει με το αντιτορπιλικό *Σφενδόνη* στο λιμάνι του Πειραιά και εγκαθίσταται στο αντιτορπιλικό *Jurien de la Gravière* καλεσμένος του ύπατου αρμοστή Ζοννάρ. Από εκεί το επόμενο διάστημα θα συντονίζει τις κινήσεις του μέχρι την ορκωμοσία της κυβέρνησής του. Εγείρει αξιώσεις στο νέο κυβερνητικό σχήμα, στις οποίες ο Ζαΐμης δεν μπορεί να συμφωνήσει.

Η Μικτή Επιτροπή θα έχει μόλις δύο συναντήσεις και ήδη από την πρώτη φαίνεται το αδιέξοδο της συνεννόησης. Κωνσταντίνος Λιδωρίκης και Δημήτριος Ράλλης εκπροσωπούν την κυβέρνηση των Αθηνών και Εμμανουήλ Ρέπουλης, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.⁸¹ Τα ζητήματα που έχει να εξετάσει είναι: η ενότητα του κράτους, το καθεστώς των υπαλλήλων που διορίστηκαν στις Νέες Χώρες από την προσωρινή κυβέρνηση, η παροχή γενικής αμνηστίας, η σύγκληση της Βουλής και η συμμετοχή μελών της προσωρινής κυβέρνησης στο νέο κυβερνητικό σχήμα.

---

⁷⁸ *Εμπρός*, 6.6.1917.

⁷⁹ FO GT 863/ 29.5.1917.

⁸⁰ Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 133· Ν. Γερακάρης, *ό.π.*, σσ. 523-528.

⁸¹ *Αθήναι*, 10.6.1917.

Ο Ζαΐμης δεν έχει υποστήριξη στη συμφιλίωτική προσπάθεια· οι βασιλικές φατρίες τον στηρίζουν, όσο αυτός «δεν γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ Αθηνών-Θεσσαλονίκης», παρόλο που αυτός είναι ο δεδηλωμένος σκοπός του. Τα κόμματα που τον στηρίζουν είναι -από συμφέρον και πολιτικό πάθος- αντιβενιζελικά, δεν επιθυμούν τη συμφιλίωση· χωρίς αυτά δεν έχει στήριξη, δεν έχει όμως ούτε δικό του κόμμα.⁸² Από την άλλη η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε ισχυροποιηθεί από τις αποφάσεις της Διάσκεψης στο Παρίσι, τις πρώτες επιτυχίες στο πεδίο της μάχης μετά την αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων και την ομόφωνη αποδοχή του βρετανικού, γαλλικού και αμερικάνικου Τύπου, παράγοντες που την κάνουν να εμφανίζεται ανυπόμονη στην επίλυση του ζητήματος και αδιάλλακτη στις διαπραγματεύσεις. Η αδιαλλαξία της θα την φέρει προς στιγμήν σε ρήξη με τον Ζοννάρ, ο οποίος επιθυμεί χωρίς βιασύνη και πίεση την εφαρμογή μέτρων που θα κατευνάσουν τα πνεύματα, προτού σχηματισθεί κυβέρνηση των Φιλελευθέρων· άλλωστε είχε εντολή να μην αναμιχθεί στο εσωτερικό ζήτημα της Ελλάδας.⁸³ Δεν θα διστάσει μάλιστα να υπενθυμίσει στον ανυπόμονο Βενιζέλο ότι «δεν αποβλέπουμε σε άλλο σκοπό από την προετοιμασία της επιστροφής του στην Αθήνα. [...] Εύχομαι να μην επιβαρυνθεί ο ρόλος μου από ανυπομονησίες... αν ο κ. Βενιζέλος επιθυμεί να επιστρέψει αμέσως στην Αθήνα, μπορεί να το κάνει μόνο κάτω από την προστασία των όπλων μας και με κίνδυνο να ξεσπάσουν αιματηρές ταραχές» έγραφε στον σύμβουλο πρεσβείας της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, Rober de Billy.⁸⁴

Το ζήτημα που θα οδηγήσει τις συνομιλίες σε αδιέξοδο είναι η ανάκληση της Βουλής της 31ης Μαΐου 1915, ζήτημα στο οποίο ο Ζαΐμης είναι αδιαπραγμάτευτος. Από την άλλη ο Βενιζέλος ήταν επίσης αδιαπραγμάτευτος τόσο στην άρση μονιμότητας των δικαστικών, όσο και στη ανάκληση της Βουλής του 1915 και την αναθεώρηση του Συντάγματος.⁸⁵ Έτσι το αναμενόμενο αδιέξοδο των επαφών αναδεικνύει την κυβέρνηση Ζαΐμη «κατ' ουσίαν παρητημένη».⁸⁶ Για τον Βενιζέλο ήταν ζήτημα μείζονος σημασίας η επαναλειτουργία του Κοινοβουλίου, αφενός για να κηρυχθεί επίσημα ο πόλεμος εναντίον

---

⁸² FO GT 863/ 29.5.1917.

⁸³ Ο Ζοννάρ θεωρούσε ότι και μόνο η εκθρόνιση του βασιλιά αποτέλεσε μεγάλη επιτυχία. Η Βρετανία και Ιταλία ετοίμαζαν διαμαρτυρία, ο δε Ριμπώ τον επιτίμησε τηλεγραφικά ότι παραγνώρισε τη δοθείσα εντολή. Η επιτυχία του σχεδίου τον έσωσε. Επιστολή Ρέπουλη προς Βενιζέλο. IAMM φάκ.149, αρ.132, Ρέπουλης προς Βενιζέλο, 17 Μαΐου 1917.

⁸⁴ Γ. Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση», *ό.π.*, σ.183.

⁸⁵ FO GT 1155, 23.6.1917.

⁸⁶ *Εμπρός*, 11.6.1917.

των Κεντρικών Δυνάμεων, αφετέρου για να σηματοδοτήσει μία επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό σε αντίθεση με την πολιτική που ακολουθήθηκε από τους αντιπάλους του την περίοδο 1915-1917. Δύο λόγοι συνηγορούσαν σε αυτό· πρώτον θα ήταν αδύνατη η συμπόρευση με τη Βουλή της 6^{ης} Δεκεμβρίου με δεδομένη τη «βασιλόφρονα» σύνθεση του κοινοβουλίου ύστερα από την αποχή των Φιλελευθέρων και δεύτερον η παρούσα χρονική συγκυρία απέκλειε την προσφυγή στις κάλπες. Ως εκ τούτου η μόνη λύση που κατοχύρωνε θεσμικά τη νέα κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, ήταν η αναβίωση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915, με την αιτιολογία ότι είχε διαλυθεί αντισυνταγματικά από τον βασιλιά· λύση στην οποία συνέκλιναν και οι Δυνάμεις της Αντάντ.⁸⁷

Η πρωτοβουλία Ζοννάρ χαιρετίζεται θετικά, δηλωτική ενός άνδρα που δεν ήρθε ως κατακτητής «κρατών ρομφαίαν εξολοθρευτού θέτων τη χώρα υπό τον ζυγόν», αλλά ενός ανθρώπου που στοχεύει στη συνδιαλλαγή, εκρίζωση αντιθέσεων και ειρήνευσης των πνευμάτων.⁸⁸ Ο αντιβενιζελικός Τύπος κατηγορεί τις δύο κυβερνήσεις για ολιγωρία και αδικαιολόγητο δισταγμό σε μία κρίσιμη περίοδο που η παράταση της εκκρεμότητας αποτελεί αφετηρία ανωμαλιών. Πιέζει και συστήνει άμεσα μέτρα. «Δεν γνωρίζουμε ποια βουλή θα συνέλθει, αλλά είναι καιρός να συνέλθει μία! Όχι μόνο για τα μεγάλα αλλά και για τα του καθημερινού βίου του κράτους». «Προέχει η με οποιονδήποτε τρόπο λειτουργία του πολιτεύματος και η ανασυγκρότηση του κράτους».⁸⁹ Τελικά ο «εκλεκτός» της Γαλλίας «πολίτης» αναλαμβάνει δυναμικά το διακανονισμό επιδίδοντας στις 12 Ιουνίου 1917 σημείωμα στο Ζαΐμη με την αμετάκλητη απόφαση των δυνάμεων της Αντάντ να προχωρήσουν προς άμεσο τερματισμό της πολιτικής κρίσης· απαιτούσε τη διάλυση της Βουλής της 6ης Δεκεμβρίου 1915 και την ανάκληση της Βουλής της 31ης Μαΐου 1915.⁹⁰ Ο Ζαΐμης ήταν αδύνατο να συναινέσει σε κάτι τέτοιο. Ανακοινώνει την πρόθεσή του να παραιτηθεί, το οποίο έγινε μετά από τρεις μέρες.

Ο Βασιλιάς Αλέξανδρος καθ' υπόδειξη του Ζοννάρ θα καλέσει τον Βενιζέλο να σχηματίσει κυβέρνηση, ο οποίος αποδέχεται την εντολή ύστερα από διαβεβαίωση του

---

⁸⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, «Το κράτος των Αθηνών», *ό.π.*, σ.188.

⁸⁸ *Εσπερινή*, 7.6.1917.

⁸⁹ *Αθήναι*, 8.6.1917.

⁹⁰ Ο Ζοννάρ τελικά «έπιασε τον ταύρο από τα κέρατα». FO GT 1483, 21.7.1917.

Ζοννάρ ότι έγιναν δεκτοί οι όροι που είχε θέσει.⁹¹ τη σύγκληση εθνοσυνέλευσης που θα αποκαθιστούσε τη διασπασμένη ενότητα του κράτους και την αναστολή της ισοβιότητας των δικαστών, ώστε να καταστεί δυνατή η εκκαθάριση του σώματος από «των οργισάντων δικαστικών».⁹² Ο Βενιζέλος αποδέχεται τον νέο βασιλιά περισσότερο ως έναν «εταιρικό διακανονισμό» τουλάχιστον προς το παρόν, μέχρι την οριστική διαρρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος σε μελλοντική αναθεωρητική εθνοσυνέλευση.⁹³

1.4. Ο σχηματισμός κυβέρνησης

Η νομιμότητα αποκαθίσταται με τη συνδρομή των Προστατίδων Δυνάμεων, ο Βενιζέλος επισπεύδει τις εξελίξεις και σχηματίζει άμεσα, στις 13 Ιουνίου 1917, την τρίτη του κυβέρνηση.⁹⁴ Τα περισσότερα μέλη της ήταν υπουργοί της πρώην προσωρινής κυβέρνησης, με την εξής σύνθεση: Πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός στρατιωτικών ο Ελευθέριος Βενιζέλος, υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης, υπουργός Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλης, υπ. Δικαιοσύνης Ιωάννης Τσιριμώκος, υπ. Ναυτικών Παύλος Κουντουριώτης, υπ. Εθνικής Οικονομίας Κωνσταντίνος Σπυρίδης και Οικονομικών Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, υπ. Συγκοινωνίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου, υπ. Επισιτισμού Λεωνίδα Εμπειρίκος, υπ. Παιδείας Δημήτριος Δίγκας. Δύο νέα υπουργεία συμπληρώνουν το κυβερνητικό σχήμα, το υπ. Περιθάλψεως με υπουργό τον Σπυρίδωνα Σίμο και το υπ. Δημοσίων κτημάτων με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο (πρόκειται για υπουργεία που μεταφέρθηκαν από τη Θεσ/κη) και η δημιουργία θέσης Αντιπροέδρου της κυβέρνησης για τον Εμμανουήλ Ρέπουλη, ο οποίος θα αντικαθιστά τον πρωθυπουργό κατά την απουσία του στο εξωτερικό.⁹⁵

Η ορκωμοσία της κυβέρνησης Βενιζέλου έγινε χωρίς επεισόδια ενώπιον του βασιλιά, την 14^η Ιουνίου 1917, σε ένα «πρωτοφανές φαινόμενο στρατιωτικής κινήσεως και κοσμικής συγκεντρώσεως». Μεγάλη δύναμη του γαλλικού στρατού είχε παραταχθεί

---

⁹¹ Β.Δ. «Περί αποδοχής της παραιτήσεως του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπ. Εξ/κών κ. Αλεξ. Θρ. Ζαΐμη και διορισμού Προέδρου του Υπ. Συμβουλίου και Υπ. Στρ/κών, κ. Ελευθ. Βενιζέλου» (ΦΕΚ Α 111/14.6.1917).

⁹² ΙΑΜΜ φάκ.313, αρ.86, Βενιζέλος προς Αλέξανδρο, Ιούνιος 1917.

⁹³ «working arrangement». Ο Βενιζέλος δεν θα αφήσει το ζήτημα της Μοναρχίας σε εκκρεμότητα. Σκοπεύει, όταν μπορέσει, να προχωρήσει σε εκλογές Συντακτικής Συνέλευση, ώστε να ρυθμιστεί οριστικά το ζήτημα. FO GT 1483, 21.7.1917.

⁹⁴ Γάνης Γιαννούλοπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 246.

⁹⁵ *Αθήναι*, 15.6.1917.

για την τήρηση της τάξης. Γάλλοι στρατιώτες περιφρουρούσαν την πλατεία Συντάγματος και τις πέριξ οδούς, περιπολίες στην Κηφισία, Πανεπιστημίου, έτερος λόχος πεζικού στην πλατεία Ομόνοιας και Κλαυθμώνος.⁹⁶ Επίσης είχε σταλεί από τη Θεσσαλονίκη δύναμη της Χωροφυλακής -έμπιστη της προσωρινής κυβέρνησης. Ακολούθως ο Βενιζέλος θα εκφωνήσει μετά από δέκα μήνες τον πρώτο του λόγο στον αθηναϊκό λαό.⁹⁷ Αναφέρθηκε στην επιθυμία του να αποκατασταθεί η ενότητα του κράτους, στην επέμβαση των Προστατίδων Δυνάμεων ως εγγυητριών για την αποκατάσταση του καταπατηθέντος από το βασιλιά πολιτεύματος, την πρόθεσή του ο συνταγματικός εκτροχιασμός να αντιμετωπισθεί με τη σύγκληση εθνοσυνέλευσης που θα αναθεωρήσει το πολίτευμα, ώστε να αναδειχθεί ο καθαρά δημοκρατικός χαρακτήρας της ελληνικής βασιλείας. Προανήγγειλε τη θέση της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των δημοκρατικών εθνών, αντίπαλοι των οποίων είναι οι κληρονομικοί της εχθροί. Τόνισε την ανάγκη εξασφάλισης επισιτισμού της χώρας και γρήγορης επανόδου στην οικονομική ζωή, ευχαρίστησε τους οπαδούς του για την αφοσίωσή τους και ξεκαθάρισε κατηγορηματικά ότι δεν θα προβεί σε αντεκδικήσεις, αλλά «μόνον δια της νομίμου τιμωρίας των πρωταίων, αλλά και της συγγνώμης προς τούς λοιπούς». Ως πρώτη πράξη της νέας βουλής ανακοίνωσε την υποβολή διατάγματος για αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών λειτουργών, ώστε να επιτευχθεί η εκκαθάριση του δικαστικού σώματος και να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη της πολιτείας στη Δικαιοσύνη.⁹⁸

Η κυβερνητική αλλαγή έγινε δεκτή με εκπληκτική ομοφωνία και η στάση του αντιβενιζελικού τύπου εμφανίζεται αρκετά δεκτική. Όμως παρά την μέχρι τώρα συναινετική στάση απέναντι στην εκθρόνιση του βασιλιά, θα ήθελαν ο Ζαΐμης να παραμείνει στην εξουσία και προσέβλεπαν σε μία συμφιλίωση. Είναι γεγονός ότι η αντιβενιζελική παράταξη δύσκολα θα καλωσόριζε τη νέα εποχή με ενθουσιασμό -είναι όμως σιωπηλά συναινετική προς εμπέδωση της «συμφιλίωσης του έθνους» και «του κατευνασμού των πνευμάτων», γιατί αντιλαμβάνεται ότι αυτή είναι η συμφέρουσα στάση για τη χώρα. Το γεγονός ότι δεν επιβλήθηκε η παρουσία του Βενιζέλου ταυτόχρονα με την

---

⁹⁶ Ο Διομήδης ανέφερε στο Βενιζέλο ότι «εις τους δύο αυτούς άνδρας (Ριμπό και Παινλεβέ) θα οφείλει ίσως η Ελλάς τη σωτηρία της». Σε κατ' ιδίαν συνάντηση με τον Παινλεβέ (υπ. στρατ.) του είπε χαρακτηριστικά «ολόκληρος ο ελληνισμός θα αναγνωρίσει τη νέα αυτή οφειλή προς τη Γαλλία». ΙΑΜΜ φάκ.313, αρ.77, Διομήδης προς Βενιζέλο, 9 Μαΐου 1917.

⁹⁷ *Αθήναι*, 15.6.1917.

⁹⁸ *Εμπρός*, 14.6.1917.

αποχώρηση του βασιλιά, ίσως είναι ένας παράγοντας που εξηγεί αυτή τη στάση.⁹⁹ Διαφαίνεται επίσης ότι είναι βαθιά εδραιωμένη ακόμη η πεποίθηση στη νίκη των κεντρικών Δυνάμεων -αποτέλεσμα τόσο της γερμανικής προπαγάνδας όσο και των βασιλικών αξιωματούχων- και θεωρούν ότι επιβάλλεται τώρα να υποκύψουν στην ανωτερότητα της Αντάντ, όμως θα έρθει η ώρα που οι Κεντρικές Δυνάμεις -τουλάχιστον στα Βαλκάνια- θα είναι σε θέση να διασφαλίσουν την επάνοδο του Κωνσταντίνου.¹⁰⁰

Την επομένη της ορκωμοσίας η *Αθήναι* θα προχωρήσει σε μία σημαντική πολιτική κατάθεση, δηλωτική της συστράτευσης στο νέο κυβερνητικό σχήμα. Αποποιείται την ευθύνη για την «οικτρά διαχείριση της πολιτικής της ουδετερότητας» και από τη στιγμή που η πολιτική αυτή χρεωκόπησε, η θέση «πάντων ημών εύρηται υπό την σκιάν ανήκουσαν στους ηττηθέντας». Εμείς οι ανήκοντες στους ηττηθέντες έχουμε υπέρτατη υποχρέωση «να παράσχουμε δια της υποστήριξης μας ακεραία τη δύναμη στη χώρα να διεξαγάγη έργον βαρύ μετά θριάμβου».¹⁰¹

Το επόμενο διάστημα ο αντιβενιζελικός Τύπος κρατά χαμηλούς τόνους και συναινετική διάθεση παρέχοντας «αμέριστη υποστήριξη» στη νέα πολιτική κατεύθυνση που η χώρα παίρνει.¹⁰² Σε κάθε περίπτωση η αντιπολίτευση είναι άνευ αρχηγού και αναγνωρίζει την αδυναμία της τόσο απέναντι στη βενιζελική παράταξη όσο και στην αποφασιστικότητα των Συμμάχων.¹⁰³ Αυτή η στροφή αποτυπώνεται στην *Αθήναι* στο κύριο άρθρο της 20^{ης} Ιουνίου 1917.¹⁰⁴ Ο Βενιζέλος θεωρείται ο μόνος «ενδεδειγμένος από εθνικού συμφέροντος να κυβερνήσει την Ελλάδα». Η χώρα έγινε πλέον εμπόλεμη και «όντες εμπόλεμοι έχουμε τον ενδεδειγμένο δια την εμπόλεμο Ελλάδα κυβερνήτη». Ως εκ τούτου διακηρύσσει ότι κάθε σκέψη αντίδρασης είναι ανωφελής και αντίθετη προς το εθνικό συμφέρον. Στο ίδιο κλίμα και η *Εσπερινή* δηλώνει ότι «δεν υπάρχουν δύο Ελλάδες διχασμένες, δύο πολιτικές αντιλήψεις, αλλά μία και μόνο Ελλάδα με έναν βασιλιά και μία κυβέρνηση υπό ένα πολιτικό πρόσωπο». Ο λαός οφείλει πίστη, υπακοή και πειθαρχία στους διαχειριστές της εθνικής υπόθεσης -τον βασιλιά και την κυβέρνηση του Βενιζέλου. Η εφημερίδα τονίζει την ανάγκη η χώρα να έχει ενιαίες τις δυνάμεις της, καθώς έχει να

---

⁹⁹ FO GT 1482, 2.7.1917.

¹⁰⁰ FO GT 1155, 23.6.1917.

¹⁰¹ *Αθήναι*, 15.6.1917.

¹⁰² *Σκριπ*, 15.6.1917.

¹⁰³ FO GT 1483, 21.7.1917.

¹⁰⁴ *Αθήναι*, 20.6.1917.

αντιμετωπίσει -στο πλευρό συμμάχων και ισχυρών φίλων- τους προαιώνιους εχθρούς του γένους, τους Βούλγαρους και Τούρκους.¹⁰⁵ Το *Εμπρός* αποκαλύπτει την πρόθεσή του να στηρίξει τη νέα κυβέρνηση, όπως έκανε πάντοτε με κάθε κυβέρνηση που απολάμβανε της εμπιστοσύνης του βασιλιά. Η συμφωνία Αλέξανδρου-Βενιζέλου σηματοδοτεί αφενός τη θέση της Ελλάδας στον πόλεμο αφετέρου την ανάγκη ενοποίησης όλων των δυνάμεων του έθνους, καθώς «ο Βενιζέλος δεν εκπροσωπεί την κυβέρνησιν μιας αποσχισθείσης Ελλάδος, αλλά βρίσκεται κυβερνήτης ολοκλήρου του κράτους, το οποίον δια της επανόδου του καθίσταται οριστικά εμπόλεμον». Σε αυτή την πολεμική αναμέτρηση πρέπει να νικήσει η Ελλάδα και κάθε διχαστική ενέργεια αποτελεί επιβουλή κατά της πατρίδας, ως εκ τούτου νομιμοποιείται εκ μέρους του πρωθυπουργού η λήψη όλων των απαραίτητων μέτρων άνευ ενδοιασμών.¹⁰⁶ Και τα τρία άρθρα συμπυκνώνουν τη ρητή και δεδηλωμένη στάση του αντιβενιζελικού Τύπου να παράσχει στήριξη στη νέα κυβέρνηση και την επίγνωση του εμπολέμου της χώρας, κατάσταση που απαιτεί εθνική ενότητα και ομοψυχία.

1.5. Τα πρώτα μέτρα και οι πρώτες αντιδράσεις

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων θα προχωρήσει αμέσως στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων με τις χώρες των κεντρικών αυτοκρατοριών, τη Βουλγαρία και Τουρκία ανακαλώντας τους πρέσβεις και θα οδηγήσει την Ελλάδα στον πόλεμο λαμβάνοντας, όπως σημειώνει ο Ντριώ «την ατραπόν του πολέμου».¹⁰⁷ Τα πρώτα μέτρα αφορούν: πρώτον στην ήδη προαναγγελθείσα αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών υπαλλήλων και μονιμότητας των δημοσίων λειτουργών καθώς και την επιβολή κατάλληλης τιμωρίας σε όσους ευθύνονται για τα έκτροπα κατά τα Νοεμβριανά. Σε αυτή την κατεύθυνση αρχίζουν οι πρώτες εκταφές θυμάτων με την κατηγορία ότι ήταν «δήθεν» όργανα ανατροπής του καθεστώτος.¹⁰⁸ Δεύτερον στην αποκατάσταση των ελλείψεων σε βασικά είδη διατροφής στην πρωτεύουσα και τρίτον στην ανάκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915.

---

¹⁰⁵ *Εσπερινή*, 15.6.1917.

¹⁰⁶ *Εμπρός*, 15.6.1917.

¹⁰⁷ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, «Το κράτος των Αθηνών και το κράτος της Θεσσαλονίκης» στο Θ. Βερέμης-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 188. Επίσης Εδουάρδος Ντριώ, *Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος (θρύλος και ιστορία)*, Πρωΐα, Αθήνα 1930, σ. 179.

¹⁰⁸ *Αθήναι*, 22.6.1917. Ανέρχονται ήδη στις 99 οι εκταφές. *Εσπερινή*, 29.6.1917

Τις επόμενες μέρες τίθεται αμέσως σε εφαρμογή μία σειρά μέτρων, για να εξυγιανθεί ο κρατικός μηχανισμός από τα φιλοβασιλικά στοιχεία. Ονομάστηκαν εκκαθαρίσεις, στην πραγματικότητα επρόκειτο για αντίποινα των διώξεων που υπέστησαν οι οπαδοί του βενιζελικού κόμματος την προηγούμενη περίοδο. Το έργο της εκκαθάρισης διενεργήθηκε σε όλα τα επίπεδα της κρατικής μηχανής· στρατός, υπουργεία, νομαρχίες, δημόσιες υπηρεσίες, εκπαίδευση, δικαιοσύνη, κλήρος... αθρόες μεταβολές και παύσεις σε όλους τους κλάδους, ιδιαίτερα στη δικαιοσύνη, τόσο σε ανώτερους όσο και σε κατώτερους υπαλλήλους. Η κυβέρνηση θεμελίωσε την αναγκαιότητα του μέτρου στην επιθυμία της για πλήρη συγχώνευση των δύο κρατών και την αφομοίωση των στρατιωτικών, διοικητικών και πολιτικών υπηρεσιών μετά την αναγκαία εκκαθάριση.¹⁰⁹

Αναλυτικότερα, στον τομέα της Δικαιοσύνης δημοσιεύεται στις 14 Ιουνίου 1917 το πρώτο διάταγμα «Περί Αναστολής πασών των συνταγματικών διατάξεων περί δικαστικών υπαλλήλων».¹¹⁰ Με το διάταγμα αυτό αναστελλόταν για ένα έτος η ισοβιότητα των δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών εξαιτίας της ανοχής και σύμπραξης πολλών δικαστών στα εγκληματικά γεγονότα της 18^{ης} και 19^{ης} Νοεμβρίου 1916. Το μέτρο κρίθηκε «αναπόφευκτο» για την «εκκαθάριση των σεσηπτότων μελών» προκειμένου να υπάρξει ταχεία απομάκρυνση των υπαλλήλων, εξυγίανση του δικαστικού σώματος και αποκατάσταση της δικαιοσύνης.¹¹¹ Αμέσως απολύθηκαν ο εισαγγελέας Αρείου Πάγου Χατζάκης, Εφετών Σωτηριάδης και Πλημμελειοδικών Ξυνόπουλος. Καθημερινά τις επόμενες μέρες ανακοινώνονταν απολύσεις εφετών, 20 εισαγγελέων και 70 περίπου ειρηνοδικών μαζί με τους γραμματείς που είχαν εγκαταλείψει τη θέση τους αρνούμενοι να προσχωρήσουν στο κίνημα.¹¹² Ο υπουργός Δικαιοσύνης Ιωάννης Τσιριμώκος υποβάλλει το Ν.Δ. «Περί αναψηλαφήσεως πειθαρχικών αποφάσεων κατά δικαστικών λειτουργών»¹¹³

---

¹⁰⁹ Η εκκαθάριση θα γίνει δια της παύσης και απομάκρυνσης υπαλλήλων και αντικατάσταση των παυθέντων δημοσίων λειτουργών από υπαλλήλους του κράτους της Θεσ/κης. *Εσπερινή*, 16.6.1917· Νικόλαος Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σσ. 60-64.

¹¹⁰ ΦΕΚ Α115/14.6.1917

¹¹¹ Ο Βενιζέλος ανησυχούσε επίσης από την πιθανή έκδοση εντάλματος εναντίον του και ποινική δίωξη για εσχάτη προδοσία. Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σ. 72.

¹¹² *Εσπερινή*, 23.6.1917· *Αθήναι*, 21.6.1917. Στο σύνολο απολύθηκαν 570 μόνιμοι δικαστές, Κωνσταντίνος Αντωνίου, *Ιστορία της ελληνικής βασιλικής χωροφυλακής 1833-1967*, τ. Β', Αθήνα 1965, σ. 1075.

¹¹³ ΦΕΚ Α121/23.6.1917

προκειμένου να αναθεωρηθούν όλες οι δικαστικές αποφάσεις το διάστημα 15 Σεπτεμβρίου 1916 μέχρι 14 Ιουνίου 1917, διότι εκδόθηκαν «υπό το κράτος βίας και φανατισμού».¹¹⁴

Επίσης δίνεται η δυνατότητα να υποβάλουν μηνύσεις όσοι έχουν να καταγγείλουν πρόσωπα που ενέχονταν στα Νοεμβριανά.¹¹⁵ Στο διάταγμα «Περί χορήγησης αμνηστίας»¹¹⁶ χορηγείται αμνηστία πρώτον σε όσα πολιτικά αδικήματα διαπράχθηκαν μέχρι τον Ιούνιο του 1917 σε Μακεδονία, Σάμο, Λέσβο, Χίο, Κρήτη και Ιόνια (πλην Κέρκυρας). Δεύτερον στους ανυπότακτους και λιποτάκτες των παραπάνω περιοχών. Τρίτον σε όλες τις παραβάσεις των άρθρων 137,144 του ποινικού νόμου, τέταρτον στα αδικήματα θρασύτητας, εξύβρισης, αντίστασης κατά της αρχής και διατάραξης της κοινής ειρήνης.¹¹⁷

Στον τομέα της Αστυνομίας δηλωτικό των στόχων της νέας κυβέρνησης ήταν ανακοινωθέν, σύμφωνα με το οποίο η Αστυνομία ζητούσε όποιος γνωρίζει ή «έχει αφορμή εναντίον παντός κακοποιού στοιχείου που ακόμη δεν έχει συλληφθεί», να το καταθέσει εγγράφως στην αστυνομία, για να προβεί στη σύλληψη και τιμωρία των ενόχων.¹¹⁸ Ακολούθησε σαρωτικό κύμα εκκαθαρίσεων, με μεταθέσεις όλων των αξιωματικών του αρχηγείου και των περισσοτέρων αξιωματικών, τη θέση των οποίων κατέλαβαν Κρήτες αστυνόμοι.¹¹⁹ Τη Διεύθυνση της Αστυνομίας ανέλαβε ο ταγματάρχης της Χωροφυλακής Απόστολος Παπαοικονόμου, Δ/ντής του τμήματος καταδιώξεως ο μοίραρχος Ιωάννης Μαρούδας και την προσωπική ασφάλεια της κυβέρνησης μία δύναμη 400 ανδρών της κρητικής χωροφυλακής. Υποβλήθηκε στη συνέχεια το νομοθετικό διάταγμα «Περί καταργήσεως κτλ άρθρων τινών του νόμου ΓΡΞΕ΄ περί αστυνομίας του Κράτους»¹²⁰ σύμφωνα με το οποίο η μετάθεση των αξιωματικών θα ενεργούνταν δια βασιλικού διατάγματος με πρόταση του υπουργού Εσωτερικών (με συνοδευτική έκθεση του Αρχηγού της χωροφυλακής). Έτερο διάταγμα «Περί απαγόρευσης κατοχής πολεμικών πυροβόλων όπλων εντός οικιών» τίθεται σε ισχύ για έξι μήνες (με δυνατότητα παράτασης άλλους έξι).¹²¹ Σύμφωνα με αυτό, οι αστυνομικές αρχές εξουσιοδοτούνται να

---

¹¹⁴ *Εμπρός*, 21.6.1917.

¹¹⁵ *Εσπερινή*, 23.6.1917.

¹¹⁶ ΦΕΚ Α121/23.6.1917

¹¹⁷ *Εμπρός*, 24.6.1917.

¹¹⁸ *Εμπρός*, 15.6.1917.

¹¹⁹ *Εμπρός*, 21.6.1917.

¹²⁰ ΦΕΚ Α117/16.6.1917

¹²¹ ΦΕΚ Α123/26.6.1917

απαγορεύουν τη διατήρηση πολεμικών πυροβόλων όπλων σε οικίες και καταστήματα. Οι κάτοικοι υποχρεούνται να τα παραδώσουν εντός ορισμένης προθεσμίας και θα τους δίνεται απόδειξη με την οποία εν καιρώ θα μπορούν να τα παραλαμβάνουν. Κατ' εξαίρεση η Αστυνομία δύναται να επιτρέπει σε πολίτες τη διατήρηση όπλων στις οικίες τους λόγω ειδικών συνθηκών. Όσα όπλα ανακαλύπτονται, θα κατάσχονται και οι παραβάτες θα τιμωρούνται. Το εν λόγω μέτρο θα αντιμετωπισθεί ως ακατανόητο. Η περισυλλογή των όπλων όφειλε να είναι καθολική άνευ εξαιρέσεων, οι προϋποθέσεις οπλοφορίας να είναι σαφείς, το κυριότερο όμως είναι ότι δεν θα έπρεπε να αφηθεί ένα τέτοιο ζήτημα στην κρίση των τοπικών αστυνομικών αρχών.¹²²

Στον τομέα της διοίκησης υποβάλλεται αμέσως το Β.Δ. «Περί αναστολής πάσης διατάξεως περί μονιμότητας των δημοσίων λειτουργών και υπηρετών παντός κλάδου»¹²³ το οποίο κατοχυρώνει την αναστολή μονιμότητας για ένα χρόνο και την κατάργηση διοικητικών συμβουλίων σε διάφορες υπηρεσίες, άρα κάθε υπουργός θα προβαίνει απευθείας σε διορισμό ή απόλυση ενός υπαλλήλου (για το βαθμό του γραμματέα και άνω η απόλυση θα ενεργείται δια β. δ. που θα υποβάλλεται από τον υπουργό). Έτσι ο υπουργός Εσωτερικών Ρέπουλης υποβάλει αμέσως νομοσχέδιο με το οποίο προβαίνει σε απόλυση όλων ανεξαιρέτως των διοικητικών υπαλλήλων των Νέων Χωρών, οι οποίοι δεν είχαν αναγνωρίσει την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ήρθαν στην Αθήνα και συνέχισαν να λαμβάνουν το μισθό τους. Καλούνται επίσης να υποβληθούν στον οικείο Νομάρχη όσες μεταβολές διενεργήθηκαν από το Νοέμβριο του 1916 σε δήμους και κοινότητες.¹²⁴ Οι πρώτες παραιτήσεις νομαρχών ξεκινούν.

Στον τομέα του Κλήρου πρόθεση της κυβέρνησης είναι η άμεση εξυγίανσή του. Επικαλούμενος το Ανάθεμα του Δεκεμβρίου του 1916 εναντίον του, ο Βενιζέλος θα απομακρύνει τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο και άλλα 20 μέλη της Ιεράς Συνόδου θα παραπεμφθούν σε εκκλησιαστικό δικαστήριο με το β. δ. «Περί απαλλαγής από συνοδικών καθηκόντων των αποτελούντων την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά την ΞΔ΄ Περίοδον» και το Ν.Δ. «Περί τροποποίησης του καταστατικού της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας».¹²⁵

---

¹²² Σκριπ, 28.6.1917.

¹²³ ΦΕΚ Α119/20.6.1917

¹²⁴ Σκριπ, 17.6.1917. Στο σύνολο παύθηκαν 6500 διοικητικοί υπάλληλοι, Αντωνίου, *ό.π.*, σ.1076.

¹²⁵ ΦΕΚ Α137/11.7.1917

Με την κήρυξη πολέμου επήλθαν άμεσες μεταβολές στο διπλωματικό σώμα και το υπουργείο Επισιτισμού ανήγγειλε την παύση όσων δεν προσχώρησαν στην κυβέρνηση της Θεσ/κης.¹²⁶ Συστήνεται επίσης γραφείο λογοκρισίας με το Ν.Δ. «Περί Ιδρύσεως Γραφείου Λογοκρισίας εν τω Υπουργείω Συγκοινωνιών».¹²⁷ Τα εξωτερικά τηλεγραφήματα θα λογοκρίνονται στο υπουργείο Εξωτερικών με τη συμμετοχή τεσσάρων αξιωματικών από τις συμμαχικές χώρες, η δε συμμαχική λογοκρισία θα αντικατασταθεί από έλληνες αξιωματικούς.¹²⁸ Τέλος, δημοσιεύονται οι πρώτες ειδήσεις περί επιβολής στρατιωτικού νόμου χάριν της τάξης και προστασίας εναντίον των αντιφρονούντων.¹²⁹

Στο χώρο της εκπαίδευσης υποβάλλεται το Ν.Δ. «Περί διοικήσεως μέσης και δημοτικής εκπαιδύσεως» σύμφωνα με το οποίο (συνεπεία της αναστολής μονιμότητας) οι διορισμοί των μελών του εκπαιδευτικού Συμβουλίου και οι διορισμοί/μεταθέσεις των γενικών επιθεωρητών, θα διενεργούνται απευθείας από τον υπουργό.¹³⁰ Έτσι τις επόμενες μέρες ο υπουργός Παιδείας Δημήτριος Δίγκας ανακοινώνει τις πρώτες μαζικές απολύσεις επιθεωρητών Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης.¹³¹ Ο Δημήτρης Γληνός τοποθετείται γενικός γραμματέας του υπουργείου και ο Αλέξανδρος Δελμούζος διορίζεται Πρόεδρος του εκπαιδευτικού συμβουλίου και σαφή πρόθεση της κυβέρνησης την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο το προσεχές σχολικό έτος.

Η συγχώνευση των διοικήσεων των δύο στρατών ήταν το πιο ακανθώδες ζήτημα για τον Βενιζέλο, καθώς, ενόψει της συμμετοχής στον πόλεμο, έπρεπε να αποκατασταθεί η ενότητα και να στελεχωθούν αξιόμαχα αγήματα πιστά σε αυτόν και την Αντάντ. Οι εκκαθαρίσεις, λοιπόν, που θα διενεργηθούν στο Στρατό και Ναυτικό θα είναι σαρωτικές. Εξαιτίας της αμοιβαίας καχυποψίας ανάμεσα στους αξιωματικούς της άμυνας και τους «παραμείναντες» -όπως αποκαλούνταν όσοι δεν προσχώρησαν στο κίνημα- θα αναλάβει

---

¹²⁶ Απολύονται αμέσως οι πρέσβεις Θεοτόκης στο Βερολίνο, Ναούμ στη Σόφια, Καλλέργης στην Κωνσταντινούπολη και Γρυπάρης στη Βιέννη. Οι πρέσβεις Πανάς στην Πετρούπολη, Μεταξάς στην Ουάσιγκτον, Βαρατάσης στη Μαδρίτη και Ραγκαβής στην Ολλανδία παύονται. Το Παρίσι και τη Μαδρίτη αναλαμβάνει ο Ρωμάνος, Ο Κακλαμάνος την πρεσβεία στην Πετρούπολη, ο Αλεξανδρής στη Βέρνη, ο Διομήδης στο Λονδίνο, ο Κορομηλάς στη Ρώμη και στο Βελιγράδι ο Κουντουριώτης. Ο Καρατζάς αποχωρών από τη Βέρνη αναλαμβάνει Γεν. Δ/ντής του Πολιτικού τμήματος του υπεξ., με Δ/ντή Τύπου τον Κολοκοτρώνη. *Εμπρός*, 17.6.1917.

¹²⁷ ΦΕΚ Α133/7.7.1917

¹²⁸ *Εμπρός*, 29.6.1917.

¹²⁹ *Εσπερινή*, 27.6.1917.

¹³⁰ ΦΕΚ Α127/30.6.1917

¹³¹ *Εσπερινή*, 22.6.1917.

ο ίδιος το πρώτο διάστημα το υπουργείο στρατιωτικών -παρά την αναμενόμενη τοποθέτηση του Παναγιώτη Δαγκλή.¹³² Προσωπάρχης αναλαμβάνει ο αντισυνταγματάρχης πεζικού Θεόδωρος Πάγκαλος και αρχηγός του επιτελείου Στρατού ο υποστράτηγος Αναστάσιος Χαραλάμπης, τέως υπουργός Στρατιωτικών. Οι αμυνίτες ανησυχούσαν, καθώς ιεραρχικά ήταν κατώτεροι και πιέζουν να περιέλθουν «οι διοικήσεις εις τας χείρας ημών των εμπίστων και αφοσιωμένων εις το κόμμα».¹³³ Έτσι σε μία πρώτη εκκαθάριση 6 αντιστράτηγιοι/υποστράτηγοι, 80 ανώτεροι αξιωματικοί, 76 συνταγματάρχες και αντισυνταγματάρχες τίθενται σε διαθεσιμότητα συνδεόμενοι με Νοεμβριανά και πολλές παραιτήσεις αξιωματικών υποβάλλονται.¹³⁴ Αποφασίστηκε επίσης η σύσταση ειδικών στρατοδικείων, όπου θα παραπέμπονται όσοι παρεκτράπησαν την προηγούμενη περίοδο αλλά και όσοι θα παρεμβάλλουν δυσχέρειες στην ομαλή διεξαγωγή του κυβερνητικού έργου.¹³⁵ Ο όρκος του στρατού και το εθνικό μνημόσυνο υπέρ των ψυχών των πεσόντων στη Μακεδονία, στις 18 Ιουνίου 1917, θα αποτελέσουν το ενωτικό σημείο των δύο στρατευμάτων -των αμυνιτών και βασιλοφρόνων- που θα «αδελφώσει πάντας τους Έλληνας προς εδραίωσιν παντός ό,τι εκλονίσθη».¹³⁶

Δύο ζητήματα εγείρουν την κριτική του αντιβενιζελικού τύπου λίγο μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο. Το πρώτο αφορά στην αντισυνταγματικότητα της σύγκλησης της διαλυθείσας Βουλής της 31ης Μαΐου 1915. Με βάση τα άρθρα 37, 38, 51 του Συντάγματος μία Βουλή παύει να υπάρχει από τη στιγμή δημοσίευσης του β.δ. «περί διαλύσεως» αυτής. Συνέπεια αυτού η ταυτόχρονη σύγκληση των εκλογέων και της νέας βουλής εντός ορισμένων προθεσμιών. Αυτό έγινε με τη Βουλή της 31^{ης} Μαΐου 1915, την οποία αναγνώρισαν και οι Σύμμαχοι με τη νότα της 8^{ης} Ιουνίου 1916. Το *Σκριπ* είναι η μοναδική εφημερίδα που παίρνει θέση στο κρίσιμο αυτό ζήτημα.

---

¹³² Η εξήγηση που δίνει ο ίδιος ο Δαγκλής είναι ότι αυτό το διάστημα χρειαζόταν, ώστε οι αδίστακτοι του περιβάλλοντος (του Βενιζέλου), να τακτοποιήσουν τους φίλους και να εκδιωχθούν οι αντίπαλοι, χωρίς παρεμβάσεις νηφάλιων, όπως ήταν ο ίδιος. Π.Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία. Το αρχείο του*, τόμ. Β΄, Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965, σ. 249. /χρειαζόταν να χρησιμοποιηθούν.../ Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 49-50.

¹³³ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983, σ. 49. Θάνος Βερέμης, «Στρατός και βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Πρακτικά, Αμφιθέατρο ΕΙΕ, 3-5 Δεκεμβρίου 1986, ΕΛΙΑ, Μουσείο Μπενάκη, σ. 35.

¹³⁴ *Αθήνα*, 21.6.1917.

¹³⁵ Αντωνίου, *ό.π.*, σ.1076.

¹³⁶ *Εσπερινή*, 18.6.1917.

Αναρωτιέται σύμφωνα με ποια διάταξη θα εκδοθεί το βασιλικό διάταγμα ανάκλησης της Βουλής· με ποια ερμηνεία «όταν μία βουλή διαλύεται κακώς, δεν αποθνήσκει, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται ως συνταγματική εξουσία εκ παραλλήλου με τη νέα Βουλή που έλαβε τη θέση της εκλιπούσης;» Τα επιχειρήματα που προβάλλονται περί κανονικής λειτουργίας του πολιτεύματος θεωρεί ότι είναι «μόνο λέξεις», δια των οποίων επιδιώκεται να καλυφθεί το πραξικόπημα των Φιλελευθέρων και να επιτευχθεί φαινομενικά η συνταγματική κατάληψη της εξουσίας από το κόμμα τους.¹³⁷ Διακηρύττει ότι στόχος των βενιζελικών είναι η ανάληψη της εξουσίας με κάθε τρόπο, για να εκπληρώσει η Ελλάδα «τας εκ των συνθηκών υποχρεώσεις της» και εξερχομένης της ουδετερότητας να δικαιωθεί η πολιτική της. Άλλωστε με την απομάκρυνση Ζαΐμη αυτό επιτεύχθηκε και απλοποιήθηκε αμέσως η ενότητα του κράτους. Η νέα λοιπόν κυβέρνηση Βενιζέλου «θα συγκαλέσει τη Βουλή του Μαΐου 1915 και θα εκφράσει την εμπιστοσύνη της προς τον αρχηγό της εμπολέμου τριανδρίας» δίνοντας λύση στο ακανθώδες ζήτημα της συγχώνευσης των δύο κρατών. Το *Σκριπ* θεωρεί ότι στόχος δεν είναι η συγχώνευση αλλά η πλήρης απορρόφηση της παλαιάς Ελλάδας υπό το κράτος της τριανδρίας, το οποίο θα μείνει ακέραιο και αμετάβλητο, ενώ αντίθετα επιζητείται η διάλυση του πρώτου από στρατιωτική, δικαστική, διοικητική άποψη.¹³⁸

Το δεύτερο ζήτημα αφορά στο κύμα των αθρόων εκκαθαρίσεων. Η *Εσπερινή* σε κύριο άρθρο της δηλώνει ότι δια των εκκαθαρίσεων και της απομάκρυνσης διοικητικών και δικαστικών υπαλλήλων δεν θα υπάρξει μόνο λειτουργική διαταραχή της κρατικής μηχανής αλλά και κοινωνική. Οι ταλαντεύσεις από τον κοινωνικό σάλο που θα προκληθεί, δεν συμβάλλουν στην αρμονία και ενότητα των πολιτικών, κοινωνικών και στρατιωτικών δυνάμεων. Συνηγορεί υπέρ της εκρίζωσης των επιβλαβών στοιχείων και θεωρεί επιβεβλημένη μία εξυγίανση, όμως η ομαδική αποβολή που συντελείται σε εποχή σύγχυσης και διαταραχών εγκυμονεί κινδύνους. Η κυβέρνηση θα έπρεπε να προχωρήσει σε μεθοδική ανατομία του ασθενούς, αντί για μία «βίαιη διάρρηξη σπλάχνων ενός πυρέσσοντος οργανισμού».¹³⁹ Η *Αθήναι* διαβλέπει ότι «τελούμεν εν συνεχεία κρατικής επανάστασεως» με τη θέση των υγιών στοιχείων να είναι εξαιρετικά επισφαλής.

---

¹³⁷ *Σκριπ*, 10.6.1917.

¹³⁸ *Σκριπ*, 9.6.1917.

¹³⁹ «είτε από μυωπία αντιλήψεως προς τα καθήκοντα είτε από ελαστικότητα συνειδήσεως υπήρξαν κατώτεροι των περιστάσεων». *Εσπερινή*, 25.6.1917.

Αναφέρεται σε όσους παρέμειναν στο κράτος των Αθηνών αισθανόμενοι αποστροφή προς ό,τι κακό διαπράχθηκε το διάστημα μετά τα Νοεμβριανά και τώρα επιθυμούν να προσφέρουν τη συνδρομή τους στην εθνική ενότητα και την αποκατάσταση του Νόμου· ενός νόμου όμως που οφείλει να ερευνά τα αδικήματα και όχι τις γνώμες, που οφείλει να κρίνει τα ποινικώς κολάσιμα και όχι τις αντίθετες πολιτικές απόψεις. Η εδραίωση της τάξης μπορεί να συντελεσθεί μόνο εντός του νόμου, γιατί έτσι δεν θα καλλιεργείται «η συνωμοσία της σκέψης». Υπάρχει διάκριση όμως στο νόμο της πολιτείας και στο νόμο της διάθεσης «των ισχυόντων». Παρατηρεί λοιπόν ότι οι διαθέσεις της επαναστατικής κυβέρνησης, είναι αντίθετες προς το κοινό αίσθημα, εφόσον επιδιώκει την προσαρμογή του νόμου σε αυτές αντί να προσαρμόζονται αυτές προς εκείνη.¹⁴⁰

1.6. Η ανάκληση της «διαλυθείσας» Βουλής

Λίγες μέρες μετά το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, στις 30 Ιουνίου 1917, υποβάλλεται προς κύρωση το διάταγμα «Περί ανακλήσεως του από 29 Οκτωβρίου 1915 Β.Δ. “περί διαλύσεως της βουλής της Κ’ Περιόδου” και συγκλήσεως της Βουλής της Κ’ Περιόδου εις Δευτέραν τακτικήν Σύνοδον» ανακαλώντας τη Βουλή της 31^{ης} Μαΐου 1915, γνωστή ως η Βουλή των Λαζάρων.¹⁴¹ Το διάταγμα συνοδεύεται από εκτενή εισηγητική έκθεση που διασαφηνίζει και τεκμηριώνει την απόφαση του Βενιζέλου να προσφύγει σε μία επίσης αντισυνταγματική πράξη· την ανάκληση μιας Βουλής που έχει διαλυθεί δύο χρόνια πριν. Το διάταγμα κάνει λόγο για μία πράξη που «δεν έχει αληθώς παρομοίαν εν τη κοινοβουλευτική ημών ιστορία», καθώς οι συνθήκες υπό τις οποίες τερματίστηκε η «πολιτειακή κρίσις» δεν επιτρέπουν την άμεση προσφυγή σε Εθνοσυνέλευση. Η κυβέρνηση γνωρίζει ότι προβαίνει σε αντισυνταγματική κίνηση και έχοντας επιβληθεί με μία επανάσταση διαβεβαιώνει για τη «συνέπεια» και το «σεβασμό» απέναντι στο «συνταγματικό καθεστώς» και τις «πολιτικές παραδόσεις» της χώρας. Αναλύει βασικά άρθρα του Συντάγματος σχετικά με τις βασιλικές εξουσίες και τη χρήση του δικαιώματος διαλύσεως της Βουλής. Ένα καίριο σημείο είναι ότι θεσπίζει ως «υποχρέωσιν» του Στέμματος και όχι «βασιλικόν δικαίωμα» να προχωρά σε διάλυση της Βουλής, όταν βρίσκεται σε διάσταση με τη θέληση του λαού και όχι όταν υφίσταται διάσταση με τη

---

¹⁴⁰ Αθήναι, 28.6.1917.

¹⁴¹ Παράρτημα 5.

θέληση του Στέμματος. Στα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα «ερμηνευτής» του Συντάγματος είναι ο λαός, «ο κυρίαρχος ιδρυτής» αυτού. Η συστηματική παρέκκλιση του Συντάγματος «υπό του Στέμματος και των ολέθριων συμβούλων» οδήγησε «εις τον εκτροχιασμόν της αυθαιρέτου διαλύσεως της Βουλής της Κ' Περιόδου» και την εξώθηση στη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου από το Στέμμα, παρά το ότι διέθετε την λαϊκή ετυμηγορία. Η χώρα βρέθηκε έκτοτε «ενώπιον ανατροπής της λαϊκής κυριαρχίας» κατάσταση η οποία επέβαλε την παρέμβαση των Προστατίδων Δυνάμεων, εγγυητριών της συνταγματικής νομιμότητας της χώρας. Η κυβέρνηση επιθυμεί να επανορθώσει την ανατροπή και αποκαθιστώντας το Σύνταγμα «επί του θεμελίου της λαϊκής κυριαρχίας» ανακαλεί με το παρόν διάταγμα τη διαλυθείσα Βουλή, για να συνεχίσει το έργο της. Επισημαίνεται δε ρητά, αλλά κάπως αόριστα, ότι θα συνέλθει «εν ευθέτω ώρα κληθησομένη Εθνοσυνέλευσις» για την ακριβέστερη ρύθμιση κάποιων ζητημάτων.¹⁴²

Το *Σκριπ* θεωρεί μείζονος σημασίας, μοναδικής στη συνταγματική ιστορία της χώρας, την ανάκληση μιας διαλυθείσας Βουλής. Φρονεί ότι η παραβίαση του Συντάγματος, όταν στηρίζεται όχι στο «γράμμα» αλλά στην «έννοια», θα μπορεί να αποτελέσει στο μέλλον συνταγματικό προηγούμενο και τη βάση για κάθε κυβερνητική πράξη που η επόμενη κυβέρνηση θα θέλει να ανατρέψει. Υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε ακυρότητα του διατάγματος διάλυσης της Βουλής και κανένας πρωθυπουργός μέχρι σήμερα δεν έχει ανακαλέσει «εκτελεσθέντα ήδη β. διατάγματα ως κατά παράβασιν του Συντάγματος εκδοθέντα». Αν κάθε κυβέρνηση έχει την ελευθερία να ανακαλεί διατάγματα «χορηγίας συνταγματικών προνομίων του Στέμματος», επειδή κατά την κρίση της εκδόθηκαν κατά παράβαση του Συντάγματος, «ήθελε δημιουργηθεί πολιτειακός τραγέλαφος ικανός να αποσυνθέσει ή να γελοιοποιήσει οιονδήποτε πολίτευμα».¹⁴³ Πράγματι η εφημερίδα επισημαίνει το αυτονόητο· αν είναι αντισυνταγματική η διάλυση της Βουλής του Μαΐου 1915, τότε και η ανάκλησή της αποτελεί εξίσου πράξη αντισυνταγματική, στερούμενη πάσης νομιμότητας. Αυτό άλλωστε είναι το σημείο που θα εγείρει την αντίδραση της αντιπολίτευσης το προσεχές διάστημα.

Η επάνοδος του Βενιζέλου στην Αθήνα ως πρωθυπουργού, του ενιαίου πια ελληνικού κράτους σηματοδοτεί -τυπικά τουλάχιστον- τον τερματισμό του εθνικού

---

¹⁴² ΦΕΚ Α 126/30.6.1917.

¹⁴³ *Σκριπ*, 30.6.1917.

διχασμού. Η χώρα ανακτά την ακεραιότητά της, μετά την κατάργηση του συμμαχικού ελέγχου, την εκκένωση των Ιονίων νήσων και την αποχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων, εξασφαλίζει την απόδοση του πολεμικού της στόλου και τη διάθεση εμπορικών σκαφών για ανεφοδιασμό, αίρεται ο ναυτικός αποκλεισμός. Επανακτά την ελευθερία κινήσεων και κυριευμένη «εξ ευγνωμοσύνης και αγάπης προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις» βαδίζει «εις νέαν οδόν δόξης».¹⁴⁴ Αυτό προσβλέπει για το μέλλον η αντιβενιζελική *Εσπερινή*, όμως η πραγματικότητα θα είναι πολύ διαφορετική. Ο εθνικός διχασμός θα κορυφωθεί και θα πυροδοτήσει δραματικές εξελίξεις, όπως εύστοχα παρατηρεί πολύ νωρίς η *Αθήναι*. «Αι επαναστάσεις, όταν γίνονται κράτος, οφείλουσιν να προσαρμόζονται εις τους νόμους. Ατυχώς η γενομένη κράτος επανάστασις δεν φαίνεται φέρουσα επαρκή εφόδια ψυχικής ηρεμίας, παραδόξως ασκεί επιείκειαν, όπου έπρεπε να φανεί αμείλικτος και φαίνεται αδυσώπητος εις όσα σημεία ήτο επιβεβλημένη επιείκεια, χάριν γοργής ψυχικής ενότητας του λαού».¹⁴⁵ Έτσι επακολούθησε «η φρικαλέα βενιζελική τυραννία και κακουργία του 1917-1920, η οποία είχε ως επίλογον την μεγάλην εξέγερσιν του λαού κατά τας εκλογάς της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920».¹⁴⁶

---

¹⁴⁴ *Εσπερινή*, 30.6.1917.

¹⁴⁵ *Αθήναι*, 28.6.1917.

¹⁴⁶ Μαλλώσης, *Η πολιτική ιστορία του Γούναρη*, σ. 425.

Κεφάλαιο δεύτερο

Η ανάκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915

Η κρίσις εκ της αθετήσεως του πολιτεύματος δια της δευτέρας διαλύσεως της Βουλής (29 Οκτωβρίου 1915), έπαυσε να έχη χαρακτήρα κοινοβουλευτικόν· απέβη κρίσις καθαρώς πολιτειακή. Ήτο ρήξις μεταξύ του ανευθύνου παράγοντος και της λαϊκής κυριαρχίας. Μία υπήρχε διέξοδος· ουχί ο εκλογικός αγών, αλλ' η επανάστασις. Η κυβέρνησις ευρίσκετο εις το δίλημμα ή να οικειοποιηθεί προσκαίρως όλην την πολιτικήν εξουσίαν ή να καλέσει την Βουλήν της 31^{ης} Μαΐου. Επροτίμησε το δεύτερον και ορθώς έπραξεν.¹⁴⁷

Με αυτά τα λόγια ο Γεώργιος Καφαντάρης εισηγητής «της πλειονοψηφίας επί της απαντήσεως εις τον βασιλικόν λόγον» και ένα από τα ριζοσπαστικότερα στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων, τεκμηριώνει την απόφαση της κυβέρνησης να προχωρήσει στην αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915 πυροδοτώντας την αντίδραση σύσσωμου του αντιπολιτευτικού χώρου σε ένα γεγονός πρωτοφανές στην «κοινοβουλευτική νομολογία».¹⁴⁸ Το νέο καθεστώς αναζητούσε μία νομιμοποιητική βάση είτε «εκπορευόμενη» -άτυπα έστω- μέσω ενός Κοινοβουλίου είτε αναγόμενη στην «επαναστατική δράση» της προσωρινής κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος αφενός ήθελε να διαχωρίσει το νέο καθεστώς από το επαναστατικό παρελθόν του κράτους της Θεσσαλονίκης αφετέρου να μην επιβάλει δικτατορία, ως εκ τούτου η προσφυγή σε αυτήν την αντισυνταγματική πράξη ήταν μονόδρομος.¹⁴⁹

Η ανάκληση της διαλυθείσας Βουλής εγείρει τη δυναμική αντίδραση της αντιπολίτευσης. Υπάρχει προβληματισμός σχετικά με την παρουσία της ή μη στις εργασίες και τη γενικότερη στάση της υπό τις νέες κοινοβουλευτικές συνθήκες. Θα συμμετάσχει κανονικά στις καθημερινές συνεδριάσεις ή με δεδομένη την αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής θα απέχει ως ένδειξη διαμαρτυρίας; Το *Σκριπ* είναι η μοναδική εφημερίδα που παίρνει θέση υπέρ της κοινοβουλευτικής παρουσίας της αντιπολίτευσης. Διερωτάται ποια θα είναι η θέση των μη ανηκόντων στο κόμμα των Φιλελευθέρων, όταν αρνούμενοι στην κυβέρνηση το δικαίωμα ανάκλησης της Βουλής, καλούνται ερήμην τους να

---

¹⁴⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 202 (11 Αυγούστου 1917).

¹⁴⁸ Είναι συζητήσιμο αν η «νεκρανάσταση» της Βουλής ήταν πράξη συνταγματικά άμεμπτη. Οπωσδήποτε αποτέλεσε επιταγή των ιδιότυπων συνθηκών που δημιούργησαν για την Ελλάδα η παγκόσμια σύρραξη και ο εθνικός διχασμός. Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', σ. 48. Το ΦΕΚ στο Παράρτημα 5.

¹⁴⁹ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 95.

ανασυγκροτήσουν μία εθνική αντιπροσωπεία.¹⁵⁰ Δεν διαφωνεί ότι η σύγκληση της Βουλής είναι «ανατρεπτικόν της συνταγματικής βάσεως και της κοινοβουλευτικής τάξεως», κάτι που και η ίδια η κυβέρνηση άλλωστε «εδυσκολεύθη πολύ να δικαιολογήσει» στην εισηγητική έκθεση του υποβληθέντος διατάγματος χαρακτηρίζοντάς το ως «πρωτοφανές». Με δεδομένη όμως την υπογραφή του βασιλιά και των συμβούλων, αυτομάτως το διάταγμα αποτελεί πράξη ενδεδυμένη με «ένδυμα συνταγματικόν». Προσεκτικά η εφημερίδα επισημαίνει ότι οι πράξεις της κυβέρνησης είναι «κατ' αρχήν αποδεκταί», φέρουν τον τύπο της κρατικής νομιμότητας, όμως ό,τι πράττει τίθεται υπό τον όρο της έγκρισης από τη μελλοντική εθνοσυνέλευση. Σε καμία περίπτωση δεν θεωρεί ότι η παράσταση της αντιπολίτευσης συνεπάγεται αναγνώριση της αντικανονικής Βουλής. Έχουν καθήκον οι βουλευτές να μην απόσχουν των εργασιών, ενέργεια που συνεπάγεται άρνηση της υπόστασης του ίδιου του κράτους. Η εφημερίδα θεωρεί εκ των ων ουκ άνευ την κατοχύρωση πλήρους ελευθερίας του βουλευτικού βήματος και σεβασμού των δικαιωμάτων της Βουλής και προσβλέπει στην δημόσια δέσμευση του ίδιου του Βενιζέλου, ώστε να μην προβάλλεται ως πρόσχημα από την αντιπολίτευση. Τέλος, ανεξάρτητα από κομματικές συμπάθειες ή αντιπαλότητες επισημαίνει εύστοχα την ανάγκη να συνταχθεί ο αντιπολιτευτικός αγώνας υπό μία ενιαία διεύθυνση και «λησμονούντες την ακράτεια της γλώσσας», να προσηλωθούν «αγωνιζόμενοι υπέρ της σωτηρίας του κράτους, της ελευθερίας και ανεξαρτησίας του έθνους».¹⁵¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι το *Σκριπ* λίγες μέρες πριν είχε ασκήσει δριμεία κριτική στην ανάκληση της Βουλής, κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι δημιουργεί συνταγματικό προηγούμενο. Στο παρόν φύλλο αντιπαρέρχεται το ζήτημα με μία ελαφρότητα που δεν συνάδει με τη σοβαρότητα της κατάστασης. Απευθύνει έκκληση στους βουλευτές της αντιπολίτευσης να προσέλθουν στη Βουλή και να την αποκρούσουν ως αντισυνταγματική «εφόσον νομίζουν ότι πράγματι είναι τοιαύτη». Η εφημερίδα όχι μόνο μεταβάλει τη στάση της, υπονοώντας ότι το νέο καθεστώς είναι καθόλα νόμιμο, αλλά τολμά να κατηγορεί την αντιπολίτευση ότι η μη παρουσία της στη Βουλή αποτελεί πρόσχημα για όσους «εκ λιποψυχίας είτε εξ άλλου λόγου δεν θέλουν να προσέλθωσι». Θίγει όμως ένα σημαντικό θέμα· την απουσία ενιαίου αντιπολιτευτικού μετώπου. Πράγματι, η ύπαρξη

---

¹⁵⁰ *Σκριπ*, 3.7.1917.

¹⁵¹ Στο ίδιο, 4.7.1917.

πολλών παρατάξεων και η άρνηση συσπείρωσης δεν θα επιτρέψει, σχεδόν μέχρι το Φθινόπωρο του 1919, την άσκηση ενιαίας κριτικής στις κοινοβουλευτικές αυθαιρεσίες. Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι ο αντιβενιζελικός Τύπος αμέσως μετά την αποχώρηση του Κωνσταντίνου μεταστράφηκε, όμως το *Σκριπ* διατηρούσε μία κριτική στάση απέναντι σε σοβαρά ζητήματα που η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων άγγιζε.

Με πρωτοβουλία του Δημήτριου Ράλλη, αρχηγού του ραλλικού κόμματος, θα γίνουν δύο συνεδριάσεις των αντιπολιτευόμενων παρατάξεων, με σκοπό τη λήψη κοινής απόφασης και υιοθέτηση ενιαίας στάσης.¹⁵² Εξετάστηκαν: πρώτον το «εμπόλεμον» της χώρας και κατά πόσο επιτρεπόταν στην παρούσα φάση να εγερθούν αντιδράσεις κατά της κυβέρνησης, δεύτερον αν η επανάσταση που εξελισσόταν στη χώρα, επέτρεπε την παράσταση συντηρητικών στοιχείων στις συνεδριάσεις της Βουλής και τρίτον το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου.

Στην πρώτη συνεδρίαση, στις 5 Ιουλίου 1917, -απόντος του Νικόλαου Δημητρακόπουλου, αρχηγού των Προοδευτικών- ο Ράλλης έθεσε το ζήτημα αν πρέπει να προσέλθουν στη Βουλή οι διατελέσαντες βουλευτές της 31^{ης} Μαΐου και ποια εν γένει στάση πρέπει να τηρήσουν. Ανέγνωσε επιστολή του Στέφανου Δραγούμη, ο οποίος -μολονότι δεν ανήκει στην κληθείσα Βουλή- κηρύσσεται υπέρ της άποψης «όπως μην παραστούν οι βουλευτές εις ένδειξιν διαμαρτυρίας», διότι συμμετοχή της αντιπολίτευσης θα αποτελούσε αναγνώριση της νομιμότητας της Βουλής.¹⁵³ Μετέφερε επίσης την άποψη του Δημητρακόπουλου, σε κατ' ιδίαν συνάντηση που είχε μαζί του, να προσέλθει η αντιπολίτευση κατ' αρχήν στη Βουλή, να διαμαρτυρηθεί για την αντισυνταγματικότητα του διατάγματος της σύγκλησης και να αποχωρήσει· θα συζητήσει όμως το θέμα με τους πολιτικούς φίλους του.¹⁵⁴

Ο Δημήτριος Ράλλης δήλωσε ότι προ της πρωτοφανούς για τα κοινοβουλευτικά χρονικά κατάστασης ένα μέσο διαμαρτυρίας υπάρχει· το άσυλο του βουλευτικού βήματος. Μόνο έτσι θα είναι δυνατή η διαμαρτυρία κατά της αντισυνταγματικής σύγκλησης της Βουλής και η αποτροπή άλλων έκνομων πράξεων στο μέλλον, μία διαμαρτυρία που δεν συνεπάγεται αναγνώριση των «εκθέσμως και αντισυνταγματικώς γενομένων» αλλά αγώνα

---

¹⁵² Δημήτριος Ράλλης, Νικόλαος Δημητρακόπουλος, Νικόλαος Στράτος, δεξ Ο πολιτικός χάρτης της αντιπολίτευσης, σσ. 58-59.

¹⁵³ Στέφανος Δραγούμης,

¹⁵⁴ *Εμπρός*, 6.7.1917.

προς διαφώτιση του λαού. Κηρύσσεται, λοιπόν, υπέρ της παράστασης στη Βουλή και διαμαρτυρίας για την αντισυνταγματική σύγκλησή της. Ο Νικόλαος Στράτος, αρχηγός του Εθνικού Συντηρητικού κόμματος, ανέπτυξε λεπτομερώς τους λόγους που επιβάλουν την παρουσία της αντιπολίτευσης στις συνεδριάσεις του νομοθετικού σώματος, υποστηρίζοντας ότι προέχει η διαμαρτυρία κατά της έκνομης σύγκλησης της Βουλής, διότι αποχή δύναται να εκληφθεί ως «σιωπηρά αναγνώρισις των γενομένων», ως εκ τούτου συνηγορεί υπέρ της παράστασης στη Βουλή και συμμετοχή στις συνεδριάσεις ασκώντας «το ιερόν δικαίωμα του ελέγχου». Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος αναφερόμενος στην υποχρέωση των πολιτικών ανδρών να βρίσκονται σε συνεχή επαφή με το δημόσιο φρόνημα και μόνο η κοινοβουλευτική παρουσία θα εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του λαού, ο οποίος δικαίως συχνά «λησμονεί τους απέχοντας των δημοσίων συζητήσεων».¹⁵⁵ Θεωρεί ότι πρέπει να ασκείται ο κυβερνητικός έλεγχος, γιατί έτσι θα συγκρατείται η κυβέρνηση από έκνομες πράξεις και το δημόσιο φρόνημα δεν θα αφήνεται έκθετο στον κίνδυνο της διαρκούς κυβερνητικής επιρροής. Αποχή από το βήμα σημαίνει κράτος σε κίνδυνο. Τόνισε επίσης την πρόθεση της κυβέρνησης να μεταβάλει τη βουλή σε συντακτική συνέλευση -κάτι που φάνηκε στο διάταγμα ανάκλησής της βάση του οποίου παρέχεται στη βουλή το δικαίωμα να αποφαινεται περί της διενέργειας αναπληρωματικών εκλογών, ενώ συνταγματικά αυτό δεν ανήκει στην κρίση της βουλής. Ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης υπογράμμισε πως απουσία αντιπολίτευσης σημαίνει σιωπηρή αναγνώριση του καθεστώτος και απουσία επιχειρημάτων στα συντελούμενα¹⁵⁶ και ο Γεώργιος Μπούσιος θεωρεί ότι «δέον» να προσέλθουν και να αμυνθούν από του βήματος «υπέρ του Συντάγματος».¹⁵⁷ Οι βουλευτές Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος, Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, Νικόλαος Καλογερόπουλος, Λυκούργος Τσουκαλάς, Νικόλαος Καμπάνης, Δημήτριος Λόντος θα συνταχθούν με την παραπάνω

---

¹⁵⁵ Κωνσταντίνος Λυκουρέζος. Νομικός, εισαγγελέας και βουλευτής Μεσσηνίας από το 1910. Υπήρξε από τους ιδρυτές του Μεταρρυθμιστικού κόμματος μαζί με τον Νικόλαο Στράτο. *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια* Παύλου Δρανδάκη, Φοίνιξ, Αθήνα 1956, τόμ. ΙΣΤ', σ. 71.

¹⁵⁶ Γρηγόριος Ευστρατιάδης. Νομικός, δημοσιογράφος -ανέλαβε τη διεύθυνση του *Σκριπ* το 1903, μετά το θάνατο του ιδρυτή της, Ευάγγελου Κουσουλάκου. Από το 1915 εκλέγεται βουλευτής Λέσβου. *Στο ίδιο*, ΙΑ', σ. 819.

¹⁵⁷ *Εμπρός*, 7.7.1917. Για Γεώργιο Μπούσιο, σημ. 151.

θέση.¹⁵⁸ Ομοίως και οι Μακεδόνες βουλευτές κατόπιν σύσκεψης αποφάσισαν να προσέλθουν στη Βουλή.

Η αντίθετη άποψη υποστηρίχθηκε από τους Κωνσταντίνο Λεβίδη και Λουκά Κανακάρη-Ρούφο¹⁵⁹ τιθέμενη απολύτως κατά της παραστάσεως στη Βουλή, καθώς η παρουσία τους θα θεωρείτο αναγνώριση μιας «νομίμου και συνταγματικής καταστάσεως πραγμάτων, όπερ θα ήτο λίαν επιζήμιον». ¹⁶⁰ Το κόμμα των Εθνικοφρόνων «το δεινότερον πληγέν κόμμα» ύστερα από την εκτόπιση του Δημήτριου Γούναρη στην Κορσική, διοικείται από επιτροπή εκ των Χαράλαμπου Βοζίκη, Παναγή Τσαλδάρη, Νικόλαο Στράτο.¹⁶¹ Καθώς δεν είχε ακόμη συνέλθει σε σύσκεψη, ο Τσαλδάρης επιφυλάχθηκε να ενημερώσει τον Ράλλη για τις αποφάσεις της παράταξης.

Η σύσκεψη των Προοδευτικών τις επόμενες μέρες δεν θα καταλήξει σε οριστική απόφαση. Ο Δημητρακόπουλος αποκρούει τη συμμετοχή στις τακτικές εργασίες της Βουλής και διακηρύσσει την αυτοτέλεια του κόμματός του. Πρεσβεύει ότι δεν έχει δικαίωμα «να παρακαθήσει εις τοιαύτην βουλήν» ως αντιπρόσωπος του λαού ούτε θεωρεί δεσμευτικές τις αποφάσεις της αντιπολίτευσης για τη στάση της παράταξής του. Στο ίδιο

---

¹⁵⁸ Σκριπ, 6.7.1917. Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος, αξιωματικός, γιος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, βουλευτής Λακωνίας *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τόμ. ΙΕ', σ.54·Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, νομικός, εκλέγεται σταθερά βουλευτής Αρκαδίας από το 1892 (με το νεοσύστατο κόμμα του Ράλλη, αργότερα με τον Μαυρομιχάλη και το 1915 με τον Γούναρη) μέχρι το 1923. Στο ίδιο, τόμ. ΚΓ', σ. 291·Νικόλαος Καλογερόπουλος, νομικός και βουλευτής Ευβοίας το 1885 αρχικά με το κόμμα του Τρικούπη και αργότερα του Θεοτόκη. Ακολούθησε το Δημήτριο Γούναρη και διετέλεσε πρωθυπουργός όταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος του ανέθεσε το σχηματισμό κυβέρνησης το 1916 και υποβάλλοντας στην Αντάντ προτάσεις για την έξοδο της χώρας από την ουδετερότητα, όμως δεν ευοδώθηκαν·Λυκούργος Τσουκαλάς, βουλευτής Αττικο-βοιωτίας. Στο ίδιο, τόμ. ΙΓ', σ. 593-594·Νικόλαος Καμπάνης, βουλευτής Κυκλάδων·Δημήτριος Λόντος, νομικός και βουλευτής Θεσσαλονίκης το 1915 με το κόμμα Εθνικοφρόνων. Στο ίδιο, τόμ. Γ', 577.

¹⁵⁹ (Κωνσταντίνος) Νικόλαος Λεβίδης, βουλευτής Αττικής·Λουκάς Κανακάρης-Ρούφος·Δικηγόρος, βουλευτής Αχαΐας-Ηλίδος, διετέλεσε γενικός διοικητής Κρήτης (1913-1915), υπουργός εσωτερικών και δικαιοσύνης το 1916. Στο ίδιο, τόμ. ΚΑ', σσ. 279-280.

¹⁶⁰ Σκριπ, 6.7.1917.

¹⁶¹ Χαράλαμπος Βοζίκη. Νομικός, βουλευτής Κυνουρίας με το κόμμα του Δηλιγιάννη και αργότερα με τον Ζαΐμη. Δραστήριο μέλος της ομάδας των Ιαπώνων, άσκησε έντονη κριτική στην κυβέρνηση Θεοτόκη. Μετά τη διάλυσή της ακολούθησε ανεξάρτητη στάση. Γενικός Δ/τής των νησιών του Αιγαίου το 1913. Το 1915 διετέλεσε υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Δ. Γούναρη. *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τόμ. Ζ', 445·Παναγής Τσαλδάρης. Νομικός, βουλευτής Κορινθίας το 1910. Προσχώρησε στο κόμμα του Δημήτριου Γούναρη και το 1915 διετέλεσε υπ. Δικαιοσύνης. Το 1917 εξορίστηκε για περίπου ένα χρόνο στην Ύδρα και τη Σκόπελο. Το 1919 αναλαμβάνει την ηγεσία του Κόμματος των Εθνικοφρόνων αντιπροσωπεύοντας τον εξόριστο Γούναρη και συμμετάσχει στον εκλογικό συνδυασμό της Ηνωμένης. Μετά την εκτέλεση του Γούναρη ανέλαβε αρχηγός του κόμματος. Απέιχε από τις εκλογές του 1923 και ήταν σταθερά υπέρ της διατήρησης της βασιλείας. Στο ίδιο, τόμ. ΚΓ', σσ. 401-402.

πνεύμα και ο ανεξάρτητος βουλευτής Ψαρών, Γεώργιος Πωπ, με επιστολή του προς τον Ράλλη, δηλώνει ότι έχει «ιδία γνώμας».¹⁶²

Στις 11 Ιουλίου 1917 ακολούθησε η δεύτερη σύσκεψη της αντιπολίτευσης, παρόντων και των Μακεδόνων βουλευτών. Το κόμμα των Εθνικοφρόνων δεν είχε λάβει ακόμη οριστική απόφαση, εξαιτίας της απουσίας πολλών μελών στην επαρχία, και ο Ράλλης θα εισηγηθεί «δια λόγους λεπτότητας προς εν κόμμα που στερήθηκε τον αρχηγό του» να αναμείνουν την τελική γνώμη.¹⁶³ Στη σύσκεψη αποφασίστηκε τελικά να μην προσέλθουν στην τελετή ορκωμοσίας του βασιλιά Αλέξανδρου ούτε να συμμετάσχουν στις αρχαιρεσίες προς καταρτισμό του Σώματος· να περιμένουν την τελική απόφαση του κόμματος των Εθνικοφρόνων και μετά τη συγκρότηση της Βουλής σε Σώμα άπαντες να μεταβούν, να διαμαρτυρηθούν και να παρακολουθήσουν τις εργασίες, εφόσον επιτραπεί η ελευθερία του λόγου.¹⁶⁴ Ο Δημητρακόπουλος -απών και στη δεύτερη σύσκεψη- εμμένει στη γνώμη του περί αποχής, αφήνει στους φίλους του όμως πλήρη ελευθερία ενέργειας και προτίθεται να εκθέσει στο λαό τους λόγους της αποχής του. Το δε κόμμα των Εθνικοφρόνων αποφασίζει τελικά να μην προσέλθει στη Βουλή, καθώς «ούτε την παρούσαν Βουλήν αναγνωρίζουσιν ούτε εαυτούς ως βουλευτάς της κληθείσης».¹⁶⁵ Διαφαίνεται, λοιπόν, η πλήρης διάσταση απόψεων των παρατάξεων του αντιπολιτευτικού χώρου αλλά και μία ισχυρή τάση αυτοτέλειας, στοιχείο που απέτρεπε -προς το παρόν τουλάχιστον- την ενιαία διεύθυνση του αντιπολιτευτικού αγώνα υπό έναν αρχηγό.¹⁶⁶

Η *Εσπερινή* δημοσιεύει τη σύσταση της Βουλής του Μαΐου.¹⁶⁷ Στο σύνολο των 334 βουλευτών (Β. Ηπείρου, Π. και Ν. Ελλάδας) εξελέγησαν 185 βενιζελικοί. Από τους υπόλοιπους οι 100 περίπου ανήκουν στο κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δ. Γούναρη. Το υπόλοιπο εκπροσωπούσαν από τα λοιπά κόμματα της αντιπολίτευσης: Το ραλλικό με έξι

---

¹⁶² Γεώργιος Πωπ. Δημοσιογράφος, νομικός και πολιτικός. Ιδρύει το 1902 την εφημερίδα *Αθήναι*. Εκλέγεται ανεξάρτητος βουλευτής Νέων Ψαρών το 1910 και παρόλο που υποστήριξε με θέρμη τον Βενιζέλο το πρώτο διάστημα θα στραφεί εναντίον του, διότι δεν είχε αξιοποιηθεί στην κυβέρνηση. Έκτοτε κινείται στον αντιβενιζελικό χώρο. Την περίοδο 1917-1920 ανήκει στην ομάδα των ανεξάρτητων. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Γ', σσ. 596-597.

¹⁶³ *Εμπρός*, 12.7.1917.

¹⁶⁴ *Αθήναι*, 12.7.1917.

¹⁶⁵ *Εμπρός*, 13.7.1917.

¹⁶⁶ *Αθήναι*, 6.7.1917.

¹⁶⁷ *Εσπερινή*, 15.6.1917. Μερικοί εκ των βουλευτών έχουν πεθάνει και άλλοι δεν βρίσκονται τώρα στην Ελλάδα. Επίσης Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σσ.886-887.

βουλευτές, το κόμμα του αποθανόντος Γεωργίου Θεοτόκη με δώδεκα, το κόμμα των Προοδευτικών με οκτώ, το Εθνικό Κόμμα του αποθανόντος Κυριακούλη Μαυρομιχάλη με επτά και τρεις ανεξάρτητοι. Στην παρούσα ανασυσταθείσα Βουλή το ραλλικό κόμμα θα έχει περί τους είκοσι βουλευτές, το κόμμα των Προοδευτικών πάνω από πενήντα βουλευτές -πρώην γουναρικούς και ανεξάρτητους της Μακεδονίας και Ηπείρου, το κόμμα του Στράτου με έναν οπαδό. Εκ των 312, οι 220 βενιζελικοί και οι υπόλοιποι στα διάφορα αντιπολιτευόμενα κόμματα.

2.1. Ο πολιτικός χάρτης της αντιπολίτευσης

Την τριετία 1917-1920 συναντάμε στον ευρύτερο αντιπολιτευτικό χώρο τις παρακάτω πολιτικές παρατάξεις:

Κόμμα των Εθνικοφρόνων¹⁶⁸

Ιδρύθηκε από τον Δημήτριο Γούναρη την άνοιξη του 1915. Εμφανίζεται στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 ως «Γουναρικό» ή «κυβερνητικό», ηττάται από το κόμμα των Φιλελευθέρων, εκλέγοντας όμως 90 έδρες (σε σύνολο 116 αντιβενιζελικών). Στις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915 ύστερα από τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, κέρδισε με μεγάλη πλειοψηφία (εξέλεξε 230 βουλευτές σε σύνολο 332) και ο Γούναρης σχημάτισε κυβέρνηση ηγούμενος έκτοτε του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Αναφορικά με την εξωτερική πολιτική, ο Γούναρης αρχικά υποστήριζε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αλλά με παροχή εγγυήσεων, ωστόσο σύντομα προσεταιρίστηκε τη στάση της ουδετερότητας, υπηρετώντας τη θέση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Με την επάνοδο του Βενιζέλου το 1917, η παράταξη διώχθηκε. Ο Γούναρης εξορίζεται στην Κορσική και παραπέμπεται σε ειδικό δικαστήριο. Απαλλάσσεται από κάθε ευθύνη για αδικήματα που διαπράχθηκαν την περίοδο 1915-1917, όμως παραπέμφθηκε μαζί με όλα τα μέλη της κυβέρνησης Σκουλούδη. Σε αυτό το κλίμα αποφασίζεται η αποχή από τις συνεδριάσεις της Βουλής των Λαζάρων και το κόμμα διοικείται από τριμελή επιτροπή από τους Παναγή Τσαλδάρη, Χαράλαμπο Βοζίκη και Γεώργιο Μπαλτατζή. Το κόμμα αναλαμβάνει πρωτοβουλία στις διαδικασίες συσπείρωσης της αντιπολίτευσης το Δεκέμβριο του 1919 και συμμετάσχει στο Συμβούλιο της

---

¹⁶⁸ *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, ό.π.,* τόμ. ΙΕ', σ. 708. *Ιστορικό Λεξικό ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, 1844-1967,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σσ. 221-223.

Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως. Το Σεπτέμβριο του 1920 το κόμμα μετονομάζεται σε «Λαϊκόν». Αρχικά παρουσιάσθηκε ως προοδευτικό με ιδιαίτερα νεωτεριστικές τάσεις. Ο Γούναρης τόνιζε την ανάγκη αμεσότερης και ενεργότερης λαϊκής συμμετοχής στην πολιτική. Υποστήριξε την παραχώρηση εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, τη διενέργεια δημοψηφισμάτων, την αντιπροσώπευση των παραγωγικών τάξεων μέσω της ίδρυσης ανώτατου συμβούλιου, αποτελούμενο από αντιπροσώπους που θα εκλέγονται από κάθε τάξη. Μετά το θάνατό του η αρχηγία περιήλθε στον Παναγή Τσαλδάρη.

Εθνικόν Συντηρητικόν κόμμα¹⁶⁹

Σχηματίστηκε από το Νικόλαο Στράτο (1872-1922) το 1916. Ο Στράτος νομικός, εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή ως ανεξάρτητος βουλευτής Βάλτου-Ακαρνανίας το 1902. Θα συνεργαστεί το 1907 με το Γεώργιο Θεοτόκη και ακολούθως με το Νεοελληνικό κόμμα, του Δημήτριου Ράλλη, στην κυβέρνηση του οποίου διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1910 προσχώρησε στο κόμμα των Φιλελευθέρων αναλαμβάνοντας το υπουργείο Ναυτικών την περίοδο των βαλκανικών πολέμων, θέση από την οποία παραιτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1913. Από τότε τάχθηκε σταθερά κατά της κυβέρνησης Βενιζέλου χωρίς όμως να συμπράττει με κάποιο έτερο κόμμα. Θα συμμετάσχει στην κυβέρνηση Γούναρη την Άνοιξη του 1915 αναλαμβάνοντας το υπουργείο των Ναυτικών. Το 1916 θα σχηματίσει δικό του κόμμα, από μικρή ομάδα πολιτικών, με το όνομα «Εθνικόν Συντηρητικόν Κόμμα». Το κόμμα ήταν κατά της εξωτερικής πολιτικής που ακολουθούσε ο Βενιζέλος, την προσχώρηση δηλαδή της Ελλάδας στην Αντάντ και τη συμμετοχή στον πόλεμο, υποστηρίζοντας ότι η χώρα είχε καταστεί προτεκτοράτο των συμμαχικών δυνάμεων εξαιτίας της άνευ όρων συμμετοχής στον πόλεμο. Με την επάνοδο του Βενιζέλου το 1917, ο Στράτος ως υπουργός της κυβέρνησης Γούναρη κατηγορήθηκε για παράβαση του Συντάγματος και παραπέμφθηκε ενώπιον κοινοβουλευτικής ανακριτικής επιτροπής, από την οποία όμως απαλλάχθηκε. Την περίοδο που εξετάζουμε (1917-1920) ο Στράτος παρά τις συνταγματικές επιφυλάξεις που εξέφρασε σχετικά με την ανάκληση της Βουλής των Λαζάρων (του 1915), συμμετέχει και στηρίζει την κυβέρνηση στα εθνικά ζητήματα παρέχοντας ψήφο εμπιστοσύνης. Το κόμμα το 1920 μετονομάζεται σε «Εθνικόν Μεταρρυθμιστικόν Κόμμα» και θα συμβάλλει

---

¹⁶⁹ *Ιστορικό Λεξικό κομμάτων, ό.π., σσ. 146-149. Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΚΒ', σσ. 440-441.*

αποφασιστικά στην εκλογική νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, το Νοέμβριο του 1920, εκλέγοντας 60 περίπου βουλευτές (το δεύτερο μεγαλύτερο κόμμα μετά το Λαϊκό του Γούναρη). Στις εκλογές αυτές προτάσσει ως πολιτικό πρόγραμμα τη συγκρότηση Γερουσίας, αναλογικότερο εκλογικό σύστημα, αναδιοργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης και κατοχύρωση της ισονομίας στους αλλοεθνείς, με σκοπό την αφομοίωση του μουσουλμανικού στοιχείου. Μετά την εκτέλεσή του, το 1922, ανέλαβε την προεδρία του κόμματος ο Εμμανουήλ Λαδόπουλος, ιδρυτικό μέλος του κόμματος.

Νεοελληνικόν κόμμα ή Ραλλικόν¹⁷⁰

Ιδρύθηκε από το Δημήτριο Ράλλη (1905-1921), ο οποίος άρχισε το 1875 την πολιτική του καριέρα στο νεοσύστατο κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη. Μετά το 1899 συνέπραξε με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη και το 1905 ανακηρύχθηκε αρχηγός του Δηλιγιαννικού κόμματος. Το «Νεοελληνικόν Κόμμα» εμφανίζεται το 1905, αλλά παντού απαντάται ως «Ραλλικόν Κόμμα». Μέχρι το 1915 ήταν αντίθετο στη συμμετοχή του βασιλιά στα πολιτικά πράγματα και υποστήριζε μία ισχυρή εκτελεστική εξουσία. Αποτέλεσε ένα από τα αδιάλλακτα αντιβενιζελικά κόμματα, παρότι ήταν υπέρ της εισόδου της χώρας στους βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο. Στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915 εξέλεξε 7 και 18 έδρες αντίστοιχα. Ο Ράλλης διετέλεσε υπουργός Συγκοινωνίας στις κυβερνήσεις Ζαΐμη και Σκουλούδη και το 1917 παραπέμφθηκε μαζί με τους υπόλοιπους αρχηγούς της αντιπολίτευσης σε ανακριτική επιτροπή της Βουλής, ενέργεια η οποία στη συνέχεια ατόνησε. Συμμετέχει στον εκλογικό συνδυασμό της Ηνωμένης το 1920 εκλέγοντας 25 βουλευτές και ανέλαβε το σχηματισμό κυβέρνησης καλώντας ως αντιβασίλισσα την Όλγα, τη χήρα του βασιλιά Γεωργίου Α΄.

Προοδευτικόν Κόμμα¹⁷¹

Ιδρύθηκε το Μάιο του 1912 από τον Νικόλαο Δημητρακόπουλο (1864-1921). Ο Δημητρακόπουλος νομικός, εξελέγη βουλευτής στις εκλογές του 1910 συμπράττοντας με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση

---

¹⁷⁰ *Ιστορικό Λεξικό, ό.π., σσ. 322-324. Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, Λήμμα Ράλλης Δημήτριος, τόμ. ΚΑ, σ. 39-40.*

¹⁷¹ *Ιστορικό Λεξικό, ό.π., σσ. 371-372. Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, Λήμμα Δημητρακόπουλος Νικόλαος, τόμ. Θ΄, σ.113.*

του Βενιζέλου υποστήριζοντας την ευρεία αναθεώρηση του Συντάγματος και συμβάλλοντας αποφασιστικά στην αναδιοργάνωση της Δικαιοσύνης. Παραιτήθηκε στις 18 Μαΐου 1912 λόγω διαφωνίας στο ζήτημα της αποδοχής των Κρητών βουλευτών στη Βουλή και αμέσως ίδρυσε το κόμμα των Προοδευτικών. Οι βαλκανικοί πόλεμοι αποτελούν την αρχή της κριτικής του προς τον Βενιζέλο, με τον οποίο θα έρθει σε έντονη αντιπαράθεση στα τέλη του 1914 στο ζήτημα της ίδρυσης Αγροτικών Τραπεζών και Γενικών Διοικήσεων στη Μακεδονία και Θράκη. Επίσης αντιτάχθηκε στην είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το κόμμα εξέλεξε 7 έδρες στις εκλογές του Μαΐου 1915 και 3 έδρες στις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου που ακολούθησαν. Την περίοδο που μελετάμε το κόμμα των Προοδευτικών απέχει από τις εργασίες της Βουλής και τις διαδικασίες συσπείρωσης της αντιπολίτευσης, το Δεκέμβριο του 1919. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 ο Δημητρακόπουλος δεν έθεσε υποψηφιότητα για λόγους υγείας, το κόμμα του όμως εξέλεξε 14 βουλευτές. Μετά το θάνατό του το κόμμα διαλύθηκε.

Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ)¹⁷²

Ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1918 από το Α΄ Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό συνέδριο. Στις εκλογές του Μαΐου 1915, οι Αριστοτέλης Σίδερης και Αλβέρτος Κουριέλ, ιδρυτικά μέλη της Φεντερασιόν, εκλέχτηκαν με το αντιβενιζελικό ψηφοδέλτιο στον κοινό αγώνα κατά του πολέμου. Ο Σίδερης -κοινωνιολόγος, ανθρωπολόγος, νομικός- υπήρξε ένας εκ των ηγετών του σοσιαλιστικού εργατικού κόμματος στην Ελλάδα. Το ΣΕΚΕ πήρε μέρος στις πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις με τη ΓΣΕΕ και ήταν κατά της αποστολής εκστρατευτικού σώματος στην Ουκρανία-Κριμαία και της παράτασης της μικρασιατικής εκστρατείας. Την περίοδο που εξετάζουμε η παρουσία των Σίδερη και Κουριέλ είναι καταλυτική στις εργασίες του Κοινοβουλίου. Ασκούν συστηματική κριτική στους χειρισμούς της κυβέρνησης στα εξωτερικά ζητήματα και την εσωτερική διακυβέρνηση και αναδεικνύουν το ρόλο των εργατικών διεκδικήσεων.

---

¹⁷² *Ιστορικό Λεξικό, ό.π., σ. 279-280 · Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, Λήμμα Σίδερης Αριστοτέλης, τόμ. ΚΑ΄, σ. 760.*

Ανεξάρτητη ομάδα των Μακεδόνων βουλευτών (Μακεδονική Ομάς)¹⁷³

Η ομάδα των Μακεδόνων βουλευτών τελεί υπό την ηγεσία του Γεώργιου Μπούσιου (1875-1929), ο οποίος ως ηγέτης της ομάδας «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» υπήρξε πρωτοπόρος του Μακεδονικού Αγώνα υποστήριζοντας με πάθος την ιδέα ευρύτερου συνασπισμού των εθνοτήτων που διαβιούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Στις εκλογές του Μαΐου 1915 σε συνεργασία με τον Ίωνα Δραγούμη κατάρτισε ανεξάρτητους εκλογικούς συνδυασμούς στη Μακεδονία, πιστεύοντας ότι οι Νέες Χώρες μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτησή τους στην Ελλάδα, είχαν ζητήματα σε εκκρεμότητα. Εξέλεξαν 8 βουλευτές, με τον Δραγούμη να αναλαμβάνει την ηγεσία. Στη Βουλή η ομάδα κρατά ανεξάρτητη στάση με καθοδηγητικό όργανο την *Πολιτική Επιθεώρηση* υπό τη διεύθυνση του Δραγούμη, Μπούσιου και Καραπάνου. Μετά τη δολοφονία του Δραγούμη, τον Ιούλιο του 1920, ο Μπούσιος ανέλαβε την ηγεσία της ομάδας.

Νεωτεριστικόν Κόμμα - Κόμμα Γεωργίου Θεοτόκη¹⁷⁴

Ο Γεώργιος Θεοτόκης (1844-1916) νομικός, βουλευτής Κερκύρας άρχισε την πολιτική του καριέρα το 1883 με το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη. Έκτοτε διετέλεσε υπουργός σε πολλές κυβερνήσεις του και ανέλαβε την αρχηγία του κόμματος, μετά την ήττα του Τρικούπη στις εκλογές του 1895. Το κόμμα θα μετονομαστεί άτυπα από το όνομά του σε Θεοτοκικό. Ο Θεοτόκης ήθελε να αναδιοργανώσει το τρικουπικό κόμμα προσελκύοντας τους παλαιούς τρικουπικούς και βουλευτές διαφόρων αποχρώσεων. Αποτέλεσε ισχυρή πολιτική παράταξη μέχρι το 1915, όταν ο Δημήτριος Γούναρης ανέλαβε το σχηματισμό κυβέρνησης κατ' εντολή του Στέμματος. Έκτοτε σχεδόν όλοι οι οπαδοί προσχωρούν στο κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη και το Θεοτοκικό κόμμα διαλύεται. Το 1915 συμμετείχε στις κυβερνήσεις Ζαΐμη και Σκουλούδη (υπουργός Εθνικής Οικονομίας)

---

¹⁷³ *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, Λήμμα Μπούσιος Γεώργιος, τόμ. ΙΖ', σ. 751.

¹⁷⁴ *Ιστορικό Λεξικό, ό.π.*, σσ. 239-243· *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, Λήμμα Θεοτόκης Γεώργιος, τόμ. ΙΒ', σ. 532.

Εθνικόν Κόμμα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη¹⁷⁵

Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, πολιτικός επιστήμονας, βουλευτής Οιτύλου, ξεκίνησε την πολιτική του διαδρομή το 1879 με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και το Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Μετά το θάνατο του Δηλιγιάννη η ηγεσία του Εθνικού κόμματος πέρασε στον Δημήτριο Ράλλη, στην κυβέρνηση του οποίου διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών. Αποσχίσθηκε το 1906 ιδρύοντας το δικό του κόμμα. Μετά το κίνημα στο Γουδί σχημάτισε κυβέρνηση στις 17 Αυγούστου 1909, παραιτήθηκε όμως τον Ιανουάριο του 1910 λόγω διαφωνίας του με το Στρατιωτικό Σύνδεσμο σχετικά με τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 εξέλεξε 7 βουλευτές και σε αυτές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 6. Μετά το θάνατο του Μαυρομιχάλη, τον Ιανουάριο του 1916, πολιτικά στελέχη του κόμματος, όπως οι Νικόλαος Τριανταφυλλάκος (Αρκαδίας), Αθανάσιος Ευταξίας (Φθιώτιδος-Φωκίδος), Αλέξανδρος Ρώμας (Ζακύνθου) θα παραμείνουν ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί.

Ηνωμένη Αντιπολίτευσις¹⁷⁶

Επρόκειτο για το συνασπισμό όλων των αντιβενιζελικών παρατάξεων στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920. Συμμετείχαν το Λαϊκό Κόμμα του Δημητρίου Γούναρη, το Εθνικό Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Νικόλαου Στράτου, το Ραλλικό κόμμα, το Προοδευτικό κόμμα χωρίς τον αρχηγό του Νικόλαο Δημητρακόπουλο, απομεινάρια του Νεωτερικού κόμματος (Θεοτοκικού) και του κόμματος Μαυρομιχάλη (μετά το θάνατο και των δύο το 1916), ανεξάρτητες αντιπολιτευόμενες ομάδες, όπως αυτή των Μακεδόνων βουλευτών, υπό τον Γεώργιο Μπούσιο και οι πολιτικοί φίλοι του Στέφανου Δραγούμη. Στις εκλογές κέρδισαν λαμβάνοντας 249 έδρες σε σύνολο 369.

---

¹⁷⁵ *Ιστορικό Λεξικό, ό.π.*, σσ. 137-14 · *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, Λήμμα Μαυρομιχάλης Κυριακούλης, τόμ. ΙΣΤ΄, σ. 791.

¹⁷⁶ *Ιστορικό Λεξικό, ό.π.*, σ. 277.

2.2. Η έναρξη της Βουλής και το ζήτημα της λογοκρισίας

Η Βουλή θα συνέλθει στις 12 Ιουλίου 1917 με τον Ελευθέριο Βενιζέλο να κηρύσσει την έναρξη των εργασιών, ύστερα από την κύρωση του διατάγματος «Περί ανακλήσεως του από 29 Οκτωβρίου 1915 Β.Δ. “περί διαλύσεως της Βουλής της Κ’ Περιόδου” και συγκλήσεως της Βουλής της Κ’ Περιόδου εις Δευτέραν τακτικήν Σύνοδον».¹⁷⁷

Στην πρώτη συνεδρίαση, στις 19 Ιουλίου 1917, λαμβάνει χώρα η ψηφοφορία προς εκλογή Προέδρου της Βουλής. Παρίστανται 13 βουλευτές της αντιπολίτευσης, 2 σοσιαλιστές (Σίδερης, Κουριέλ) και μερικοί ανεξάρτητοι (Αθανάσιος Μπασιάς, Γεώργιος Πωπ, Αλέξανδρος Καραπάνος).¹⁷⁸ Ο Κωνσταντίνος Σοκόλης, βουλευτής Κερκύρας, είναι από τους ελάχιστους που παρίσταται και αμφισβήτησε τη νομιμότητά της δηλώνοντας ότι «οι ημέτεροι νόμοι προβλέπουν περί της γενέσεως της Βουλής, περί του βίου αυτής, περί του θανάτου αυτής. Ουδεμία διάταξις προβλέπει την ανάσταση αυτής». Θα θίξει όμως και κάτι πολύ σημαντικό, το οποίο θα επισημάνει και ο Δημήτριος Ράλλης στη Βουλή λίγες μέρες αργότερα. «Η Βουλή αυτή από ποιους βουλευτάς θ’ αποτελεσθεί;» καθώς παρατηρεί ότι είχαν προσκληθεί βουλευτές, οι οποίοι δεν ανάγουν την εκλογή τους στη Βουλή του Μαΐου του 1915. Οι δηλώσεις του εγείρουν αμέσως την αντίδραση του πρωθυπουργού και την απαίτηση να τηρηθεί ο κανονισμός, βάσει του οποίου πρέπει πρώτα να γίνει η κατάρτιση της Βουλής και μετά η αμφισβήτηση της νόμιμης σύστασής της, διότι ο Πρόεδρος έχει το δικαίωμα να σας «αφαιρέσει το λόγο». Η συμπολίτευση αντιδρά και ο Σοκόλης αναγκάζεται καθ’ υπόδειξη όλων να κατέβει από το βήμα σχολιάζοντας αιχμηρά ότι «δεν είναι ελευθερία του λόγου αυτή». Τότε ένας αξιωματικός προσπάθησε να τον τραβήξει έξω από την αίθουσα με τον υποδιευθυντή της αστυνομίας να επεμβαίνει «εν μέσω δαιμονιώδους θορύβου», για να απομακρύνει τον αξιωματικό. Παρά την επέμβαση του Προέδρου της Βουλής και την ειλικρινή δήλωση του Βενιζέλου «Εκφράζω την βαθειάν λύπην μου προς την Βουλήν και προς τον βουλευτήν, δι’ ανάμιξιν του προσώπου, το οποίον δεν είχε ουδέν δικαίωμα να έλθει εντός της αιθούσης», η κατάσταση δεν προοιωνίζεται κοινοβουλευτική ηρεμία και ομαλότητα και το επεισόδιο δυστυχώς δεν θα

¹⁷⁷ ΦΕΚ Α 126/30.6.1917. Παράρτημα 5.

¹⁷⁸ ΕΣΒ, Κ’, Β’, 7-10 (19 Ιουλίου 1917).

είναι μεμονωμένο.¹⁷⁹ Ο αξιωματικός Παύλος Γύπαρης¹⁸⁰ θα τιμωρηθεί με 15ήμερη κράτηση κατ' εντολή του υπουργού των Στρατιωτικών (Βενιζέλου), όμως αντίστοιχο επεισόδιο θα επαναληφθεί λίγες μέρες αργότερα, στις 11 Αυγούστου, με το βουλευτή Γεώργιο Μπούσιο. Ο Σοκόλης αναφερόταν στην τοποθέτηση του Θεόδωρου Βελλιανίτη, βουλευτή Κερκύρας, ο οποίος συμμετείχε στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 και όχι του Μαΐου, στις οποίες συμμετείχε ο Γεώργιος Θεοτόκης.¹⁸¹ Έτσι υπήρχε εμφανώς νομικό κώλυμα για την τοποθέτησή του. Υπήρξαν όμως και άλλες τρεις περιπτώσεις αντικατάστασης βουλευτών.¹⁸² Ο Βενιζέλος αντιπαρέρχεται το ζήτημα χωρίς καμία εξήγηση.

Η διαδικασία εκλογής αναδεικνύει νέο Πρόεδρο της Βουλής τον βουλευτή Σάμου, Θεμιστοκλή Σοφούλη, με 180 ψήφους σε σύνολο 194 ψηφισάντων. Ο σοσιαλιστής Αριστοτέλης Σίδερης έλαβε 2 ψήφους, 9 οι ανεξάρτητοι και 3 λευκά.¹⁸³

Η Βουλή αμέσως μετά τη σύγκλησή της προχώρησε στη συγκρότηση δύο επιτροπών. Η πρώτη ασχολήθηκε με τη σύνταξη της απάντησης στο λόγο του Θρόνου και η δεύτερη θα προέβαινε στην αναψηλάφηση των γεγονότων της περιόδου 1915-1917, ώστε να αποδοθούν ευθύνες σε όλα τα ενεχόμενα πολιτικά πρόσωπα των πρώην κυβερνήσεων. Το εθιμοτυπικό της απάντησης στο βασιλικό λόγο είναι το δεύτερο ζήτημα που εγείρει την αντίδραση της αντιπολίτευσης και τη διάσταση των δύο πολιτικών μερίδων.¹⁸⁴ Τηρείται ο

---

¹⁷⁹ *Αθήναι*, 20.7.1917.

¹⁸⁰ Ο Παύλος Γύπαρης έλαβε μέρος στο Μακεδονικό αγώνα τους βαλκανικούς πολέμους. Ήταν αρχηγός παραστρατιωτικών βενιζελικών ομάδων, υπαίτιος για τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη.

¹⁸¹ Θεόδωρος Βελλιανίτης. Δημοσιογράφος, λόγιος και πολιτικός. Αρθρογραφούσε συστηματικά στην *Αθήναι* και σε άλλα έντυπα. Το 1895 εκλέγεται βουλευτής Παζών με το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, προσχωρώντας στη συνέχεια στο κόμμα του Δηλιγιάννη μέχρι το 1904. Το Μάιο του 1915 εκλέγεται βουλευτής Κερκύρας παραμένοντας και στη Βουλή των Λαζάρων μέχρι τις 10 Σεπτεμβρίου 1920. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008, τόμ. Α', σ. 348.

¹⁸² Αναφέρεται στο Θεόδωρο Βελλιανίτη -που αναπληρώνει τον εκλιπόντα Γεώργιο Θεοτόκη- και το Γεώργιο Σκάρπα. Δόθηκε η ερμηνεία «ότι εξελέγη μεν διά της Βουλής της 6^{ης} Δεκεμβρίου, αλλ' εις αναπλήρωσιν του αποθανόντος Θεοτόκη όστις ανήκε και εις την κληθείσαν ήδη Βουλήν». *Εμπρός*, 11.7.1917. Ο Βενιζέλος θα δηλώσει πως από τη συμμετοχή των δύο βουλευτών στην ψηφοφορία «δεν υπάρχει φόβος να αλλοιωθεί το αποτέλεσμα της εκλογής. Το ζήτημα θα εξετασθεί μετά τη συγκρότηση του Σώματος». ΕΣΒ, Κ', Β', 8 (19 Ιουλίου 1917). Για το ίδιο ζήτημα δεξ ομιλία Δ. Ράλλη, ΕΣΒ, Κ', Β', (12 Αυγούστου 1917).

¹⁸³ Ο αρχικός πρόεδρος Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος είχε αποχωρήσει από τους Φιλελεύθερους το 1916, επειδή διαφώνησε με τη κίνηση της Θεσσαλονίκης. Θα δώσει όμως ψήφο εμπιστοσύνης στην εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης. Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σ.116.

¹⁸⁴ *Σκριπ*, 24.7.1917.

προβλεπόμενος κανονισμός και σχηματίζεται μία επιτροπή για τη σύνταξη αυτής, με έξι μέλη της πλειοψηφίας (Γεώργιος Καφαντάρης, Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, Δημήτριος Διαμαντίδης, Γεώργιος Αβέρωφ, Αλέξανδρος Κασαβέτης, Κωνσταντίνος Καλομενόπουλος) και τρία μέλη της μειοψηφίας (Γεώργιος Μπούσιος, Κωνσταντίνος Λυκουρέζος, Δημήτριος Λόντος). Η αντιπολίτευση αποφάσισε όμως να διαφοροποιηθεί συντάσσοντας τη δική της έκθεση-απάντηση στο βασιλικό λόγο.

Στις 22 Ιουλίου 1917 ο βασιλιάς Αλέξανδρος δίνει τον όρκο του για την τήρηση του Συντάγματος και την υπεράσπιση της «εθνικής ανεξαρτησίας και ακεραιότητας» του ελληνικού κράτους. Κατόπιν εκφωνεί το Λόγο του Θρόνου, εκθέτοντας το γενικό περίγραμμα της κυβερνητικής πολιτικής στα θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Ο σοσιαλιστής βουλευτής Αλβέρτος Κουριέλ θα καταγγείλει με δριμύτητα ως αναρμόδια την παρούσα Βουλή να επισφραγίσει την επελθούσα πολιτειακή μεταβολή· μόνο ο λαός «συγκαλούμενος αμέσως εις εθνοσυνέλευσιν» είναι αρμόδιος να εκλέξει και να δώσει στη χώρα τη μορφή του πολιτεύματος, η οποία προσαρμόζεται προς τα συμφέροντα αυτού.¹⁸⁵ Ο λαός θέλει να λάβει «ριζικά μέτρα προς κατάργησιν του μοναρχικού θεσμού του καταδικασμένου εις την διεθνή λαϊκὴν συνείδησιν».¹⁸⁶ Παρότι σε αυτές τις πρώτες συνεδριάσεις λίγα μέλη της αντιπολίτευσης είναι παρόντα, ο αντιπολιτευτικός χώρος υποβάλλει αίτηση αξιώνοντας επίμονα μία συζήτηση περί του αν η βουλή -συγκληθείσα με τον τρόπο που συνεκλήθη- έχει νόμιμη και συνταγματική υπόσταση και αν μπορεί να εργασθεί ως τέτοια· «μία συζήτηση που προέχει όλων των θεμάτων». Ο ανεξάρτητος βουλευτής Γεώργιος Πωπ, στη συνεδρίαση της 24^{ης} Ιουλίου, εύστοχα επισημαίνει ότι η απάντηση στο βασιλικό λόγο αποτελεί «κοινοβουλευτικό έθιμο», το οποίο φέρει «ακεραία» την ευθύνη της κυβέρνησης. Όμως τώρα δεν υπάρχει απλώς κυβερνητική ευθύνη, καθώς το ίδιο το Στέμμα αναλαμβάνει την ευθύνη πράξεων υψίστης σημασίας «αφορώσιν την υπόστασιν και την αποστολήν» του Συντάγματος. Επιμένει λοιπόν -πριν τη σύσταση της επιτροπής- σε μία συζήτηση περί των όσων θα διατυπωθούν στο βασιλικό λόγο, καθώς αφορούν πράξεις που θίγουν την μορφή του

---

¹⁸⁵ Ιδρυτικό μέλος της Φεντερασιόν. Εβραίος, εξελέγη βουλευτής Θεσσαλονίκης -μαζί με τον Αριστοτέλη Σίδηρη- στις εκλογές του Μαΐου 1915.

¹⁸⁶ ΕΣΒ, Κ', Β', 11 (22 Ιουλίου 1917).

Σώματος και την κοινοβουλευτική τάξη.¹⁸⁷ Στην ίδια κατεύθυνση ο Νικόλαος Στράτος υποστηρίζει ότι η απάντηση στο βασιλικό λόγο αποτελεί πολιτική της κυβέρνησης, είτε αφορά τα εξωτερικά ζητήματα είτε τα εσωτερικά είτε τη μέλλουσα άσκηση εθνικής κυριαρχίας· είναι πάντοτε «λόγος υπ' ευθύνη της κυβέρνησεως» προς το λαό «εξαγγέλλων» την πολιτική της. Θεωρεί όμως ορθό προ άλλης συζήτησης να συζητηθεί η νομιμότητα ή μη της παρούσας Βουλής, γιατί αυτό αφορά στον καταρτισμό του Σώματος.¹⁸⁸

Μετά τον καταρτισμό της βουλής σε Σώμα η αντιπολίτευση παρίσταται στις 24 Ιουλίου με 50 περίπου βουλευτές.¹⁸⁹ Οι συζητήσεις «προμηνύονται σφοδρές».¹⁹⁰ Στη συνεδρίαση της 25^{ης} Ιουλίου ο Λυκούργος Τσουκαλάς εγείρει το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου και του Τύπου, καθώς επισημαίνει την παράλειψη μερικών διαλόγων από τα επίσημα πρακτικά. Στο σχόλιο του Προέδρου της Βουλής ότι θα ασκείται λογοκρισία και στους υπό δημοσίευση λόγους των βουλευτών, ο Τσουκαλάς προβαίνει εμφαιτικά στη διαπίστωση ότι «Δεν υπάρχει ελευθερία του λόγου», εγείροντας την παρέμβαση του πρωθυπουργού και την αποσαφήνιση ότι θα επιτρέπεται μόνο η δημοσίευση των επίσημων πρακτικών, τα οποία θα συντάσσονται υπό την ευθύνη του Προεδρείου Βουλής. «Το έθνος εισήλθε εις τεράστιον αγώνα και δεν είναι δυνατόν να διεξαχθεί με την ελευθερίαν να γράφει ό,τι θέλει έκαστος και με την ελευθερίαν να δημοσιεύονται όσα έκαστος θέλει» τονίζοντας ότι προτίμησε αυτή την οδό, ενώ θα μπορούσε να προωθήσει σχετικές απαγορευτικές διατάξεις στο στρατιωτικό νόμο. Διαχωρίζει τα λεγόμενα στη Βουλή που θα περιλαμβάνονται «εις τα εστενογραφημένα πρακτικά». Τα επίσημα πρακτικά είναι άλλο, όπως θα πει: «Ταύτα δεν θα δημοσιεύονται εις τας εφημερίδας». Θα ασκηθεί, επομένως, επίσημα λογοκρισία όχι μόνο στη δημοσίευση των πρακτικών αλλά και στα ίδια τα πρακτικά, προτού αυτά δημοσιεύονται στον Τύπο.¹⁹¹

Ο ανεξάρτητος βουλευτής Πωπ παίρνει αποστάσεις από την αντιπολίτευση· η ηθική υπεροχή «ότι δεν μετέσχομεν της πολιτικής εκείνης της επικαταράτου» που οδήγησε

---

¹⁸⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 17 (24 Ιουλίου 1917). Ο Λυκουρέζος υπέβαλε υπογεγραμμένη αίτηση από 10 βουλευτές περί διεξαγωγής συζήτησης.

¹⁸⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 17 (24 Ιουλίου 1917).

¹⁸⁹ Παρέστησαν μεταξύ άλλων οι Ράλλης, Στράτος, Μπούσιος, Ευταξίας, Καραπάνος, Σοκόλης, Τριανταφυλλάκος, Πωπ, Κανάρης. *Εμπρός*, 25.7.1917.

¹⁹⁰ *Αστραπή*, 20.7.1917.

¹⁹¹ ΕΣΒ, Κ', Β', 19-20 (25 Ιουλίου 1917). Ο Λυκουρέζος επεσήμανε επίσης ότι «δεν ανεγράφησαν στα πρακτικά οι χθεσινές του δηλώσεις περί του νομίμου ή μη συγκρότησης της Βουλής».

τη χώρα στο βάραθρο προσδίδει την ελευθερία του λόγου. Αν και δημοσιογράφος και μαχητικά υπέρ της ελευθεροτυπίας, θα δηλώσει ότι ο Τύπος «κατίσχυνε την έννοια της ελευθερίας», γιατί δεν υπήρξε «τύπος δημόσιας γνώμης», αλλά «επιχείρηση ατόμων» συνηγορώντας υπέρ της επιβολής λογοκρισίας, όταν η πατρίδα διατρέχει τέτοιες περιόδους.¹⁹² Οι δηλώσεις του Πωπ πυροδοτούν την αντίδραση της *Αστραπής* και του *Σκριπ*, δύο εφημερίδων που υπήρξαν πάντοτε «αγνοί διερμηνείς της κοινής γνώμης». Η *Αστραπή* υπενθυμίζει ότι πρωτοστάτησε σε αγώνες υπέρ των λαϊκών δικαιωμάτων και βελτίωσης της θέσης του εργάτη και ακολούθησε πολιτική που εξυπηρετούσε τα εθνικά συμφέροντα, το *Σκριπ* με ιδεολογία την απόλυτη προσήλωση «εις τας ηθικάς αρχάς και εις την ιδέαν της ανεξαρτησίας του φρονήματος» δηλώνει ότι ουδέποτε υπήρξε «επιχείρησις» και δεν θα καταστεί «αργυρώνητον όργανον». Θεωρούν ότι όσοι παρουσιάζονται ως εισαγγελείς του Τύπου καλύπτουν τα δικά τους ανομήματα.¹⁹³

2.2.1. Διαμαρτυρίες για το Νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας».

Στις 20 Ιουλίου 1917 κηρύσσεται στο νομό Αττικο-Βοιωτίας στρατιωτικός νόμος με β.δ. που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της κυβερνήσεως.¹⁹⁴ Λίγο αργότερα, στις 2 Αυγούστου, θα επεκταθεί σε όλη την επικράτεια και θα διατηρηθεί σχεδόν όλη την τριετία 1917-1920. Στρατιωτικός νόμος είχε τεθεί σε εφαρμογή ήδη από τους βαλκανικούς πολέμους 1912-1913 και αργότερα από τον Σεπτέμβριο του 1915 έως τον Ιούνιο του 1916.¹⁹⁵ Επρόκειτο για το θεσμικό πλαίσιο που σε περιόδους εμπόλεμης κατάστασης ή επιστράτευσης επέτρεπε την αναστολή των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Σύμφωνα με το άρθρο 1 αναστελλόταν «προσκαίρως ή εν όλω μέχρι το πέρας του πολέμου» η ισχύς των άρθρων που αφορούν: την προσωπική ελευθερία των πολιτών (άρ.3), την απόλυση των προφυλακισθέντων με εγγύηση (άρ.6), το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι (άρ.10-11), το άσυλο της κατοικίας (άρ.12), την

---

¹⁹² ΕΣΒ, Κ', Β', 27 (25 Ιουλίου 1917).

¹⁹³ *Αστραπή*, 27.7.1917 και *Σκριπ*, 27.7.1917.

¹⁹⁴ «περί εφαρμογής του Νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας» ΦΕΚ Α 147/20.7.1917.

¹⁹⁵ Νόμος ΔΞΘ' «περί καταστάσεως πολιορκίας» 6^{ης} Οκτωβρίου 1912. Για το στρατιωτικό νόμο: Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σσ. 260-274.

ελευθεροτυπία (άρ.14), το απόρρητο των επιστολών (άρ.20), την εκδίκαση των πολιτικών εγκλημάτων και των του Τύπου υπό των ενόρκων (άρ.95).¹⁹⁶

Ειδικότερα, οι εξουσίες των πολιτικών αρχών σχετιζόμενες με την τήρηση της τάξης και την αστυνομία μεταβιβάζονται στις στρατιωτικές αρχές (άρ.4). Τα στρατιωτικά δικαστήρια επιλαμβάνονται «της καταδιώξεως πάντων» όσοι στρέφονται κατά της ασφάλειας του κράτους και της δημόσιας τάξης. Οι εκκρεμείς δίκες, όπως και τα κοινά αδικήματα, εάν διαπιστωθεί ότι τίθεται σε κίνδυνο η ασφάλεια, μεταφέρονται στα στρατοδικεία (άρ.5). Ελλείψει στρατιωτικών δικαστηρίων, δύναται να συγκροτηθούν από τον ανώτερο στρατιωτικό αρχηγό δύο έκτακτα στρατοδικεία και ένα αναθεωρητικό (άρθρο 6). Οι αποφάσεις των στρατοδικείων είναι τελεσίδικες (άρ.8). Η στρατιωτική αρχή έχει το δικαίωμα να διενεργεί κατ' οίκον έρευνες, να διατάσσει την παράδοση όπλων, να απομακρύνει τους υπόδικους επί κακουργήματι ή πλημμελήματι, να ενεργεί κάθε πράξη για τη διασφάλιση της άμυνας και ασφάλειας της χώρας -ακόμη και σε συλλήψεις και άνευ των διατυπώσεων του άρθρου 5 του Συντάγματος-, να απαγορεύει οποιαδήποτε συνάθροιση και συνεταιρισμό, να απαγορεύει τη δημοσίευση πληροφοριών με κάθε τρόπο και δια του Τύπου και να προβαίνει στην κατάσχεση εφημερίδων είτε προ της δημοσίευσης αυτών είτε μετά (άρ.9). Η απείθεια στις διαταγές στρατιωτικής αρχής τιμωρείται με φυλάκιση. Την ίδια ποινή επισύρουν δημοσιεύματα του Τύπου, όταν τίθεται σε κίνδυνο η δημόσια ασφάλεια (άρ.10).¹⁹⁷

Ο στρατιωτικός διοικητής του Νομού Αττικοβοιωτίας, Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, εκδίδει στις 30 Ιουλίου, ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται: 1) κάθε δημόσια συνάθροιση χωρίς άδεια, 2) η δημοσίευση πάσης φύσεως πολεμικών ειδήσεων και πληροφοριών για τα ελληνικά ή συμμαχικά στρατεύματα, 3) η δημόσια επίκριση των ενεργειών του ελληνικού στρατού, που μπορεί να έχει αρνητική επίδραση στο φρόνημα του στρατού, 4) η διάδοση ειδήσεων που θα εξάρουν τους κινδύνους εκ του πολέμου, θα εμβάλλουν φόβο στο λαό και το στρατό περί της αίσιας έκβασης, της σκοπιμότητας αυτού και τις απαιτούμενες θυσίες, 5) ειδήσεις που θα προκαλέσουν μίσος κατά των συμμάχων ή εύνοια υπέρ των εχθρών ή δυσμένεια κατά του καθεστώτος, 6) η με οποιονδήποτε τρόπο ένδειξη περιφρόνησης προς το στρατό της

---

¹⁹⁶ *Εμπρός*, 21.7.1917.

¹⁹⁷ *Αθήναι*, 21.7.1917.

εθνικής αμύνης ή προς τις συμμαχικές ενέργειες και πρόσωπα. Οι παραβάτες υπάγονται στο Στρατοδικείο Αθηνών και τιμωρούνται με φυλάκιση. «Εκ των απαγορεύσεων τούτων ουδόλως επηρεάζεται η ελευθερία του λόγου στη Βουλή». ¹⁹⁸

Η *Αθήναι* επισημαίνει την ισχύ των στρατιωτικών δικαστηρίων να επιλαμβάνονται της καταδίωξης όλων όσοι στρέφονται κατά της ασφάλειας του κράτους, του πολιτεύματος και της δημόσιας τάξης, ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους, χωρίς όμως να παίρνει θέση. Συμπεραίνει ότι θα εκδικασθούν από τα στρατοδικεία και «τα ανεκδίκαστα μέχρι σήμερα Νοεμβριανά εγκλήματα», εφόσον αποτελούν εγκλήματα «κατά της ασφαλείας του κράτους» και εφόσον χαρακτηρίζονται ως πράξεις «έσχατης προδοσίας». ¹⁹⁹

Η συζήτηση στη Βουλή «περί εφαρμογής του Στρατιωτικού Νόμου» διεξάγεται σε έντονα φορτισμένη ατμόσφαιρα. Με ιδιαίτερη οξύτητα η αντιπολίτευση υπογραμμίζει τους κινδύνους που ενέχει ο νόμος. Ο βουλευτής Κεφαλληνίας, Μιλτιάδης Καβαλλιεράτος θεωρεί ότι ο νόμος θα δώσει λαβή σε καταχρήσεις και αδικίες και θα χρησιμεύσει στα χέρια εμπιστευμένων οργάνων της εξουσίας «ως μέσο εκδίκησης προς τον κορεσμό πολιτικών και προσωπικών παθών». Δεν αποτελεί προϊόν κακής εκτίμησης των πραγμάτων αλλά «υπαγόρευση πολιτικής υστεροβουλίας». Εξανίσταται στη διάταξη που περιορίζει την ελευθερία του Τύπου, γιατί θεωρεί ότι το μέτρο δεν υπαγορεύτηκε από το φόβο εθνικής ζημιάς εξαιτίας δημοσιογραφικής απροσεξίας αλλά από την επιθυμία επιβολής ενός «απολυταρχισμού στην εσωτερική διοίκηση» της χώρας. Διαβλέπει τη βούληση της κυβέρνησης -πριν την επιστράτευση- να λάβει ελεύθερα μέτρα αδικιών και αυθαιρεσιών, των οποίων η λήψη θα προσέκρουε στην ελευθερία του Τύπου· γι' αυτό κατέφυγε «στο φίμωτρο του στρατιωτικού νόμου». Η συζήτηση διεξάγεται σε ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα, με συνεχείς διακοπές λόγου εκ μέρους των βενιζελικών, σε σημείο ο Καβαλλιεράτος να αποφανθεί ότι δεν είχε ξαναζήσει δεκαπέντε χρόνια παρόμοια κατάσταση. «Διακοπάζ, ύβρεις, διαμαρτυρίες, παρατηρήσεις, λυπούμαι αν είπα κάτι που επείραξε κάποιον. Υπό τους όρους τούτους δεν δύναμαι να εξακολουθήσω, διότι ο λόγος δεν είναι απεριορίστως ελεύθερος». ²⁰⁰

---

¹⁹⁸ *Αθήναι*, 22.7.1917.

¹⁹⁹ Στο ίδιο.

²⁰⁰ ΕΣΒ, Κ', Β', 23-24 (25 Ιουλίου 1917).

Ο Βενιζέλος παρεμβαίνει με την κατηγορηματική δήλωση ότι «είχομεν την δύναμιν να διοικήσωμεν το κράτος δικτατορικώς εν τη πεποιθήσει ότι σύρομεν όπισθεν όχι μόνον την πλειοψηφίαν του κράτους αλλά και τα εννέα δέκατα τουλάχιστον του έξω ελληνισμού». Εμφανίζεται, λοιπόν, ως ο ηγέτης που πράγματι διαθέτει την εμπιστοσύνη του λαού, όμως οι αντισυνταγματικοί χειρισμοί του Στέμματος ήταν εκείνοι που τον απομάκρυναν από το πεδίο κοινοβουλευτικής δράσης.

Ο Βενιζέλος σε όλες τις επόμενες συνεδριάσεις θα υπενθυμίζει ότι η διάλυση της βουλής από τον βασιλιά Κωνσταντίνο ήταν ενέργεια πραξικοπηματική, όμως η επανάσταση και ο σχηματισμός της προσωρινής κυβέρνησης τον Σεπτέμβριο του 1916 ποτέ δεν είχε αντιδυναστική διάσταση· στόχος δεν ήταν η ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, αλλά η αποκατάσταση της συνταγματικής ομαλότητας, και του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς το κράτος των Αθηνών αδυνατούσε να υπερασπιστεί εθνικά συμφέροντα.²⁰¹ Αναφέρθηκε στα «πολιτικά καθάρματα» που σε κρίσιμες περιστάσεις ανέλαβαν την Αρχή και άσκησαν δικτατορικά καθήκοντα εκδίδοντας νομοθετικά διατάγματα, δικαίωμα που κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει στη δική του κυβέρνηση να διοικήσει τουλάχιστον υπό τους ίδιους όρους. Κατηγόρησε μεγάλη μερίδα του Τύπου ότι εξυπηρετούσε ξένη αντεθνική πολιτική και γι' αυτό η κυβέρνηση οφείλει να παρακολουθεί προσεκτικά τη λειτουργία του, ώστε να αποτραπεί κάτι ανάλογο. Υπό αυτά τα δεδομένα ανακοινώνει την πρόθεσή του ότι «θα κάν[ει] χρήση και άλλων μέτρων, θα εφαρμόσ[ει] προληπτική λογοκρισία σε όλη την επικράτεια, αν παραστεί ανάγκη». Η κυβέρνηση έχει την πεποίθηση ότι το πρόγραμμά της επιδοκιμαζόμενο από την πλειοψηφία του έθνους, δεν θα ανεχθεί αντιδράσεις εκ μέρους των λίγων, καθώς είναι πολιτική που ασκούν και τα πλέον φιλελεύθερα κράτη. Δεν θα διστάσει να δηλώσει ότι απαιτεί μόνο τον στρατιωτικό νόμο, καθώς είναι αναγκαίος για την εφαρμογή του προγράμματός του.

Είμαι φιλελεύθερος, το δικτατορικό αξίωμα γνωρίζετε ότι μου προσεφέρθη και άλλοτε και δεν το εδέχθην· αλλά αν μου λέγητε σήμερα ότι γίνομαι δικτάτωρ, απαντώ ότι εφόσον οι πολεμικές ανάγκες επιβάλλουν όπως εις χείρας

---

²⁰¹ Επιστολή του Βενιζέλου προς το βασιλιά Αλέξανδρο. Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πόλεμο*, σσ.84-85.

*κυβερνήσεως συγκεντρωθή η δικτατορική εξουσία, την εξουσίαν αυτήν δεν θα τη ζητήσω και θα παρακαλέσω τη βουλήν να μου τη χορηγήσει.*²⁰²

Ο Βενιζέλος πρέσβευε ότι η Βουλή του Μαΐου του 1915 συνέχιζε να υπάρχει «de jure», γιατί είχε διαλυθεί αντισυνταγματικά από τον Κωνσταντίνο. Επίσης πίστευε ότι πράγματι διέθετε την ευρύτερη λαϊκή συναίνεση, όμως ποτέ δεν θέλησε να κλείσει «το εθνικόν βήμα», για να εμποδίσει τον κοινοβουλευτικό έλεγχο. Πάντοτε ήταν «φιλελεύθερος» πιστός στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και την τήρηση των συνταγματικών κανόνων. Ο Λεονταρίτης επισημαίνει ότι η ανασύσταση της βουλής του παρείχε το μέσον, για να «περιβάλει με τον μανδύα της νομιμότητας το ουσιαστικά δικτατορικό καθεστώς του»²⁰³ Είναι γεγονός ότι η κυβέρνηση σε καμία περίπτωση δεν θα ήταν ανεκτική απέναντι στις επιθέσεις της αντιπολίτευσης, όμως ο Βενιζέλος απαιτεί από αυτήν να κατανοήσει την παρούσα κατάσταση και να αποδεχτεί τα αναγκαία προληπτικά μέτρα.²⁰⁴

Την υπερβολική αυστηρότητα του νόμου καταγγέλλει και ο Λυκούργος Τσουκαλάς, βουλευτής Αθηνών, αναφερόμενος στη διάταξη για τα μέχρι τότε τελεσθέντα αδικήματα που θα υπάγονται εφεξής στα στρατιωτικά δικαστήρια· διάταξη που θα μπορούσε να παραλειφθεί χωρίς να διακυβεύεται η ασφάλεια του κράτους. Αναφέρθηκε στις καταχρήσεις οργάνων της αστυνομίας, καθώς στο όνομα του νόμου περί εξυβρίσεως του βασιλέως συνελάμβαναν στο παρελθόν πολίτες, τους έδερναν και τους φυλάκιζαν. «Οι καταχρήσεις θα λάβουν χώρα και εφιστώ την προσοχή της κυβερνήσεως, διότι έγιναν καταχρήσεις που συντέλεσαν στην πλήρη καταδυνάστευσιν του ελληνικού λαού». Ο Λυκουρέζος αναφέρεται στην ίδια διάταξη· αυτή της μεταβίβασης εκκρεμών υποθέσεων του παρελθόντος στα στρατοδικεία, πράξη που όχι μόνο θα φέρει σύγχυση στην υπηρεσία, στην ανάκριση, στην ορθή αντίληψη των υποθέσεων και στην αμερόληπτη απονομή δικαιοσύνης, αλλά θα προκαλέσει παρεξηγήσεις, οι οποίες «ήκιστα συντελούσιν εις την ποθητήν ομόνοιαν και αγάπην». Πρόκειται για μία διαδικασία που «υπερβαίνει το όριον του προσήκοντος» καθώς ο στρατιωτικός νόμος προορίζεται «δια τα υπό του κράτους

---

²⁰² ΕΣΒ, Κ', Β', 24-25 (25 Ιουλίου 1917). Ο Βενιζέλος θα δηλώσει ότι κατ' επανάληψη απέρριψε την αρχήν, όταν δεν μπορούσε να εφαρμόσει το πολιτικό του πρόγραμμα. «Εάν επειθόμην ότι δεν έχω το δημόσιον φρόνημα, δεν θα περίμενα τας υποδείξεις του βασιλέως, αλλά θα υπεδείκνυα στο βασιλιά να καλέσει άλλον στην αρχήν». ΕΣΒ, Κ', Β', 207 (11 Αυγούστου 1917).

²⁰³ Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ.86.

²⁰⁴ FO GT 1743, 16.8.1917.

αυτού τελούμενα», όπως θα πει χαρακτηριστικά ερχόμενος σε οξεία αντιπαράθεση με τον Κωνσταντίνο Γόντικα και τον υπουργό δημοσίων κτημάτων Ανδρέα Μιχαλακόπουλο.²⁰⁵

Ο σοσιαλιστής Αριστοτέλης Σίδερης θέτει μία άλλη διάσταση.²⁰⁶ Διαπιστώνει την κατάλυση του ελεύθερου πολιτεύματος από το μοναρχικό καθεστώς (διαφθορά του Τύπου, ίδρυση συλλόγων Επιστράτων κτλ.), όμως η επανάσταση δεν στρέφεται εναντίον του βασιλιά ή προς μεταβολή της εξωτερικής πολιτικής του κράτους· πρόκειται για επανάσταση «προς μία εσωτερική μεταβολή και ριζική μεταρρύθμιση». Η χώρα απαιτεί βαθιά μεταβολή της κατάστασης των πραγμάτων και το κόμμα των Φιλελευθέρων δύναται να εκπροσωπεί τη θέληση του ελληνικού λαού μόνο «εφόσον είναι πρόδρομος της μελλούσης βαθείας μεταβολής». Αναγνωρίζει ως μεταβατική τη λύση των εσωτερικών ζητημάτων, καθώς -κατά δήλωση και των Συμμάχων και του Βενιζέλου- αυτό θα λυθεί δια εθνοσυνέλευσης. Γι' αυτό πρέπει να αφεθεί πλήρης η ελευθερία του λαού. Η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου είναι μέτρο αντιτιθέμενο στο κοινό αίσθημα και δεσμευτικό της ελευθερίας ενός λαού που -παρότι έχει αναγνωρίσει το σημερινό καθεστώς- τον εμποδίζει να διαρρυθμίσει το πολίτευμα και το μέλλον του.²⁰⁷

Ο Στράτος διατείνεται ότι αφού συγκλήθηκε η Βουλή -παρότι η κυβέρνηση μπορούσε να άρχει δικτατορικά προερχόμενη εξ επικράτησης επανάστασης- έχει δικαίωμα η αντιπολίτευση ως μειοψηφία να ασκεί έλεγχο κατά της κυβέρνησης «μετά μετρημένων λόγων». Ο λόγος του εμφανίζεται ενωτικός με αναφορές στις παρεξηγήσεις μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων που δημιούργησε ο επί ένα χρόνο αγώνας για τα εθνικά ζητήματα και στις περιστάσεις υπό τις οποίες η επαναστατική μερίδα επιβλήθηκε στη χώρα. Όμως θεωρεί χρέος όλων να αποσοβηθεί η έχθρα μεταξύ των Ελλήνων, «να μην ασχολούμαστε με προσωπικάς αντιπάθειας, να μην κατατρίβομεν τας δυνάμεις μας σε αντιζηλίες. Να προχωρήσομεν με οδηγό το συμφέρον της χώρας». Ο Στράτος, όπως και οι αντιβενιζελικές εφημερίδες θίγουν ένα κρίσιμο ζήτημα· την επιθετική και προκλητική στάση του φιλοκυβερνητικού Τύπου. Ο βουλευτής καταγγέλλει επίσης την τακτική της συμπολίτευσης να χαρακτηρίζει την κριτική που ασκεί η αντιπολίτευση ως «πράξη

---

²⁰⁵ ΕΣΒ, Κ', Β', 29 (25 Ιουλίου 1917).

²⁰⁶ Κοινωνιολόγος, δικηγόρος, Ιδρυτικό μέλος της Φεντερασιόν και εκ των ηγετών του σοσιαλιστικού εργατικού κόμματος στην Ελλάδα (1918). Εξελέγη βουλευτής Θεσσαλονίκης -μαζί με τον Αλβέρτο Κουριέλ- στις εκλογές του Μαΐου 1915.

²⁰⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 29-30 (25 Ιουλίου 1917).

υβριστική» και υπερασπίζεται το δικαίωμα να «συζητάμε εν ευρήτητι και μετά πάσης ελευθερίας».²⁰⁸ Το *Σκριπ* διαπιστώνει την «οργίλη διάθεση» εκ μέρους της πλειονότητας του Σώματος έναντι της μειοψηφίας, κατάσταση που δεν οδηγεί σε «εμπρέπουσα και ελευθέρα» συζήτηση. Υπενθυμίζει την ευθύνη της κυβέρνησης να διεξάγεται ομαλή πολιτική συζήτηση, με δεδομένο το εμπόλεμον της χώρας, την επιβολή στρατιωτικού νόμου και την άρση της ελευθερίας λόγου και Τύπου.²⁰⁹ Η *Αστραπή* καταγγέλλει τη διγλωσσία της κυβέρνησης από τη μια να επιβάλει λογοκρισία στον Τύπο από την άλλη στις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες «δεν ετέθη φίμωτρο»: οι ύβρεις εκστομίζονται «αθρόαι, βάνασοι, δυσώδεις» και οι ειδήσεις που δημοσιεύονται είναι «επιβλαβείς προς την καλώς εννοουμένην εφαρμογή των νόμων» ζητώντας την εφαρμογή των νόμων για όλους.²¹⁰

2.2.2. Ο Νόμος «περί αδικημάτων τινών κατά της ασφάλειας της χώρας» και η απειλή του εσωτερικού εχθρού.

Ένα από τα πιο σημαντικά μέτρα που ακολούθησε την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου ήταν ο νόμος «περί αδικημάτων τινών κατά της ασφάλειας της χώρας και της κοινής ησυχίας».²¹¹ Έμεινε γνωστός ως ο νόμος «περί δυσμένειας κατά του καθεστώτος» μέσω του οποίου αναστέλλονταν θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα και δινόταν η δυνατότητα στις αρχές αφενός να λογοκρίνουν και να κατάσχουν έντυπα αφετέρου να προβαίνουν χωρίς καμία δέσμευση σε εκτοπισμούς πολιτών. Η αντιπολίτευση παρίσταται πια στη Βουλή σε «πλήρη ισχύ» και η θυελλώδης συζήτηση επί των άρθρων του νομοσχεδίου αποκαλύπτει τις διαχωριστικές γραμμές των δύο πολιτικών μερίδων.²¹²

Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος τιμωρούσε όποιον δημοσίευε διά του τύπου «ειδήσεις ή ανακοινώσεις αναγομένας εις στρατιωτικάς κινήσεις ή εις έργα οχυρώσεως της χώρας» με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών και χρηματική ποινή μέχρι δέκα χιλιάδες δραχ. έδινε τη δυνατότητα κατάσχεσης του επιλήψιμου δημοσιεύματος, μέχρι και παύση της έκδοσης εφημερίδας ή του περιοδικού μέχρι τρεις μήνες (άρθρο 1). Τιμωρούσε τη διάδοση είδησης

---

²⁰⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 26 (25 Ιουλίου 1917). Για

²⁰⁹ *Σκριπ*, 30.7.1917.

²¹⁰ *Αστραπή*, 28.7.1917.

²¹¹ Νόμος 755/23.8.1917

²¹² FO GT 1743, 16.8.1917.

ικανής να προκαλέσει διατάραξη της δημόσιας τάξης ή να μειώσει την εμπιστοσύνη προς την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης ή τις αρχές ή το στράτευμα, ακόμη και ενεργώντας «εκ κουφότητας» (άρθρο 2). Τιμωρούσε την απείθεια «εις τας διαταγάς της αρχής» (άρθρο 3) και όποιον παροτρύνει «εις λιποταξίαν ή ανυποταξίαν ή εις απείθειαν» προς νόμους σχετιζόμενους με την εκτέλεση του στρατιωτικού καθήκοντος. Ο ένοχος στερείτο και των πολιτικών δικαιωμάτων και εάν ήταν βαθμοφόρος, κηρυσσόταν έκπτωτος του βαθμού του (άρθρο 4). Δύνανται να εκτοπισθούν από τον τόπο κατοικίας τους σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας όχι μόνο οι καταδικασθέντες μετά την απότιση της ποινής τους αλλά και «ανεξαρτήτως καταδίκης οι εκ της διαγωγής αυτών ύποπτοι» ότι υποκινούν τη διάπραξη των ανωτέρω αδικημάτων ή «εν γένει ύποπτοι εις την δημόσιαν ασφάλειαν» (άρθρο 6).

Ας μην ξεχνάμε ότι και ο στρατιωτικός νόμος που είχε ήδη επιβληθεί στις 20 Ιουλίου 1917 απαγόρευε τη δημοσίευση πληροφοριών με κάθε τρόπο και δια του Τύπου και οι αρχές μπορούσαν να προβαίνουν σε κατάσχεση εφημερίδων είτε προ της δημοσίευσης αυτών είτε μετά. Διαφαίνεται έτσι ότι η κατοχυρωμένη ελευθερία του Τύπου είναι υπό αίρεση, τίθεται υπό τον έλεγχο της στρατιωτικής αρχής, η οποία μη υποκείμενη σε διατάξεις μπορούσε όχι μόνο να λογοκρίνει τα δημοσιεύματα αλλά και να λαμβάνει κάθε προληπτικό μέτρο για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας.²¹³

Πρώτα τοποθετήθηκε με δριμύτητα επί του νομοσχεδίου ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος λέγοντας ότι στις γενικότερες διατάξεις του διαπνέεται από «άκρα αυστηρότητα» και διαβλέπει σοβαρότατη απειλή κατά της προσωπικής ελευθερίας και κίνδυνο της δημόσιας τάξης.²¹⁴ Αναλυτικότερα, ως προς το άρθρο 1 αποδέχεται τη δικαιολογημένη αυστηρότητα του νόμου περί της αναγραφής και διάδοσης στρατιωτικών κινήσεων, εφόσον το κράτος βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση· όμως διαπιστώνει ότι η τελευταία παράγραφος δύναται να επιφέρει σύγχυση στην εφαρμογή. Με τη διατύπωση «εάν ελλείψωσι τα κατά τον νόμον στοιχεία διά την ενοχήν των υπό στοιχείων α' διευθυντών ή εκδοτών, τιμωρούνται ούτοι επί αμελεία δια χρηματικής ποινής μέχρι δραχμών τριών χιλιάδων, εν επαναλήψει και δε και με φυλάκισιν μέχρις εξ μηνών» παρέχεται η εντύπωση ότι θα τιμωρηθεί «επί αμελεία ο μη ενεργήσας εκ δολίας

---

²¹³ Ν. Τσίρος, *Κράτος, εξουσία*, σ.276.

²¹⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 144-146 (9 Αυγούστου 1917).

προαιρέσεως», όμως η έλλειψη του ενός δεν αποδεικνύει την ύπαρξη του άλλου και είναι νομικά ακατανόητη η αναγνώριση της αμελείας, διότι δεν απεδείχθη δόλος. Επισημαίνει την αόριστη διατύπωση του άρθρου 3 ότι τιμωρείται «η καθ' οιονδήποτε τρόπον απείθεια εκ μέρους ιδιωτών εις τας διαταγάς της αρχής» με φυλάκιση τριών μηνών, κάτι που θα οδηγήσει σε παρερμηνείες και κινδύνους. Θεωρεί ότι πρέπει με σαφήνεια να καθορισθούν τα στοιχεία που στοιχειοθετούν την ενοχή.

Εφιστά την προσοχή στα άρθρα 2 και 6. Σύμφωνα με το άρθρο 2 παρέχεται το δικαίωμα καταδιώξεως και «δι' αυτές τας ιδιαίτερας οικογενειακάς συνομιλίας κατά τας οποίας δύναται να λεχθώσι περισσότερα του δέοντος». Με αυτό τον τρόπο απαγορεύεται κάθε έλεγχος των κυβερνητικών πράξεων και επιβάλλεται στο λαό «απόλυτος σιγή», πράγμα το οποίο αντίκειται στις θεμελιώδεις αρχές του δικαίου και της ελευθερίας. Ο Λυκουρέζος θα σταθεί ιδιαίτερα στο σημείο που τιμωρείται με τρίμηνη φυλάκιση «ο εκ κουφότητος μεταδίδων» είτε κατ' ιδίαν είτε δημοσία ειδήσεις. Η κουφότητα αποτελεί μία μορφή «ατελούς διανοητικής καταστάσεως» και μέσω του νόμου θα τιμωρείται «ο μεταδούς είδηση εν ηλαττωμένη διανοία» χαρακτηρίζοντας ως αξιόποινη πράξη κάτι που το δικαστήριο ανέκαθεν θεωρούσε ελαφρυντική περίπτωση. Επομένως η κυβέρνηση -κατ' ανατροπή θεμελιώδους κανόνα του ποινικού δικαίου- προωθεί ένα νόμο που αποτελεί κίνδυνο κατά της ελευθερίας του πολίτη και κατά της υπόληψης του χαρακτηριζόμενου ως κουφού, για τη μετάδοση «καλή τη πίστει απλουστέρας είδησης».

Η παρέμβαση του υπουργού Δικαιοσύνης, Ιωάννη Τσιριμώκου, ότι το νομοσχέδιο «ομιλεί περί ειδήσεων» δίνει το έναυσμα στον Λυκουρέζο να επισημάνει τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ γνώμης και είδησης. Επιπρόσθετα, τονίζει ότι εάν ληφθεί υπόψη ότι η κρίση περί γνώμης-είδησης δεν θα κρίνεται από δικαστές, αλλά από στρατοδικεία (μη αποτελούμενα από δικαστές) -άρα στερούμενα επαγγελματικής δικαστικής πείρας- φαίνεται ότι δεν είναι εξασφαλισμένη ούτε η αναγνώριση γνώμης-είδησης, ούτε η κρίση περί κουφότητας. Θεωρεί ότι τιμωρώντας όσους ενεργούν «εκ κουφότητος», ο νόμος απελευθερώνει σκληρότητα και αδικία, καθώς «θα φυλακισθώσι αγαθοί πολίτες εν αγαθότητι ομιλούντες».²¹⁵

---

²¹⁵ «Υπάρχουν διατάξεις του ποινικού νόμου σχετιζόμενες με δημόσιους υπαλλήλους και αναγράφουν πειθαρχικές ποινές δια τις εκ κουφότητος ενέργειες. Αναγνωρίζει την πρόνοια περί ειδήσεων στρατιωτικών κινήσεων, όμως η επιβολή τόσο αυστηρής ποινής για τη μετάδοση αληθούς είδησης περί παρανομίας Αρχής ή εσωτερικής κατάστασης, δείχνει αδικαιολόγητον μέριμναν. Στο σχόλιο του Αλέξανδρου Καραπάνου θα

Το άρθρο 6, το πιο σημαντικό όλων, όπως παρατηρεί ο βουλευτής, εισάγει το θεσμό της εξορίας «με τόση απλότητα», ώστε προκαλεί κατάπληξη, καθώς επαναφέρει μνήμες «απαίσιων εποχών» που καταδίκασε αμετάκλητα η ιστορία του πολιτισμού. Καταθέτει με ειλικρίνεια την ανησυχία του, καθώς «τόσον μέγα δικαίωμα» που καταλύει «πάσα πολιτική ελευθερία» και «πάσα έννομη τάξη» παρέχεται στον εισαγγελέα και τον αστυνόμο κάθε περιφέρειας, «άνευ ουδεμιάς διατυπώσεως, ουδεμιάς διαδικασίας, ουδεμιάς εγγυήσεως». Στην παρατήρηση του Λυκουρέζου εντοπίζουμε το κυριότερο επιχείρημα κατά του νόμου αυτού. Σε μία εποχή έξαψης των πολιτικών παθών θεωρεί επισφαλές το να εμπιστεύεται η κυβέρνηση ένα τέτοιο δικαίωμα στα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, χωρίς καν να ζητείται η απολογία του εξοριζομένου και μην λαμβάνοντας υπόψη τη ζημιά που θα προκληθεί στην οικογένεια. Στη ρήση του βενιζελικού βουλευτή Αιτωλίας-Ακαρνανίας Γεώργιου Τσακανίκα «*salus civitatis suprema lex esto*» ο Λυκουρέζος αναγνωρίζει την ανάγκη διασφάλισης της τάξης, όμως πρεσβεύει ότι τέτοια νομοσχέδια διανοίγουν «χάσμα αγεφύρωτον και σοβαρώτατα επικίνδυνον» για την εσωτερική κατάσταση της χώρας. Προφητικά επισημαίνει ότι τέτοιοι νόμοι δεν προσαρμόζονται στο χαρακτήρα του ελληνικού λαού, διότι δεν είναι δυνατόν «να πίεςητε την σκέψιν, την διάνοιαν και την αντίληψιν του Έλληνος πολίτου, χωρίς να τον εξεγείρητε». Εξορίζοντας τους πολίτες «δια μηδαμινούς λόγους γεννάτε λυσσαλέα πάθη και ενσπείρετε ανεπούλωτα τραύματα, δημιουργώντας κατάστασιν εγκυμονούσαν τους μεγίστους των κινδύνων». Η στιχομυθία που διαμείβεται αποκαλύπτει τις διαχωριστικές γραμμές των δύο πολιτικών παρατάξεων και την ύπαρξη μιας ομάδας στους κόλπους των Φιλελευθέρων που επιθυμεί από το Βενιζέλο σκληρή διακυβέρνηση και μηδενική ανοχή. Πράγματι, οι βουλευτές της συμπολίτευσης Γεώργιος Τσακανίκας και Βασίλειος Σκουλάς, βουλευτής Ρεθύμνου, παρουσιάζουν μία κυβέρνηση αποφασισμένη να προβεί στην ψήφιση του νόμου «ώστε από τώρα να εξασφαλισθώμεν» και έτοιμη «να συντρίψει παν παρουσιασθησόμενον εμπόδιον», διαφορετικά δεν θα απολαύει της εμπιστοσύνης της Βουλής.²¹⁶ Αντίστοιχη δήλωση θα γίνει δύο μέρες μετά από τον Λουκά

απαντήσει ούτε *ratio legis* ούτε *occasio legis* υπάρχει. Μόνο η πρόθεση να επιβληθεί απόλυτος σιγή και εις αυτούς έτι τους κούφους». ΕΣΒ, Κ', Β', 144 (9 Αυγούστου 1917).

²¹⁶ Κάποιος βουλευτής είπε: «Προτιμάτε την μέθοδον των πραιτωριανών να στέλλωνται οι πολίται εις τας φυλακάς; Η κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να λάβει τα μέτρα της». Λυκουρέζος: «Τοιαύτα μέτρα προκαλούν και αντεπαναστάσεις, τας οποίας ο πατριωτισμός επιβάλλει να προλάβωμεν. Η οξύτητα των παθών

Νάκο, βουλευτή Αττικοβοιωτίας: «Υπάρχουν και μερικοί, οι οποίοι δεν έχουν ψυχήν και αυτοί πρέπει να λείψουσιν».²¹⁷ Διαφαίνεται ότι ο εθνικός διχασμός και η δράση των βασιλόφρονων το προηγούμενο διάστημα επιβάλλει στην κυβέρνηση μία πολιτική αδιαλλαξίας.

Ο υπουργός Δικαιοσύνης Ιωάννης Τσιριμώκος αναγνωρίζει ότι το μέτρο «δεν διέπεται υπό αρχών φιλελευθέρων», όμως δηλώνει ευθαρσώς ότι η ύπαρξη πολυάριθμης ομάδας που προσπαθεί με τη διασπορά ανακριβών ειδήσεων, να ελαττωθεί η εμπιστοσύνη του λαού στην επανάσταση και στο νέο καθεστώς, αναγκάζει την κυβέρνηση -εν γνώσει όλων των επιφυλάξεων που εγείρει ένας τέτοιος νόμος- να επιβάλει την ψήφισή του, καθώς «υπέρ πάντα κείται η σωτηρία του τόπου».²¹⁸ Δεν ενδιαφέρει λοιπόν τόσο η αποκατάσταση της συνταγματικής ομαλότητας -αμφισβητούμενη υπό την επιβουλή στρατιωτικού νόμου- όσο η επιθυμία του Βενιζέλου να εφαρμόσει την πολιτική του.²¹⁹

Η αντιπολίτευση θέτει μία άλλη σοβαρή παράμετρο· η κείμενη νομοθεσία διαθέτει νόμους που τιμωρούν τους προδότες, η κυβέρνηση λοιπόν δεν έχει λόγο να επιζητά ένα τόσο «σκληρό» και «ανελεύθερο» νόμο που παραπέμπει σε εποχές απολυταρχίας. Ένα δεύτερο σημείο άξιο παρατήρησης είναι η επισήμανση ότι παρέχοντας στα όργανα διοίκησης υπερεξουσίες, μοιραία θα προκληθούν αντιδράσεις και «αντεπαναστάσεις». Το σημείο αυτό εγείρει την παρέμβαση του Βενιζέλου, ο οποίος επικαλούμενος την εμπόλεμη κατάσταση για την επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Αναγνωρίζει τις επιφυλάξεις και την επικινδυνότητα της διάταξης του άρθρου 6 σχετικά με την εκτόπιση των παραβατών, όμως επεσήμανε ότι «ισχύει μόνο εν καιρώ πολέμου και μόνο δια τον παρόντα πόλεμον». Αποκάλυψε την ύπαρξη όχι μόνο εξωτερικών εχθρών αλλά και εσωτερικών -εξίσου επικίνδυνων. Εδώ έγκειται η ουσία της πολιτικής του και η σκοπιμότητα επιβουλής του νομοσχεδίου: η ύπαρξη εσωτερικού εχθρού. Η παρουσία πολιτικών αντιπάλων είναι ο

και οι αντιθέσεις έχουν φτάσει εις ακρότατον σημείον, φρονώ ότι δεν πρέπει να δίδωμεν δια τοιούτων νομοθετημάτων αφορμάς εις επικινδύνους συνεπειάς». ΕΣΒ, Κ', Β', 146 (9 Αυγούστου 1917).

²¹⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 231 (12 Αυγούστου 1917).

²¹⁸ Ο Τσιριμώκος θα δηλώσει σχετικά με το άρθρο 6 ότι «ήδη αδικήματα λαθρεμπορίου ή ζωοκλοπής εγείρουν την αστυνομική επιτήρηση, δηλ. τον εκτοπισμό. Το αδίκημα του υπόπτου εις την δημοσίαν ασφάλειαν, το αδίκημα κατά της πατρίδος είναι μικρότερον των αδικημάτων τούτων; Η πολιτεία δεν δικαιούται να εκτοπίζει εκείνους οι οποίοι παραμένουν εις ένα τόπον, ίνα υπηρετήσωσιν σχέδια και αποφάσεις ομάδος, η οποία караδοκεί ίνα επιπέσει προς ματαίωσιν του έργου της επαναστάσεως, του έργου της κυβερνήσεως;» ΕΣΒ, Κ', Β', 147 (9 Αυγούστου 1917).

²¹⁹ Ν. Τσίρος, *ό.π.*, σ.246.

παράγοντας που απαιτεί τη λήψη έκτακτων μέτρων και όχι μόνο η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας. Γι' αυτό το λόγο θα ζητήσει από τη Βουλή να εξασφαλίσει την κυβέρνησή του «δι' όλων των όπλων, τα οποία είναι αναγκαία, ίνα φέρω εις αίσιον πέρας τον αγώνα τον οποίον ανελάβομεν». Προασπίζεται την ελευθερία του Τύπου και το δικαίωμα να ασκεί κριτική στο κυβερνητικό έργο «δια τα εσωτερικά πράγματα», για ζητήματα επισιτισμού ή δημοσίων έργων, όμως δεν επιτρέπεται συζήτηση ως προς την πολεμική πολιτική της κυβέρνησης λέγοντας χαρακτηριστικά: «Την στιγμήν καθ' ην το κράτος είναι εις πόλεμον, δεν δύνανται οι πολίτες να συζητώσιν, εάν καλώς ή κακώς γίνεται ο πόλεμος». Και θα κλείσει το λόγο του με την παρακάτω δήλωση:

Εάν δεν υπήρχον οι εξαιρετικά περιστάσεις, θα εντρεπόμουν να εισηγηθώ τοιούτον νομοσχέδιον εις την βουλήν, θα εντρεπόμην να παρίσταμαι απλώς ως βουλευτής και να εψηφίζετο τοιούτον νομοσχέδιον. Το μέτρον τούτο το θεωρώ αναγκαίον δια τον παρόντα πόλεμον, εφ' όσον υπάρχουν ακόμη εν Ελλάδι δυστυχώς πρόσωπα σκεπτόμενα κατά τοιούτον τρόπον... Να είσθε βέβαιοι, ότι, μόλις βελτιωθεί η κατάσταση, να είσθε βέβαιοι, εγώ ο ίδιος θα ζητήσω την κατάργησιν του νόμου.

Είναι γεγονός ότι ο νόμος 755/1917 στην τριετία 1917-1920 διευρύνθηκε σημαντικά και σε συνδυασμό με το στρατιωτικό νόμο και τη σύσταση επιτροπών δημόσιας ασφάλειας και επιτροπών λογοκρισίας του υπουργείου Εσωτερικών, συντέλεσε στη σταδιακή ατόνηση του κράτους δικαίου και την εγκαθίδρυση ενός απολυταρχικού καθεστώτος.²²⁰ Ο Νίκος Αλιβιζάτος θεωρεί πως «νομικά» τα περισσότερα μέτρα ήταν αντισυνταγματικά, καθώς ούτε ακόμη και υπό καθεστώς στρατιωτικού νόμου δικαιολογούνταν η ψήφισή τους, όμως ήταν «πολιτικά» επιβεβλημένη λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών, της εμπόλεμης κατάστασης και της συνεχούς υποκίνησης συνωμοτικών κινήσεων από τον εξόριστο βασιλιά στην Ελβετία.²²¹

---

²²⁰ Ν. Τσίρος, *ό.π.*, σ.273 · Ν. Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου» στο *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', σ. 48.

²²¹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, 1821-1941*, Σάκκουλας, Αθήνα 1981, σσ.119-120.

2.3. Η αντιπαράθεση «επί της απαντήσεως στο βασιλικό λόγο»

Ύστερα από την εκφώνηση του Λόγου του Θρόνου, στις 22 Ιουλίου 1917, προβλεπόταν η διεξαγωγή συζήτησης «επί της απαντήσεως στο βασιλικό λόγο». Επρόκειτο για μία εθιμοτυπική διαδικασία που ακολουθείτο από το 1864, αποτέλεσε όμως την αφορμή για την αντιπολίτευση να προκαλέσει ευρύτερη συζήτηση «επί του πολιτικού ζητήματος». Στο μεταξύ είχε διαφοροποιήσει τη στάση της συγκροτώντας ξεχωριστή επιτροπή (3μελή) και συντάσσοντας τη δική της απάντηση. Κύριοι ομιλητές εκ μέρους της αντιπολίτευσης ήταν ο Νικόλαος Στράτος και ο Δημήτριος Ράλλης. Επίσης αγόρευσαν δύο μέλη της συντακτικής επιτροπής, ο Γεώργιος Μπούσιος και Δημήτριος Λόντος, αρκετοί ανεξάρτητοι -Γεώργιος Πωπ, Γεώργιος Καρπετόπουλος, Λυκούργος Τσουκαλάς και οι σοσιαλιστές Αριστοτέλης Σίδερης και Αλβέρτος Κουριέλ. Οι συνεδριάσεις είναι πολώρες, διαρκούν τέσσερις μέρες (10-13 Αυγούστου 1917) και είναι από τις «πιο ζωντανές και ενδιαφέρουσες στην ιστορία της Νεότερης Ελλάδας».²²² Προσεγγίζονται όλα τα εθνικά θέματα της περιόδου 1915-1917· οι δύο διαλύσεις της Βουλής το 1915, τα προνόμια του Στέμματος, η ελληνοσερβική συνθήκη του 1913, η αντεθνική πολιτική του βασιλιά που οδήγησε στην παράδοση του οχυρού Ρούπελ, το Μάιο του 1916 και στην κατάληψη μεγάλου μέρους της Ανατολικής Μακεδονίας από γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις, τα γερμανικά δάνεια, το κίνημα Εθνικής Αμύνης, ο σχηματισμός της προσωρινής κυβέρνησης και η επάνοδος του Βενιζέλου, για να διαφωτιστεί η κοινή γνώμη «περί της διοικήσεως της χώρας υπό των εκπτώτων προκατόχων κυβερνήσεων πολιτευθεισών αντιθέτως προς τα συμφέροντα του έθνους». Οι συνεδριάσεις αφενός αποκάλυψαν τη θεμελιώδη διάσταση μεταξύ των δύο αντίπαλων πολιτικών μερίδων αφετέρου την προσπάθεια της κυβέρνησης να καταδειχθεί ότι η πολιτική που θα ακολουθήσει είναι η μόνη ενδεδειγμένη «εκ των πραγμάτων και του συμφέροντος της Ελλάδας».²²³ Ειδικότερα, η κυβέρνηση επιθυμούσε την άμεση συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των Δυνάμεων της Αντάντ, ώστε να διαπραγματευθεί εδαφικές αξιώσεις στη Μικρά Ασία και να κατοχυρώσει τα οφέλη των Βαλκανικών πολέμων. Η ανάγκη επιβολής αυστηρών μέτρων ήταν επιβεβλημένη, ώστε να περιοριστούν οι

---

²²² FO GT 2018, 13.9.1917.

²²³ *Αθήναι*, 10.8.1917.

εσωτερικές αντιδράσεις, καθώς ο αντιβενιζελισμός κυριαρχούσε ακόμη στην Παλαιά Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο.

«Θα εκθέσω τας προσωπικάς μου αντιλήψεις περί των πολιτικών συμβάντων, εξετάζων τα κύρια πολιτικά θέματα, τα οποία ενδιαφέρουσι την Χώραν», έτσι άρχισε την πεντάωρη σχεδόν αγόρευσή του στη Βουλή ο Νικόλαος Στράτος, αρχηγός του Εθνικού Συντηρητικού κόμματος, κατά τη διάρκεια της οποίας θα εστιάσει στο «διπλωματικό ζήτημα» και την «εξωτερική επέμβαση» που οδήγησε στην αντισυνταγματική σύγκληση της παρούσας Βουλής. Ο λόγος του διατρέχει όλη την προηγούμενη περίοδο: τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915, τις δύο διαλύσεις της Βουλής, τα προνόμια του στέμματος, τις ευθύνες των Φιλελεύθερων και θα φωτίσει αυτή την ιστορικά επίμαχη περίοδο.²²⁴

Πρώτον εξέτασε «τη θέση» και «τα δικαιώματα» του Στέμματος στο πολίτευμα, διότι από αυτά εξαρτάται το προνόμιο της διαλύσεως της Βουλής. Διαφώνησε με τη χρήση του όρου «λαϊκή κυριαρχία» στην εισηγητική έκθεση του β.δ. διαλύσεως της Βουλής, επεξηγώντας τη διαφορά των όρων «λαϊκή κυριαρχία» και «εθνική κυριαρχία». Ο πρώτος αναφέρεται στην εξουσία του λαού «προς το κυβερνάν, νομοθετείν και διοικείν» δια των οργανωμένων αντιπροσωπειών αυτού (της Βουλής και της κυβέρνησης), ενώ ο δεύτερος αφορά στη «συντακτική εξουσία του έθνους» και το δικαίωμα δια της ψήφου να θεσπίζει τον καταστατικό χάρτη του πολιτεύματος· από αυτήν απορρέει η βασιλική εξουσία και τα βασιλικά δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο ο Στράτος θεωρεί ότι οι εξουσίες του λαού είναι «θετικά εξουσία», ενώ του Στέμματος «αρνητικά».

Ειδικότερα, επισημαίνει ότι ο λαός έχει το δικαίωμα «του νομοθετείν» δια της Βουλής και το δικαίωμα «του κυβερνάν και διοικείν» δια της κυβέρνησης, ενώ τα δικαιώματα του Στέμματος είναι «παρακωλυτικά»· είναι δικαιώματα κακής χρήσεως των λαϊκών εξουσιών, δεν δίνουν θετική κατεύθυνση στην πορεία των εθνικών πραγμάτων και εκδηλώνονται αφενός με την «αρνησικυρία» στο νομοθετικό έργο αφετέρου δια της «άρσης εμπιστοσύνης» στο κυβερνητικό έργο. Το δικαίωμα της άρσης εμπιστοσύνης από την κυβέρνηση παρέχεται στο Στέμμα εκ «του γράμματος» και «του πνεύματος» του πολιτεύματος, δικαίωμα το οποίο δεν αμφισβητήθηκε από κανένα πολιτικό κόμμα και όλες οι κυβερνήσεις στα πιο σημαντικά ζητήματα φρόντιζαν «να τύχωσι της απολύτου ομοφωνίας» με αυτό. Ο Στράτος επισημαίνει -σε αντίθεση με την κυβέρνηση- ότι αυτά τα

---

²²⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 149-186 (10 Αυγούστου 1917).

δικαιώματα δεν συσχετίζονται, δηλ. «δεν εκδηλούται το δικαίωμα της αρνησικυρίας του Στέμματος διά της άρσεως της εμπιστοσύνης από της κυβερνήσεως».

Κατά τον ομιλητή από «τη θέση» του Στέμματος προκύπτει «η προνομία» της διαλύσεως της Βουλής, με σκοπό την κύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων του Στέμματος, την αποκατάσταση της ομαλότητας στο πολίτευμα και την αποκατάσταση της ομοφωνίας μεταξύ Στέμματος και Βουλής ή μεταξύ Βουλής και δημόσιας γνώμης. Ορθά, λοιπόν, επισημαίνει ότι η διάλυση μιας Βουλής δεν έχει στόχο την αποκατάσταση της ομοφωνίας μεταξύ κυβέρνησης και Στέμματος, επιχείρημα που πρόβαλε η κυβέρνηση.²²⁵

Σε αυτό το σημείο επεξηγεί τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ «διαλύσεως» της Βουλής και «διακοπής» της Βουλής, διαφωνώντας πάλι με το σκεπτικό της εισηγητικής έκθεσης που τις συσχετίζει. Το δικαίωμα της διακοπής της Βουλής είναι περιορισμένο, θίγει μία «ζώσα αντιπροσωπεία». Αντίθετα, το δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής τερματίζει τον βίο μιας Βουλής, για να παραδώσει «την κρίση περί των πολιτικών ζητημάτων εις την λαϊκήν εξουσίαν». Αποτελεί «διάνοιξη της θύρας της λαϊκής εξουσίας» που είναι η βάση του κυβερνάν, του διοικείν και του νομοθετείν. Με άλλα λόγια η διάλυση μιας Βουλής συνοδεύεται αυτομάτως από την προκήρυξη νέων εκλογών. Ο Στράτος κάνοντας μία ιστορική αναδρομή στις συνθήκες υπό τις οποίες τελείται η διάλυση μιας Βουλής στάθηκε σε εκείνες που έχουν πολιτική σημασία: α) τη δυσαρμονία του δημόσιου φρονήματος με την πλειοψηφία της Βουλής (περίπτωση βασιλικής διαλύσεως) και β) τη διαφωνία του Στέμματος προς την πλειοψηφούσα κυβέρνηση της χώρας.²²⁶ Πρόκειται για περιπτώσεις «ηγεμονικής διαλύσεως», όπου το Στέμμα βρίσκεται «αντιμέτωπον της λαϊκής γνώμης» και από το αποτέλεσμα των εκλογών θα καταδειχθεί «αν εξετελέσθη άνευ δόλου, από χρηστού συνειδότος ή μετά δόλου και επί σκοπώ επιδιώξεως ορισμένων πολιτικών σχεδίων».²²⁷ Η προσφυγή στις κάλπες θα κρίνει, αν ορθώς έγινε η διάλυση ή

---

²²⁵ Παναγιώτης Τσίρης, *Ο θεσμός της διαλύσεως του Κοινοβουλίου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα ΕΚΠΑ, 1983, σ.179.

²²⁶ Αν η πλειοψηφία της βουλής αποδεχθεί τη νέα κυβέρνηση, δεν υπάρχει πολιτική κρίση, εάν η βουλή δεν μεταβάλει τη σύνθεσή της, «τότε χωρεί η χρήσις του προνομίου της διαλύσεως της βουλής. ΕΣΒ, Κ', Β', 152 (10 Αυγούστου 1917).

²²⁷ Ο Στράτος αναφέρθηκε σε άλλες τρεις περιπτώσεις διάλυσης της βουλής: α) στη μηχανική περίπτωση τερματισμού του βίου της, β) στην αδυναμία μιας βουλής να παράσχει νόμιμη κυβέρνηση, γ) στην ανάγκη αναβάπτισης της πλειοψηφίας της βουλής εντός της κολυμβήθρας του δημοσίου φρονήματος -είναι η καθαρή περίπτωση κυβερνητικής διάλυσης της βουλής. Επιπροσθέτως, επεσήμανε ότι στο ελληνικό πολίτευμα το Στέμμα βρίσκεται σε δυσχερή θέση, καθώς δεν υπάρχει το μεσάζον κοινοβουλευτικό σώμα, η Γερουσία.

λανθασμένα και με δόλο. Ως εκ τούτου ο Βενιζέλος στη δεύτερη παραίτησή του, τον Σεπτέμβριο του 1915, δεν βρέθηκε σε δυσαρμονία με την κοινή γνώμη, γιατί μόλις είχε λάβει εντολή από το λαό. Η Βουλή όμως διαλύθηκε εντός 44 ημερών «επί ζητήματος εμπιστοσύνης της νέας κυβερνήσεως». Εισηγήθηκε στο Στέμμα και αυτό αποδέχθηκε, ότι η Βουλή «δια της πλειοψηφίας της δεν ευρίσκεται εν αρμονία προς το δημόσιον φρόνημα». Υπήρξε επομένως ανάγκη διενέργειας νέων εκλογών, οι οποίες και έγιναν στις 6 Δεκεμβρίου 1915. Το διακύβευμα των εκλογών του Μαΐου 1915, για τον αρχηγό του Εθνικού Συντηρητικού κόμματος, δεν ήταν ο πόλεμος· ο λαός δεν έδωσε εντολή πολέμου, αλλά ψήφο εμπιστοσύνης προς το κόμμα των Φιλελευθέρων για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική του. Η υπόθεση της Καλλίπολης ήταν μία «πολιτική περιστατική», όχι «πολιτική θεμελιώδης». Και γι' αυτό όταν ανέλαβε την Αρχή ο Βενιζέλος, τον Αύγουστο του 1915, επανήλθε στην «πολιτικώς διαγραφείσα», δηλ. τη θέση της Ελλάδας πλησίον της Αντάντ «εν ευμενεί ουδετερότητι». Η ελάττωση της πλειοψηφίας στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 ήταν στοιχείο που παρείχε στο Στέμμα το τεκμήριο ότι δεν υπήρχε αρμονία της πλειοψηφίας προς την κοινή γνώμη και δικαιολογούσε την έκκληση προς το λαό, στην οποία προέβη τον Οκτώβριο του 1915.²²⁸

Με αφορμή τις δύο διαλύσεις της Βουλής έθεσε το ερώτημα: «ποιος είναι ο κριτής;» η εκτελεστική εξουσία ή ο ελληνικός λαός; «Ο ενασκών την εθνική κυριαρχία συντακτικώς» ή ο «ενασκών τας λαϊκάς εξουσίας εκλογικώς;», όπως θα πει χαρακτηριστικά. Η διάλυση έγινε, γιατί το Στέμμα θέλησε να αντιποιηθεί δικαίωμα το οποίο όμως κατά τις ερμηνείες και τα «κοινοβουλευτικά έθιμα» της Ελλάδας, ανήκει σε αυτό, αλλά «ενήσκησε τούτο περιπεσόν εις πολιτικήν πλάνην». Οι δηλώσεις του Στράτου αποκαλύπτουν τη διάσταση ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος και απηχούν μία κοινοβουλευτική πρακτική που ακολουθείται από όλες τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας στο παρελθόν. Ο βασιλιάς δεν ήταν στο περιθώριο της πολιτικής δράσης, είχε

Τίθεται έτσι αποτόμως αντιμετώπον της λαϊκής γνώμης και εκτίθεται στους κινδύνους της απολύτου χρήσεως των προνομίων του απέναντι των κυβερνήσεων. ΕΣΒ, Κ', Β', 152 (10 Αυγούστου 1917).

²²⁸ Η δεύτερη διάλυση της βουλής ήταν δικαιολογημένη, καθώς είχαν μεταβληθεί οι περιστάσεις μεταξύ Μαρτίου-Νοεμβρίου. Δεν είχε τεθεί στις εκλογές του Μαΐου το ζήτημα των συμμαχικών υποχρεώσεων της χώρας, όπως απέρρεαν από την ελληνοσερβική συνθήκη, έτσι ο βασιλιάς μπορούσε να διαλύσει τη βουλή προσφεύγοντας εκ νέου στη λαϊκή ετυμηγορία. Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πόλεμο*, σ. 99· Μ. Χριστοπούλου Μ., «Φερόμεθα προς την πτέρναν του εθνικού Εξωμότου»-Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης» στο *Συμπόσιο: Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η κορύφωση της σύγκρουσης 2 κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 3-4 Οκτωβρίου 2016, σ. 97.

ενεργό ρόλο «στη χάραξη και εφαρμογή της εξωτερικής πολιτικής». Και μολονότι δεν είχε συνταγματικό έρεισμα -λόγω «της ανοχής» του πολιτικού κόσμου- υιοθετήθηκε ως κοινοβουλευτικό έθιμο και συνήθεια.²²⁹ Αυτή ακριβώς την αντίφαση επικαλείται ο ομιλητής. Η μόνη ενδεδειγμένη λύση δεν ήταν η ανάκληση της διαλυθείσας βουλής ως αποκατάσταση των γενομένων, αλλά η προσφυγή στη λαϊκή εξουσία. Έτσι θα ετίθετο το Στέμμα αντιμέτωπο της αντιποίησης του συνταγματικού δικαιώματος.

Ως προς το διάταγμα ανακλήσεως της βουλής διαφωνεί προς την άσκηση του δικαιώματος αυτού από την κυβέρνηση. «Το διάταγμα είναι πράξις συνταγματική και όχι διάταγμα εκτελεστικών». Δεν είναι διάταγμα της εκτελεστικής εξουσίας, αλλά «έκκληση προς την λαϊκήν εξουσίαν» και ουδείς έχει το δικαίωμα να αναστείλει την έκκληση αυτή. Η λαϊκή εξουσία δεν δύναται να εκχωρηθεί εν λευκώ για πολύ καιρό. «Δεν δύναται να εκχωρηθεί το δικαίωμα του κυβερνάν του νομοθετείν και του διοικείν» σε αντιπροσώπους, γιατί η δημοσία γνώμη παρίσταται άγρυπνος και έχει την ευχέρεια της μεταβολής των περιστάσεων. Όταν η κοινή γνώμη μπορεί να εκδηλωθεί εμπράκτως δι' εκλογών και ενασκεί αυτό το κυριαρχικό της δικαίωμα, «η αφαίρεσις του δικαιώματος αυτού είναι αντιποίησης δικαιώματος».

Θεωρεί την παρούσα Βουλή μια κατάσταση πραγματική προερχομένη «εξ εκραγείσης και υπερτερησάσης επαναστάσεως». Καθώς όμως η χώρα βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση, ο Στράτος θεωρεί ότι ως Έλληνες πολίτες οφείλουν να παράσχουν τη συνδρομή τους «εις κατάστασιν πραγματικήν» της οποίας όμως «τη νομιμότητα αρνούμεθα». Πιστεύει ότι τα πράγματα της πολιτείας θα ρυθμισθούν μετά το τέλος του πολέμου σύμφωνα και προς την επαγγελία που απηύθυνε η κυβέρνηση δια του βασιλικού λόγου. Το ελληνικό πολίτευμα δεν έχει ανάγκη περισσότερης δημοκρατικοποίησης, έχει όμως ανάγκη να καθορισθεί η ερμηνεία περί ενασκήσεως της προνομίας της διαλύσεως της βουλής, διότι αυτή η διαφωνία εμφανίσθηκε πρώτη φορά κατά τέτοιο έντονο τρόπο στο δημόσιο βίο της χώρας, που δεν θα εμφανίζονταν ποτέ υπό ομαλές περιστάσεις. Καθώς η επανάσταση δεν έτυχε της νόμιμης αναγνώρισης του λαού -διέπει το καθεστώς της χώρας και διαρρυθμίζει την λειτουργία του εσωτερικού και εξωτερικού βίου- είναι ανάγκη να προσφύγει σε μία Εθνική Συνέλευση και «να κρίνει οριστικά τα του πολιτεύματος και της πολιτείας του».

---

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 102.

Θα μιλήσει για την επέμβαση των Δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις υπό τον τίτλο εγγυήσεως υπέρ των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του λαού. Μολονότι ασκήθηκε εν ώρα πολέμου, η επέμβασή τους είναι πράξη «μη στηριζόμενη» στις υπάρχουσες συνθήκες. Διασαφηνίζει τον τίτλο Προστάτιδες Δυνάμεις, τίτλο «αισθηματικής σημασίας» δήλωση ευγνωμοσύνης για την προστασία που παρείχαν «εις τα συμφέροντα του έθνους» και όχι «επί της κυριαρχίας του έθνους».

Προχώρησε σε σημαντικές επισημάνσεις σχετικά με τη διπλωματική θέση της χώρας απέναντι στην «πολιτική των μεγάλων ευρωπαϊκών συνδυασμών». Η έξοδος ή όχι από την ουδετερότητα ήταν ζήτημα καθαρά περιστατικό, εξαρτώμενο «από την υπεράσπισιν κάποιων συμφερόντων» που θα προέκυπταν κατά τη διεξαγωγή του μεγάλου πολέμου. Ως προς τη διπλωματική θέση υποστήριξε ότι υπήρχε μία «εθνική παράδοση σεβαστή» προ των βαλκανικών πολέμων και καθοδηγούσε την «κατεύθυνση της ελληνικής πολιτικής από απόψεως δεσμών συμπαθειών και ηθικής επιδράσεως προς τις Δυνάμεις της Συνεννοήσεως». Θα ομολογήσει «αδιστάκτως» ότι η θέση της χώρας, όταν η Τουρκία και Βουλγαρία μπήκαν στον πόλεμο, ήταν στο πλευρό της Αντάντ. Αφού δεν επήλθε βαλκανική ρήξη, ήταν υποχρεωμένη «να ησυχάζει απολύτως», όταν όμως επήλθε, όφειλε να εξετάσει σε ποιανού το στρατόπεδο ήταν η διπλωματική θέση της και «που ήταν η κατεύθυνση των συμφερόντων της». Με εκκρεμή ζητήματα τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα, τα οικονομικά συμφέροντα και η διπλωματική θέση της χώρας ήταν «προς Ανατολάς». Από την άλλη, η πραγματικότητα έδειχνε ότι η χώρα είχε ανάγκη διπλωματικά να τεθεί κοντά σε εκείνες τις δυνάμεις που σε περίπτωση νίκης, θα εξυπηρετούσαν το ελληνικό συμφέρον έχοντας κοινούς εχθρούς με την Ελλάδα. Με την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο μετατράπηκαν τόσο οι οικονομικοί όροι όσο και οι όροι διπλωματικής ισχύος εντός της Αντάντ. Η οικονομική κυριαρχία της Βρετανίας και Αμερικής και η απομάκρυνση του σλαβικού κινδύνου ήταν ζητήματα από τα οποία εξαρτιόταν ο οικονομικός βίος και μελλοντική εξέλιξη της χώρας. «Δεν είναι δυνατό να εννοηθεί η θέση της Ελλάδος εις άλλον στρατόπεδον παρά εις το πλευρό των δυτικών Δυνάμεων», θα πει χαρακτηριστικά.

Η Ελλάδα άγεται εις τον αγώνα «ουχί εξ εθνικής επιταγής, αλλά διότι είναι ανάγκη να αχθεί. Εξηναγκάσθη εις τον πόλεμον». Παρότι μεγάλη μερίδα του λαού έχει αντίθετες αντιλήψεις «πολέμου υπάρχοντος πας Έλλην έχει υποχρέωση να εκτελέσει το καθήκον

του προς τη χώρα». Ο Στράτος υπογραμμίζει ότι η χώρα εισέρχεται σε έναν αγώνα που μάλλον το τέρμα του θα είναι η νίκη και εφιστά την προσοχή σε ένα ευαίσθητο θέμα: με εκκρεμή ζητήματα από τη Συνθήκη του Λονδίνου τη Βόρειο Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο δεν πρέπει η χώρα «να δηλώνει ότι έχει ανάγκη την αρωγή των Συμμάχων στη βάση του Δικαίου των εθνοτήτων». Καταλήγει με την επισήμανση:

Ο αγών τον οποίον διεξαγάγητε δεν είναι αγών ενός κόμματος, αλλά αφ' ης ήλθετε ενταύθα ως κυβέρνησις της χώρας και θέλητε να διεξαγάγητε αγώνα, πρέπει να καταβληθεί πάσα προσπάθεια, ίνα διεξαχθεί ως αγών εθνικός... αλλά δεν είναι δυνατόν να διεξαχθεί διά της αδιαλλαξίας και διά των καταδιώξεων, ούτε διά των αθρόων απολύσεων δημοσίων υπαλλήλων.²³⁰

Ο Δημήτριος Ράλλης στην αγόρευσή του κάνει μία εκτενή αναφορά στην ελληνοσερβική συνθήκη του 1913 και τη συνταγματικότητα των δύο διαλύσεων της Βουλής του 1915. Ως προς το ζήτημα της ανεξαρτησίας του έθνους και της επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων, θεωρεί θλιβερό φαινόμενο για ένα λαό «με απαράγραπτους τίτλους ανεξαρτησίας και αυτοτέλειας να φαίνεται ότι επικροτεί εις την επέμβασιν των ξένων εις τα του οίκου του». Αναφορικά με την αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής, διακηρύσσει ότι στο Σύνταγμα δεν υπάρχει διάταξη κατά την οποία ο βασιλιάς «να ανακαλεί β.δ. διαλύσεως, πραγματοποιηθέν, και εκ του οποίου προήλθε μία άλλη Βουλή, η οποία έδωκε μίαν κυβέρνησιν και την οποίαν κυβέρνησιν ανεγνώρισαν και οι ξένοι και προήλθον και εις συνεννοήσεις μετ' αυτής μέχρι του Αυγούστου του 1916, ότε τους επήλθε μία ιδέα, ότι ήσαν άκυρα αυτά».²³¹ Ο Ράλλης αποδομεί εύστοχα με το επιχείρημα αυτό τη νομιμότητα της παρούσας βουλής. Πράγματι, οι συμμαχικές δυνάμεις όχι μόνο δεν αμφισβήτησαν την εξουσία του κράτους των Αθηνών, αλλά επέμεναν σε μία προσπάθεια συμφιλίωσης με την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου διατηρώντας διπλωματικές σχέσεις μέχρι τον Ιούνιο του 1917. Επομένως, δεν μπορεί να παρουσιάζεται τώρα ως αντισυνταγματική μία Βουλή αναγνωρισμένη από όλους.²³² Κατηγορεί την κυβέρνηση ότι ανακαλώντας τη Βουλή της

---

²³⁰ ΕΣΒ, Κ', Β', 149-186 (10 Αυγούστου 1917).

²³¹ ΕΣΒ, Κ', Β', 261 (12 Αυγούστου 1917). Σε αντιπαράθεση με την κυβέρνηση θα δηλώσει «Η Βαυαρία και ο Βασιλεύς αυτής υπήρξαν οι πρώτοι, οι οποίοι πρωτηγωνίστησαν υπέρ των ελευθεριών της Ελλάδος και υπέρ της αποκαταστάσεως αυτής. Η Βαυαρία εδαπάνησε περισσότερον χρόνον και περισσότερους άνδρας υπέρ της ανεξαρτησίας, καθ' ήν εποχήν όλαι σι άλλαι Δυνάμεις ήσαν εναντίον της Ελλάδος». Στο ίδιο, 260.

²³² Ν. Τσίρος, *Κράτος, εξουσία*, σ.242. Βίκτωρ Παπακοσμάς, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασίλευτου Δημοκρατικού πολιτεύματος, 1916-1920» στο Θ. Βερέμης-Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότις, Αθήνα 1980, σ. 489.

31^{ης} Μαΐου 1915, έπρεπε να ακυρώσει όλες τις πράξεις της Βουλής της 6^{ης} Δεκεμβρίου, ως εκ τούτου να προσκληθούν μόνο οι πολιτευτές της Βουλής του Μαΐου. Η παρουσία, επομένως, του Θεόδωρου Βελλιανίτη, βουλευτή Κερκύρας, είναι αντικοινοβουλευτική, καθώς αναπληρώνει τον εκλιπόντα Γεώργιο Θεοτόκη, ο οποίος όμως είχε εκλεγεί στη Βουλή του Δεκεμβρίου.

Την «κοινοβουλευτικήν εντολήν» αντλεί κανείς μόνο εκ του β.δ. εκ του οποίου καλείται η Βουλή, θα δηλώσει χαρακτηριστικά . Η ύπαρξη ενός βουλευτή απαιτεί εκλογή, «ανακήρυξις του υποψηφίου» και «ανακήρυξις παρά του Πρωτοδικείου». Επομένως «παρά τίνος ενεκρίθη η εκλογή του Θεόδωρου Βελλιανίτη;». Ο Ράλλης πρεσβεύει το νομικά ορθόν, ότι δηλ. δεν επιτρέπεται να αναγνωρίζονται ως μέλη της Βουλής πρόσωπα, τα οποία δεν εξελέγησαν κατά τις εκλογές, από τις οποίες προήλθε η Βουλή του Μαΐου 1915.²³³ Διαφαίνεται ότι η αντισυνταγματική τοποθέτηση βουλευτών υποκινήθηκε από κομματικές διαδικασίες, γι' αυτό και ο ίδιος ο Βενιζέλος υποτίμησε το επιχείρημα λέγοντας ότι μόνον «μόνο ενώπιον ειρηνοδικείου ήτο δυνατόν να προβληθεί τοιαύτη έντασις». Ο Ράλλης -με δεδομένη την ανάκληση της Βουλής και την επάνοδο στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες- απαιτεί μία συνέπεια από τον πρωθυπουργό.²³⁴ Γι' αυτό με προκλητικό και ειρωνικό ύφος θα του πει: «Είσθε επανάστασις νικηφόρος, της οποίας τα αποτελέσματα ανεγνωρίσθησαν και διεθνώς και εσωτερικώς και εξωτερικώς. Τι την θέλετε την συζήτησιν εδώ; Εις τι σας χρησιμεύει αύτη; Δια να δαπανάτε τον καιρόν σας και να καταστρέφετε την υγείαν σας;». Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης θα παρέμβει σε αυτό το σημείο ενημερώνοντας ότι μαζί με αυτόν και τρεις ακόμη βουλευτές συμμετάσχουν στην παρούσα βουλή, η εκλογή των οποίων δεν είναι νομότυπη.²³⁵

Ο Ράλλης στη συνέχεια της αγόρευσής του ασκεί δριμεία κριτική στην κυβέρνηση σχετικά με την επιβολή των έκτακτων μέτρων. Συγκεκριμένα, η ισοβιότητα των δικαστών «καθορίσθη χάριν της ανεξαρτησίας της δικαστικής αρχής», για να στηρίζει «την εμπιστοσύνη του λαού επί την δικαιοσύνην», η αναστολή αυτής και η εκκαθάριση με συλλήβδην παύσεις δεν είναι η ενδεδειγμένη. Αναφέρθηκε στο Ανάθεμα εναντίον του

---

²³³ ΕΣΒ, Κ', Β', 261-262 (12 Αυγούστου 1917).

²³⁴ Π. Τσίρης, *Ο θεσμός της διαλύσεως*, σ. 175

²³⁵ Προσκλήθηκαν στη Βουλή επίσης οι Γ. Σκάρπας (Κέρκυρα), Λαμπρόπουλος (Αρκαδία) και Δ. Τσιτσάρας (Αιτωλία). Όλοι είχαν εκλεγεί «εις αναπληρωματικές εκλογάς της Βουλής της 6^{ης} Δεκεμβρίου». *Εμπρός*, 12.7.1917.

Βενιζέλου, τον Δεκέμβριο του 1917. Σύμφωνα με τον καταστατικό νόμο της Συνόδου, ουδεμία πράξη είναι έγκυρη, εάν δεν υπογράφεται από τον βασιλικό επίτροπο. Αυτός είχε την ευθύνη της πράξης του αφορισμού, αλλά «αυτός παραμένει, ενώ ξεριζώθηκε όλη η εκκλησία». Ο Βενιζέλος έκπληκτος από την ύπαρξη πρακτικού αφορισμού, θα δηλώσει ότι ο επίτροπος θα απολυθεί, ενώ οι άλλοι κατά τους κανόνες της Εκκλησίας θα καθαιρεθούν, διότι έγιναν «ανάξιοι της αρχής». Ο Ράλλης θεωρεί ότι η κυβέρνηση καταρρίπτει το γόητρο της εκκλησίας με σοβαρό αντίκτυπο στο μέλλον, με τον πρωθυπουργό να ανακοινώνει ως πρώτη πράξη αναγέννησης του κλήρου «τον κολασμό της παρεκτροπής»· η εκκλησία κατέφυγε σε πράξη «χρησιμοποιούμενη κατά το μεσαίωνα μόνο δι' εκκλησιαστικά παραπτώματα» και του οποίου η χρήση γίνεται μόνον κατόπιν προσκλήσεως «προς αποκήρυξιν των αιρετικών δοξασιών».²³⁶ Η θυελλώδης συζήτηση θα λήξει με την πικρόχολη δήλωση «Εδοκίμασα κατά το μακρόν πολιτικόν μου στάδιον πικρίας απείρους. Σκέπτομαι, αν μοι υπολείπονται δυνάμεις, να τας διαθέσω ως απλούς στρατιώτης υπέρ της Πατρίδος».²³⁷

2.3.1. Οι αποχρώσεις της αντιπολίτευσης

Ο Γεώργιος Μπούσιος, ανεξάρτητος βουλευτής Κοζάνης, και ένας εκ των τριών εισηγητών «της μειονοψηφίας της επιτροπής επί της απαντήσεως εις τον βασιλικόν λόγον» εστιάζει σε δύο ζητήματα· πρώτον στην αντισυνταγματική σύγκληση της παρούσας Βουλής και την «εκ τούτου» επελθούσα μεταβολή στο καθεστώς. Επεσήμανε ότι όχι μόνο η σύγκληση της Βουλής «διαλυθείσης και αντικατασταθείσης δι' άλλης Βουλής, εγένετο παρά τω Σύνταγμα, αλλά βλέπομεν ότι, αντί να αποκατασταθεί το Σύνταγμα, παραβιάζεται τώρα διά πρώτην φοράν».²³⁸ Το δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής είναι δικαίωμα κατά το οποίο «δύνανται οι βασιλείς να ασκούν υπό όρους μη αναφερομένους εν τω Σύνταγμα αλλά καθιερωμένους δια της συνήθειας». Η άσκηση βασιλικής προνομίας θεωρεί ότι γίνεται για λογαριασμό του έθνους και όχι του βασιλέως, όπως ακριβώς έγινε τον Οκτώβριο του 1915.

---

²³⁶ Ο Βενιζέλος θα δηλώσει ότι το διάταγμα τροποποιεί τον καταστατικό νόμο της εκκλησίας, για να μπορέσουν να συνθέσουν τη Σύνοδο, δηλ. το εκκλησιαστικό δικαστήριο. Χρειάζονταν 13 δικαστές και «οι μη μετασχόντες του κατάπτυστου αναθέματος ήταν 4-5. Τι έπρεπε να κάνουμε; να αφήσουμε τους ίδιους να δικάσουν εαυτούς;». ΕΣΒ, Κ', Β', 124, (12 Αυγούστου 1917).

²³⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 249-264 (12 Αυγούστου 1917). «Πάντοτε υπήρξα ο ιατρός των απελπισμένων. Οσάκις εκλήθην εις την εξουσίαν, εκλήθην δια να θεραπεύσω τας πληγάς».

²³⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 189 (11 Αυγούστου 1917).

Στο λόγο του κάνει μία αναδρομή στα γεγονότα της προηγούμενης περιόδου αποδίδοντας ευθύνες στον πρωθυπουργό τόσο για την υποβολή της δεύτερης παραίτησης, τον Σεπτέμβριο του 1915, όσο και για την αποχή από τις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Θεωρεί ότι ο Βενιζέλος έπρεπε να επιμείνει στην κατίσχυση της πολιτικής του ως τη «μόνη επωφελή» απέναντι της άλλης που θεωρούσε «επιβλαβεστάτη» για τα εθνικά συμφέροντα.²³⁹ Αντίθετα επέλεξε να υποχωρήσει δίνοντας συμβουλές στην επόμενη κυβέρνηση που σχηματίστηκε υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη και ανοίγοντας το δρόμο στην εφαρμογή της αντίθετης πολιτικής, ενώ όφειλε να παραμείνει αίροντας εν ανάγκη την εμπιστοσύνη του προς αυτήν.²⁴⁰ Δεύτερον εστίασε στην αποχή του Κόμματος των Φιλελευθέρων από τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915, καθώς τέθηκε στο πολιτικό περιθώριο ένα ισχυρό και πλειοψηφούν κόμμα σε μία περίοδο κρίσιμη για τα εθνικά θέματα. Ο Βενιζέλος ανέμενε μέχρι να παρέλθει «η εξωτερική κρίση», όμως «παρήλθον δέκα μήνες με το Κόμμα των Φιλελευθέρων σε πολιτική αδράνεια». Επρόκειτο για μία κατάσταση, την οποία χαρακτηρίζει «ανωμαλία», καθώς απουσίαζε ένα μεγάλο κόμμα με αριθμητική δύναμη, συντεταγμένο που θα μπορούσε και ως πλειοψηφία να κυβερνήσει και ως μειοψηφία να διεξαγάγει σοβαρή αντιπολίτευση. Είναι γεγονός ότι η δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου και η αποχή του από τις εκλογές του Δεκεμβρίου, αποτέλεσε «μείζον σφάλμα τακτικής».²⁴¹ Οι βασιλόφρονες και τα συντηρητικά κόμματα είχαν

---

²³⁹ Ο Βενιζέλος ανέφερε δήλωση του βασιλιά ότι «στα εσωτερικά ζητήματα αναγνωρίζω ότι είμαι υποχρεωμένος να υποκύψω στην ετυμηγορία του λαού αλλά εις τα μεγάλα, τα εξωτερικά ζητήματα, τα εθνικά, δεν αναγνωρίζω τοιαύτην υποχρέωση, διότι είμαι υπεύθυνος απέναντι του θεού και οσάκις κρίνω ότι κάτι πρέπει ή όχι να γίνει, πρέπει να επιμείνω εις αυτό. Πως εγώ θα εμποδίσω την περαιτέρω εφαρμογή της αντιθέτου προς την δική μου πολιτικής; Μου απέμεινε μόνο μία οδός, η οδός της επαναστάσεως». ΕΣΒ, Κ', Β', 191 (11 Αυγούστου 1917)

²⁴⁰ Ο παραιτηθείς Βενιζέλος δήλωνε τον Οκτώβριο του 1915 στη Βουλή: «Θεωρώ ότι μου επιβάλλεται να εξακολουθήσω τον αγώνα υπέρ της κατισχύσεως της πολιτικής μου και να μην σας αφήσω να εφαρμόσητε την αντίθετον πολιτικήν, η οποία θα μας αγάγη εις συμφοράς... σας αφήνω όλην την ευθύνην της διεξαγωγής της πολιτικής σας. Προσέξατε μήπως παραδώσητε την Ελλάδα μικροτέραν από ό,τι σας την παραδίδο... Αφού επιμένετε στην πολιτική της ουδετερότητας, πρέπει να ζητήσετε τα σχετικά ανταλλάγματα -Να ζητήσετε την επέκτασιν προς την Ν. Αλβανία, την άμεσον παράδοσιν Γευγελής-Δοϊράνης». ΕΣΒ, Κ', Β', 191 (11 Αυγούστου 1917)

²⁴¹ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης-Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ.196. Οι τέσσερις πρεσβευτές των Δυνάμεων της Αντάντ «δεν απέκρυσαν στον πρωθυπουργό την δυσaréσκειαν των κυβερνήσεών των διά την άστοχον πολιτικήν την οποίαν μετήλθε και ήτις ήγαγε την Αντάντ εις αληθές αδιέξοδον». Είδηση που διαγεύσθηκε την επομένη ως αναληθής. Διαβεβαιώθηκε όμως ότι «απλώς εξέφρασαν τη λύπη τους διά την απομάκρυνσίν του από της αρχής εις στιγμήν τοσοούτον κρίσιμον διά την χώραν». *Πατρίς*, 26.9.1915.

ελεύθερο πεδίο δράσης και οι Φιλελεύθεροι στερήθηκαν «τις θεσμικές δυνατότητες» που μόνο η κοινοβουλευτική παρουσία τούς εξασφάλιζε.²⁴²

Ο Βενιζέλος υπεραμύνθηκε της πολιτικής του τονίζοντας ότι «το καθήκον μου ήταν να αποφύγω μία υπουργική κρίσιν», καθώς η διάλυση της Βουλής αποτελούσε πραξικόπημα κατά του Συντάγματος. Στη συνέχεια ο Μπούσιος έθιξε το ζήτημα της απομάκρυνσης του βασιλιά Κωνσταντίνου «άνευ υποβολής παραιτήσεως», καθώς ήταν αξίωση των Δυνάμεων η «παραίτησιν από του Θρόνου». Και δεν θα διστάσει να προκαλέσει τον Βενιζέλο «αν δεν μου την δείξετε, εγώ δεν αναγνωρίζω την επελθούσα εις τον θρόνον μεταβολήν», όταν αυτός δηλώσει ότι «παραίτησις εγένετο». Το ζήτημα θα προκαλέσει την αντίδραση πολλών βουλευτών, αρκετοί σπεύδουν να τον κατεβάσουν από το βήμα φωνάζοντας «Έξω, έξω!», μεταξύ των οποίων και ο υπολοχαγός Παύλος Γύπαρης θέτοντας «την χείρα επί του βουλευτού».²⁴³ Ο Βενιζέλος επεμβαίνει ζητώντας την άμεση σύλληψη του Γύπαρη, ο οποίος στο μεταξύ δεν είχε εκτίσει την ποινή ενός μήνα που του είχε επιβληθεί ύστερα από το επεισόδιο με τον Κωνσταντίνο Σοκόλη. Ο Βενιζέλος ανέφερε επ' αυτού ότι την επομένη της ορκωμοσίας «τον παρεκάλεσε ο βασιλιάς να χαρίσει τας πειθαρχικάς ποινάς». Έτσι επανέλαβε «δυστυχώς και δεύτερη φορά το ατόπημα».

Ο βουλευτής στη συνέχεια της αγόρευσής του προκρίνει ως λύση στο πρόβλημα τη διεξαγωγή εκλογών· επανόρθωση δεν αποτελεί η επάνοδος της παλιάς Βουλής αλλά «η εκ νέου πρόσκληση των εκλογέων σε νέες εκλογές». Απομειώνει το κύρος της προσωρινής κυβέρνησης λέγοντας ότι αυτό που έγινε «δεν ήταν επανάστασις, γιατί ετέθητε υπό την προστασίαν ξένων κυβερνήσεων» και η επελθούσα μεταβολή στο θρόνο ήταν άμεσο αποτέλεσμα των Μεγάλων Δυνάμεων. Η παρούσα βουλή «κι αν δεν διελύετο παρήλθε, αφότου έπαυσε εργαζομένη για τόσο χρονικό διάστημα»· έργο που διεκόπη τον Οκτώβριο του 1915 δεν μπορεί να συνεχίζει τον Αύγουστο του 1917 χωρίς να λαμβάνει υπόψη «τα έκτοτε επελθόντα γεγονότα». Καταγγέλλει την αναστολή ισοβιότητας των δικαστών, την άρση μονιμότητας των δημοσίων λειτουργών, τον τρόπο μεθόδευσης αθρόων απολύσεων και τη διαρρύθμιση του εκκλησιαστικού καθεστώτος. Φρονεί ότι οι κυβερνητικές δεσμεύσεις περί ελευθερίας του λόγου δεν εμπνέουν εμπιστοσύνη στους βουλευτές της

---

²⁴² Γ. Μαυρογορδάτος, 1915, σσ. 80-81.

²⁴³ Η αντιπαράθεση θα συνεχιστεί με τον Μπούσιο να επιμένει σχετικά με το αν υπήρξε παραίτηση και το Βενιζέλο να τον κατηγορεί ότι «δεν αναγνωρίζει το δημιουργηθέν καθεστώς και θεωρεί Βασιλέα του τον Κωνσταντίνον». ΕΣΒ, Κ', Β', 193 (11 Αυγούστου 1917)

αντιπολίτευσης να παρακολουθήσουν τις εργασίες της. Αναφερόμενος στο επεισόδιο με τον Γύπαρη -λίγες μέρες νωρίτερα αντίστοιχο επεισόδιο έλαβε χώρα με τον Σοκόλη- θα πει χαρακτηριστικά «το φαινόμενο απόψε δεν είναι πρωτοφανές· είναι ζήτημα αν θα είναι το τελευταίο, καθότι η διάσταση είναι ριζική μεταξύ μας». Εύχεται η πολιτική της νέας κυβέρνησης «αχθεί εις αίσιον πέρας διά το γενικό καλόν», όμως διαβλέπει ότι «δεν δυνάμεθα να σας φανώμεν συνεργοί και δεν είναι δυνατόν να αναλάβωμεν τας ευθύνας δια την πολιτικήν της οποίας την εκτέλεσιν αναλάβατε να φέρετε εις πέρας». Ανακοινώνει την απόφαση της αντιπολίτευσης να απέχει εφεξής από το κοινοβουλευτικό έργο: «Σας αφήνομεν μόνους σας, υπευθύνους δια το έργον, εις το οποίον δεν δυνάμεθα να μετάσχωμεν από απόψεως κοινοβουλευτικής ως αντιπρόσωποι του έθνους».²⁴⁴

Το επεισόδιο προκαλεί την παρέμβαση του Δημήτριου Ράλλη, ο οποίος στηλιτεύει την ασχήμια να βλέπουμε «ενταύθα εισερχόμενους αξιωματικούς, επιδραμόντας επί το βήμα και σύροντας τον αγορεύοντα βουλευτή». Θα δηλώσει προφητικά, πως εάν επαναληφθούν τέτοιες σκηνές, τότε «δεν είναι δυνατή η παράστασις ημών». Δεν αναγνωρίζει σε κανέναν το δικαίωμα να θέλει «να φιμώσει το στόμα ημών ευρισκομένων ενταύθα επί ίσοις όροις». Ήταν εν γνώσει της κυβέρνησης ότι η ανάκληση της Βουλής θα έφερνε την αντίθεση απόψεων, την οποία η αντιπολίτευση εννοεί να εκδηλώσει «εντός των ορίων του κανονισμού και της ευπρέπειας των κοινοβουλευτικών συζητήσεων».²⁴⁵

Ο Γεώργιος Πωπ, ανεξάρτητος βουλευτής Νέων Ψαρρών, παίρνει αποστάσεις από όλους· βρίσκεται «εν οξυτάτει αντιθέσει κατά πολλά» με την κυβέρνηση αλλά και «εν αντιθέσει προς το έργον των άλλων κατά το πρόσφατον παρελθόν». Αναφέρεται στην «πολιτική της ουδετερότητας» και την «πολιτική της διατήρησης της ουδετερότητας», όπως θα πει χαρακτηριστικά. Αποκαλεί τη δεύτερη «ανίερων» πολιτική, καθώς η αντιπολίτευση συντηρούσε μία επιστράτευση που υπέθαλπε τα εθνικά συμφέροντα· δημόσια δηλώνει ότι ήταν πάντοτε αντίθετος σε αυτή την πολιτική. Επισημαίνει στο Γεώργιο Καφαντάρη ότι τα έργα της κυβέρνησης δεν παρέχουν την αφετηρία της «ταχείας ψυχικής ενώσεως του ελληνικού λαού», διότι φαίνεται ότι η κυβέρνηση θυσιάζει το συμφέρον της πατρίδας «εις την έννοιαν της σκοπιμότητας». Κλιμακώνει την ένταση περί συνταγματικότητας της Βουλής κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι ανέτρεψε άρδην ένα

---

²⁴⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 189-196 (11 Αυγούστου 1917).

²⁴⁵ Σκριπ, 8.7.1917.

Σύνταγμα χάριν του οποίου επαναστάτησε και χάριν του οποίου θα συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση, «ίνα καθαγιάσει τας πράξεις και παράσχει το αρμόζον πολίτευμα που θα κατοχυρώσει και τον θρόνον και τας λαϊκάς ελευθερίας». Επισημαίνει την απουσία κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στη χώρα, καθώς η παρούσα κυβέρνηση αποτελεί «συνδυασμό κυβέρνησης και Στέμματος» με το νέο βασιλιά να μετατρέπεται σε «παράγοντα της εκτελεστικής εξουσίας». Επισημαίνει ότι η κυβέρνηση από τη μια ανατρέπει θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, τη βάση της εθνικής κυριαρχίας «περι ης τοςούτον αγωνίζεσθε», από την άλλη δεν παρέχει το δικαίωμα «όπως συντάξωμεν την πολιτείαν προς εσωτερικήν ασφάλειαν ακεραίου πολιτεύματος». Ζητείτε «ελευθερίας υπέρ ημών και θέλετε τας ελευθερίας ταύτας βενιζελικάς μόνον», θα πει χαρακτηριστικά. Ο Πωπ διακηρύσσει ότι η χώρα οφείλει να επωφεληθεί από το παγκόσμιο δημοκρατικό πνεύμα, για να κατοχυρώσει πολίτευμα φιλελεύθερο και «ίδωμεν κατά πόσον αρμόζει εις την Ελλάδα ίνα διατηρείται ο θεσμός της βασιλείας». Απαιτεί να δοθεί στη Βουλή συντακτική εξουσία, την οποία δεν διαθέτει, αν θέλετε η χώρα να έχει ψυχική ενότητα.²⁴⁶

Ο Δημήτριος Λόντος, βουλευτής Θεσσαλονίκης, έτερος εισηγητής «της μειονοψηφίας της επιτροπής επί της απαντήσεως εις τον βασιλικόν λόγον», θεωρεί ότι πρωταρχικό θέμα είναι να εξεταστεί το «νόμιμον της παρουσίας Βουλής» διερευνώντας τις αιτίες υπό τις οποίες επήλθε η διάλυσή της και τα δικαιώματα του Στέμματος. Πρεσβεύει ότι στις εκλογές του Μαΐου 1915 δεν τέθηκε ζήτημα στο λαό περί «φιλοπόλεμης ή φιλοδύτερης πολιτικής», αλλά του «ποιος έδει να κυβερνήσει τη χώρα». Αναφέρθηκε και αυτός στη δεύτερη διαφωνία του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο και την επιλογή του πρώτου να μην προχωρήσει σε διάλυση της Βουλής αλλά σε μία κίνηση αντισυνταγματική: την παροχή στήριξης σε κυβέρνηση μη προερχομένη από την πλειοψηφία της Βουλής (δλδ την κυβέρνηση Ζαΐμη). Η επερχόμενη υπουργική κρίση οδήγησε στη διάλυση της Βουλής από το Στέμμα και την προκήρυξη νέων εκλογών με αποχή του κόμματος των Φιλελευθέρων. Στο σημείο αυτό ο βουλευτής θεωρεί ότι αφενός το Στέμμα ενήργησε νόμιμα κάνοντας χρήση του παρεχομένου εκ του Συντάγματος δικαιώματος, αφετέρου ο

---

²⁴⁶ «Είχομεν το σύνταγμα ημων το οποίον παρέβη ο βασιλεύς εκείνος, αλλά το σύνταγμα το υπάρχον το παρέβη ο νυν βασιλεύς ή δεν το παρέβη; Και όταν εσείς ζητείτε εγγυήσεις ελευθεριών επί παραβάσει του συντάγματος, δεν έχομεν άρα ημείς το δικαίωμα να ζητήσωμεν τας αυτάς εγγυήσεις ελευθεριών και να επικαλεσθώμεν την λαϊκήν κυριαρχίαν, για την προστασία των συνταγματικών θεσμών;». ΕΣΒ, Κ', Β', 205-208 (11 Αυγούστου 1917).

Βενιζέλος «αντί να τραπεί επί την νόμιμον οδόν» δια της οποίας θα δηλωνόταν η γνώμη του λαού και θα είχε το επιχείρημα της καταστρατήγησης των ελευθεριών εκ μέρους του Στέμματος, προτίμησε να ακολουθήσει «την επαναστατικήν οδόν». Από τις νομίμως προκηρυχθείσες εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915 προέκυψε νέα Βουλή, επομένως δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι αντισυνταγματικά διαλύθηκε η Βουλή του Μαΐου και ότι «δύνатаι αύτη να παρουσιασθεί εις την ζωήν». Η επιβολή της επανάστασης του Βενιζέλου οδήγησε σε ανάκληση αυτής της Βουλής, προκειμένου το πολίτευμα να επανέλθει «εις την κανονικήν αυτού τροχιάν». Όμως ταυτόχρονα με τη σύγκληση της Βουλής κατέλυε το συνταγματικό πολίτευμα και έθετε τις πράξεις αυτής -τα διατάγματα δια των οποίων κατέλυε το πολίτευμα- «υπό την έγκριση μελλούσης να συνέλθει Συντακτικής Συνελεύσεως». Σε αυτό το πλαίσιο η Βουλή έχει τη δυνατότητα να ψηφίζει διατάξεις, τις οποίες δυνητικά θα μπορούσε η κυβέρνηση -υπό την έγκριση μελλοντικής εθνοσυνέλευσης- να ακυρώσει. Διαπιστώνει λοιπόν ότι η κυβέρνηση «έκανε χρήση δικαιώματος το οποίον παρέχει εις αυτήν την εξουσίαν να συντάσσει διατάγματα, δια των οποίων θα κατέλυε το πολίτευμα».²⁴⁷

Ο Γεώργιος Καρπετόπουλος, ανεξάρτητος βουλευτής Αργολίδας-Κορινθίας, δηλώνει ότι εφόσον επικράτησε η επανάσταση, η κυβέρνηση μπορεί να επιβάλει το Σύνταγμά της. Μια επαναστατική επικράτηση δεν αντιμετωπίζεται με συζητήσεις, αλλά με αποφάσεις ανατροπής. Θίγει τη διχαστική στάση της αντιπολίτευσης να μην αναγνωρίζει τη διαμορφωθείσα κατάσταση, «δεν αναγνωρίζουν τη Βουλή ως συνταγματική», όμως αναγνωρίζουν το βασιλιά «τον καλέσαντα την αντισυνταγματικήν βουλήν και ομόσαντα εις αυτήν». Γι' αυτό «κακίζει» την κυβέρνηση για τα αυστηρά και εν πολλοίς αδικαιολόγητα μέτρα που λαμβάνει. Εμφανίζεσθε «ως θριαμβευτές», όμως «δεν είσθε καν νικητές». Εύστοχα επισημαίνει ότι η κυβέρνηση ενεργώντας με μέτρα κατασταλτικά, θα απομακρυνθεί από το σκοπό και αυτό αποτελεί εθνικό κίνδυνο. Η σημερινή κατάσταση επιβλήθηκε και έχουν υποχρέωση όλοι οι Έλληνες να τη μεταβάλουν «εις αγαθοποιόν δύναμιν» προς το συμφέρον του τόπου. Ανακοινώνει την πρόθεσή του ως ανεξάρτητος βουλευτής αναλογιζόμενος το εμπόλεμον της χώρας και «μη βλέπων πουθενά ουδένα απολύτως τον δυνάμενον να αποτρέψει την κατάστασιν αυτήν» να ενισχύσει με

---

²⁴⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 214-218 (11 Αυγούστου 1917).

όλες του τις δυνάμεις τον αγώνα εις τον οποίο η πατρίδα ετράπη. Ζητώ «αντιπολίτευσιν και όχι άρνησιν», θα πει χαρακτηριστικά.²⁴⁸

Η συζήτηση «επί της απαντήσεως στο βασιλικό λόγο» συνεχίζεται με τον Κωνσταντίνο Σοκόλη, βουλευτή Κερκύρας, να θεωρεί τα μέτρα «υπεράγαν αυστηρά» και «ήκιστα πρακτικά», διότι ουδείς επιθυμεί να εξεγερθεί εναντίον καθεστώτος που επιβλήθηκε και αναγνωρίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Απευθύνει έκκληση στην κυβέρνηση: «Μην είσθε υπεράγαν αυστηροί, Κύριοι. Έχετε προβεί εις μέτρα τα οποία είναι πραγματικώς περίεργα περί τοιούτου αρχηγού. Αι φυλακαί είναι πλήρεις αξιωματικών».²⁴⁹ Ο Πωπ προκαλεί τον υπουργό εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλη ότι η κυβέρνηση παρότι προήλθε από επανάσταση δειλιάζει «ώστε την Βουλήν εκπροσωπούσαν την λαϊκήν κυριαρχίαν να την θεωρείτε αναξίαν να κανονίσει το πολίτευμα και την μορφήν αυτού». Πρεσβεύει ότι είναι ζήτημα που υπερβαίνει την εκτελεστική εξουσία και το Στέμμα. Ο Ρέπουλης αναφέρθηκε στις «εξαιρετικώς» έκτακτες συνθήκες, οι οποίες δεν επιτρέπουν την προσφυγή σε Εθνοσυνέλευση, από τη στιγμή που ακόμη και η τακτική λειτουργία ακόμη της υφιστάμενης Βουλής είναι δύσκολη. Πρεσβεύει με βεβαιότητα ότι η Εθνοσυνέλευση θα παγιώσει το νέο καθεστώς «όσοι πιστοί ας προσέλθουν, όσοι δεν θέλουν να συμμορφωθούν, ας αποσυρθούν».²⁵⁰

2.3.2. Ο πολιτικός λόγος των σοσιαλιστών

Ο Αριστοτέλης Σίδερης, σοσιαλιστής βουλευτής Θεσσαλονίκης, στην ενδιαφέρουσα αγόρευση του θίγει δύο ζητήματα: τη σύγκληση της παρούσας Βουλής και το δυναστικό ζήτημα. Αρχικά αναφέρθηκε στην πολιτική που μετήλθε ο Κωνσταντίνος, ώστε να σχηματίσει ο λαός την εντύπωση ότι η πολιτική των συντηρητικών κομμάτων ήταν πολιτική της ουδετερότητας, ενώ ήταν πολιτική «σιδεροδεμένη εις την Γερμανίαν». Επισημαίνει ότι η παραβίαση του πολιτεύματος από το Στέμμα ήταν «αναπόφευκτος», για να εξυπηρετηθεί αυτή η αντεθνική πολιτική. Ομολογεί όμως ότι ούτε ο ίδιος είχε αντιληφθεί πως «δεν ήταν πολιτική ειλικρινής, αλλά δολία εξυπηρετούσα τα βασιλικά συμφέροντα». Η αναφορά του στο δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής θα φωτίσει το επίμαχο

---

²⁴⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 229-232 (12 Αυγούστου 1917).

²⁴⁹ ΕΣΒ, Κ', Β', 222 (12 Αυγούστου 1917).

²⁵⁰ ΕΣΒ, Κ', Β', 229 (12 Αυγούστου 1917).

ζήτημα, του ποιος τελικά είναι ο φορέας της κυριαρχίας στο πολίτευμα της βασιλευομένης Δημοκρατίας.

Ο Σίδερης πρεσβεύει ότι η διάλυση της Βουλής προήλθε εκ της «αντισυνταγματικώς αναγνωρισθείσης διαφωνίας και αρνήσεως του βασιλέως να καλέσει την νόμιμον κυβέρνησιν, επιζητών δια των αλλεπάλληλων υπηρεσιακών κυβερνήσεων την εφαρμογήν πολιτικής αντιθέτου προς το κοινοβούλιον». Ο Κωνσταντίνος προχώρησε σε πραξικοπηματική διάλυση της Βουλής, δικαίωμα όμως που δεν διαθέτει ένα βασιλιάς σε κοινοβουλευτικά πολιτεύματα· κριτής είναι μόνο το κοινοβούλιο. «Ο βασιλεύς δεν έχει δικαίωμα να διαφωνήσει προς την κυβέρνησιν, όταν αυτή περιβάλλεται υπό της εμπιστοσύνης του λαού». Αυτός είναι «όργανον της λαϊκής κυριαρχίας και ουχί φορέας». Ο ομιλητής εύστοχα πρεσβεύει πως η διάλυση μιας Βουλής ένεκα διαφωνίας του Στέμματος με την κυβέρνηση δεν συνάδει με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Υπό το πρίσμα αυτό κυβέρνηση που διαθέτει την εμπιστοσύνη του λαού «ποσώς έχει ανάγκη την εμπιστοσύνην του Στέμματος», όπως θα πει χαρακτηριστικά στον Βενιζέλο κατηγορώντας τον ότι διέπραξε «μέγα πολιτικόν λάθος». Καθώς διέθετε την πλειοψηφία, έπρεπε να επιμείνει λέγοντας στο βασιλιά «Δεν παραιτούμεθα ημείς· συ να παραιτηθείς, διότι συ δεν είσαι σύμφωνος με την λαϊκήν κυριαρχίαν». Ο βασιλιάς είναι το όργανο μέσω του οποίου ενεργείται η διάλυση της Βουλής. Σε αυτό το σημείο ο ομιλητής εντοπίζει, όπως και ο Νικόλαος Στράτος πριν λίγες μέρες, ότι η διάλυση της Βουλής δεν είναι «ούτε δικαίωμα ούτε προνομία, είναι λειτουργία πολιτική», την οποία εκτελεί ο βασιλιάς, όταν το κοινοβούλιο παύσει να παρέχει την εμπιστοσύνη προς την κυβέρνηση.²⁵¹ Η θέση του σοσιαλιστή βουλευτή αποκαλύπτει μία τάση που σιγά σιγά κυοφορείται στην ελληνική κοινωνία και τον πολιτικό χώρο· Πρέπει να επανεξεταστεί το μέλλον του βασιλικού θεσμού εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο ομιλητής δηλώνει ότι η θέση του μοναρχικού παράγοντα είναι «θέσις τυπική εντελώς ή παθητική» η δε ανάρρησή του στο θρόνο είναι «υπό αίρεση».²⁵²

Ως προς το θέμα της παρούσας Βουλής επισημαίνει ότι δεχόμενοι την αντισυνταγματική διάλυση της Βουλής, αυτομάτως και οι εκλογές ήταν αντισυνταγματικές, άρα και η επελθούσα Βουλή. Από νομική άποψη εκ της ακυρότητας

---

²⁵¹ ΕΣΒ, Κ', Β', 210 (11 Αυγούστου 1917).

²⁵² ΕΣΒ, Κ', Β', 213 (11 Αυγούστου 1917).

της διαλύσεως μπορεί η Βουλή της 31^{ης} Μαΐου να εξακολουθήσει το έργο της, όμως η πολιτική άποψη υποδεικνύει κάτι άλλο· έπειτα από δύο έτη κοινοβουλευτικής αδράνειας, υπάρχει ανάγκη ο λαός να εκδηλώσει τη γνώμη του «δεν είναι δυνατόν η παρούσα βουλή να νομιμοποιήσει τα γενόμενα άνευ ειδικής εντολής του λαού». Επιμένει στην ανάγκη σύγκλησης εθνοσυνέλευσης, για να λυθεί οριστικά το πολιτειακό ζήτημα και «προς τη μορφή του πολιτεύματος και προς τη θέση της Ελλάδας». Με δεδομένο ότι η συνείδηση του λαού ήταν ανέκαθεν δημοκρατική, ζητά εκδημοκρατικοποίηση στους θεσμούς και μεγαλύτερη συμμετοχή του λαού στην κυβέρνηση. Η παρούσα Βουλή είναι προπαρασκευαστικό σώμα της εθνοσυνέλευσης, δεν είναι ορθό πολιτικά να εξακολουθήσει ως τακτική βουλή μέχρι τη λήξη της τετραετίας.²⁵³

Ο έτερος σοσιαλιστής Αλβέρτος Κουριέλ προτίθεται να στηρίζει το κυβερνητικό έργο δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης μέχρι τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης. Θεωρεί όμως ότι η παρούσα βουλή προλειαίνει το έδαφος της μελλοντικής Εθνοσυνέλευσης και δεν μπορεί να επικυρώσει τη «γενομένην μεταβολήν εν τω θρόνω» προεξοφλώντας την απόφασή της. Είναι γνωστό ότι οι λαοί μόνο «εν δεδομένη ψυχολογική στιγμή δύνανται να δράσωσι» όταν το ζήτημα παρουσιασθεί ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης, από την οποία ο βασιλεύς είναι «ο μέλλον να καθαιρεθεί».²⁵⁴ Ο Κουριέλ καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία για τα Νοεμβριανά και στην αγόρευσή του κατηγορεί την αντιπολίτευση για υποκριτική στάση απέναντι στον ελληνικό λαό· από τη μια παραπλανούσε τον ελληνικό λαό, από την άλλη εμφανίζεται υποστηρικτής της λαϊκής κυριαρχίας, του συντάγματος και της ανεξαρτησίας της χώρας.²⁵⁵

Μετά από τέσσερις μέρες κοινοβουλευτικής έντασης, που ολοκληρώθηκαν με την οκτάωρη ομιλία του πρωθυπουργού στις 13 Αυγούστου 1917, η Βουλή ενέκρινε με ευρεία πλειοψηφία την απάντηση στο βασιλικό λόγο «της πλειοψηφίας της επί τούτω επιτροπής» δίνοντας με αυτό τον τρόπο ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση.²⁵⁶ Έτσι, το

---

²⁵³ «Εφόσον το Κοινοβούλιον υποστηρίζει μίαν κυβέρνησιν, τούτο σημαίνει ότι η κυβέρνησις είναι σύμφωνος προς την δημοσίαν γνώμην. Η ανωτέρα δύναμις εις το κράτος είναι ο πρωθυπουργός, διότι η βουλή είναι ελευθέρα να κανονίσει την κυβέρνησιν της χώρας, η δε πλειοψηφίαν θα είναι εκείνη η οποία θα διατηρήσει την κυβέρνησιν». ΕΣΒ, Κ', Β', 209-214 (11 Αυγούστου 1917).

²⁵⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 246 (12 Αυγούστου 1917).

²⁵⁵ ΕΣΒ, Κ', Β', 244-247 (12 Αυγούστου 1917).

²⁵⁶ Ο Βενιζέλος έκανε την παραδοσιακή *apologia pro sua vita* (υπεράσπιση της ζωής του) και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Herbert Adams Gibbons, *Βενιζέλος, μία βιογραφία (1864-1920)*, Ευρασία, Αθήνα 2008, σ. 344.

Στους 188 ψηφίσαντες, δεν πήρε καμία αρνητική ψήφο ΕΣΒ, Κ', Β', 306 (13 Αυγούστου 1917).

έθνος είναι έτοιμο για τον «υπέρ της ελευθερίας των λαών» πόλεμο, προκειμένου να αποκαταστήσει την εθνική τιμή, να ανακτήσει τα απολεσθέντα εθνικά εδάφη και να προασπίσει τα εθνικά του συμφέροντα. Η απάντηση υπερψηφίστηκε από ανεξάρτητους βουλευτές, όπως τους Αλέξανδρο Καραπάνο, Γεώργιο Καρπετόπουλο, Γεώργιο Πωπ, αρκετούς εκ της αντιπολίτευσης, που παρότι βρίσκονται «εν διαφωνία» με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, εντούτοις εγκρίνουν μία εξωτερική πολιτική «επιβεβλημένη από της ενάρξεως του πολέμου» και συντρέχουν τον αγώνα «εις τον οποίον το κράτος απεκδύεται», όπως οι Αθανάσιος Μπασιάς, Γεράσιμος Νοταράς, Ιωάννης Γκρίζας, Αλέξανδρος Κανάρης, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Χρήστος Μείντάνης, Μιλτιάδης Κολώνιας, Στυλιανός Πνευματικός και τους σοσιαλιστές Αριστοτέλης Σίδερης, Αλβέρτος Κουριέλ, καθώς παρά τις διαφορές στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο «προέχον ζήτημα είναι το πολιτειακό».²⁵⁷ Ο Νικόλαος Στράτος δηλώνει εκ μέρους της κοινοβουλευτικής του ομάδας ότι θα παράσχει «αμέριστον την συνδρομήν προς την κυβέρνησιν δια την αίσίαν και ευδόκιμον διεξαγωγήν του πολέμου».²⁵⁸

Ακολούθησε η ανάγνωση της απάντησης των δύο επιτροπών στο βασιλικό λόγο. Η απάντηση της μειοψηφίας θίγει τρία ζητήματα: την επέμβαση των Συμμάχων στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας, την αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής και την παραβίαση του πολιτεύματος. Ειδικότερα, διαβεβαιώνοντας για την «απολύτου ευλάβεια» προς το Θρόνο και τη δυναστεία, η αντιπολίτευση θεωρεί ότι οι Φιλελεύθεροι αφενός εκπροσωπούν μόνο ένα τμήμα του έθνους αφετέρου επιβλήθηκαν με τη βία στην εξουσία, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στη θέληση του ελληνικού λαού. Η επέμβαση της Αγγλίας και Γαλλίας στις εσωτερικές υποθέσεις ενός κράτους ανεξάρτητου και συνταγματικού αντιτίθεται στο λαϊκό αίσθημα και στην αντίληψη περί κυριαρχικών δικαιωμάτων. Η ανάκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου του 1915 αποτελεί γεγονός πρωτοφανές στην κοινοβουλευτική ιστορία των «συνταγματικώς κυβερνωμένων κρατών» και ωμή παραβίαση του Συντάγματος. Μία διάλυση που έγινε «ενασκήσει βασιλικής προνομίας» σύμφωνα με το γράμμα και πνεύμα του Συντάγματος. Η αναστολή της ισοβιότητας των

---

²⁵⁷ ΕΣΒ, Κ', Β', 304 (13 Αυγούστου 1917).

²⁵⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 309 (14 Αυγούστου 1917). Ο λόγος του Βενιζέλου αποτέλεσε πολύτιμη πηγή πληροφοριών από πρώτο χέρι πάνω στη διεθνή πολιτική και τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις την τελευταία πενταετία. Η εξαιρετική του τοποθέτηση πάνω στη συνέπεια της δικής του πολιτικής από τη μια και των δεινών που επέφερε η πολιτική των αντιπάλων από την άλλη, είχε ως αποτέλεσμα πολλοί εκ της αντιπολίτευσης να τον ψηφίσουν. FO GT 2230/5.10.1917.

δικαστικών και η παραβίαση του απαρασάλευτου των συνοδικών και αποστολικών κανόνων, είναι πράξεις που αποτελούν παραβίαση του πολιτεύματος, κάτι που δεν δικαιολογείται δια της «παρατόλμου προεξοφλήσεως της αποφάσεως της προαγγελλομένης Εθνοσυνελεύσεως». Η αναστολή μονιμότητας, οι αθρόες απολύσεις δημοσίων λειτουργών και η διαθεσιμότητα αξιωματικών του στρατού, δεν συντελούν στην εξυγίανση του κρατικού μηχανισμού. Είναι ενδιαφέρουσα η προσεκτική τοποθέτηση της αντιπολίτευσης στο εθνικό ζήτημα. Επισημαίνεται ότι η θέση της χώρας στον πόλεμο εξαρχής ήταν άκρως δυσχερής και λεπτή, με το μέγεθος του πολέμου να επιβάλλει στη «μικρά και απaráσκευον» Ελλάδα περίσκεψη, καθώς ήταν δύσκολο να καθορισθεί εξαρχής το τέλος της «γιγαντομαχίας». Η Ελλάδα, σύμφωνα με τη γνώμη του λαού, όφειλε να μείνει ουδέτερη, εφόσον δεν θίγονταν καίρια κυριαρχικά εθνικά συμφέροντα. Η εσωτερική διαίρεση που προκλήθηκε από εκείνους που ήταν υπέρ της άμεσης επέμβασης και οι όροι υπό τους οποίους επιδιώχθηκε η επικράτηση αυτής της πολιτικής, δημιούργησαν τόσες εσωτερικές και εξωτερικές περιπλοκές, ώστε «κράτος και έθνος να περιέλθει σε υλική αδυναμία, ψυχική εξάντληση δια την εις τον διεξαγόμενο αγώνα συμμετοχή του». Η κατίσχυση του σημερινού καθεστώτος επέβαλλε στην Ελλάδα την εμπόλεμη κατάσταση προ της οποίας το έθνος θέλει να επιτελέσει το μέγιστο καθήκον του. Η Βουλή εύχεται η χώρα να εξέλθει από αυτόν «ισχυρά και ακμαία διατηρούν την εδαφική ακεραιότητα του σημερινού κράτους και ανακτώσα πλήρη την ανεξαρτησίαν της που απέκτησε δια αγώνων, όπως κανονίζει ανεπηρεάστως τα καθ' εαυτήν επί τη βάσει των απaráγραπτων και διεθνώς αναγνωρισμένων κυριαρχικών δικαιωμάτων της».²⁵⁹

Η απάντηση στο μεταξύ είχε δημοσιευθεί στον Τύπο, κατά παράβαση της κυβερνητικής απόφασης, σύμφωνα με την οποία επιτρεπόταν η δημοσίευση μόνο των επίσημων δελτίων τύπου από το Προεδρείο της Βουλής. Έτσι επιβλήθηκαν αυστηρές ποινές σε όλες σχεδόν της εφημερίδες από το Α' Στρατοδικείο.²⁶⁰ Πιο συγκεκριμένα, στο Διευθυντή του *Σκριπ*, Ηλία Βουτιεριδίδη, επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης 20 ημερών και 500 δρχ. πρόστιμο. Στους Δ/ντές των εφημ. *Χρόνος*, *Πρωινή*, *Λαού*, *Αθηνών*, *Καιρών*, Ανδρέα Ίσκο, Βασίλειο Παπαευθυμίου, Κωνσταντίνο Μιμηκόπουλο, Γεώργιο Σακελλαρόπουλο, Γεώργιο Τσοκόπουλο 8ήμερη φυλάκιση και 300 δρχ., στο Δ/ντή του *Εμπρός* Ευάγγελο

---

²⁵⁹ *Αθήναι*, 1.8.1917.

²⁶⁰ *Σκριπ*, 13.8.1917.

Λαχανοκάρδη 10ημερη φυλάκιση και 300 δρχ., στο Δ/ντή της *Τελευταίας ώρας*, Μιχαήλ Παπαστρατηγάκη 20ημερη φυλάκιση και 300 δρχ., στο Δ/ντή του *Άστεως* Γεράσιμο Πετροβίκη 1 μήνα φυλάκιση και 1000 δρχ. πρόστιμο.²⁶¹

2.4. Ο Τύπος και η διαμάχη των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων

Το *Σκριπ* σε κύριο άρθρο διαβλέπει την ύπαρξη αδιάλλακτης μερίδας εντός του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Διαπιστώνει ότι μετά την πρώτη ορμή σε συλλήψεις, φυλακίσεις πολιτών, απολύσεις υπαλλήλων και αξιωματικών, περιορισμό της ελευθερίας του λόγου, θα ακολουθούσε μία προσεκτικότερη εξέταση των «θεωρηθέντων ενόχων και άξιων τιμωρίας». Επισημαίνει την «σώφρονα στάσιν» της κυβέρνησης, η οποία αναθεωρεί αποφάσεις και συμβουλεύει στην κατασίγαση των παθών· στάση όμως που προσκρούει στην αδιάλλακτη μερίδα του κόμματος, καθώς το «μένος» τους επιθυμεί την ανατροπή «παντός του αντιφρονήσαντος κόσμου». Διαβλέπει τον κίνδυνο που ελλοχεύει από αυτή την ομάδα και αναγνωρίζει τη δύναμη που διαθέτει το καθεστώς να επιβληθεί με κάθε μέσον.²⁶² Η χώρα δεν είναι πλέον ουδέτερη, ενώθηκε με τις Δυνάμεις της Εγκάρδιας Συνεννόησης, ως εκ τούτου η υποδαύλιση του μίσους και της διαίρεσης σε πατριώτες και προδότες δεν συμβάλλει στην εθνική ενότητα. Καταγγέλλει την τακτική του κυβερνητικού τύπου να αναμοχλεύει τα πάθη του παρελθόντος: «Έχετε ανάγκη προσηλώσεως εις το παρόν».²⁶³

Ο Διευθυντής της *Αθήναι*, ανεξάρτητος βουλευτής, Γεώργιος Πωπ, εκχωρεί τα δικαιώματα της έκδοσης και τις υποχρεώσεις της εφημερίδας του. Η διεύθυνση των *Αθηνών* υπό νέα ιδιοκτησία «παραμένει η αυτή» και η πολιτική της εφημερίδας θα συνεχισθεί «επί του αυτού απαρεγκλίτως προγράμματος ως και κατά το παρελθόν».²⁶⁴ Η *Αθήναι* αφενός διαχωρίζει ρητά τη θέση της από τον ευρύτερο χώρο της αντιπολίτευσης αφετέρου -ήδη από την επάνοδο του Βενιζέλου- συστρατεύεται στο κυβερνητικό έργο. Ο Πωπ διαπιστώνει δύο αντιπολιτεύσεις· μία ομάδα εκ των υπεύθυνων της διαχείρισης της ουδετερότητας, η οποία προσέφυγε στην προστασία των αρχηγών από την πλειοψηφία, η έτερη ομάδα -στην οποία ανήκει όλη η ομάδα των ανεξάρτητων- δεν αποδέχθηκε κανένα

---

²⁶¹ *Αθήναι*, 13.8.1917.

²⁶² *Σκριπ*, 15.7.1917.

²⁶³ Στο ίδιο, 7.8.1917.

²⁶⁴ *Αθήναι*, 27.7.1917.

συμβιβασμό στην επιτέλεση του καθήκοντος. Δύο αντιπολιτεύσεις και δύο αντιπολιτευόμενες μερίδες Τύπου, θα πει χαρακτηριστικά. Άλλο η «πολιτική της ουδετερότητας» και άλλο η «επικατάρατος διαχείρισις της ουδετερότητας». Πολιτική της ουδετερότητας άσκησε η *Αθήναι*. Διαχείριση της πολιτικής της ουδετερότητας άσκησαν όσοι δεν απέβλεπαν στο εθνικό συμφέρον αλλά στην εξυπηρέτηση σκοπών «αλλότριων του προς την πατρίδα καθήκοντος». Τα γερμανικά δάνεια, η παράδοση του οχυρού Ρούπελ και η εισβολή των Βούλγαρων στην Ανατολική Μακεδονία καταδεικνύουν μία πολιτική «συντρίψασα το κράτος υλικώς και ηθικώς».²⁶⁵ Κατηγορεί «τους διαχειρίσαντας» την πολιτική της ουδετερότητας ότι «ουδέν πολιτικόν σχέδιον υπήρχε εν τω νω», με αποτέλεσμα η Ελλάδα «εμπλακείσα μέσω συμφεροντολόγων και ανικάνων» να μετατραπεί σε Κόμμα.

Η *Αθήναι* εξαγγέλλει τη θέση της· έχει πολιτικό καθήκον να συμβάλει με όλες τις δυνάμεις της, ως γνήσια αντιπολίτευση, στην εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος, την εξέλιξη των εθνικών υποθέσεων επικουρικά των εθνικών συμφερόντων. Διακηρύσσει ότι η έτερη αντιπολίτευση, που διαχειρίστηκε από το Φεβρουάριο του 1915 την ουδετερότητα, δεν συγκεντρώνει την εμπιστοσύνη ούτε των κυβερνητικών φίλων ούτε των Συμμάχων.²⁶⁶ Η εφημερίδα το προσεχές διάστημα θα δημοσιεύει καθημερινά τις δηλώσεις του πρώην Διευθυντή της, Πωπ, στη Βουλή τον Ιανουάριο του 1916, όταν η κυβέρνηση Γούναρη από τη μια προσπαθούσε με ατυχείς χειρισμούς να αποφύγει τον πόλεμο, από την άλλη οδηγούσε τη χώρα προς αυτόν.²⁶⁷ «Θα βρεθείτε ενώπιον της ανάγκης πολέμου, τον οποίον θέλετε να αποφύγετε. Δεν κυβερνάτε εσείς, κυβερνάσθε υπ' εκείνων που σας επιβάλλουν να πιστεύετε εις την συντήρησιν επιστρατεύσεως», έλεγε χαρακτηριστικά στη Βουλή. Ο Πωπ δηλώνει ότι μόνο η *Αθήναι* και οι ανεξάρτητοι είναι «οι συγκροτούντες σήμερα την αντιπολίτευσιν» αντλώντας την υπεροχή τους εντός και εκτός κοινοβουλίου. Είναι η γνήσια αντιπολίτευση που πολέμησε κάθε εκτροπή και μπορεί σήμερα να ασκήσει με κύρος το έργο του πολιτικού ελέγχου και της σύμπραξης στο νομοθετικό έργο. Η εφημερίδα του υπήρξε και θα παραμείνει κήρυκας «αντιβενιζελικών ιδεών». Στις μεθόδους «δυστάμεθα μετά της κυβερνήσεως δι' όλης της πολιτικής μας πείρας», αλλά ο

---

²⁶⁵ Στο ίδιο, 29.7.1917.

²⁶⁶ Στο ίδιο, 30.7.1917.

²⁶⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 895.

κοινός σκοπός παραμένει: «η νίκη της εμπολέμης πατρίδος και η απολύτρωση της παραδοθείσης εις τους Βούλγαρους ελληνικής γης».²⁶⁸ Σε αυτή την κατεύθυνση οι ανεξάρτητοι προσυπογράφουν την παραπομπή των τριών κυβερνήσεων -Σπυρίδωνα Λάμπρου, Στέφανου Σκουλούδη, Δημήτριου Γούναρη.

Παρατηρούμε ότι η *Αθήναι* κάνει αντιπολίτευση στην αντιπολίτευση. Δημοσιεύει για κάποιες μέρες Πρακτικά της Βουλής από τις συνεδριάσεις του 1915 που αποδεικνύουν την «αντιδυναστική» στάση της. Η εφημερίδα φρονούσε ότι «λυδία λίθος» του ελληνικού ζητήματος ήταν η παραμονή των βουλγαρικών δυνάμεων έξω από τα ελληνικά σύνορα. Μετά την παράδοση του οχυρού Ρούπελ και την κατάληψη μεγάλου μέρους της Ανατολικής Μακεδονίας από τη Βουλγαρία «απέβαινε αδύνατος η οιαδήποτε εμμονή εις αδράνειαν». Η *Αθήναι* αντιλαμβάνεται ότι τήρηση της ουδετερότητας ήταν ανέφικτη. Ήταν «εθνικό καθήκον» η χώρα να συνταχθεί με την Αντάντ και να κηρύξει τον πόλεμο στη Βουλγαρία και Γερμανία, όμως «το επέτρεψε» ξεχνώντας εθνικές παραδόσεις και θυσίες δύο πολέμων προς την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Από τη στιγμή εκείνη ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος για τον ελληνικό λαό.²⁶⁹ Πράγματι, μέχρι τον Ιανουάριο του 1915 διαφαινόταν ότι η ουδετερότητα ήταν «ενδεχομένως η μόνη δυνατή πολιτική». Μετά τον Σεπτέμβριο του 1915 ήταν «πρακτικώς αδύνατη», αφενός γιατί η Βουλγαρία προετοίμαζε την είσοδό της στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, αφετέρου η Αντάντ πίεζε την Ελλάδα να συνδράμει τη Σερβία.²⁷⁰ Δύο παράγοντες ήταν πια ανασταλτικοί στην τήρηση της ουδετερότητας: η «γεωγραφική θέση» της χώρας και «οι εθνικές διεκδικήσεις» που την έφερναν αντιμέτωπη με τους παραδοσιακούς εχθρούς της, τη Βουλγαρία και Τουρκία.²⁷¹ Η άνευ αντίστασης παράδοση του Ρούπελ στη Βουλγαρία, το Μάιο του 1916, σηματοδοτεί την αλλαγή στάσης της Αντάντ απέναντι στο βασιλικό καθεστώς. Η παράδοση εκλαμβάνεται ως «πλήρης παραβίασις της ευμενούς

---

²⁶⁸ *Αθήναι*, 24.8.1917.

²⁶⁹ *Στο ίδιο*, 30.8.1917.

²⁷⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σ. 50.

²⁷¹ Η Ελλάδα ήταν de facto εμπόλεμη με τη Γερμανία: Η Γερμανία είχε δηλώσει στον Νικόλαο Πολίτη (Γεν. Δ/ντή Υπεξ) ότι δεν θα θεωρούσε πλέον την Ελλάδα ουδέτερη, εάν τα συμμαχικά στρατεύματα δεν αποχωρούσαν από το ελληνικό έδαφος. Η πολιτική της ουδετερότητας ήταν «ουτοπική». Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης-Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός-1909-1922*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σσ. 161-162.

ουδετερότητας» και «αλλάζει τα στρατιωτικά δεδομένα» καθώς τίθενται πια σε κίνδυνο τα συμμαχικά στρατεύματα στη Μακεδονία.²⁷²

2.5. Περί «του δυναστικού ζητήματος»

Από τον Ιούλιο του 1917 διαφαίνεται στο Κοινοβούλιο ένα ισχυρό αντιδυναστικό ρεύμα. Ένα ζήτημα που θα τεθεί αρχικά από τους σοσιαλιστές βουλευτές -Σίδηρη και Κουριέλ- και τον ανεξάρτητο Πωπ, όμως αντίστοιχο ρεύμα διαμορφώνεται και στους κόλπους των Φιλελευθέρων, με προεξάρχοντα το Γεώργιο Καφαντάρη.

Στις 27 Ιουλίου 1917 οι Σίδηρης και Κουριέλ υπέβαλαν δύο επερωτήσεις στη Βουλή. Η πρώτη αν αληθεύει ότι η προσωρινή κυβέρνηση της ρωσικής δημοκρατίας δεν αναγνωρίζει την πολιτειακή μεταβολή -ιδιαίτερα την ανάρρηση στο θρόνο του Αλέξανδρου- «θεωρούσα το σημερινόν καθεστώς πρόσκαιρον και μεταβατικών αναμένουσα την δι' Εθνοσυνελεύσεως έκφρασιν της θελήσεως του ελληνικού λαού» και η δεύτερη εάν υπάρχει κάποια Δύναμη «και ποία, αξιούσα την ύπαρξιν βασιλικού θεσμού» στη χώρα.²⁷³ Σύμφωνα με ανακοίνωση της ρωσικής κυβέρνησης, η λύση της απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου «δεν προήλθεν εκ του ελληνικού λαού» και η Ρωσία «απολυτρωθείσα του δυναστικού ζυγού, μετά συμπαθείας αποβλέπει εις ανάλογον και εν Ελλάδι λύσιν».²⁷⁴ Οι δηλώσεις προκαλούν αίσθηση ο δε βουλευτής με οξύ τόνο προβαίνει σε ενδιαφέρουσες επισημάνσεις. Πρώτον ότι ο ελληνικός λαός απαιτούσε την «εκρίζωσιν της Δυναστείας» και την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όλοι ανέμεναν από την επανάσταση της Θεσσαλονίκης, ερχομένη στην Αθήνα, «αυτήν την λύσιν δώσει και αυτήν να επιβάλει». Δεύτερον την αποδοχή εκ μέρους του λαού εγκαθίδρυσης ενός προσωρινού καθεστώτος μέχρι την οριστική διαρρύθμιση του ζητήματος. Αφουγκράζεται όμως και κάτι ακόμη· η εγκαθίδρυση της ελληνικής Δημοκρατίας είναι μία λύση που ενδεχομένως «προσκορύνει εις τα συμφέροντα μερικών Δυνάμεων». Ο υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης απαντά πως «ουδεμία Δύναμις υπάρχει μη αναγνωρίζουσα

---

²⁷² Στο ίδιο, σ. 166.

²⁷³ Στην αναφορά του Foreign office υπάρχει σε παρένθεση η φράση: πιθανώς υπονοείται η Βρετανία. FO GT 2018/13.9.1917. Η αγγλική κυβέρνηση δεν ήθελε να παρθούν μέτρα δραστικά ενάντια στην ελληνική δυναστεία. Ενώ στο δημοκρατικό συλλαλητήριο που έγινε στη Θεσσαλονίκη, στις 23 Απριλίου 1917, όπου μίλησε ο Γεώργιος Φιλάρετος υπέρ της αβασίλευτης (Δ/ντής του πολιτικού γραφείου της προσωρινής κυβέρνησης) ο Βενιζέλος τον έπαυσε για τις δηλώσεις του. Γιάννης Κορδάτος, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σσ. 75-76.

²⁷⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 47 (27 Ιουλίου 1917).

το καθεστώς», προβαίνει όμως στη διαφορούμενη δήλωση ότι τέτοιου είδους αναγνώριση δεν συνεπάγεται «καμία έννοια περιορισμού» της κυριαρχίας του ελληνικού λαού. Ως προς τη δεύτερη επερώτηση ο Πολίτης δηλώνει πως είναι «αδύνατον» η κυβέρνηση να απαντήσει. Ο Σίδερης διατείνεται πως η ρωσική δημοκρατία προφανώς αναγνωρίζει το σημερινό καθεστώς, όμως το θεωρεί ως την «οριστική λύση» της επανάστασης ή ένα καθεστώς το οποίο «μέλλει ν' ανοίξει την οδόν προς την πραγμάτωσιν των πόθων του λαού;». Η ρητορική ερώτηση του ομιλητή φωτίζει κάτι σημαντικό· η επάνοδος του Βενιζέλου, η σύγκληση της Βουλής του Μαΐου 1915 και η έναρξη της κοινοβουλευτικής δράσης, δεν είναι «το τέλος» της επαναστατικής κυβέρνησης αλλά το μεταβατικό στάδιο για κάτι βαθύτερο: την οριστική διαρρύθμιση του πολιτεύματος προς την αβασίλευτη δημοκρατία.²⁷⁵

Η πρώτη επίσημη αγόρευση υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας θα γίνει λίγες μέρες αργότερα, στις 11 Αυγούστου 1917, από τον ίδιο τον εισηγητή «της πλειονοψηφίας της επιτροπής επί της απαντήσεως εις τον βασιλικόν λόγον», Γεώργιο Καφαντάρη.²⁷⁶ «Εκθέτων τας καθαρώς προσωπικάς μου αντιλήψεις προς τα αληθή συμφέροντα και ιδεώδη του έθνους» το κορυφαίο στέλεχος των Φιλελευθέρων επεσήμανε ότι οι κίνδυνοι τα προηγούμενα χρόνια δεν προέκυψαν από το πρόσωπο του έκπτωτου βασιλιά αλλά «εκ του θεσμού της βασιλείας». Φρονεί ότι είναι υποχρέωση της Βουλής να προετοιμάσει τη δημόσια γνώμη και να ενισχύσει «τας δημοκρατικές τάσεις» με τρόπο «ριζικώς αποκλείοντα την οπισθοδρόμησιν προς τον μοναρχισμόν και την τυραννίαν». Η θέση των σοσιαλιστών βρίσκει σύμφωνο τον Καφαντάρη· ο θεσμός της βασιλείας είναι ένα προσωρινό καθεστώς και πρέπει προετοιμασθεί το έδαφος για την «πλήρη επικράτησιν του κυριαρχούντος δημοκρατικού πνεύματος». Εξομολογείται ευθέως στο κοινοβούλιο ότι κάθε λαός, όσο προηγμένος κι αν είναι πολιτικά, διατηρώντας το βασιλικό θεσμό, δεν είναι βέβαιος «περί των ελευθεριών του και των εθνικών του συμφερόντων», διότι «όπου υφίστανται βασιλείς, τα λαϊκά δίκαια κινδυνεύουσιν».²⁷⁷

---

²⁷⁵ ΕΣΒ, Κ', Β', 47-48 (27 Ιουλίου 1917). Αν πρόκειται για καθεστώς το οποίο τερματίζει την επανάσταση, βεβαίως δεν είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί από τη Ρωσική Δημοκρατία... ποθεί να δοθεί «λύσις ανάλογος προς εκείνην, και εννοεί να παρέμβει, ίνα ασφαλισθεί μόνον η θέλησις του ελληνικού λαού και ουχί ξένα συμφέροντα».

²⁷⁶ ΕΣΒ, Κ', Β', 204 (11 Αυγούστου 1917).

²⁷⁷ Για τον Καφαντάρη δεν είχαν σημασία τα πρόσωπα: το πρόβλημα ήταν θεσμικό. Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σσ.33-34· Ισμήνη Κριάρη-Κατράνη,

Ο Βενιζέλος παίρνει αποστάσεις δηλώνοντας ότι οι απόψεις του Καφαντάρη δεν αντιπροσωπεύουν «την επίσημον γνώμην του Κόμματος». Δεν αρνείται ότι οι λαοί γενικότερα «φέρονται προς την πλήρη Δημοκρατίαν» και ότι δόθηκε καίριο πλήγμα κατά του βασιλικού θεσμού στη χώρα, όμως διερμηνεύοντας το φρόνημα της πλειοψηφίας της Βουλής, φρονεί ότι «καθήκον ημών είναι να δοκιμάσωμεν και περαιτέρω την λειτουργίαν του βασιλικού θεσμού εν Ελλάδι». Πρόκειται για την «τελευταία απόπειρα» που θα γίνει, αλλά ο λαός και οι αντιπρόσωποι στην Εθνοσυνέλευση θα προσπαθήσουν «όπως καταστήσωσι δυνατούς, αλλά και ασφαλείς, τους όρους της περαιτέρω λειτουργίας παρ' ημιν του πολιτεύματος της βασιλευομένης Δημοκρατίας».²⁷⁸ Ο Βενιζέλος ποτέ δεν είχε τοποθετηθεί κατά του βασιλικού θεσμού, ακόμη και την περίοδο του εθνικού διχασμού. Και για μία ακόμη φορά τάσσεται υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας, με την επιφύλαξη ότι θα αποσαφηνισθεί ρητά ο ρόλος, τα προνόμια και οι εξουσίες του Στέμματος εντός της βασιλευομένης Δημοκρατίας, από μία μελλοντική Αναθεωρητική Συνέλευση.²⁷⁹

Στην κατεύθυνση αυτή λίγες μέρες νωρίτερα είχε δημοσιευτεί εγκύκλιος του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς τα σωματεία και τους συλλόγους να διαγράψουν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας ως επίτιμα, καθώς η θέση της βασιλικής οικογένειας στην κοινωνία είναι τέτοια, ώστε να μην επιτρέπεται εις αυτήν «να επηρεάζει την κοινωνικήν ζωήν».²⁸⁰

Ο Σίδερης επανέρχεται στο ζήτημα· ο μοναρχικός παράγοντας είναι «θέσις εντελώς τυπική» η δε ανάρρηση στο θρόνο είναι «υπό αίρεσιν» θα δηλώσει κατηγορηματικά. Υπενθυμίζει τη θέση των Προστατίδων Δυνάμεων, δια του ύπατου αρμοστή Ζονάρ ότι «το πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος θέλει κανονίσει η Εθνοσυνέλευσις» και το κυβερνητικό διάταγμα άρσης ισοβιότητας των δικαστικών λειτουργών που «θέλει υποβληθεί εις την συγκληθησομένην Εθνοσυνέλευσιν». Ο Σίδερης εντοπίζει την ουσία· η

«Η συμβολή του Γεωργίου Καφαντάρη στην εξέλιξη των πολιτειακών θεμάτων» *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο*, Καρπενήσι 1988, σσ. 151-156.

²⁷⁸ ΕΣΒ, Κ', Β', 204-205 (11 Αυγούστου 1917).

²⁷⁹ Έτσι θα ρυθμίσει τις εξουσίες και θα αποκαταστήσει τον θρόνο «στερεώτερον επί δημοκρατικότερων βάσεων», για να αποτραπεί στο μέλλον η όποια παρέκκλιση του μονάρχη «ώστε να είναι αδύνατη μια λαθεμένη ερμηνεία του από κάποιο μελλοντικό μονάρχη» (495) Βίκτωρ Παπακοσμάς, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασιλευτου Δημοκρατικού πολιτεύματος, 1916-1920» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Θ. Βερέμης-Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Φιλιππότις, Αθήνα 1980, σ.489. Για την «υπουργικήν κρίσιν» του Σεπτεμβρίου που εξελίχθηκε σε «συνταγματική» Σπ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σσ.200-202.

²⁸⁰ Σκριπ, 29.7.1917.

Εθνοσυνέλευση είναι η μόνη αρμόδια να επανεξετάσει το ζήτημα της «λαϊκής κυριαρχίας» και όχι τα πρόσωπα, καθώς «τα πολιτεύματα δεν συναρμολογούνται με τους τίτλους των αρχηγών αυτών». Το κράτος παντού στον κόσμο αντί να είναι «πατήρ» του λαού «απέβη εχθρός του».²⁸¹ Ο Πωπ θα παρέμβει με μία κρίσιμη παρατήρηση. Ο βασιλιάς υπήρξε σύμβολο εθνικής ενότητας «και ουδέν πέραν τούτου». Επομένως, όταν η χώρα μετά τον πόλεμο αποτελέσει «σύνολον αποκαθισταμένη ακεραία εις τας εθνικάς αυτής υποχρεώσεις τί τον θέλομεν τον βασιλέα;». Υπενθυμίζει ότι διατηρήθηκε ως εθνικό κεφάλαιο «ίνα οδεύσει κατά του εχθρού». Από τη στιγμή που αποχώρησε «μη θελήσας να πράξει τούτο, ίνα τί επιθυμείτε σεις, όπως συντηρηθεί τη απλή ανοχή η βασιλεία εν Ελλάδι;».²⁸² Ο Πωπ αποκρυσταλλώνει με τα λόγια του την αρχή μιας χειραφετητικής διαδικασίας σε έναν θεσμό που «ανεχόμεθα» και έχει αρχίσει να χάνει τα ερείσματα στην ελληνική κοινωνία, επομένως σε τι συνίσταται η συντήρηση «της έννοιας της μοναρχίας;».

Ο Σίδερης ωστόσο αφουγκράζεται -όπως και ο Βενιζέλος- ότι το κλίμα δεν είναι πρόσφορο για μεγάλες πολιτειακές ανατροπές, καθώς μία ανάγνωση των βασιλικών λόγων υποδεικνύει ότι η «η μέλλουσα Εθνοσυνέλευσις θα ενισχύσει τον βασιλικόν θεσμόν εν Ελλάδι».²⁸³ Ο έτερος σοσιαλιστής Κουριέλ διακηρύσσει ότι το χάσμα μεταξύ λαού και βασιλιά είναι αγεφύρωτο, τα δυναστικά συμφέροντα είναι πάντοτε «εις άκρον αντίθετα από τα συμφέροντα του λαού» και οι βασιλείς «χάριν συμφερόντων δεν διστάζουν να τα θυσιάζουν».²⁸⁴ Οι προτάσεις του εγείρουν την αντίδραση του Βενιζέλου, καθώς ο λόγος του βουλευτή δεν υποδηλώνει «πλήρη ευλάβεια» προς ένα καθεστώς που έχει βασιλιά και δεν είναι της παρούσης μία συζήτηση «περί καθαιρέσεως του βασιλέως».

Από την εξέταση των παραπάνω συνεδριάσεων αντιλαμβανόμαστε αφενός τη σταδιακή ωρίμανση στους κόλπους των Φιλελευθέρων μιας τάσης που επιθυμεί τη ριζική μεταβολή του πολιτεύματος, αφετέρου την επιφυλακτική στάση του Βενιζέλου απέναντι στον κλονισμό του μοναρχικού θεσμού.²⁸⁵ Άλλωστε ας μην ξεχνάμε ότι ο ηγέτης των

---

²⁸¹ ΕΣΒ, Κ', Β', 212 (11 Αυγούστου 1917). Διατείνεται ότι είναι αναγκαία η «δημοκρατικοποίησις όλων των θεσμών» μέσα από τη διεύρυνση του εκλογικού συστήματος, ώστε να εκπροσωπείται το σύνολο του λαού.

²⁸² ΕΣΒ, Κ', Β', 212-213 (11 Αυγούστου 1917).

²⁸³ ΕΣΒ, Κ', Β', 213 (11 Αυγούστου 1917). Σίδερης: «Ελησμονήσατε να ίδητε ότι πάσα η Βουλή παρίσταται θέλουσα τον βασιλικόν θεσμόν, και μόνον παριστάμεθα αντίπαλοι, εγώ, σεις και ο κ. Κουριέλ».

²⁸⁴ ΕΣΒ, Κ', Β', 248 (12 Αυγούστου 1917).

²⁸⁵ Οι ριζοσπαστικότεροι οπαδοί των Φιλελευθέρων ήταν δυσαρεστημένοι με αυτή την εξέλιξη, καθώς θεωρούσαν το κίνημα της εθνικής αμύνης όχι όργανο μεταρρύθμισης αλλά καταλύτη προς έκρηξη κοινωνικής επανάστασης. Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πόλεμο*, σ.105.

Φιλελευθέρων δεν είχε προσδώσει ούτε στο κίνημα της Θεσσαλονίκης αντιδυναστική διάσταση διαβεβαιώνοντας ρητά τους συμμάχους μόνο για τον επαναστατικό του χαρακτήρα. Η επάνοδος τον Ιούνιο του 1917 και οι επείγουσες περιστάσεις του πολέμου τον αναγκάζουν να αναβάλει «την συνταγματική μάχην».²⁸⁶ Παρότι η Εθνοσυνέλευση δεν θα είναι Συντακτική αλλά Αναθεωρητική, υφέρπει ήδη η τάση ότι πολλοί βενιζελικοί δεν θα συναινέσουν στη διατήρηση του μοναρχικού θεσμού και το ζήτημα θα επανέλθει με δραματικό τρόπο στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920.²⁸⁷

2.6. Η αναδίπλωση του Τύπου

Η αντιπολίτευση προσερχόμενη στο κοινοβούλιο επικεντρώνει την κριτική της στην αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής και τα έκτακτα μέτρα που ήδη είχαν αρχίσει να επιβάλλονται από την κυβέρνηση. Την υπόλοιπη τριετία θα απέχει από το κοινοβουλευτικό έργο εμμένοντας στη θέση ότι κοινοβουλευτική παρουσία υποδηλώνει αυτομάτως αναγνώριση της Βουλής. Στο κοινοβούλιο θα προσέρχονται οι Προοδευτικοί, αρκετοί ανεξάρτητοι και οι σοσιαλιστές. Η δημοσίευση της Λευκής Βίβλου από το υπουργείο Εξωτερικών όλων των αποκαλύψεων σχετικά με τη δράση του βασιλικού καθεστώτος δεν επέτρεψαν στην αντιπολίτευση να προτάξει σοβαρό αντίλογο στα εθνικά θέματα και τους χειρισμούς που έγιναν την περίοδο 1915-1917 ούτε να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις π.χ. για την παράδοση του Ρούπελ. Βασική γραμμή ήταν ότι πάντοτε υποστήριζε την πολιτική της ουδετερότητας, τη μόνη συμφέρουσα για τα εθνικά συμφέροντα, γι' αυτό αρκετοί βουλευτές θα παράσχουν ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.²⁸⁸ Στο εξής η αντιπολιτευτική κριτική και ο κυβερνητικός έλεγχος θα ασκηθεί μόνο σε θέματα εσωτερικής πολιτικής.²⁸⁹

Ο Νικόλαος Στράτος, ο αρχηγός του Συντηρητικού Κόμματος, αναδεικνύεται ο άτυπος αρχηγός της αντιπολίτευσης. Δήλωσε ότι θα παράσχει τη συνδρομή του στη

---

²⁸⁶ Τα έγγραφα έφεραν την επικεφαλίδα «Βασιλείον της Ελλάδος-Προσωρινή κυβέρνησις». Οι οπαδοί της αβασίλευτης ήταν λίγοι και μόνο η Γαλλία θα ήταν δεκτική σε κάτι τέτοιο, έτσι ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να δρα ανεξάρτητα διακινδυνεύοντας τη συμμαχική στήριξη· δήλωνε δε στο *New York Globe* ότι το κίνημα πάλευε για εγκαθίδρυση ενός φιλελεύθερου αλλά όχι αβασίλευτου καθεστώτος. Β. Παπακοσμάς, ό.π., σσ. 488-490.

²⁸⁷ FO GT 2018, 13.9.1917.

²⁸⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, σ. 919.

²⁸⁹ FO GT 2230, 5.10.1917.

διεξαγωγή του πολέμου, όμως η μη αναγνώριση της νομιμότητας του νέου καθεστώτος θα αποδειχθεί λανθασμένη τακτική, καθώς θα βρεθεί στη δύσκολη θέση να υποστηρίξει όλα τα μέτρα που θα πάρει η κυβέρνηση για την προώθηση του πολέμου και την υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων. Ίσως ήταν πιο σάφρον το δικό του κόμμα να συγκροτηθεί στη βάση ενός «διαφορετικού» πολιτικού προσανατολισμού και προγράμματος.²⁹⁰ Από την άλλη διαφαίνεται και ένα ρεύμα πιο ριζοσπαστικό, που υποστηρίζεται από αρκετούς ανεξάρτητους -Πωπ, Μπούσιος-, τους σοσιαλιστές -Σίδερη, Κουριέλ- και πολλούς εκ των Φιλελευθέρων. Ανέμεναν η επανάσταση να προχωρήσει πιο πέρα· σε αναθεώρηση του θεσμού της βασιλευομένης δημοκρατίας. Όπως διαπίστωσε ο Κουριέλ στην εκλογή Προέδρου της Βουλής, η νέα κυβέρνηση «αντιπροσωπεύει ιδεολογία πολιτειακή, βασιζομένη εις ενίσχυσιν του νόθου καθεστώτος της βασιλευομένης Δημοκρατίας» και «αποκλείουσιν πάσαν ριζικήν εκδημοκράτησιν των πολιτικών θεσμών».²⁹¹

Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος τηρεί μετριοπαθή στάση όλη την περίοδο των εργασιών της Βουλής. Καθημερινά δημοσιεύονται τα επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων, χωρίς όμως να ασκείται περαιτέρω κριτική. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται αποκλειστικά σε ζητήματα επισιτισμού και ακρίβειας πολλών ειδών διατροφής, γι' αυτό και ο Κωνσταντίνος Αλαβάνος θα τον κατηγορήσει συλλήβδην ότι περιορίζεται να γράφει στα κύρια άρθρα προκλητικά «διά πατάτας και διά κρεμμύδια», να σιωπά για τα εθνικά θέματα και τις αποκαλύψεις που έγιναν στη Βουλή και να μην επιδεικνύει μεταμέλεια.²⁹² Η δε *Αστραπή* αντιμετωπίζει το στρατιωτικό νόμο ως «ευεργετικόν φάρμακον» που θα θεραπεύσει τη «γλωσσαλγία» όλων εκείνων που αρέσκονται να διασπείρουν φήμες.²⁹³

Συχνά καταγγέλλει την προκλητική στάση του φιλοκυβερνητικού Τύπου, ο οποίος τους αποκαλεί «σπείρα συμμοριτών», ότι «απέβαλον τον τίτλον των νομίμων αντιπροσώπων του λαού» και δεν τους επιτρέπεται καμία γνώμη προς όσα συντελέστηκαν εις βάρος των συμφερόντων του έθνους και πρέπει να παρουσιασθούν «γονυκλινείς» ζητώντας συγγνώμη για όσα διέπραξαν.²⁹⁴ Παρατηρούμε τον πρώην αντιβενιζελικό Τύπο να αναδιπλώνεται, να διακηρύσσει «Συμπολίτευσις και αντιπολίτευσις δεν πρέπει να είναι

---

²⁹⁰ FO GT 2230, 5.10.1917.

²⁹¹ ΕΣΒ, Κ', Β', 8 (19 Ιουλίου 1917).

²⁹² ΕΣΒ, Κ', Β', 445 (25 Σεπτεμβρίου 1917).

²⁹³ *Αστραπή*, 22.7.1917.

²⁹⁴ *Σκριπ*, 8.7.1917.

διαιρεμένη, όταν το κράτος είναι εμπόλεμον» και να επικαλείται την παρέμβαση του πρωθυπουργού, ώστε «να μην χαλάσει η αρμονία του έθνους που μόλις επιτεύχθηκε».²⁹⁵ Η ύπαρξη όμως δημοσιευμάτων που κατηγορούν την κυβέρνηση για «μέγα κακούργημα» να αφήνει ελεύθερους τους αντιπολιτευόμενους βουλευτές αναδεικνύει και κάτι άλλο· την ύπαρξη αδιάλλακτης μερίδας στους κόλπους των Φιλελευθέρων που επιθυμεί την ανταπόδοση της βίας, την εκδίκηση και την τιμωρία. Θα διαπιστώσουμε στην πορεία ότι ο Βενιζέλος και κορυφαία στελέχη της κυβέρνησής του δύσκολα θα διατηρούν τις ισορροπίες και συχνά θα ενδίδουν στις πιέσεις των οπαδών ικανοποιώντας ακόμη και παράλογα αιτήματα.

Η Βουλή, λοιπόν, άρχισε τις εργασίες της στις 12 Ιουλίου 1917 και με τα «αναγκαστικά διατάγματα» της 28^{ης} Μαΐου 1919, 26^{ης} Μαρτίου 1920 και 29^{ης} Ιουνίου 1920 παρατάθηκε η διάρκεια της Κ΄ περιόδου πέρα από τα 4 χρόνια, συνολικά για 16 μήνες.²⁹⁶ «Βρισκόμαστε επί συνταγματικού εδάφους αλλά εις ανώμαλιν κατάστασιν», στα λόγια αυτά του Βενιζέλου διακρίνουμε τη νομιμοποιητική βάση των εκκαθαρίσεων που θα λάβουν χώρα σε όλα τα επίπεδα της κρατικής μηχανής και θα προσεγγίσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

---

²⁹⁵ FO GT 1743, 16.8.1917.

²⁹⁶ Η θητεία έληγε στις 31 Μαΐου 1919. Παρατάθηκε για 6, 4, 3 και 3 μήνες αντίστοιχα. *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*, Θάνος Βερέμης (επιμ.), Καθημερινή 2014, σ. 25.

Κεφάλαιο τρίτο

Μηχανισμοί καταστολής

3.1. Λογοκρισία

«Συμπληρούται η διετία αφ' ης η μεταπολίτευση εγκαθιδρύθη εν Αθήναις, όπως κηρύζει τον πόλεμο. [Λογοκρισία] Κατά την διέλευσιν της διετίας ταύτης, καθ' ήν ο στρατιωτικός νόμος [Λογοκρισία] και [Λογοκρισία] συνεκράτησε την εκδήλωσιν οιασδήποτε αντιπολιτεύσεως, ενεργήθησαν πολλά διώξεις [Λογοκρισία] εναντίον των παραγόντων της αντιπάλου πολιτικής, πάσαι δε αι διώξεις [Λογοκρισία] εδικαιολογήθησαν ως ενεργηθείσαι διά λόγους εσωτερικής τάξεως. [Λογοκρισία] Τώρα, παρελθούσης της πολεμικής περιόδου, ήτις δια λόγους σκοπιμότητος εδικαιολόγει την στάσιν της κυβερνήσεως έναντι των αντιφρονούντων και ευρισκόμενοι εις εποχήν μάλλον προειρηνικήν, έχομεν την αντίληψιν ότι η κυβερνητική τακτική δέον να μεταβληθή».

Αυτά έγραφε η *Αστραπή* τον Ιούνιο του 1919, δύο χρόνια μετά την επάνοδο του Βενιζέλου, την ανάληψη της εξουσίας και την επιτυχή έκβαση των εθνικών θεμάτων στο Μεγάλο πόλεμο.²⁹⁷ Η διασφάλιση της εξουσίας των Φιλελευθέρων απαιτούσε την εφαρμογή μέτρων που αποτελούσαν ουσιαστικά αναστολή όλων των προσωπικών ελευθεριών και κατάλυση του ιδιωτικού ασύλου. Ο στρατιωτικός νόμος (Νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας) και ο νόμος περί δυσμένειας κατά του καθεστώτος αποτέλεσαν τη νομιμοποιητική βάση των εκτεταμένων εκκαθαρίσεων και αθρόων απελάσεων, οι οποίοι επέτρεπαν στην Αρχή κάθε στιγμή να καταδιώκει τους πολίτες ακόμη και για απλή υπόνοια. Ακολούθησε, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών υπαλλήλων, η άρση της νομιμότητας των δημοσίων λειτουργών, η επιβολή λογοκρισίας στον Τύπο και τα τηλεγραφήματα και πολλά άλλα μέτρα που επιβάλλονταν προσωρινά. Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει τους βασικούς τομείς εσωτερικής πολιτικής στους οποίους θα επικεντρωθεί, από το φθινόπωρο του 1918, η κριτική της αντιπολίτευσης: την αυστηρή λογοκρισία στον Τύπο, την επιβολή του στρατιωτικού νόμου και τις εκκαθαρίσεις που έλαβαν χώρα σε όλα τα επίπεδα του κρατικού μηχανισμού.

---

²⁹⁷ *Αστραπή*, 6.6.1919.

3.1.1. Η «ελευθερία» του Τύπου περιστέλλεται

Το νέο καθεστώς επέβαλε αυστηρότατη λογοκρισία πρωτίστως στον Τύπο -τόσο στις προς δημοσίευση ειδήσεις όσο και στους κοινοβουλευτικούς διαλόγους- αλλά και στην προσωπική αλληλογραφία και τηλεγραφήματα. Ως προς τον Τύπο προώθησε τη σύσταση υπηρεσίας Λογοκρισίας και ως προς τη Βουλή υιοθέτησε το μέτρο του επίσημου δελτίου, το οποίο συνέτασσε η Βουλή και ακολούθως μπορούσε να δημοσιεύει κάθε έντυπο. Πιο συγκεκριμένα, το Σεπτέμβριο του 1917 ψηφίζεται ο Νόμος «περί συστάσεως υπηρεσίας Λογοκρισίας του Τύπου» μετά το νομοθετικό διάταγμα «περί ιδρύσεως γραφείου λογοκρισίας εν τω υπουργείω Συγκοινωνίας» που είχε κυρωθεί στις αρχές Ιουλίου.²⁹⁸ Σύμφωνα με αυτόν προβλεπόταν η σύσταση υπηρεσίας υπαγόμενη στο υπουργείο Στρατιωτικών για τον έλεγχο της «δημοσιευμένης» και «δημοσιευθησομένης» ύλης κάθε εντύπου. Ο νόμος είχε ισχύ όσο διαρκούσε η εμπόλεμη κατάσταση (άρ. 1). Σε έτερο νομοθετικό διάταγμα επιβαλλόταν λογοκρισία «επί της τηλεγραφικής, ταχυδρομικής τηλεφωνικής ανταποκρίσεως και επί του Τύπου» από υπηρεσία υπαγόμενη στο υπουργείο Συγκοινωνίας (άρ. 1). Προβλεπόταν αφενός η απόσπαση δημοσίων υπαλλήλων αλλά και αξιωματικών «της ξηράς, της θαλάσσης και της χωροφυλακής» αφετέρου η δυνατότητα τμήματά της να αποσπώνται σε κάθε υπουργείο για την εξυπηρέτηση των κυβερνητικών αναγκών (άρ. 5). Η χώρα εισερχόταν στον πόλεμο, φαινόταν λοιπόν, αυτονόητη η επιβολή ελέγχων στην επίσημη ενημέρωση, διαδικασία την οποία είχαν υιοθετήσει όλα τα κράτη. Παρόλα αυτά ο Βενιζέλος ακόμη και μετά τις διπλωματικές επιτυχίες στα εθνικά ζητήματα και την υπογραφή των συνθηκών, δεν θα προχωρήσει στην άρση τους.

Το γραφείο Λογοκρισίας άρχισε τη λειτουργία του στις 10 Ιουλίου 1917, με Διευθυντή τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη και μέλη τους Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, Κογεβίνα και έναν υπάλληλο από το υπουργείο Εξωτερικών.²⁹⁹ Στο μεταξύ είχε ήδη εκδοθεί διαταγή του στρατιωτικού διοικητή του Νομού Αττικοβοιωτίας, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, στις 23 Ιουλίου 1917, σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν η δημοσίευση πρακτικών των συνεδριάσεων της Βουλής. Έπρεπε να καταχωρούνται «πλήρη» και «ακέραια» τα επίσημα πρακτικά από τη Βουλή. Ρητά απαγορευόταν η έκδοση παραρτημάτων χωρίς την άδεια του στρατού και συστηνόταν στους εφημεριδοπώλες να μην «διαλαλώσι» ειδήσεις ούτε να

---

²⁹⁸ Νόμος 913/1917 και ΦΕΚ Α 133/7.7.1917.

²⁹⁹ Σκριπ, 10.7.1917.

εκφωνούν τον τίτλο του εντύπου. Υπό αυτό το πλαίσιο είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο τις ποινές που είχαν επιβληθεί από το Α΄ Στρατοδικείο στους Διευθυντές αρκετών εφημερίδων για την «άνευ αδείας» δημοσίευση της απάντησης της μειοψηφίας στο βασιλικό λόγο.³⁰⁰ Οι βουλευτές Αχαΐας-Ήλιδος Κανακάρης-Ρούφος Λουκάς και Βασίλειος ανακρίθηκαν για επιστολή που δημοσίευσαν στον *Τηλέγραφο* με την κατηγορία της «εξύβρισεως εις την δημοσίαν αρχήν οφειλόμενης τιμής». Λόγω της βουλευτικής τους ασυλίας υποβλήθηκε αίτημα για χορήγηση άδειας καταδίωξης και η Βουλή ενέκρινε την άρση ασυλίας τους.³⁰¹

Η περιστολή της ελευθερίας του Τύπου ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε τις εργασίες της Βουλής στη Β΄ Σύνοδο, το καλοκαίρι του 1917, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήγειρε αντιδράσεις, αλλά έγινε δεκτή από το κοινοβούλιο. Πολλοί βουλευτές -ακόμη και της συμπολίτευσης- θα κατηγορήσουν ανοιχτά τον Τύπο συλλήβδην για αντεθνική πολιτική και πρωτεύοντα ρόλο στην εθνική προδοσία το προηγούμενο διάστημα, όπως ο βουλευτής Κυκλάδων Κωνσταντίνος Αλαβάνος. Ο βουλευτής επεσήμανε τρεις κατηγορίες δημοσιογραφίας: την «εθνική», κήρυκα της εθνικής γνώμης, την «παραλυτική» χωρίς «ψυχικό σθένος» και εθνικό παλμό, και τη «γαγγραινώδη», την «έκφυλο», που μετέβαλε το δημοσιογραφικό κάλαμο «εις εγχειρίδιον», για να θανατώσουν τα ιδανικά του έθνους. Απαίτησε δε την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων, καθώς «πάσα επιείκεια κατά των ανθρώπων τούτων, είναι έγκλημα κατά της Πατρίδος».³⁰²

Οι ανεξάρτητοι και οι σοσιαλιστές κινήθηκαν στην ίδια κατεύθυνση κατηγορώντας μεγάλη μερίδα του Τύπου ότι «κατήσχυνε την έννοιαν της ελευθερίας», υπήρξε «επιχείρησις» ατόμων και όχι εκφραστές της κοινής γνώμης, με τη χαρακτηριστική φράση του Πωπ ότι οδηγούνταν «όπως οι σωματέμποροι τα θύματά τους». Και ο Σίδερης υπενθυμίζει ότι ο Τύπος εξαγοράσθηκε από το μοναρχικό καθεστώς ιδρύοντας επιστρατικούς συλλόγους και με τις «ευλογίες του Κλήρου» κατέλυσε τις ελευθερίες του λαού. Η τάση που εκφράστηκε το πρώτο διάστημα από τους ανεξάρτητους και τους σοσιαλιστές είναι ότι λόγω της κρίσιμης περιόδου που διερχόταν η πατρίδα, επιβαλλόταν ακόμη και το μέτρο της προληπτικής λογοκρισίας.³⁰³ Πράγματι, η κυβέρνηση εξέταζε το

---

³⁰⁰ Σκριπ, 13.8.1917.

³⁰¹ Αθήναι, 17.8.1917.

³⁰² ΕΣΒ, Κ΄, Β΄, 440-441 (25 Σεπτεμβρίου 1917).

³⁰³ Αθήναι, 26.7.1917.

μέτρο αυτό με την παρουσία λογοκριτή για κάθε εφημερίδα και τη σκέψη να ανατεθεί στη στρατιωτική υπηρεσία.³⁰⁴ Οι απαγορεύσεις θα αφορούσαν «πάσα σχεδόν αποχή» της αναγραφής στρατιωτικών ειδήσεων. Η προληπτική λογοκρισία θα γινόταν σε κάθε εφημερίδα, λίγο πριν την εκτύπωση «αποξεομένων από των μεταλλικών πλακών των ειδήσεων εκείνων, αι οποίαι ήθελον κριθεί ως μη δημοσιεύσιμοι».³⁰⁵ Άμεσα επίσης συστηνόταν γραφείο λογοκρισίας στα τηλεγραφεία Σύρου, Πατρών, Κερκύρας και Ζακύνθου. Μετά την παραίτηση του Θεοτόκη, Διευθυντής ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, με υποδιευθυντή τον Ζαχαρία Παπαντωνίου.³⁰⁶ Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκε και η διαταγή του Α΄ Σώματος Στρατού που απαγόρευε «την από τόπου εις τόπον μεταφοράν επιστολών υπό ιδιωτών εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας, ως και την εξ άλλων νομών μεταφοράν αυτών και την εκ τούτου ομοίαν αποστολήν».³⁰⁷

Στην επιβολή προληπτικής λογοκρισίας αρχικά διάκειται θετικά η *Αθήναι*, καθώς ένα μέτρο που θα «απέβαινε τερατωδώς ανελεύθερον», υπό τις παρούσες συνθήκες αποτελεί «μέτρον συντηρήσεως» των ελευθεριών και της ισότητας.³⁰⁸ Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος γενικά συναινεί, αποδέχεται τη λήψη των μέτρων και συμμορφώνεται, όπως συνέβη για παράδειγμα, όταν ο πρώην πρωθυπουργός Στέφανος Σκουλούδης ζήτησε να δημοσιευθεί μία επιστολή του στο *Σκριπ*. Η εφημερίδα δεν προχώρησε, παρά την υπέβαλε πρώτα στο στρατιωτικό σώμα για έγκριση ή απόρριψη.³⁰⁹ Αυτό όμως που καταγγέλλεται είναι η συστηματικά εχθρική στάση του κυβερνητικού τύπου: «Είμεθα πλέον καθεστώσ, τουτέστι κράτος και όχι επανάστασις. Κράτος σημαίνει ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» ιδίως για τους δημοσιογράφους.³¹⁰ Η προληπτική λογοκρισία θα καλύψει όλο το φάσμα της δημόσιας ζωής ακόμη και «επί του θεάτρου». Η Αστυνομία, αναφορικά με «την πολιτικήν και στρατιωτικήν άποψιν του μέλλοντος να παιχθεί έργου» ζήτησε από τους θιάσους να υποβάλλεται «υπό εξέταση και έγκριση» κάθε έργο. Το *Σκριπ* θα σχολιάσει ότι το ελληνικό θέατρο πέρα από την

---

³⁰⁴ *Σκριπ*, 23.7.1917.

³⁰⁵ *Αθήναι*, 26.7.1917.

³⁰⁶ *Αθήναι*, 27.7.1917.

³⁰⁷ *Αστραπή*, 1.9.1917.

³⁰⁸ *Αθήναι*, 14.1.1918.

³⁰⁹ *Εμπρός*, 21.8.1917. Ο Δημήτριος Καλαποθάκης έχει ήδη αναθέσει την Γενική Διεύθυνση του *Εμπρός* στον μέχρι τότε πολιτικό Διευθυντή, Ευάγγελο Λαχανοκάρδη. *Εμπρός*, 21.7.1917. Ο Δημήτριος (Τάκης) Γιολλάσης ανέθεσε τη Διεύθυνση της *Αστραπής* στον Ιωάννη Κουτήφαρη. *Αστραπή*, 23.7.1917.

³¹⁰ *Αθήναι*, 23.1.1918.

κατάπτωσή του «κατήντησεν και πεδίων πολιτικής διαμάχης», ώστε να διατελεί υπό την απειλή του στρατιωτικού νόμου «περισσότερον και από τον Τύπον».³¹¹

Με την επιβολή του στρατιωτικού νόμου καταδικάζεται αμέσως για παράβαση διατάξεων στρατιωτικού νόμου ο Ευάγγελος Λαχανοκάρδης, Διευθυντής του *Εμπρός* και τη Διεύθυνση αναλαμβάνει ο Παναγιώτης Οικονόμου.³¹² Το επόμενο διάστημα οι διώξεις των δημοσιογράφων θα κορυφωθούν. Ο ιδιοκτήτης της *Τελευταίας Ώρας*, Γρηγόριος Στεφάνου θα δικαστεί από το Στρατοδικείο, όμως θα αθωωθεί, ο Διευθυντής Μιχαήλ Παπαστρατηγάκης θα καταδικασθεί σε φυλάκιση 3 ετών και 3 μηνών και ο Γεώργιος Πετσόπουλος, Διευθυντή του *Ριζοσπάστη* «επί εξυβρίσει του βασιλέως», το Φεβρουάριο του 1918.³¹³

3.1.2. Οι αντιδράσεις

Το σύστημα του επίσημου δελτίου της Βουλής καταγγέλλεται από την *Αθήναι* την Άνοιξη του 1918, καθώς δεν αποδίδει την εικόνα της Βουλής και το ενδιαφέρον των πολιτών μειώνεται. Καταλήγει ότι «ζημιούται προφανώς η Βουλή». «Διαπράττονται χονδροειδή πολιτικά σφάλματα εκ καχυποψίας, ώστε και αυτόν εν όχι εκ των μικροτέρων».³¹⁴ Στη Βουλή το ζήτημα θα ανακινήσουν οι ανεξάρτητοι βουλευτές Κεφαλληνίας Αθανάσιος Τυπάλδος-Μπασιάς και Τρικάλων Γεώργιος Καραϊσκάκης επισημαίνοντας την αναντιστοιχία μεταξύ πρακτικών και επίσημου δελτίου. Το δελτίο εμφανίζει μία ιδέα «διεστραμμένην» ούτε αναπαριστά την εικόνα «των λαμβανόντων χώραν» στο Κοινοβούλιο. Επίσης η αναφορά στην ψήφιση νομοσχεδίων είναι λακωνική και αόριστη και υπάρχουν προτιμήσεις βουλευτών, με αποτέλεσμα άλλοι λόγοι να δημοσιεύονται μακροσκελείς και άλλοι σύντομοι. Κατηγορούν τους πρακτικογράφους ότι λειτουργούν «κατ' αρέσκειαν», νοθεύουν τα λεχθέντα και τους συστήνουν να αποδίδουν πιστά την πραγματικότητα.³¹⁵

---

³¹¹ *Σκριπ*, 31.7.1917.

³¹² *Εμπρός*, 13.8.1917.

³¹³ Η εφημερίδα δεν διαβλέπει κανένα λόγο δίωξης, καθώς «θα ήταν μωρός κάποιος να κάνει προσωπική πολεμική κατά του βασιλιά». Οι δημοκρατικές ιδέες διατυπώνονται με τα ανάλογα επιχειρήματα, ούτε συνάδει κάποιος «να είναι δημοκρατικών αρχών υπό τον όρον να εκθειάζει τα μοναρχικά πολιτεύματα» με επιχείρημα ότι ο πόθος της ποικιλίας του εμπνέει τας ιδέας». *Αθήναι*, 14.2.1918.

³¹⁴ *Αθήναι*, 28.2.1918.

³¹⁵ ΕΣΒ, Κ', Γ', 142-143 (19 Μαρτίου 1918).

Η *Αστραπή* δημοσιεύει για πρώτη φορά στις 12 Ιανουαρίου 1918 την είδηση ότι είναι αξίωση της κοινής γνώμης να ελεγχθούν οι πράξεις ορισμένων υπουργών και σε δηλώσεις του ο πρωθυπουργός δηλώνει ότι θα αφήσει «πλήρη ελευθερίαν» στους βουλευτές να το κάνουν, «εάν νομίζουν ότι υπάρχουν πράξεις άξια ελέγχου». Η εφημερίδα ειρωνικά υπαινίσσεται ότι με αυτό τον τρόπο θα αποδειχθεί ότι εφαρμόζεται και «πρακτικώς το φιλελεύθερον πνεύμα».³¹⁶

Το φαινόμενο των «λευκών σελίδων» αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του σχεδόν καθημερινά από το Φεβρουάριο του 1918 στο *Εμπρός* και την *Αστραπή*. Στην παρέμβαση του Κωνσταντίνου Μελά, βουλευτή Ιωαννίνων, να λάβει μέτρα η κυβέρνηση, καθώς τα κενά προκαλούν «διαδόσεις και ανησυχίες», ο αντιπρόεδρος Εμμανουήλ Ρέπουλης δηλώνει ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο γενικό -όχι μόνο ελληνικό.³¹⁷ Την παράλυση των τηλεφωνικών και τηλεγραφικών συγκοινωνιών από την εφαρμοζόμενη λογοκρισία καταγγέλλει ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος. Ο βουλευτής καταθέτει την προσωπική του

εμπειρία, για να αναδείξει τη δυσλειτουργία της κρατικής διοίκησης. Πιο συγκεκριμένα έλαβε τρεις επιστολές από την Πάτρα με καθυστέρηση 25 ημερών και τρία προσωπικά του τηλεγραφήματα δεν παραδόθηκαν ποτέ, παρόλο που «δεν περιείχον τι ύποπτον». Ο Ρέπουλης επικαλείται τη συνδρομή όλων, καθώς «διερχόμεθα ανωμάλους περιστάσεις», θα ζητήσει όμως να αναφέρονται τέτοια περιστατικά, ώστε να τιμωρούνται αναλόγως οι υπαίτιοι.³¹⁸

³¹⁶ *Αστραπή*, 12.1.1918. Βλ. Κωνσταντίνος Ζαβιτιάνος, *Αι αναμνήσεις εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμ. Β', Αθήνα 1946, σσ. 37-38.

³¹⁷ *Αθήναι*, 11.3.1918.

³¹⁸ ΕΣΒ, Κ', Γ' 72 (12 Μαρτίου 1918).

Από το Μάρτιο του 1918 το καθεστώς λαμβάνει ακόμη πιο σκληρά μέτρα με τη Διεύθυνση Προληπτικής Λογοκρισίας να προχωρά στη δικαστική καταδίωξη δημοσιευμάτων που έχουν στόχο την «εξύβριση» προσώπων.³¹⁹ Τον Απρίλιο μετά τις στάσεις που εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης, η υπηρεσία αντιλαμβάνεται μία «ανωμαλία» που υπήρχε· μέχρι τότε η δημοσίευση στρατιωτικών ειδήσεων επιτρεπόταν μετά από έγκριση της αρμόδιας υπηρεσίας. Αυτό είχε οδηγήσει επανειλημμένα σε διαγραφή ειδήσεων και στη «δημιουργία του λευκού» στα έντυπα. Αποφασίστηκε στο εξής όχι μόνο να διαγράφονται τέτοιες ειδήσεις, αλλά να γίνεται καταγγελία με την απαίτηση να αναπληρώνεται το κενό που έχει δημιουργηθεί στο έντυπο «επί ποινή απαγορεύσεως» της κυκλοφορίας του φύλλου.³²⁰ Η νέα οδηγία αναγκάζει το *Σκριπ* να αναστείλει την έκδοση της εφημερίδας για δύομιση χρόνια, από τις 10 Μαΐου 1918 μέχρι και τις 19 Σεπτεμβρίου 1920, μετά την προφυλάκιση του ιδιοκτήτη της, Γρηγορίου Ευστρατιάδη, για τη δημοσίευση επιστολής του κ. Ρούφου στις 24 Μαρτίου 1918. Χαρακτηριστική του κλίματος είναι η συζήτηση στη Βουλή της σύναψης δανείου ύψους 750 εκ από τις συμμαχικές δυνάμεις. Η αντιπολίτευση με προεξάρχοντα το Νικόλαο Στράτο θα επισημάνει την πολιτική διάσταση της σύμβασης, καθώς με αυτήν η χώρα καθίσταται «αλληλέγγυος» της Αντάντ όχι μόνο για τον παρόντα πόλεμο αλλά και για μεγάλο διάστημα μετά την ευρωπαϊκή ειρήνη. Έτσι δεν θα είναι σε θέση να ασκεί ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική «οιαδήποτε δε και αν είναι αι αρχαί της ελευθερίας των κρατών, αι οποίαι γενικώς διασαλπίζονται». Υπό αυτό το πλαίσιο εξάρτησης η χώρα θα έπρεπε, κατά το Στράτο, να ζητήσει σαφείς εγγυήσεις και διαβεβαιώσεις από τις συμμαχικές δυνάμεις αναφορικά με τη Βόρειο Ήπειρο, Δωδεκάνησα, Κύπρο, Ίμβρο, Τένεδο, Καστελλόριζο και Άθω, όπως και την αυτονομία της Θράκης και της Μικράς Ασίας.³²¹ Η ομιλία του Στράτου δημοσιεύτηκε στις απογευματινές εφημερίδες της 11^{ης} Απριλίου, αλλά «με διαταγή του Βενιζέλου κόπηκε από το λογοκριτή στις πρωινές εφημερίδες της 12^{ης} Απριλίου 1919».³²²

---

³¹⁹ *Σκριπ*, 6.3.1918.

³²⁰ «Η υπηρεσία θέλει να αποφευχθεί το φαινόμενο αυτό, αφενός διότι είναι επιβλαβές για τα συμφέροντα του κράτους, αφετέρου επειδή αποτελεί σύστημα από κάποιες εφημερίδες και γεννά την υπόνοιαν ότι γίνεται σκοπίμως». *Εμπρός*, 1.4.1918.

³²¹ ΕΣΒ, Κ', ' , 291-292 (28 Μαρτίου 1918).

³²² FO CAB 24/145 64, 18.4.1918.

Στην έναρξη των εργασιών της Γ΄ Συνόδου της Βουλής, τον Νοέμβριο του 1918, με δριμύτητα θα τοποθετηθεί ο σοσιαλιστής βουλευτής Αριστοτέλης Σίδερης στο σύστημα των δελτίων Τύπου, καθώς ο λαός δεν γνωρίζει τι διαμοίβεται στη Βουλή και «αποκωλύεται του δημοσίου βίου». Κατηγορεί την κυβέρνηση για μεροληπτική δημοσίευση, αφού το δελτίο περιέχει «τι λέγει η μία μερίς και όχι τι λέγει η έτερη». Ζητά αφενός να περιλαμβάνονται όλα «τα εν τη βουλή λεγόμενα» αφετέρου οι δημοσιογράφοι να δημοσιεύουν ελεύθερα ό,τι επιθυμούν.³²³ Ο ανεξάρτητος βουλευτής Γεώργιος Καρπετόπουλος συνηγορεί ότι ασκείται όχι μόνο «αγρίαν λογοκρισίαν» αλλά και «διαστρεβλώνονται τα λεγόμενα» των αντιπολιτευομένων βουλευτών.³²⁴

Ο Σίδερης ζητά από τον Βενιζέλο επίσημη ενημέρωση για την εξωτερική πολιτική της χώρας. Καταγγέλλει ότι αποσιωπώνται από τη Βουλή σημαντικά γεγονότα και μαθαίνουν «συμπτωματικώς» τα περί Σμύρνης και κατακύρωσης αυτής στην Ιταλία.³²⁵ Ο Δημήτριος Ράλλης εμφανίζεται ιδιαίτερα συναινετικός λέγοντας χαρακτηριστικά: «Έχουμε καθήκον όλοι, συμπολίτευσις και αντιπολίτευσις, να εμφανισθώμεν προ της ευρωπαϊκής γνώμης ως εις ηνωμένος ελληνισμός, διότι τώρα είναι η κρισιμότερα των στιγμών προς αποκατάστασιν της Φυλής».³²⁶ Με αφορμή υπόμνημα που κατέθεσαν στη Βουλή βουλευτές της Βορείας Ηπείρου, ο Κωνσταντίνος Σοκόλης θέτει το ζήτημα, εάν επιτρέπεται η κοινοβουλευτική συζήτηση. Ο Ρέπουλης προσεκτικά σημειώνει ότι η κυβέρνηση δεν μπορεί να παρεμποδίσει το λόγο, όμως δεν θεωρεί «επιτρεπομένην υπό του συμφέροντος» μία τέτοια συζήτηση και δεν δύναται να προγνωρίζει τον τόνο που θα έδιναν οι βουλευτές. Επομένως η ηγεσία βρίσκεται σε λεπτή θέση να διαχειρίζεται εθνικά ζητήματα και έχει την ευθύνη να θέτει τα όρια εντός των οποίων πρέπει να γίνει συζήτηση.³²⁷

Στη συνεδρίαση της 26^{ης} Νοεμβρίου 1918 οι σοσιαλιστές Αριστοτέλης Σίδερης και Αλβέρτος Κουριέλ υποβάλουν επερώτηση στη Βουλή σχετικά πρώτον με τη διατήρηση της επιστράτευσης, εφόσον έχει λήξει η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας και δεύτερον τη

---

³²³ ΕΣΒ, Κ΄, Γ΄, 475 (25 Νοεμβρίου 1918).

³²⁴ Ο Πρόεδρος της Βουλής Θεμιστοκλής Σοφούλης πρότεινε όποιος βουλευτής επιθυμεί να δίνει απευθείας την περίληψη του λόγου του χωρίς την έγκρισή του. Ο Καρπετόπουλος τόνισε ότι δεν πρέπει να αποσιωπώνται όσα λέγονται και να διαστρεβλώνονται, γιατί θα αναλάβουν «μέτρα αμύνης» εναντίον των πρακτικογράφων. ΕΣΒ, Κ΄, Γ΄, 564 (1 Δεκεμβρίου 1918).

³²⁵ ΕΣΒ, Κ΄, Γ΄ 466-467 (23 Νοεμβρίου 1918).

³²⁶ *Εμπρός*, 24.11.1918.

³²⁷ ΕΣΒ, Κ΄, Γ΄ 467 (23 Νοεμβρίου 1918).

διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας, καθώς είναι μέτρα που «επεβλήθησαν προσωρινώς».³²⁸ Υπερασπίζονται το δικαίωμα να πρεσβεύουν μία διαφορετική από την πλειοψηφία άποψη και να μπορούν να την καταθέτουν στο κοινοβούλιο, διότι πολιτική «απολύτου σιγής δεν είναι πολιτική κοινοβουλευτικού κράτους, ούτε κυβερνήσεως φιλελευθέρας».³²⁹ Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Εμμανουήλ Ρέπουλης δηλώνει ότι δεν ήρθε «η στιγμή της αποστρατεύσεως», ούτε θεωρεί «επιστάσαν την στιγμινή» άρσης του στρατιωτικού νόμου· ανακοινώνει όμως επίσημα την κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας του Τύπου, των τηλεγραφημάτων και των επιστολών εσωτερικού (εκτός της Μακεδονίας), με την επιφύλαξη επανασύστασης, εάν η ανάγκη το υπαγορεύσει.³³⁰ Η άρση θα γίνει χωρίς β.δ., ώστε να επιβληθεί εκ νέου, αν η ελευθεροτυπία θίγει τη διαχείριση των εθνικών υποθέσεων.³³¹

Πράγματι, η λογοκρισία θα αρθεί αλλά λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1919, η κυβέρνηση την επαναφέρει. Διαφαίνεται ότι ο Βενιζέλος προχώρησε στην άρση της λογοκρισίας, για να αμβλύνει την πολιτική ένταση και να μειώσει τις πιέσεις που δεχόταν από την αντιπολίτευση. Η επαναφορά της λογοκρισίας συνδέεται με την αλλαγή του σκηνικού στη Μικρά Ασία και την εντολή που πήρε από τους Συμμάχους να αναπτύξει δυνάμεις στην περιοχή αυτή.

Η *Αστραπή* θα σχολιάσει πως «δεν κινείται φύλλον, εάν δεν ερωτηθεί και συγκατανεύσει ο πρωθυπουργός» και το μέτρο της επαναφοράς της λογοκρισίας οφείλεται όχι σε πρωτοβουλία κάποιου υπουργού, αλλά «ετηλεγραφήθη εκ Παρισίους».³³² Η επαναφορά της λογοκρισίας επισύρει τις έντονες διαμαρτυρίες του αντιβενιζελικού Τύπου, καθώς διαβλέπει ότι ένα τέτοιο μέτρο μπορεί να καταστεί «πάγιος θεσμός» του κράτους και μετά τη συνομολόγηση της ειρήνης με την Τουρκία. Όσο διαρκούσε ο πόλεμος δικαιολογούνταν η επιβολή των έκτακτων μέτρων -μέτρο που ίσχυε άλλωστε στις περισσότερες χώρες της Αντάντ. Ο πόλεμος όμως είχε ήδη τελειώσει για τις ευρωπαϊκές χώρες και μετά την κατάληψη της Σμύρνης, το Μάιο του 1919, βάδιζε στο τέλος του και για την Ελλάδα. Έτσι η αντιπολίτευση φοβόταν ότι η επιβολή των έκτακτων μέτρων θα

---

³²⁸ ΕΣΒ, Κ', Γ', 497 (26 Νοεμβρίου 1918).

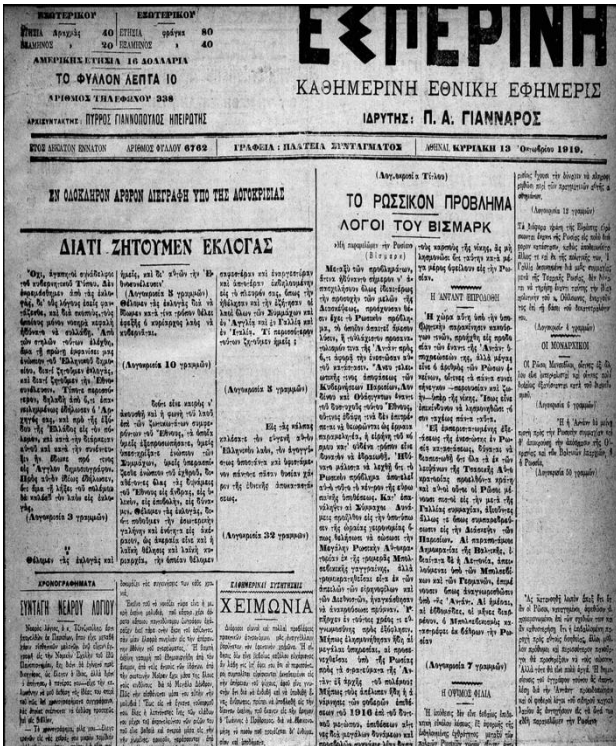
³²⁹ ΕΣΒ, Κ', Γ', 498-500 (26 Νοεμβρίου 1918).

³³⁰ *Εμπρός*, 27.11.1918.

³³¹ ΕΣΒ, Κ', Γ', 498 (26 Νοεμβρίου 1918).

³³² *Αστραπή*, 26.2.1919.

μπορούσε να επεκταθεί και σε περιπτώσεις που σχετίζονταν με την εσωτερική τάξη και ασφάλεια του καθεστώτος, γι' αυτό κλιμακώνει την αντίδρασή της.³³³ Είναι σαφές επίσης ότι η κυβέρνηση παρά τις διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου δεν φαίνεται διατεθειμένη να επιτρέψει τη συζήτηση αλλά ούτε και τον έλεγχο την πολιτικής της.³³⁴ Ο Τύπος θα περιέλθει σε σημείο «να μην δύναται να βρει θέμα αρθρογραφίας» και όχι μόνο αυτό, αλλά να μην μπορεί να διαπραγματευθεί οιονδήποτε ζήτημα χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο να

υποστεί την ψαλίδα της λογοκρισίας.³³⁵

Το περίεργο φαινόμενο των λευκών σελίδων -καθημερινό φαινόμενο στην *Αστραπή* από τα τέλη του 1918- αναγκάζει την εφημερίδα να προσφύγει τον Απρίλιο του 1919 στην παρέμβαση του Ρέπουλη, ώστε να διορθωθεί μία κατάσταση η οποία «παν άλλο ή ως κανονική δύναται να χαρακτηριστεί». Διατείνεται ότι διεξάγει «μία εύσχημον αντιπολίτευσιν» υποδεικνύοντας λάθη και «συγκρατούντες τους κυβερνήτας από τον κατήφορον». Διαπιστώνει όμως ότι

η κυβέρνηση ούτε τον έλεγχο επιτρέπει ούτε ανέχεται τις αντιρρήσεις. Η προληπτική λογοκρισία δεν μπορεί να «κουρευλιάζει» την εφημερίδα «διαγράφουσα ακίνδυνα δημοσιεύματα».³³⁶ Καταγγέλλει την αδιάλλακτη πολιτική του φιλοκυβερνητικού Τύπου, την έλλειψη εξωτερικών ειδήσεων σε μία περίοδο κρίσιμη για τα διεθνή ζητήματα «ο τηλεγράφος να σιγά είτε διότι φιμούται είτε διότι θραύεται υπό το βάρος των ειδήσεων».³³⁷

³³³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1919-1936» στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ.157- Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920*, Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 268.

³³⁴ *Αστραπή*, 16.5.1919

³³⁵ Ο Ρέπουλης δήλωσε ότι η επαναφορά της λογοκρισίας οφείλεται στην επιθυμία της κυβέρνησης «κόπως αποσοβηθεί παν ό τι θα εφαινότο αποδεικνύον έλλειψιν σεβασμού έναντι της Ιταλίας». *Αστραπή*, 13.5.1919.

³³⁶ *Αστραπή*, 10.4.1919.

³³⁷ *Αστραπή*, 4.6.1919.

Το καλοκαίρι του 1919 η «καταθλιπτική» λογοκρισία και η «πυράγρα» του στρατιωτικού νόμου ωθεί τον αντιβενιζελικό Τύπο να κλιμακώσει την αντιπαράθεση αξιώνοντας επιτακτικά την άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας. Οι «προγραφές» ολόκληρων άρθρων και οι διώξεις δημοσιογράφων συνεχίζονται.³³⁸ Ο Διευθυντής του *Ριζοσπάστη*, Γεώργιος Πετσόπουλος δικάζεται από το Στρατοδικείο για δυσμένεια κατά του καθεστώτος και παράβαση διατάξεων της λογοκρισίας. Θα αθωωθεί για τη δεύτερη κατηγορία, αλλά κρίθηκε ένοχος για την πρώτη σε δύο έτη φυλάκισης.³³⁹ Ο Διευθυντής της *Ενώσεως* Άριστος Καμπάνης αθώωθηκε στο Στρατοδικείο για δυσμένεια κατά του καθεστώτος.³⁴⁰ Στη φυλακή θα οδηγηθεί όμως εκ νέου ο Διευθυντής της, Βασίλειος Θεοδωρίδης με αφορμή άρθρο αναγόμενο «εις τον έλεγχο των εσωτερικών κυβερνητικών ζητημάτων». Ο Πέτρος Γιάνναρος της *Εσπερινής* καταδικάστηκε στο Στρατοδικείο για φθορά ξένης ιδιοκτησίας σε ποινή επτά ετών ειρκτής.³⁴¹ Η *Αθήναι* μετά από μεγάλο διάστημα σιωπηλής συναίνεσης προς τις κυβερνητικές μεθόδους καταγγέλλει ότι «τα πάντα ξεσπούν στην τύχη των διωκομένων»· φυλακισμένοι και διωκόμενοι φταίνε για όλα και «δεν δύναται να ακουσθεί φωνή άλλη πλην εκείνης ήτις κατηγορεί». Καταγγέλλει επίσης το βενιζελικό αφήγημα περί ύπαρξης εσωτερικού εχθρού, σύμφωνα με το οποίο κάθε δημοσίευμα θεωρείται υποκίνηση στάσεων και ανατροπών. Το κράτος «διαπράττει εσωτερικώς αναμφισβήτητα χονδροειδή λάθη, αλλά το μεγαλύτερον κακόν το κάμνουν οι εφημερίδες του. Κράτος δε εστί το βενιζελικόν κόμμα».³⁴² Πράγματι, ο αντιπολιτευόμενος Τύπος βρίσκεται σε αδιέξοδο και καθίσταται πλέον προβληματική ακόμη και η έκδοση κάποιων εφημερίδων, αφού «δεν δυνάμεθα να είμεθα ασφαλείς» ούτε από την προληπτική λογοκρισία ούτε από «τα διαγραφέντα όρια του εσωτερικού ελέγχου». Οι δημοσιογράφοι διώκονται «δια μόνον τον λόγον ότι είναι αντιπολιτευόμενοι».

---

³³⁸ «Δεν μας αφήνουν να αναγράψουμε τα πρακτικά της δίκης κατά τη δική μας αντίληψη, αλλά μας επιβάλουν ένα δελτίο συντεταγμένο, όπως συμφέρει αυτούς». Η είσοδος στο δικαστήριο γίνεται με εισιτήριο. Από την αγόρευση του Δημήτριου Ράλλη μια μικρή ελάχιστη περιήληψη επιτράπηκε να δημοσιευθεί. *Αστραπή*, 6.8.1919.

³³⁹ *Αθήναι*, 14.7.1919.

³⁴⁰ *Αθήναι*, 10.11.1919. Ο Άριστος Καμπάνης, εκδότης, δημοσιογράφος, διευθυντής της εφημ. *Ενωσις* από το 1913. Δημοσίευε σε πολλές εφημερίδες δοκίμια και εξέδωσε την *Πρωτεύουσα* μέχρι το 1920 και το περιοδικό *Ελληνικά Χρονικά* (1937-1919), αρχισυντάκτης αργότερα στην *Πρωία* και Πρόεδρος της ΕΣΗΕΑ. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμ. Β, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008, σσ. 505-506.

³⁴¹ *Αθήναι*, 4.9.1919.

³⁴² *Αθήναι*, 7.7.1919.

Η διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας αποτελεί βαθμηδόν τον πυρήνα της αντιπολιτευτικής κριτικής από το καλοκαίρι του 1919. Εστιάζεται σε δύο σημεία: πρώτον ότι ο κύριος λόγος για τον οποίο επιβλήθηκαν δεν υφίσταται πλέον· ούτε εξωτερικός κίνδυνος υπάρχει ούτε η γενική επιστράτευση διατηρείται. Η εμπόλεμη κατάσταση είναι λήξασα και δεν αποτελεί αντικείμενο πολεμικής δράσης η διατήρηση των κτηθέντων ελληνικών δικαιωμάτων στην Τουρκία. Δεύτερον δεν μπορεί να αποτελεί θέμα κοινοβουλευτικής διαπάλης η αυθαίρετη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου, διότι μία ρητή συνταγματική διάταξη ανάγεται σε διοικητικό μέτρο.³⁴³ Το *Εμπρός* σκιαγραφεί το πλαίσιο δράσης των φιλελευθέρων «δεν έλλειψαν ποτέ οι προφάσεις από εκείνους που ηθέλησαν να μη σεβασθούν ένα θεμελιώδες δικαίωμα».

Η κατάσταση δεν θα αλλάξει ούτε τον Νοέμβριο του 1919, όταν ο Βενιζέλος επιστρέφει θριαμβευτής μετά από έντεκα μήνες απουσίας στο Παρίσι και καταθέτει στη Βουλή προς επικύρωση τις συνθήκες των Βερσαλλιών, του Νεϊγύ και του Αγίου Γερμανού. Θα ζητήσει την παράταση του βίου της Βουλής για τέσσερις μήνες και ανακοινώνει επίσημα ότι μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, θα προχωρήσει σε διάλυση της Βουλής και διεξαγωγή εκλογών. Παρά το ότι η πολεμική περίοδος είχε τελειώσει -για τις ευρωπαϊκές χώρες ένα χρόνο πριν- ο Βενιζέλος ανακοινώνει ότι ο στρατιωτικός νόμος θα διατηρηθεί χάριν «της ηρεμίας του πνεύματος των πολιτών». Στις πιέσεις της αντιπολίτευσης να άρει τη λογοκρισία, θα απαντήσει ότι στο Παρίσι άρθρα των αντιβενιζελικών εφημερίδων είχαν δημοσιευθεί από τον ξένο Τύπο εμφανίζοντας μία χώρα στα πρόθυρα επανάστασης, την ώρα που ο ίδιος αγωνιζόταν για τα ελληνικά δίκαια στο συνέδριο της ειρήνης. Μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, το Μάιο του 1919, η πολεμική περίοδος είχε ουσιαστικά λήξει για τη χώρα, επομένως ούτε η αναβολή των εκλογών νομιμοποιούνταν αλλά ούτε και η διατήρηση του στρατιωτικού νόμου. Δεν υπήρχε πια ισχυρή νομιμοποιητική βάση που να δικαιολογεί την επέκταση των μέτρων ούτε για λόγους εσωτερικής τάξης.³⁴⁴ Η *Αθήναι* δεν περιμένει μέτρα επιείκειας, καθώς η κυβέρνηση θα στηριχθεί στο αιώνιο μύθευμα της αντίδρασης. «Δεν υπάρχει ουδέποτε στήριγμα ασφαλές, όταν δεν θεμελιούται επί της απολύτου Δικαιοσύνης»,

---

³⁴³ *Αθήναι*, 23.11.1919.

³⁴⁴ Τσίρος, *ό.π.*, σ. 268.

σχολιάζει προφητικά.³⁴⁵ Το *Εμπρός* ασκεί οξεία κριτική στη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου χάριν λογοκρισίας και αναρωτιέται πώς ο νόμος διατηρεί την ηρεμία, όταν απειλεί την ασφάλεια και ησυχία των πολιτών· πόσο μάλλον όταν η εμπόλεμη κατάσταση και η γενική επιστράτευση έχουν λήξει. Ένα άλλο ζήτημα που θέτει είναι η διατήρηση της τηλεγραφικής λογοκρισίας σε όλες τις συναλλαγές, τη στιγμή που υπάρχει ήδη η προληπτική λογοκρισία, διότι αν ήταν μέτρο περιττό κατά την εμπόλεμη κατάσταση, η διατήρησή της τώρα αποτελεί «σπάταλον πολυτέλειαν» ή «δαπανηρά αργοσχολίαν».³⁴⁶ Φαίνεται ότι τόσο τα εθνικά ζητήματα που ήταν ακόμη ρευστά όσο και ο φόβος ανατροπής του καθεστώτος υπαγόρευσε στο Βενιζέλο αυτή τη στάση. Έτσι η διατήρηση των περιοριστικών μέτρων διατηρείται για λόγους δημόσιας τάξης «χάριν των γενικών συμφερόντων». Η υπηρεσία λογοκρισίας κάνει μία σημαντική ανακοίνωση: δεν θα προβαίνει σε διαγραφές και οι εφημερίδες μπορούν ελεύθερα να ασκούν κριτική στο κυβερνητικό έργο, θα συνεχίσουν όμως να λογοδοτούν «εις τον στρατιωτικόν νόμον».

Ο Βενιζέλος, τον Απρίλιο του 1920, επιστρέφοντας από το Παρίσι, δηλώνει ότι όσο εξακολουθεί η πολεμική κατάσταση, είναι αδύνατον να αφήσει τον Τύπον «αχαλίνωτον» να συζητά την «πολεμικήν πολιτικήν» της κυβέρνησης, διότι θα φέρει χαλάρωση στο στράτευμα. Ανακοινώνει όμως επίσημα την άρση της προληπτικής λογοκρισίας και τη μερική άρση του στρατιωτικού νόμου, εκτός από τρεις περιπτώσεις· πρώτον τη δημοσίευση ειδήσεων που αφορούν «στρατιωτικές κινήσεις», δεύτερον τις κρίσεις περί της πολεμικής πολιτικής της κυβερνήσεως, τρίτον οι στρατιωτικοί διοικητές θα μπορούν να επιβάλουν την τήρηση επίσημου δελτίου των πρακτικών κάθε ποινικής δίκης και την υποχρεωτική δημοσίευσή του.³⁴⁷ Η μερική άρση του στρατιωτικού νόμου θα οδηγήσει και στη χορήγηση αμνηστίας.³⁴⁸ Θα δηλώσει χαρακτηριστικά: «Λυπούμαι μη δυνάμενος να εξαγγείλω πλήρη λήθην των γενομένων. Δεν δύναται η κυβέρνησις να εμφανισθεί τείνουσα χείρα συνδιαλλαγής προς ανθρώπους οι οποίοι (θα) την αποκρούσουν».³⁴⁹

Οι διώξεις θα συνεχιστούν αμείωτες, διότι η αντιπολίτευση έχει αρχίσει να θέτει το δυναστικό ζήτημα. Έτσι θα υποβληθεί μήνυση κατά της *Αθηναϊκής, Εσπερινής, Αστραπής*

---

³⁴⁵ *Αθήναι*, 4.10.1919.

³⁴⁶ *Εμπρός*, 22.11.1918.

³⁴⁷ ΕΣΒ, Κ', 774 (23 Απριλίου 1920).

³⁴⁸ Η αμνηστία χορηγήθηκε για όλες τις παραβάσεις των άρθρων 1-4 του Νόμου 755 που έλαβαν χώρα από τις 13 Ιουνίου 1917 μέχρι τις 14 Απριλίου 1920. Τσίρος, *ό.π.*, σ. 281.

³⁴⁹ ΕΣΒ, Κ', Δ', 773 (23 Απριλίου 1920).

για άρθρο που περιείχε τη φράση «Βασιλεύς Κωνσταντίνος».³⁵⁰ Αντίθετα, λοιπόν, με τις πρωθυπουργικές εξαγγελίες περί κατάργησης του στρατιωτικού νόμου (Νόμου 755), στην πράξη διατηρούνταν με τη διαφορά ότι οι υποθέσεις θα εκδικάζονταν από τα πολιτικά δικαστήρια και όχι πια από τα στρατοδικεία.³⁵¹ Η κυβέρνηση θα προχωρήσει σε ρητή απαγόρευση της δημοσίευσης δηλώσεων του βασιλιά Κωνσταντίνου. Με πρόσχημα την εμπλοκή της Ελλάδας στο μικρασιατικό μέτωπο η κυβέρνηση, μετά από ένα μήνα, στις 18 Μαΐου 1920, θα επαναφέρει το στρατιωτικό νόμο επομένως και την προληπτική λογοκρισία και τη λογοκρισία του Τύπου και των τηλεγραφημάτων «εις τας καθαρώς στρατιωτικάς και πολεμικάς ειδήσεις». Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται και η διαταγή του στρατιωτικού Διοικητή ΑττικοΒοιωτίας, Νικόστρατου Καλομενόπουλου, προς όλους τους Διευθυντές των αθηναϊκών εφημερίδων, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να αποστέλεται το υπό έκδοση φύλλο για θεώρηση όλων των στρατιωτικών ειδήσεων. Οι παραβάτες θα τιμωρούνταν με ποινή της φυλάκισης μέχρι πέντε ετών.³⁵²

Η άσκηση λογοκρισίας προς τον αντιπολιτευτικό Τύπο την τριετία 1917-1920 πήρε τις εξής μορφές: πρώτον την αναιτιολόγητη αποκοπή άρθρων. Το *Εμπρός* διαμαρτύρεται για τη μεροληπτική στάση της υπηρεσίας, να δημοσιεύεται η είδηση της κατάληψης των Δαρδανελλίων σε κάποιες εφημερίδες και να κόβεται «κατά μίαν παράδοξον λογικήν» από τη δική της. Για το *Εμπρός* η λογοκρισία, όπως διεξάγεται, δεν έχει καμία «συντονισμένη διεύθυνσιν», με γνώση του έργου και «περιπίτη εις αξιοθρηνήτους αντιφάσεις».³⁵³ Δεύτερον με την παρακράτηση της αλληλογραφίας και των ανταποκρίσεων των συντακτών από την Ευρώπη. Η *Εσπερινή* καταγγέλλει την παρακράτηση της αλληλογραφίας, φαινόμενο που δεν συνάδει με την επιβαλλόμενη λογοκρισία επί παντός άρθρου.³⁵⁴ Το *Εμπρός* αναφέρεται στη στέρηση επί τρεις μέρες ειδήσεων από τη Θράκη σε μία περίοδο γεγονότων «εξαιρετικής κρισιμότητας». Μιλάει για περίεργη σιγή του συντάκτη τους σε μία περίοδο πυκνών τηλεγραφικών ανταποκρίσεων. «Διαμαρτύρεται σφοδρότατα» ότι υφίσταται μία λογοκρισία «εκ των αγριωτέρων και της μάλλον αυθαιρέτου και ασκόπου». Η εφημερίδα διατείνεται ότι η έλλειψη ειδήσεων αδικεί τον

---

³⁵⁰ *Εμπρός*, 12.5.1920.

³⁵¹ Δηλώσεις του υπουργού Τσιριμώκου. Επίσης αποφασίσθηκε όποιος δημοσιεύει ψευδή ή κακόβουλη είδηση, υποχρεούται να καταχωρεί τη σχετική διάψευση. *Εμπρός*, 13.5.1920.

³⁵² *Εμπρός*, 11.6.1920.

³⁵³ *Εμπρός*, 19.6.1920.

³⁵⁴ *Εσπερινή*, 10.7.1920.

ελληνικό λαό, ο οποίος δικαιούται να πληροφορείται έγκαιρα για γεγονότα που δημιουργεί «με το αίμα των τέκνων του» και κρίνουν τις εθνικές τύχες.³⁵⁵ Τρίτον στην αναστολή έκδοσης εφημερίδων. Τρεις εφημερίδες, η *Αστραπή*, η *Εσπερινή* και το *Σκριπ* έχουν αναστείλει την έκδοσή τους «δι' έλλειψιν μέσων εκδόσεως».³⁵⁶

Η λογοκρισία το καλοκαίρι του 1920 συνεχίζεται. Καθημερινά ολόκληρα άρθρα της *Εσπερινής* διαγράφονται και ο Γιάνναρος και ο Πετσόπουλος ακόμη κρατούνται στη φυλακή, όπως και ο Άγγελος Βλάχος της *Καθημερινής*. Η κατάσταση επιδεινώνεται καθώς απαγορεύονται όχι μόνο οι στρατιωτικές ειδήσεις αλλά και η αναδημοσίευση ειδήσεων για τον πρώην βασιλιά. Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος δεν μπορεί να δημοσιεύσει τίποτε από τα πολεμικά μέτωπα πέραν των επίσημων ανακοινωθέντων, ούτε ακόμη και ειδήσεις που είναι ευμενείς προς τον βενιζελισμό «όλα διαγράφονται σκοπίμως».³⁵⁷ Οποιαδήποτε κρίση είτε περί του μετώπου της Θράκης είτε περί της ελληνο-ιταλικής διαφοράς απαγορεύεται, «τσιμουδιά», όπως θα πει η *Εσπερινή*, αφού πρόκειται για οικογενειακά ζητήματα του βενιζελισμού που ο λαός δεν επιτρέπεται να έχει καμία γνώμη.³⁵⁸ «Ζήτω η ελευθερία των υπόδουλων αδελφών!». Καταγγέλλεται η απαγόρευση κυκλοφορίας αντιπολιτευόμενων εφημερίδων στη Θράκη, μέτρο που εξυπηρετεί τα μικροκομματικά σχέδια της κυβέρνησης, ώστε να ισχυροποιηθεί ο συνδυασμός των Φιλελευθέρων ενόψει των προσεχών εκλογών. «Οι Βαστίλλες του βενιζελισμού», φράση που χρησιμοποιεί η *Εσπερινή*, θα εμποδίσουν την ελευθερία του Τύπου μέχρι την τελική άρση του στρατιωτικού νόμου, στις 10 Σεπτεμβρίου 1920.

---

³⁵⁵ Τι άλλα γεγονότα επρόκειτο να εξαγγελθούν παρά η θριαμβευτική είσοδος του Βασιλέως και των στρατευμάτων μας εις την ελευθερωθείσαν Αδριανούπολιν, και η καταμέτρησης των αιχμαλώτων και των λαφύρων και λεπτομέρειαι των υπέρλαμπρων νικών; *Εμπρός*, 15.7.1920. Επίσης Έλλη Λεμονίδου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η θεμελίωση της ελληνικής προπαγάνδας στο εξωτερικό: 1912-1918» στο *Γ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, τ. Γ2: *Νεοελληνική Περίοδος*, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά, 2011, 144-147.

³⁵⁶ Η *Εσπερινή* εκδίδεται 1 Οκτωβρίου έως 31 Δεκεμβρίου 1919 και 1 Ιουλίου έως 31 Δεκεμβρίου 1920. Το *Σκριπ* ανέστειλε την έκδοσή του από 11 Μαΐου 1918 έως 19 Σεπτεμβρίου 1920 και η *Αστραπή* από 31 Αυγούστου 1919 έως 3 Οκτωβρίου 1920.

³⁵⁷ *Εμπρός*, 13.7.1920.

³⁵⁸ *Εσπερινή*, 17.7.1920.

3.2. Εκκαθαρίσεις

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προβαίνει από τις πρώτες μέρες εγκαθίδρυσης του καθεστώτος (Ιούνιος 1917) σε μία συστηματική εκκαθάριση του χώρου της δικαιοσύνης, του στρατού και της διοίκησης από τα φιλοβασιλικά στοιχεία. Γι' αυτό κρίθηκε απαραίτητη τόσο η αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών όσο και η άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Οι εκκαθαρίσεις είναι καθημερινές και συνεχείς σε όλους τους τομείς της κρατικής μηχανής και στις εφημερίδες άρχισε να κάνει την παρουσία της διακριτή στήλη με τον τίτλο *Μεταβολαί και Απολύσεις στην Αθήναι και Η νέα κατάστασις στο Έμπρός*, όπου δημοσιεύονται αναλυτικά οι απολύσεις και μεταθέσεις σε κάθε υπουργείο. Οι υπόλοιπες εφημερίδες ίσως και λόγω περιορισμένου χώρου δημοσιεύουν επιλεκτικά τις ανακοινώσεις. Την τριετία 1917-1920 η κυβέρνηση επιδίδεται σε εξορίες, εκτοπίσεις, εκτελέσεις, αθρόες συλλήψεις και φυλακίσεις ανθρώπων κάθε ηλικίας, αθρόες αποτάξεις αξιωματικών, ανακρίσεις που δεν τελείωναν ποτέ, ώστε να συνεχίζονται οι προφυλακίσεις. Οι φυλακές Συγγρού, Αβέρωφ, παλαιών Στρατώνων, Ιτζεδίν, Αίγινας και Παραπηγμάτων είχαν γεμίσει με πολιτικούς κατάδικους, όπως και τα νησιά Σκόπελος, Μήλος, Σύρος, Θήρα, όπου διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες. «Ήτο η πρώτη φορά που εφηρμόζοντο στην Ελλάδα οιαύται δικτατορικά και πιεστικά μέθοδοι».³⁵⁹

3.2.1. Εκκαθαρίσεις στη δικαιοσύνη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο οι εκκαθαρίσεις στο χώρο της δικαιοσύνης άρχισαν αμέσως μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, τον Ιούνιο του 1917. Με βάση το β.δ. που δημοσιεύτηκε στις 14 Ιουνίου 1917 «Περί αναστολής πασών των συνταγματικών διατάξεων περί δικαστικών υπαλλήλων» ανεστάλη για ένα έτος η ισοβιότητα των δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών εξαιτίας της ανοχής και σύμπραξης πολλών από αυτούς στα Νοεμβριανά γεγονότα.³⁶⁰ Με αυτό τον τρόπο η κυβέρνηση προχώρησε άμεσα στην εξυγίανση του δικαστικού σώματος από «των

³⁵⁹ Κώστας Μπάρμπης, *1919-1922-Μικρασιατικός όλεθρος. Αίτια, Ένοχοι, Συνέπειες*, τόμ. Α', Κάδμος, σ. 36.

³⁶⁰ ΦΕΚ Α115/14.6.1917. Υποβλήθηκε επίσης το Ν.Δ. «Περί αναψηλαφήσεως πειθαρχικών αποφάσεων κατά δικαστικών λειτουργών» (ΦΕΚ Α121/23.6.1917), ώστε να αναθεωρηθούν όλες οι δικαστικές αποφάσεις που εκδόθηκαν από 15 Σεπτεμβρίου 1916 μέχρι 14 Ιουνίου 1917. Επίσης θα δινόταν η δυνατότητα να υποβάλλουν μηνύσεις όσοι έχουν να καταγγείλουν πρόσωπα που ενέχονται στα Νοεμβριανά.

σεσηπότεων μελών». Ακολούθησε ο νόμος «περί των αποτελεσμάτων της απολύσεως δικαστικών τινών λειτουργών και υπαλλήλων» δυνάμει του οποίου όλοι οι δικαστικοί λειτουργοί και υπάλληλοι, που είχαν απολυθεί από την Προσωρινή κυβέρνηση, λογίζονταν «ευρισκόμενοι εκτός υπηρεσίας».³⁶¹ Έτσι δημοσιεύτηκε ο πρώτος κατάλογος 80 δικαστικών (εφέτες, πρωτοδικες, εισαγγελείς, αντεισαγγελείς, γραμματείς) που απομακρύνονταν από την υπηρεσία, επειδή δεν είχαν προσχωρήσει στο κίνημα. Απολύονταν επίσης «πάντες» οι ειρηνοδίκες και γραμματείς ειρηνοδικών.³⁶² Οι απολύσεις είναι αθρόες, προαναγγέλλονται καθημερινά οι επικείμενες χωρίς να είναι δυνατόν να ανασταλεί η ορμή· γίνονται δε με μία ευχέρεια που ποτέ «δεν είδε το κράτος ούτε δια τα κατώτερα όργανα διοικήσεως». Η ευκολία αναπλήρωσης των κενών θέσεων δεν μπορεί όμως να αντικαταστήσει τη δικαστική εμπειρία, όπως διατυπώνει το Σκριπ «ένα β.δ. ούτε τον κλάδο αρκεί να εκκαθαρίσει και ούτε να δημιουργήσει έναν δικαστήν, έναν αρεοπαγίτην και έναν εισαγγελέαν του Αρείου Πάγου». Η εφημερίδα θέτει τη νομική διάσταση του θέματος· με δεδομένη την κατάφωρη καταπάτηση του Συντάγματος και των νόμων ποιός θα αναλάμβανε δικαστικό αξίωμα και πώς θα διορισθεί κάποιος «άκων εις εκτέλεσιν των δικαστικών καθηκόντων;» Ζητά ανάκληση του β.δ. και διενέργεια των εκκαθαρίσεων δια των μέσων που προβλέπει η ισχύουσα νομοθεσία.³⁶³

Τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1917 έλαβαν χώρα 52 απολύσεις εισαγγελέων, πρωτοδικών και εφετών και 133 μεταθέσεις. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Ιωάννης Τσιριμώκος δήλωσε επίσημα στη Βουλή ότι μέχρι τις αρχές Αυγούστου (1917) είχαν παυθεί 48 δικαστικοί, πλην των 8 Αρεοπαγιτών. Αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα των εκκαθαρίσεων, γιατί πολλοί λειτουργοί «εγένοντο συνένοχοι οργάνων της τυραννίδος» και επιδίωξη του κόμματος ήταν να μην αδικηθεί κανένας. Όμως φωτίζει και μία άλλη πτυχή· την ύπαρξη αδιάλλακτης μερίδας στο κόμμα των Φιλελεθέρων που με «αδικαιολόγητον σπουδήν» απαιτούσε γρήγορες εκκαθαρίσεις. Ο υπουργός συστήνει να «έχ[ουν] ολίγην υπομονήν»,

---

³⁶¹ ΦΕΚ 122/23.6.1917.

³⁶² *Αθήναι*, 21.6.1917.

³⁶³ *Σκριπ*, 13.7.1917. Πολλοί από τους απολυμένους δικαστικούς υπέβαλαν αιτήσεις στο υπ. Δικαιοσύνης να διορισθούν δικηγόροι. Η κυβέρνηση προχώρησε σε μεταρρύθμιση του νόμου περί διορισμού των δικηγόρων. Οι παύομενοι δικαστικοί αφενός δεν θα έχουν το δικαίωμα του δικηγορείν, αφετέρου το δικαίωμα διορισμού θα έχει μόνο ο υπουργός. *Εμπρός*, 20.7.1917.

ώστε η δίωξις να είναι ασφαλής. Καλεί δε τους πολίτες να καταθέτουν «δια πάντα όσον υψηλά κι αν ίστανται» την αλήθεια.³⁶⁴

Το Σκριπ αναφέρεται στους κινδύνους από την αναστολή ισοβιότητας των δικαστών. Η δικαιοσύνη αποτελεί το «βάθρον» της πολιτείας, γι' αυτό κατοχυρώθηκε η αυτοτέλεια και ανεξαρτησία της. Η ανάγκη πολιτικής ανεξαρτησίας του δικαστή απαιτούσε μια εγγύηση ασφαλείας που κατοχυρώθηκε με τη δικαστική ισοβιότητα.³⁶⁵ Η εφημερίδα πρεσβεύει ότι έπρεπε να αναζητηθεί διέξοδος σε άλλη τιμωρία, διότι έτσι «σειεί τον έτερον του ακρογωνιαίου λίθου εφ' ων στηρίζεται η πολιτεία και συγκροτεί ολόκληρο το πολιτικόν και κοινωνικόν οικοδόμημα». Το δικαστικό οικοδόμημα υφίσταται μέγιστο πολιτικό και κοινωνικό κίνδυνο, όταν αποχωρούν πρόσωπα τιμωρούμενα από την υπηρεσία την οποία τίμησαν. Οι απολύσεις δικαστών χωρίς πειστική δικαιολογία είναι μέτρο που ανησυχεί την εφημερίδα, μήπως επαναληφθεί κάτι αντίστοιχο στο μέλλον από κυβέρνηση που θα επιδίωκε και η ίδια να αποκτήσει αυτή την πολιτική δύναμη. Η δικαστική ανεξαρτησία μεταβάλλεται σε «απλούν τύπον» που δύναται να καταλυθεί κατά τις διαθέσεις κάθε κυβέρνησης. Όταν όλες οι εξουσίες του κράτους άμεσα ή έμμεσα επιδρούν στο έργο της δικαιοσύνης, τότε δεν υπάρχει εγγύηση της ασφάλειας του Δικαίου των πολιτών.

3.2.2. Εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση.

Η άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων θα επιτρέψει στην κυβέρνηση σαρωτική εκκαθάριση σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης, το στρατό και τη χωροφυλακή.³⁶⁶ Σύμφωνα με το νέο β.δ. καταργούνται τα διοικητικά συμβούλια κάθε δημόσιας υπηρεσίας και οι διορισμοί-απολύσεις θα περιέρχονται απευθείας στη δικαιοδοσία του υπουργού. Προβλεπόταν και η σύσταση επιτροπής σε κάθε υπουργείο με συμβουλευτικό ρόλο, προκειμένου να εξετάζει τα προσόντα και τον πρότερο βίο των υπαλλήλων. Οι απολύσεις άρχισαν αμέσως τον Ιούνιο του 1917 και αναλυτικοί κατάλογοι των απολυμένων δημοσιεύονταν καθημερινά. Ο William Edgar στην έρευνά του αναφέρεται σε τρεις κατηγορίες υπαλλήλων: α) όσοι είχαν ανάμιξη «σε εγκληματικές

---

³⁶⁴ Αθήναι, 2.8.1917.

³⁶⁵ Σκριπ, 7.7.1917.

³⁶⁶ Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 48-49.

ενέργειες» την περίοδο 1915-1917 θα απολύονταν και θα δικάζονταν, β) όσοι είχαν συνδράμει τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις την περίοδο του Διχασμού θα έχαναν τη δουλειά τους και γ) όσοι δεν είχαν καθόλου αναμιχθεί θα παρέμεναν στη θέση τους. Όσοι υπάλληλοι αρνήθηκαν να υπηρετήσουν την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και επέστρεψαν στην Παλαιά Ελλάδα αφήνοντας τις θέσεις τους, θα απολύονταν με συνοπτικές διαδικασίες.³⁶⁷

Στις εργασίες της Βουλής το καλοκαίρι του 1917 το ζήτημα δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την αντιπολίτευση. Θεωρήθηκε ως ένα σημείο αναμενόμενο η κυβέρνηση να προχωρήσει σε εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, μόνο ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος ζήτησε να ενημερωθεί σχετικά με τον ακριβή αριθμό προσώπων που κρατούνταν από το συμμαχικό στρατό. Επρόκειτο για στρατιωτικούς, δημόσιους υπάλληλους και πολίτες, πολλοί εκ των οποίων αγνοούνταν και ζήτησε από τη Βουλή ονομαστικό κατάλογο με λεπτομέρειες του τόπου, χρόνου και αιτίας σύλληψης. Ο υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης τον ενημερώνει ότι οι συλληφθέντες από τις αρχές του πολέμου ανέρχονταν σε 287, οι οποίοι κρατούνταν στη Μυτιλήνη, Θεσσαλονίκη, Μελίτη και Γαλλία και ευελπιστεί ότι στους περισσότερους θα επιτραπεί να επανέλθουν στις εστίες τους.³⁶⁸

Μέχρι τον Οκτώβριο του 1917 η κυβέρνηση θα ολοκληρώσει το πρώτο κύμα των εκκαθαρίσεων και έτσι αποφασίζει -προ της λήξης των εργασιών της Βουλής τον Οκτώβριο του 1917- την άρση της αναστολής μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, απόφαση όμως που εγείρει τη σοβαρή αντίδραση της πλειοψηφίας του κόμματος των Φιλελευθέρων, με τον Ιωσήφ Λεκανίδη, βουλευτή Χανίων να απαιτεί «ευρύτερη» εκκαθάριση. Θεωρεί την απόφαση «πρώρη», καθώς η εκκαθάριση δεν έπρεπε να αφορά μόνο τους ενεχόμενους στα Νοεμβριανά, αλλά έπρεπε να επεκταθεί «εις όλους τους ανικάνους». Ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, θα υποστηρίξει ότι η εκκαθάριση διενεργήθηκε «κατά τας αντιλήψεις» της κυβέρνησης απομακρύνοντας από τη διοίκηση τα φαύλα στοιχεία, στα οποία δεν είχε εμπιστοσύνη. Όσων υπαλλήλων η «κακή και μοχθηρά» υπηρεσία ήταν αντιληπτή και «παρεκτράπησαν» επιβλήθηκε μέχρι

---

³⁶⁷ William Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Θ. Βερέμης-Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Φιλιππότης, Αθήνα 1980. σ. 533.

³⁶⁸ 3 κληρικοί, 9 δημόσιοι υπάλληλοι και 225 απλοί πολίτες. Μετά από διαβήματα οι 5-6 αφέθηκαν ελεύθεροι στις οικίες τους, άλλοι επιτράπηκε να ζουν ελεύθεροι σε κάποια μέρη, ελπίζεται ότι θα επιτραπεί προσεχώς να επανέλθουν στις εστίες τους. ΕΣΒ, Κ', Β', 413 (21 Σεπτεμβρίου 1917).

και απόλυση ως τιμωρία, δεν προτίθεται όμως να απολύσει άλλους βασιζόμενος, όπως θα πει, σε «ανεύθυνες και αμφίβολες» εισηγήσεις. Θα εξομολογηθεί τη λεπτή ισορροπία που καλείται να κρατήσει η κυβέρνηση.³⁶⁹ «Ευρισκόμεθα προ δύο ρευμάτων· του ρεύματος των φρονούντων όσα φρονεί ο εκ Κρήτης βουλευτής και ωθούντος εις το να σαρωθώσιν οι πάντες και τα πάντα, και του ρεύματος των δυσφορούντων δια την γενομένην εκκαθάρισιν και επιθυμούντων ακόμη μεγαλυτέραν συντηρητικότητα». Ο Νικόλαος Στράτος θα παρέμβει υπενθυμίζοντας ότι για τις ατασθαλίες των υπαλλήλων υπάρχουν τα αρμόδια σε κάθε υπουργείο πειθαρχικά συμβούλια. Η κυβέρνηση προς αντιμετώπιση των αναγκών δεν πρέπει να «ερευθεί[τε] επί σαλευομένων υπαλλήλων». Αναγνωρίζει ότι μέσω της εκκαθάρισης η κυβέρνηση επιδιώκει να περιβάλλεται από άτομα εμπιστοσύνης, αλλά υπάρχει κίνδυνος να τραπεί «εις ανθρωποφαγίαν».³⁷⁰

Την υπόλοιπη τριετία ο στρατιωτικός νόμος και ο νόμος περί δυσμενείας κατά του καθεστώτος θα αποτελέσουν τη νομιμοποιητική βάση όλων των εκκαθαρίσεων. Ιδιαίτερα ο δεύτερος μπορούσε να συμπεριλάβει όλους όσους δεν σκέφτονταν «βενιζελικά», επομένως την πλειοψηφία των Ελλήνων, οι οποίοι ανά πάσα στιγμή μπορούσαν να καταδιωχθούν. Δυνάμει του νόμου αυτού καταδικάστηκε ο Γεώργιος Καζάκος σε φυλάκιση 4 ετών, γιατί «έψαλλεν απαγορευμένον άσμα».³⁷¹ Στο Μητροπολίτη Κοζάνης Φώτιο υποβλήθηκε μήνυση «επί δυσμενείας» κατά του καθεστώτος, γιατί κατά τη δοξολογία επιχείρησε να εμποδίσει τα χειροκροτήματα του πλήθους εντός του ναού.³⁷² Συνελήφθη επίσης 17ετής ηλεκτροτεχνίτης, γιατί «συνέθεσε μολοσεβικικά ποιήματα».³⁷³ Δεν έλειψαν όμως και κωμικοτραγικές περιπτώσεις, όπως καταθέτει ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, για δύο κυρίες που οδηγήθηκαν στο κρατητήριο, επειδή στο τραμ συζητούσαν για τον κότσο των μαλλιών τους, ενώ κατά τον χωροφύλακα συζητούσαν για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο -Κώτσο χαϊδευτικά. Ένα κορίτσι που είχε κρύψει στον κήπο την

---

³⁶⁹ Λεκανίδης: Αφού «η κυβέρνησις αποφάσισε την εκκαθάρισιν των υπηρεσιών, έπρεπε άπαντας μέχρι ενός σημείου να παρασύρει η εκκαθάρισις, όπως όταν πρόκειται να ανοικοδομηθεί σαθρόν οικοδόμημα και να εκλεγώσιν κατόπιν από τους υπάρχοντας υπαλλήλους και από άλλους υπαλλήλους, δια να ανοικοδομηθεί νέον οικοδόμημα. Τούτο δεν εγένετο. Και αφού αναστείλαμε τη μονιμότητα μόνο και μόνο δι' αυτό, βιαζόμεθα να επαναφέρομεν αυτήν δια να γίνουν μόνιμοι οι υπάλληλοι ούτοι και να γίνονται αφορμιά σκανδάλων». ΕΣΒ, Κ', Β', 557-558 (4 Οκτωβρίου 1917).

³⁷⁰ ΕΣΒ, Κ', Β', 559 (4 Οκτωβρίου 1917).

³⁷¹ *Εμπρός*, 24.1.1918.

³⁷² *Αθήναι*, 17.6.1918.

³⁷³ *Εμπρός*, 7.12.1918.

εικόνα του εκπτώτου καταδιώχθηκε και έρευνες διεξάγονταν συνεχώς «προς ανεύρεση εικόνων» των μελών της βασιλικής οικογένειας. Και ένας παπαγάλος στραγγαλίσθηκε, γιατί συνέχιζε να απαγγέλλει το άσμα «του αετού ο γιός...».³⁷⁴

Η κυβέρνηση δια των επιτροπών προέβaine σε εκτοπίσεις και φυλακίσεις παντός ύποπτου ή καταγγελλόμενου ως αντιδραστικού. Η χωροφυλακή εκτελούσε τις διαταγές με μία συμπεριφορά που υπερέβαινε τη δράση των επιστράτων.³⁷⁵ Παράλληλα από το Σεπτέμβριο του 1918 «πας ιδιώτης» είχε τη δυνατότητα να καταγγέλλει στην υπηρεσία καταδιώξεως «πάντα ανυπότακτον» με τη δέσμευση να μην αναφέρεται το όνομα του μηνυτή.³⁷⁶ Τα Στρατοδικεία δικάζαν συνεχώς πολιτικούς, όπως τους τέως βουλευτές Αρκαδίας Ιωάννη Καλούτση και Βασίλειο Τουρκοβασίλη σε 5ετή φυλάκιση για ενέργειες κατά του καθεστώτος, ακαδημαϊκούς -16 καθηγητές απολύθηκαν από το χώρο του Πανεπιστημίου³⁷⁷, επικηρύχθηκαν πολιτικοί εγκληματίες, όπως οι Ανδρέας Λιβιεράτος, Χριστόδουλος Χατζίσκος, Λέων, Γεωργαντής και ληστές φυγόδοκοι, όπως ο Λ. Γεωργίτσας ή Μπουκουβάλας. Νικ. Κιάμου και Γ. Βελώνης.

3.2.3. Η αντιπολίτευση αντιδρά.

Οι σαρωτικές εκκαθαρίσεις σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου και οι μεταθέσεις προς ικανοποίηση μικροκομματικών συμφερόντων θα εγείρουν την αντίδραση της αντιπολίτευσης στη Βουλή, την Άνοιξη του 1918. Ο Δημήτριος Χρυσοστάλης, βουλευτής Ευβοίας, υποβάλλει επερώτηση στον υπουργό Εσωτερικών σχετικά με τη μετάθεση του Νομάρχη Ευβοίας, ενός ατόμου που έχαιρε εκτιμήσεως τόσο από τους κατοίκους όσο και την κυβέρνηση. Ο υπουργός Κωνσταντίνος Ρακτιβάν απαντά ότι διοικητικοί λόγοι υπαγόρευσαν τη μετάθεση, επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται περί άριστου υπαλλήλου, όμως η κυβέρνηση έκρινε ότι θα είναι καταλληλότερος σε νέα θέση «όπου δύναται επίσης να εξυπηρετήσει την πολιτείαν». Υπενθυμίζει ότι ο νόμος αφήνει «ελευθέραν» την κυβέρνηση «εις τας τοποθετήσεις και παύσεις». Ο Χρυσοστάλης δηλώνει έκπληκτος πως είναι «παράλογον» να μεταθέτει η κυβέρνηση ένα νομάρχη που κατά γενική ομολογία διοίκησε

---

³⁷⁴ Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις*, σσ. 39-40.

³⁷⁵ Κωνσταντίνος Αντωνίου, *Ιστορία της ελληνικής βασιλικής χωροφυλακής 1833-1967*, τόμ. Β', Αθήνα 1965, σ. 1087.

³⁷⁶ *Εμπρός*, 14.9.1918.

³⁷⁷ *Εμπρός*, 24.1.1918.

«λαμπρά» «ένεκεν επικρατήσεως του κεφιοῦ ενός πολιτικού». Και ομολογεί δημόσια ότι ο Γεώργιος Αβέρωφ, βουλευτής Ευβοίας, είχε ζητήσει τη μετάθεσή του, διότι δεν τον βρήκε «ευπειθή εις τας κομματικάς του αξιώσεις».³⁷⁸ Ο ίδιος βουλευτής απευθύνει ερώτηση στον Ρέπουλη ότι ψηφίστηκε πριν 4 μήνες ο νόμος περί επαναφοράς της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, όμως ακόμη δεν έχει εφαρμοσθεί και η χώρα «απεξεστράπη της ευθείας λεωφόρου και ετράπημεν πάλιν εις ατραπούς ακανθοσπαρμένας». Ζητά την επαναφορά της μονιμότητας, για να μην είναι οι υπάλληλοι υπόδουλοι του κομματάρχου. Ο Ρέπουλης θα δηλώσει ευθέως ότι η κυβέρνηση είχε τη διάθεση να το επαναφέρει, εφόσον όμως βρίσκει στοιχεία «αντιδρώντα εις αυτήν ορθόν είναι να μετέρχεται κατ' αυτήν τα προσήκοντα μέτρα».³⁷⁹

Η κυβέρνηση μετά τις στάσεις της Λαμίας και των Θηβών θα προχωρήσει σε νέα μέτρα προκειμένου να μην διατρέξει κίνδυνο η επιστράτευση και η είσοδος της χώρας στον πόλεμο αλλά και η εσωτερική τάξη. Πρώτον θα προβεί σε νέες εκκαθαρίσεις στις ταχυδρομικές και τηλεγραφικές θέσεις, προκειμένου να απομακρυνθούν οι αντιφρονούντες και να τοποθετηθούν έμπιστοι υπάλληλοι. Η πίεση που ασκείται εκ μέρους των δυσαρεστημένων από το εθνικό κίνημα είναι έντονη. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την τοποθέτηση του βενιζελικού βουλευτή Χανίων, Ιωσήφ Λεκανίδη, ότι η Πολιτεία οφείλει να δείξει μέριμνα στους υπαλλήλους που βοήθησαν το εθνικό κίνημα και υποβλήθηκαν «προθύμως εις τόσας θυσίας». Πρέπει «πάντοτε» να έχουν ένα δικαίωμα «περισσότερον» και να βρίσκονται «υπό την εύνοιαν της κυβερνήσεως, διότι εάν έλειπον, δεν γνωρίζομεν, εάν μπορούσαμε να διατηρήσομεν τον αγώνα».³⁸⁰ Δεύτερον αποφασίζεται

---

³⁷⁸ ΕΣΒ, Κ', Γ' 109 (15 Μαρτίου 1918).

³⁷⁹ ΕΣΒ, Κ', Γ', 23-24 (1 Μαρτίου 1918). Ο Ρέπουλης δήλωσε ότι κατ' ουσίαν ο νόμος ισχύει και το υπουργείο προβαίνει σε απολύσεις βάσει αποφάσεων των γνωμοδοτικών συμβουλίων. Υπάρχουν όμως εξαιρετικές περιπτώσεις που ένας υπάλληλος χρειάζεται να απολυθεί χωρίς να τηρηθούν οι διατάξεις του νόμου περί μονιμότητας. Το Δεκέμβριο του 1919 θα δηλώσει ότι το δικαίωμα μονιμότητος των υπαλλήλων καταλύθηκε προσωρινώς. Ήταν όμως οχυρώματα υπαλλήλων στα οποία είχαν υπεισέλθει η βία, ο δεσποτισμός, η διαφθορά και ο εκφραυλισμός. Έτσι η κυβέρνηση είχε καθήκον να εισέλθει εντός των οχυρωμάτων, όπως αποβάλλει εκείθεν πάντας οίτινες είχαν καταστή ανάξιοι τοιούτων οχυρωμάτων». ΕΣΒ, Κ, 187 (9 Δεκεμβρίου 1919).

³⁸⁰ Ο Λεκανίδης καταθέτει το παράπονο κάποιων εξ αυτών ότι παραγκωνίστηκαν. Ο υπουργός Κ. Ρακτιβάν θα του υπενθυμίσει ότι «η αμοιβή εγένετο» στη Θεσσαλονίκη (έγιναν προαγωγές, ο χρόνος υπηρεσίας τους υπολογίστηκε στο διπλάσιο), όμως είναι απολύτως αδύνατο να έχουν οι υπάλληλοι ούτοι «προνομιακήν θέσιν», εφόσον παραμένει η αρχή στην κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Αυτό δεν συντελεί στην παγίωση του καθεστώτος, «εάν νομίζομεν καθ' εκάστην ότι πρέπει οι υπάλληλοι, οι οποίοι εβοήθησαν τον αγώνα και είναι άξιοι παντός επαίνου, ότι πρέπει να έχωσι διακρίσεις εν τη πολιτεία». Ο Λεκανίδης όμως επισημαίνει ότι αν δεν υποστηρίξει η κυβέρνηση τέτοιους υπαλλήλους, «θα πίπτωμεν εις τας χείρας των υπαλλήλων οι οποίοι ήσαν εις τας Θήβας». ΕΣΒ, Κ', Γ' 189 (22 Μαρτίου 1918).

η διενέργεια ελέγχων των επιβατών στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, μέτρο που επισύρει την αγανάκτηση του κοινού κατά της κυβέρνησης λόγω των πολύωρων καθυστερήσεων.³⁸¹ Η κυβέρνηση αδυνατεί να καταργήσει τον έλεγχο, καθώς δέχεται πληροφορίες να καταδιώκει και να παρακολουθεί.³⁸² Τρίτον προχωρά στην προώθηση του νόμου «περί καταρτισμών εθελοντικών σωμάτων προοριζομένων δια τε την πολεμικήν ενέργειαν και την τάξιν και ασφάλειαν της χώρας εν τω εσωτερικώ». Ο Αθανάσιος Αργυρός, ανεξάρτητος βουλευτής Σερρών, διερωτάται πώς είναι δυνατόν να ζητείται η νομοθέτηση ιδιαίτερων σωμάτων τόσο «χάριν των εν τω μετώπω ενεργειών» όσον και «χάριν της τάξεως» του εσωτερικού της χώρας.³⁸³ Ο Αλέξανδρος Κασσαβέτης, βουλευτής Λαρίσης, θα του απαντήσει απροκάλυπτα «δια να σας συλλάβωμεν». «Να μας συλλάβητε;» «Ναι, δι' αυτόν τον λόγον». Ο Αργυρός επισημαίνει μία διάταξη του νομοσχεδίου, σύμφωνα με την οποία προβλέπεται η κατάταξη όσων είναι Έλληνες «το γένος» και όχι «την ιθαγένειαν» και υψηλότερη αμοιβή σε σχέση με τα τακτικά σώματα στρατού.³⁸⁴ Ο Βενιζέλος δηλώνει απερίφραστα ότι τη σύσταση εθελοντικών λόχων επιβάλλει η ανάγκη να διατηρείται η τάξη στο εσωτερικό της χώρας χωρίς να απασχολούνται τμήματα του στρατού. Απεύχεται γεγονότα ανάλογα της Λαμίας και των Θηβών, αλλά πρέπει η κυβέρνηση να είναι έτοιμη με «εντελώς οργανωμένην δύναμιν». Πρόκειται για εθελοντικά σώματα 2-3 λόχων στρατιωτικά οργανωμένων, οι οποίοι θα μεταβαίνουν «προς επίρρωσιν» της δύναμης της χωροφυλακής, όταν υπάρχει ανάγκη. Υποστηρίζει ότι η ανεπαρκής δύναμη της χωροφυλακής και οι εξαιρετικές περιστάσεις -που δεν επιτρέπουν στην κυβέρνηση να απασχολεί στρατιωτικές δυνάμεις- υπαγορεύουν τη συγκρότηση

---

³⁸¹ Ο βουλευτής Ιωαννίνων Κωνσταντίνος Μελάς πρότεινε κάθε ταξιδιώτης να έχει επίσημο δελτίο ταυτότητας, που θα ελέγχεται εντός του συρμού και όχι μετά το ταξίδι. Ο Ρακτιβάν δήλωσε ότι ο έλεγχος διενεργείται, γιατί άτομα αντιδραστικά «διεξήγον συνεννοήσεις» με άτομα στις επαρχίες προς τα οποία «εκόμιζον και επιστολάς». Συνελήφθησαν αρκετά πρόσωπα που μετέφεραν επιστολές κατά παράβαση του νόμου και παραπέμφθηκαν προς ποινική καταδίωξη. Έτσι περιορίσθηκε η ελεύθερη μεταφορά επιστολών «δια συνεννοήσεις και κατασκοπείας γνωστών αντιδραστικών ή άλλων καταζητουμένων» και επιτηρούνται οι εξ αυτών ύποπτοι από τις αστυνομικές αρχές στους τόπους μετάβασης. ΕΣΒ, Κ', Γ' 120-121 (16 Μαρτίου 1918).

³⁸² ΕΣΒ, Κ', Γ' 188 (22 Μαρτίου 1918).

³⁸³ Αθανάσιος Αργυρός, Νομικός, βουλευτής Σερρών. Το 1920 θα διετέλεσε υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση Γούναρη. *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ε', σ. 411.

³⁸⁴ Προβλέπεται μισθός 180 δρχ. για τους λοχίες και 150 δρχ. για τους στρατιώτες, διάταξη που δημιουργεί διακρίσεις ανάμεσα σε όσους υπηρετούν στο στρατό και χύνουν το αίμα τους για τις ανάγκες της πατρίδας. ΕΣΒ, Κ', Γ', 95 (14 Μαρτίου 1918).

εθελοντικού σώματος.³⁸⁵ Ο Γεώργιος Πωπ διαβλέπει ότι το νομοσχέδιο δημιουργεί μία «τάση προσφυγής» όσων θα ήθελαν να αποφύγουν τη στρατιωτική υποχρέωση και πραγματικά ο βουλευτής αφουγκράζεται κάτι που το επόμενο διάστημα θα κλιμακωθεί όσο προχωρά η επιστράτευση. Ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος θεωρεί ότι από τη στιγμή που υπάρχουν στρατιωτικοί οργανισμοί, η κυβέρνηση θα έπρεπε να επιζητά την τελειοποίηση αυτών και όχι να προβαίνει στη δημιουργία νέου σώματος. Φοβάται μήπως το σώμα αυτό «δημιουργήσει πράγματα εις βάρος όλων». Επιστά την προσοχή στην αόριστη διάταξη, με την οποία επιτρέπεται η κατάταξη στο στρατό αλλοδαπών και μέσω της κατάταξης θα αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια. Ο βουλευτής υπενθυμίζει ότι για την κατάταξη στη χωροφυλακή απαιτούνται πιστοποιητικά και γνωμοδοτήσεις, επομένως για την κατάρτιση ενός σώματος με τα ίδια καθήκοντα, θα έπρεπε να υπάρχουν επαρκείς εγγυήσεις στην επιλογή κατάλληλων προσώπων λέγοντας χαρακτηριστικά «οι καταγόμενοι εκ της υποδούλου Ελλάδος είναι ξένοι προς τον τόπον και τα ήθη, και δεν ξέρομεν εάν αποτελούν κατάλληλον υλικόν διά την τήρησιν της τάξεως».³⁸⁶ Ο Βενιζέλος υπενθυμίζει το ισχύον πλαίσιο απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας. Δεν απαιτούνταν χρονοβόρες διαδικασίες· γινόταν εύκολα «δι' απλού» βασιλικού διατάγματος ύστερα από αίτηση του ενδιαφερόμενου ομογενούς. Διερωτάται, λοιπόν, από τη στιγμή που παρέχεται το δικαίωμα «τόσον ελευθέρως» να γίνει κάποιος έλληνας πολίτης, γιατί να μην του παρέχεται το δικαίωμα «να καταταχθεί εις την στρατιωτικήν δύναμιν της χώρας»;³⁸⁷ Ο Πωπ θα θέσει μία σημαντική παράμετρο· θεωρεί απίθανο να θελήσει κανείς να διαταράξει την τάξη, επομένως τα εθελοντικά σώματα δεν θα ασχοληθούν «με μεγάλα πράγματα», όμως διαφωνεί με τον πρωθυπουργό ότι «θα υπάγουσιν εις το μέτωπον», γιατί η ελάχιστη καχυποψία και η σκέψη ότι είναι δυνατόν να διασαλευθεί η τάξη, δεν θα επιτρέψει στα σώματα αυτά «να μεταβώσιν ποτέ εις το μέτωπον».³⁸⁸

---

³⁸⁵ Ο Βενιζέλος υποστηρίζει ότι θα έπρεπε να ενισχυθεί το σώμα της χωροφυλακής. Αυτό δεν είναι δυνατόν, γιατί α) οι εθελοντές των εθελοντικών σωμάτων είναι άνω των 30 ετών, ενώ το όριο ηλικίας για κατάταξη στη χωροφυλακή είναι τα 25 έτη, β) σύμφωνα με τον οργανισμό της χωροφυλακής οι έγγαμοι δεν μπορούν να γίνουν χωροφύλακες, επομένως είναι αδύνατο να συμπληρωθεί η δύναμη της χωροφυλακής από το νέο σώμα. ΕΣΒ, Κ', Γ', 97 (14 Μαρτίου 1918).

³⁸⁶ «Για να κατατάξωμεν ένα χωροφύλακα ζητούμεν πιστοποιητικά, γνωμοδοτήσεις, ελέγχους διαφόρους. Προκειμένου να καταρτίσωμεν ένα σώμα, το οποίον θα έχει τα αυτά καθήκοντα προς την χωροφυλακήν, δεν ζητούμεν καμμίαν εγγύησιν και ασφάλειαν». ΕΣΒ, Κ', Γ', 96 (14 Μαρτίου 1918).

³⁸⁷ *Αθήναι*, 15.3.1918.

³⁸⁸ ΕΣΒ, Κ', Γ', 98 (14 Μαρτίου 1918).

Παράλληλα συνεχίζονται οι διώξεις βουλευτών -φαινόμενο που άρχισε τον Ιούλιο του 1917. Το ζήτημα είχε φέρει στη Βουλή, τον Μάρτιο (του 1918) ο Αθανάσιος Αργυρός, βουλευτής Σερρών, καθώς υπήρξε από τους πρώτους πολιτικούς που διώχθηκαν. Ο βουλευτής επισημαίνει ότι η Βουλή οφείλει να είναι φειδωλή στις άδειες ποινικής καταδιώξεως βουλευτών «άνευ εξετάσεως», αναφερόμενος σε αιτήσεις που έχουν υποβληθεί από τους εισαγγελείς για άδειες καταδίωξης χωρίς να μνημονεύεται η επίμαχη πράξη και ζητά να αποσυρθούν. Ο βουλευτής Λακωνίας Δημήτριος Πετρακάκος συνηγορεί υποστηρίζοντας ότι η Βουλή πρέπει να σταθμίζει τα πάντα, διότι πρόκειται «περί της κρηπίδος των συνταγματικών ελευθεριών». Πρέπει να εξετάζεται η ουσία της υπόθεσης, καθώς η «άδικος επίθεση, η εξύβρισις και η αντίστασις κατά της αρχής» είναι τα συνηθέστερα πλημμελήματα για τα οποία κατηγορούνται όλοι οι Έλληνες. Τελικά θα δοθεί άδεια καταδιώξεως για τους Νικόλαο Βελέντζα (βουλευτής Φθιωτιδοφωκίδος), Νικόλαο Καμπάνη, (Κυκλάδων), Ιωάννη Χριστοδουλιά (Αιτωλ/νίας), Νικόλαο Ξηρό (Φθιωτιδοφωκίδος).³⁸⁹ Υπό αστυνομική επιτήρηση και περιορισμό εντός της οικίας τους τέθηκαν οι βουλευτές της Ανατολικής Μακεδονίας Ιωάννης Δέλλιος (Σερρών), Γρηγόριος Γρηγοριάδης (Δράμας), Αθανάσιος Αργυρός (Σερρών), Κωνσταντίνος Φέσσας (Δράμας) μέχρι να εξακριβωθεί αν αμφισβήτησαν την αλήθεια «των βουλγαρικών κακουργημάτων».³⁹⁰

Στην έναρξη των εργασιών της Γ΄ Συνόδου της Βουλής, στις 23 Νοεμβρίου 1918, η αντιπολίτευση συνεχίζει να απέχει. Προσέρχονται σταθερά οι παρακάτω 26 βουλευτές: Νικόλαος Στράτος (βουλευτής Αιτωλ/νίας), Αθανάσιος Ευταξίας (Φθιωτιδοφωκίδος), Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος (Κερκύρας), Κωνσταντίνος Σοκόλης (Κερκύρας), Σπυρίδων Βαλαωρίτης (Κερκύρας), Κωνσταντίνος Λυκουρέζος (Μεσσηνίας), Γεώργιος Γοργίας (Δράμας), Νικόλαος Σπηλιώτης, (Αττικής), Δημήτριος Πετρακάκος (Λακωνίας), Παναγιώτης Λυμπερόπουλος (Μεσσηνίας), Σπυρίδων Τσακόπουλος (Αρκαδίας), Νικόλαος Βάρβογλης (Αρκαδίας), Ιωάννης Βογιατζής (Εύβοιας), Δημήτριος Κατσάνος (Αιτωλ/νίας), Βασίλειος Μαρκεζίνης (Κυκλάδων), Μιχάλης Καμπάνης (Κυκλάδων), Γεώργιος Μπούσιος (Κοζάνης), Αριστοτέλης Ζάχος (Κοζάνης), Γεώργιος Χατζηγεωργίου

---

³⁸⁹ Ο Αργυρός αναφέρεται στην αίτηση του Ιωάννη Χριστοδουλιά, τη λιγότερο «ελαττωματική», στην οποία μνημονεύεται το έγκλημα της «εξύβρισεως», ενώ η άδεια καταδίωξεως του Νικόλαου Βελέντζα είναι έωλη. ΕΣΒ, Κ΄, Γ΄ 86-87 (12 Μαρτίου 1918).

³⁹⁰ *Εμπρός*, 10.10.1918

(Θεσσαλονίκης), Αθανάσιος Αργυρός (Σερρών), Κωνσταντίνος Φέσσας (Δράμας), Μιλτιάδης Ζαφειρόπουλος (Θεσσαλονίκης), Αθανάσιος Καλλιδόπουλος (Θεσσαλονίκης), Ηλίας Πανταζόπουλος (Μεσσηνίας), Αθανάσιος Μπασιάς (Κεφαλληνίας) και Ανδρέας Λόντος (Θεσσαλονίκης).³⁹¹

Ο Αθανάσιος Μπασιάς είναι κατεξοχήν ο πολιτικός που θα ασκήσει οξεία και εμπειριστατωμένη κριτική στη βενιζελική διακυβέρνηση ύστερα από 16 μήνες στην εξουσία.³⁹² Πρώτον αναφέρεται στη δυσκολία πρόσβασης στα υπουργεία, για να αποφεύγονται σκοπίμως οι οχλήσεις του κοινού και των βουλευτών. Δεύτερον η Βουλή δεν θα έπρεπε να ασχολείται μόνο με τα υποβαλλόμενα νομοσχέδια αλλά και με τις προτάσεις νόμων που υποβάλλουν οι βουλευτές. Ατυχώς, όπως θα πει, αυτό θεωρείται «οιονεί προνόμιον» της κυβέρνησης και αναφέρεται στη νομοθετική διαδικασία που ακολουθείται· κηρύσσονται κατεπείγοντα τα νομοσχέδια, αθρόα υποβάλλονται στη βουλή «προς πλουτισμόν της νομοσχεδιακής φιλολογίας» διαγωνιζόμενοι ποιος υπουργός θα υπερβεί τον αριθμό. Ο βουλευτής ουσιαστικά υπονοούσε την πολιτική πρακτική να διοικείται η χώρα μέσω αναγκαστικών διαταγμάτων. Τρίτον ζητά την κατάργηση των ελέγχων, της τηλεγραφικής και ταχυδρομικής λογοκρισίας, καθώς «νυν απολύτως δεν δικαιολογείται», αφού το κράτος υποβάλλεται σε περιττές δαπάνες, «ζημιούται το κοινό υλικώς, καταθλίβεται ηθικώς με μέτρα ανελεύθερα που αντίκεινται εις φιλελεύθερον πολίτευμα». Ο βουλευτής στη συνέχεια σκιαγραφεί όλο το πολιτικό πρόγραμμα της κυβέρνησης και τον εκτροχιασμό του δημόσιου τομέα. Η κυβέρνηση θα έπρεπε να υιοθετήσει σταθερή πολιτική δημιουργίας δημοσίων υπαλλήλων, χωρίς το φαινόμενο της στρατολόγησης πολλών από τους δρόμους «άνευ ουδενός ελέγχου μορφώσεως», να ληφθεί μέριμνα για ίδιο επίπεδο εκπαίδευσης και ενιαία οργάνωση, να τεθούν φραγμοί στη συμμετοχή ενός υπαλλήλου σε «σωρεία συμβουλίων» με μοναδικό σκοπό τις αποδοχές και να αποκλείεται η συμμετοχή αναρμοδίων προσώπων στα υπηρεσιακά συμβούλια, να τεθεί τέρμα στην «ακολασία» προσλήψεων έκτακτων υπαλλήλων, κυρίως γυναικών «εντελώς αγραμμάτων», να καθιερωθεί μία σύνταξη «εν δικαίω μέτρω», ώστε να απουσιάσουν τα φαινόμενα αρεοπαγίτες να λαμβάνουν λιγότερη σύνταξη από τον

---

³⁹¹ *Εμπρός*, 24.11.1918.

³⁹² Αθανάσιος Μπασιάς-Τυπάλδος. Νομικός, βουλευτής Κεφαλληνίας. Διετέλεσε υπουργός Εθνικής Οικονομίας το 1916.

ταχυδρομικό υπάλληλο.³⁹³ Η τοποθέτηση του Μπασιά θα ξεδιπλώσει ισχυρές αντιδράσεις και από το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Συγκεκριμένα, οι Ιωάννης Γκέκας, βουλευτής Λαρίσης, Μιχαήλ Καταπότης, βουλευτής Λασιθίου, Ιωσήφ Λεκανίδης, βουλευτής Χανίων³⁹⁴, Γεώργιος Σταμάτης, βουλευτής ΑττικοΒοιωτίας³⁹⁵, Αθανάσιος Χριστόπουλος, βουλευτής ΑργολιδοΚορινθίας, θα καταγγείλουν επίσημα περιπτώσεις που παρεμποδίστηκαν στην εκτέλεση κυβερνητικής υπηρεσίας εκ μέρους κατωτέρων υπαλλήλων των υπουργείων. Οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές Παναγιώτης Αραβαντινός, βουλευτής ΑργολιδοΚορινθίας και Κωνσταντίνος Σοκόλης επισημαίνουν μία άλλη παράμετρο· το σύστημα της υπαλληλοκρατίας και του μιλιταρισμού που εισήχθη στη διοίκηση του κράτους επέφερε σε διάφορα υπουργεία ένα οιονεί στρατοκρατικό πνεύμα. «Δεν θέλομεν στρατοκρατία εις ουδέν υπουργείον», θα διακηρύξει ο Αραβαντινός.³⁹⁶ Ο Σοκόλης αναδεικνύει αφενός την εξάρτηση του βουλευτή από τους υπαλλήλους «βρισκόμαστε υπό την πτέρναν των υπαλλήλων που θέσαμε», αφετέρου την απώλεια

---

³⁹³ Πολλοί φιλελεύθεροι βουλευτές θα παραπονεθούν για την κατάσταση αυτή. Ο Ι. Γκέκας υποστηρίζει ότι η στάση απέναντι στους βουλευτές είναι κατά γενική ομολογία αφιλόξενη έως εχθρική, οπότε στους πολίτες είναι χειρότερα. Είναι γνωστό ότι η είσοδος είναι απαγορευμένη στους πολίτες. Επιστά την προσοχή της κυβέρνησης, διότι πρόκειται για δικαιώματα «οικτρώς παραγνωριζομένων». Το πρόγραμμα των Φιλελευθέρων ήταν πάντοτε οι ελευθερίες και η ανάπτυξη των ελευθεριών του λαού, και βρισκόμαστε οι οπαδοί του κόμματος τρέχοντες «ως κατηραμένοι δια να προστατεύσομεν τα δικαιώματα των πολιτών τα σφαγιαζόμενα υπό των διαφόρων υπαλλήλων και ευρίσκομεν τα θύρας κεκλεισμένας». Υπουργεία κλειστά, υποθέσεις που χρόνια δεν διεκπεραιώνονται. Αν δεν συμβεί αυτό όχι κυβέρνηση Φιλελευθέρων, δεν είμεθα, αλλά ούτε καν κυβέρνησις κράτους σεβομένου το συνταγματικόν του πολίτευμα. Ο Ν. Παρίσης, αντιπρόσωπος των Νέων Χωρών, καταγγέλλει ότι σε καμία υπηρεσία δεν μπορούν να εισέλθουν «χωρίς να υποστ[ούν] μείωσιν της αξιοπρέπειας». Αυτό σε άλλα μοναρχούμενα και δεσποτικά κράτη δεν συμβαίνει. ΕΣΒ, Κ', Γ' 488-489 (26 Νοεμβρίου 1918).

³⁹⁴ Ο Λεκανίδης μόνο μία φορά από τον Ιούνιο του 1917 είδε τον υπουργό Στρατιωτικών και τον προσωπάρχη, για τον οποίο οι δυσκολίες είναι ίδιες. Ο Γκέκας διαπιστώνει ότι όλη η χώρα περιήλθε στο σημείο να εξαρτάται από την κυβέρνηση είτε λόγω των επιτάξεων είτε λόγω της επιστράτευσης. Πού ηκούσθη ότι πρέπει το υπουργείο των Στρατιωτικών να επιτρέπει δις της εβδομάδος και επί ¼ της ώρας στους βουλευτές ακρόασιν και δη συλλήβδην δι' όλους; Πρέπει κάθε υπουργείο να διδάξει τους υπαλλήλους του που τους παρέλαβε είτε εκ των αλητών είτε εκ της υπηρεσίας ότι έχουνσιν υποχρεώσεις να υποβοηθούν το έργο των βουλευτών. Έκαστος υπουργός ορίζει τις ώρες εργασίας του, αλλά και η βουλή ορίζει τας ημέρας των υπουργών, διότι από την Βουλήν απορρέει ο υπουργός. Πώς θα ανταποκρίνεται ο βουλευτής στις υποχρεώσεις του, όταν ουδεμίαν στιγμήν παρουσιάσεως των παραπόνων του έχει; ΕΣΒ, Κ', Γ' 488-490 (26 Νοεμβρίου 1918).

³⁹⁵ Ο Σταμάτης δήλωσε ότι το διοικείν προϋποθέτει το ακροάσθαι. Οι υπάλληλοι έχουν υποχρέωση να ακροώνται, το έχουν ξεχάσει ειδικά στο υπουργείο Στρατιωτικών, στο οποίο συχνά παρουσιάσθηκε, για να καταγγείλει αδικίες στην περιφέρειά του. Παρόλα αυτά δεν αποδίδονταν το δίκαιο και διαπίστωσε ότι η υπηρεσία πληροφορούσε κακώς τον υπουργό με ψευδή γεγονότα. Υπέβαλε υπόμνημα, όμως τίποτε δεν έγινε. Η υπηρεσία όχι μόνο δεν έκανε το καθήκον της, αλλά επέβαλε το στρατιωτικό νόμο, για να ενεργούν παράνομες επιτάξεις τα όργανα υπηρεσίας. Ζήτησα να δω τον υπουργό- ακόμη μεταβαίνω. Είναι αναξιοπρεπές ένας αντιπρόσωπος του λαού να μεταβαίνει προς αναζήτησιν του κ. υπουργού να του υποδειξεί τι πρέπει να κάνει, θα πει χαρακτηριστικά. ΕΣΒ, Κ', Γ' 491 (26 Νοεμβρίου 1918).

³⁹⁶ ΕΣΒ, Κ', Γ' 492 (26 Νοεμβρίου 1918).

ουσιαστικού ελέγχου των έργων της διοίκησης «δια να μην πιέζονται» οι πολιτικοί-κατάσταση που βαθμηδόν οδήγησε τα συμβούλια των υπαλλήλων που διοικούν την Ελλάδα να περιφρονούν τους βουλευτές «ως ανικάνους να διοικήσουν».³⁹⁷

Η συζήτηση περί κυβερνητικής ευθύνης εγείρει την αντίδραση του υπουργού Γεωργίας Γεώργιου Καφαντάρη, ο οποίος τονίζει την ανάγκη να περιφρουρηθεί το κύρος του Κοινοβουλίου και όχι η επιρροή των βουλευτών. «Δημοκρατία δεν θα πει αταξία, αλλά τάξις», «δημοκρατική αντίληψις» είναι η δύναμη του κοινοβουλίου και όχι η ατομική δύναμη του βουλευτή. Και δεν είναι δυνατόν, θα τονίσει, «κάθε διοικητική παρανομία να έρχεται εις την βουλήν, ίνα μεταβληθεί αυτή εις δικαστήριον ακατανόητον». Οι δηλώσεις του προκαλούν θύελλα αντιδράσεων εκ της αντιπολίτευσης, καθώς νιώθουν ότι «αποβλέπει ίνα διδάξει την Βουλήν».³⁹⁸ Ο Πωπ εξεγείρεται, διότι επιπλήττει βουλευτές «που εξέφρασαν παράπονα εδραζόμενα επί του δικαίου δια όσα συμβαίνουν εις τους προθαλάμους των υπουργείων, παραδίδοντας μαθήματα κοινοβουλευτικής ευπρέπειας». Όμως οι βουλευτές δεν είναι ανεύθυνοι· δεν έχουν δικαίωμα μόνο να ελέγχουν χωρίς ποτέ να υποβάλλονται σε έλεγχο. Ο Καφαντάρης διακηρύσσει ότι οι υπουργοί θα έχουν «την οφειλομένην εμπιστοσύνην και προθυμίαν ν' ακούσωσιν τους αντιπροσώπους του έθνους, εάν αυτοί δεν ήθελον καταχρασθεί του δικαιώματος τούτου».³⁹⁹

Η κοινοβουλευτική παρέμβαση του Νικόλαου Στράτου, ενός εκ των ηγετών του κόμματος των Εθνικοφρόνων, στις εργασίες της Βουλής τον Δεκέμβριο του 1918, έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο για τη χρονική στιγμή που εκδηλώνεται -ο μεγάλος πόλεμος έχει πια λήξει- όσο και για τη στάση της αντιπολίτευσης στο εξής. Ο πολιτικός υποστηρίζει την ανάγκη του τερματισμού του στρατιωτικού νόμου και ζητά από την κυβέρνηση να απονεμίει χάρη σε όλους όσοι δεν υπόκεινται σε αδικίες κοινού δικαίου. Κάνει τρεις επισημάνσεις. Πρώτον ότι αναμφισβήτητα υπήρξε νόμος «πολιτικής ανάγκης», όμως η δικαιολογητική ανάγκη παρήλθε, γιατί η ψήφιση του νόμου «μόνον σκοπόν είχε την

---

³⁹⁷ ΕΣΒ, Κ', Γ' 493 (26 Νοεμβρίου 1918).

³⁹⁸ Θέτει το ζήτημα ελέγχου της διοίκησης, ώστε να είναι πιο αποτελεσματικός. Ο βουλευτής που θέλει να ελέγξει τις διοικητικές υπηρεσίες, να συλλέγει τα στοιχεία και να εγείρει το ζήτημα, όμως ο τμηματικός τρόπος «ο ψιλικατζίδικος» εις ουδέν συντελεί πλην της καταρρίψεως του κύρους του κοινοβουλίου. Πάσα συζήτηση που δεν συντελεί εις το κύρος του κοινοβουλίου, είναι ζημία του κράτους. Ως προς το ζήτημα των ακροάσεων στα υπουργεία, θα πει χαρακτηριστικά, ότι είναι «αμφοτεροβαρές» καθώς ενέχονται και οι βουλευτές, οι οποίοι κάνουν κατάχρηση επισκεπτόμενοι συνεχώς τα υπουργεία παραμελώντας τα γενικά συμφέροντα του κράτους. ΕΣΒ, Κ', Γ' 493 (26 Νοεμβρίου 1918).

³⁹⁹ ΕΣΒ, Κ', Γ' 493-497 (26 Νοεμβρίου 1918).

εξασφάλισιν της επιστρατεύσεως και την προς πόλεμον παρασκευήν». Σήμερα ο αγών ο στρατιωτικός επεραιώθη. Δεύτερον αξιώνει τη διαπαιδαγώγηση των κατώτερων οργάνων. Στην εφαρμογή του νόμου υπήρξαν καταχρήσεις από τα κατώτερα όργανα της εξουσίας, τα οποία «εθίσθησαν εις υπερβάσεις ή μάλλον εις το πνεύμα του αυθαιρέτως δρώντος, του ευκόλως υποπτεύειν, του εκτελείν ουχί μετά της προσηκούσης προσοχής και διά την πράξιν δια την οποίαν καταδιώκεται τις, αλλά και δια την κοινωνικήν θέσιν και ιεραρχίαν, την οποίαν πάντοτε αι αρχαί σέβονται εις κράτος πεπολιτισμένον». Τρίτον διαβλέπει προφητικά ότι το τέρμα των εξωτερικών ζητημάτων, τα οποία θα διευθετηθούν στο Συνέδριο της ειρήνης, θα αποτελέσει την έναρξη του αγώνα της εσωτερικής αποκατάστασης της χώρας, «του αγώνος του προπαρασκευαστικού και συντελεστικού των εκλογών της Ελλάδος». Αναγνωρίζει την ανάγκη που αισθάνεται η κυβέρνηση να παραδώσει τη χώρα «αδιατάρακτον εις την Συντακτικήν εξουσίαν». Σε αυτό το πλαίσιο διακηρύσσει ότι οι μέλλουσες εκλογές θα είναι εκλογές «προς απόδοσιν της οριστικής μορφής του πολιτεύματος και προς εκδήλωσιν της αληθούς βουλήσεως του ελληνικού λαού», επομένως πρέπει να διεξαχθούν «εν ελευθερία και εν απολύτω τάξει».⁴⁰⁰

3.2.4. Εκτιμήσεις για το σύνολο των εκκαθαρίσεων.

Το σύνολο των εκκαθαρίσεων μπορούμε με εκτιμήσεις να προσεγγίσουμε, καθώς υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις. Ο William Edgar στη μελέτη του παρουσιάζει έναν αντίστοιχο συγκριτικό πίνακα θεωρώντας τα νούμερα της *Καθημερινής* «πιθανόν τα πιο ακριβή».⁴⁰¹ Τα στοιχεία που παραθέτουμε στον πίνακα που ακολουθεί είναι από τους Ελευθέριο Βενιζέλο, Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο, Ιωάννη Μάλλωση και το *Σκριπ*. Συγκεκριμένα, ο Ζαβιτσιάνος αναφέρεται σε χιλιάδες οικογένειες που «ερρίπτοντο εις τους δρόμους», διότι «δεν εσκεπτοντο βενιζελικά» και καταθέτει τα εξής στοιχεία: 570 περίπου δικαστικοί, οι περισσότεροι εκ των οποίων δεν είχαν προσχωρήσει στο Κίνημα, 6.500 περίπου διοικητικοί υπάλληλοι. Από το στρατό απολύθηκαν 2.300 περίπου αξιωματικοί και 600 έφεδροι υποτιμήθηκαν στο βαθμό του απλού στρατιώτη, 300 από το πολεμικό Ναυτικό. Απολύθηκαν 3.000 περίπου υπαξιωματικοί και οπλίτες της

⁴⁰⁰ ΕΣΒ, Κ', Γ', 649 (7 Δεκεμβρίου 1918).

⁴⁰¹ Σύμφωνα με ένα ενδο-κυβερνητικό υπόμνημα του υφ. Στρατιωτικών Αλέξανδρου Γρίβα ο πραγματικός αριθμός χωροφυλάκων που απολύθηκαν ήταν 2.053. Μαζί με τους χωροφύλακες της Προσωρινής κυβέρνησης ο συνολικός αριθμός τους έφτασε στις 9.500. W. Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917», σ. 535.

χωροφυλακής. 430 αξιωματικοί εξορίστηκαν σε διάφορα νησιά και άλλοι 150 φυλακίστηκαν.⁴⁰² Ο Μάλλωσης υπολογίζει 1827 απολύσεις αξιωματικών του Στρατού, 300 του Ναυτικού, 19 ιεράρχες και 5.900 δημόσιοι υπάλληλοι.⁴⁰³ Ο στρατηγός Παναγιώτης Παναγάκος εκτιμά ότι αποτάχθηκαν 1.500 μόνιμοι και υποβιβάστηκαν στην τάξη του στρατιώτη πολλοί έφεδροι.⁴⁰⁴ Συνολικά την τριετία 1917-1920 περίπου 2000 αξιωματικοί αποστρατεύθηκαν, αποτάχθηκαν ή τέθηκαν σε διαθεσιμότητα ως αντίπαλοι του καθεστώτος, κατάσταση που προκαλούσε ανταρσίες και λιποταξίες, οι οποίες οδηγούσαν σε νέους διωγμούς. Και ο Ιωάννης Μεταξάς αναφέρει πως «άνω των δέκα χιλιάδων προσώπων-από αεροπαγιδών, αρχιεπισκόπων, στρατηγών, μέχρι κλητήρων, διακόνων και χωροφυλάκων- απεβλήθησαν, διότι δεν είχαν ακολουθήσει τον κ. Βενιζέλον εις την κατά του Βασιλέως εκστρατείαν του».⁴⁰⁵

Ο Βενιζέλος το 1920 στη Βουλή κατάθεσε αρκετά χαμηλότερα νούμερα: 240 απολύσεις στο υπουργείο Οικονομίας, 181 στο Δικαιοσύνης, 14 στο Εθνικής Οικονομίας, 63 στο Συγκοινωνίας, 40 στο Γεωργίας, 30 στο Εσωτερικών, 18 στο Εξωτερικών, 261 στο Παιδείας. Στο σύνολο περί τα 847 άτομα, εκ των οποίων οι 300 περίπου αναδιορίστηκαν. Τον αριθμό των 500 απολυθέντων θεωρεί «τόσον μικρόν», κάτι που πιστοποιεί ότι η κυβέρνηση άσκησε τον νόμο με φειδώ και απομάκρυνε μόνο όσους είχαν αρνηθεί να υπηρετήσουν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και όσους είχαν δράσει κατά τέτοιο τρόπο που το καθεστώς ήταν αδύνατον να δεχθεί την περαιτέρω παραμονή τους. Θα προσθέσει ότι κατάδικοι σε φυλακές για πολιτικά αδικήματα βρίσκονται 207, εκ των οποίων οι 33 για εσχάτη προδοσία, υπόδικοι 2.880 εκ των οποίων μόνο οι 184 είναι προφυλακισμένοι.⁴⁰⁶

Το *Σκριπ* δημοσιεύει λίγο πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 αναλυτικό κατάλογο όλων «των τυραννηθέντων από την βενιζελικήν φατρίαν». Συγκεκριμένα, περίπου 5000 υπάλληλοι απολύθηκαν στο διάστημα της αναστολής της μονιμότητας και

---

⁴⁰² Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις*, σ. 33. Στον κατάλογο θα πρέπει να προστεθούν απολύσεις αντιβενιζελικών υπαλλήλων που εργάζονταν στον ιδιωτικό τομέα. Οι κενές θέσεις αναπληρώνονταν από άτομα αφοσιωμένα στο κόμμα και το νέο καθεστώς, χωρίς να εξετασθούν «τα ατομικά εφόδιά» τους. Τα στοιχεία του επικαλείται ο Ιωάννης Μεταξάς. Αντωνίου, *Ιστορία της χωροφυλακής*, σ. 1076.

⁴⁰³ Ιωάννης Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη 1902-1920*, τ. Α', Νέα Εποχή, Αθήνα 1926, σ. 466.

⁴⁰⁴ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ. 71.

⁴⁰⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Ιστορία του εθνικού διχασμού και της Μικρασιατικής καταστροφής*, Εκάτη, Αθήνα 2007, σ. 341.

⁴⁰⁶ ΕΣΒ, Κ', Δ', 774-776 (23 Απριλίου 1920).

άρσης της δικαστικής ισοβιότητας. Αναλυτικότερα στο Υπουργείο Οικονομικών: 624, υπουργείο Εξωτερικών: 87, υπουργείο Εκκλησιαστικών και δημοσίας εκπαίδευσεως: 2178, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας: 107, υπουργείο Δικαιοσύνης: 411, υπουργείο Συγκοινωνιών: 19, υπουργείο Δημοσίων έργων και Υπηρεσία Τ.Τ.Τ.: 654, υπουργείο Εσωτερικών: 679, υπουργείο Γεωργίας: 156.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁷ Σκριπ, 25.10.1920.

Πίνακας εκκαθαρίσεων 1917-1920

	Σύνολο Υπαλλήλων ⁴⁰⁸	Βενιζέλος ⁴⁰⁹	Ζαβιτσιάνος ⁴¹⁰	Μάλλωσης ⁴¹¹	Edgar ⁴¹²	Καθημερινή ⁴¹³	Σκριπ ⁴¹⁴
Στρατός	4.500		2.300	1.827			
Ναυτικό			300	300			
Χωροφυλακή	4.000		3.000		2.053		
Δημόσια Διοίκηση	21.163	847	6.500	5.900		5105	5.000
Υπ. Εξωτερικών		18				87	87
Υπ. Εσωτερικών	545	30				879	679
Υπ. Οικονομικών	3.956	240				624	624
Υπ. Εθνικής Οικονομίας	364	14				107	107
Υπ. Παιδείας	11.000	261				2.178	2178
Υπ. Συγκοινωνίας	2.000	63				654	19
Υπ. Δικαιοσύνης	2.298	181	570			411	411
Υπ. Δημ. Έργων /ΤΤΤ							654
Υπ. Γεωργίας	1.000	40				165	156
Κλήρος				19			

⁴⁰⁸ ΕΣΒ, Κ', Δ', 774-776 (23 Απριλίου 1920).

⁴⁰⁹ ΕΣΒ, Κ', Δ', 774-776 (23 Απριλίου 1920).

⁴¹⁰ Ζαβιτσιάνος, *ό.π.*, σ. 33.

⁴¹¹ Μάλλωσης, *ό.π.*, σ. 466.

⁴¹² Edgar, *ό.π.*, σ. 537.

⁴¹³ Στο ίδιο, σ. 537.

⁴¹⁴ Σκριπ, 25.10.1920.

3.3. Επιστράτευση και στασιαστικά κινήματα

Δύο σημαντικά ζητήματα έπρεπε άμεσα να επιλύσει ο Βενιζέλος, όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία της χώρας τον Ιούνιο του 1917· αφενός τη συγχώνευση των «δύο στρατών», του κράτους των Αθηνών και του κράτους της Θεσσαλονίκης, αφετέρου την κήρυξη επιστράτευσης και συγκρότηση αξιόμαχου στρατού στο πλευρό των Δυνάμεων της Συνεννόησης στον πόλεμο εναντίον των Κεντρικών αυτοκρατοριών. Το πρώτο ήταν ζήτημα ακανθώδες, καθώς -όπως αναφέρει ο Θάνος Βερέμης- υπήρχε έντονη καχυποψία ανάμεσα στους «αμυνίτες» αξιωματικούς και τους «παραμεινάντες», όπως ειρωνικά αποκαλούνταν όσοι παρέμειναν στις θέσεις τους και δεν προσχώρησαν στο εθνικό κίνημα. Οι μεν ανησυχούσαν, καθώς δύσκολα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στις διοικήσεις του στρατού -όντας ιεραρχικά σε κατώτερη θέση- οι δε επειδή αντιλαμβάνονταν ότι η στρατιωτική τους αξιοποίηση δεν θα ήταν εφικτή στο νέο διαμορφούμενο πλαίσιο. Η ανάγκη επιβράβευσης των οπαδών οδήγησε την κυβέρνηση στην απόφαση να επιβάλει το «δεκάμηνο» στην ενεργό υπηρεσία των αμυνιτών. Επρόκειτο για δέκα μήνες πρόσθετης υπηρεσίας, ώστε να αποκτήσουν «πλασματική αρχαιότητα». Καταστρατηγήθηκε, επομένως, η παραδοσιακή «αρχαιότητα» στο στρατό και νεότεροι αξιωματικοί προήχθησαν αφήνοντας πίσω αρχαιότερους.⁴¹⁵ Η συγχώνευση των δύο στρατών, η εκκαθάριση των φιλοβασιλικών στοιχείων και η συνεχής εύνοια υπέρ των οικείων, φυσικά δεν συνέβαλε στην ένωση και την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Αντίθετα, άρχισε να εκκολάπτεται ένας «ιδιότυπος συνδικαλισμός» μεταξύ των αμυνιτών εναντίον των παραμεινάντων. Στις 23 Ιουνίου 1917 δημοσιεύτηκε ο πρώτος κατάλογος 126 ανώτερων αξιωματικών του στρατού που τίθονταν αυτεπάγγελα σε διαθεσιμότητα.⁴¹⁶ Από την επάνοδο του Βενιζέλου μέχρι το επόμενο καλοκαίρι του 1918 οι απολύσεις και μεταθέσεις στο στρατό είναι συνεχείς. Υπάρχει ειδική στήλη στην *Αθήναι* με τον τίτλο *Στρατιωτικά* που δημοσιεύει καθημερινά όλες τις μεταβολές.

---

⁴¹⁵ Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 63-64. Η Εθνική Άμυνα αποτελείτο από αξιωματικούς του τακτικού στρατού αλλά και πολλούς εφέδρους. Αυτό το νέο είδος αξιωματικών που προκύπτει από το κίνημα της Θεσσαλονίκης του 1916 ονομάζεται στο εξής ως Αμυνίτες. Με το τέλος της ανωμαλίας πολλοί των εφέδρων μονιμοποιούνται. Θ. Βερέμης, «Στρατός και βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Πρακτικά, Αμφιθέατρο ΕΙΕ, 3-5 Δεκεμβρίου 1986, ΕΛΙΑ, Μουσείο Μπενάκη, σ. 35.

⁴¹⁶ *Αθήναι*, 23.6.1917.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, η κυβέρνηση δεν προχώρησε στην κήρυξη άμεσης επιστράτευσης, αλλά ακολούθησε μία πιο αργή διαδικασία.⁴¹⁷ Συγκεκριμένα, καλούνταν τμηματικά στα όπλα διάφορες ηλικίες ανά περιοχές το διάστημα Ιανουαρίου-Μαΐου και συνεχίστηκε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1918.⁴¹⁸ Μ' αυτό τον τρόπο αντιμετώπιζε από τη μια το οξύτατο οικονομικό πρόβλημα της έλλειψης πιστώσεων, από την άλλη τις ενδεχόμενες αντιδράσεις της κοινής γνώμης απέναντι στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι μνήμες του αποκλεισμού της Παλαιάς Ελλάδας και η εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου μετά την επέμβαση των ξένων δυνάμεων, θα μπορούσε να προκαλέσει ζημιά στα κυβερνητικά σχέδια. Επιπροσθέτως, στενοί συνεργάτες του εξόριστου βασιλιά που τον ακολούθησαν στην Ελβετία -ο Γεώργιος Στρέιτ και ο Νικόλαος Θεοτόκης- είχαν αναπτύξει συνωμοτική δράση και μυστικές συνεννοήσεις με κυβερνήσεις ξένων κρατών, με σκοπό αφενός να διατηρηθεί το βασιλόφρον φρόνημα του λαού, αφετέρου να ματαιωθεί η σχεδιαζόμενη επιστράτευση με την υποκίνηση σε ανυποταξία, λιποταξία και στάσεις.⁴¹⁹ Ο βασιλιάς Αλέξανδρος προς το παρόν αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό το Βενιζέλο.

Σε αυτό το πλαίσιο υποβλήθηκε ο νόμος 1013/3.11.1917 «περί μεταρρυθμίσεως των αφορωσών την λιποταξίαν και ανυποταξίαν διατάξεων» θεσπίζοντας πολύ αυστηρές ποινές για τους ανυπότακτους και λιποτάκτες με ανώτατη ποινή φυλάκισης 15-20 χρόνια και την ποινή του θανάτου για τους «εκ συστάσεως» λιποταξίας ή τους αρχηγούς.⁴²⁰ Η

---

⁴¹⁷ Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 49-50.

⁴¹⁸ *Σκριπ*, 3.3.1918. Συγκεκριμένα τον Μάρτιο καλούνταν να προσέλθουν οι έφεδροι των κλάσεων 1909, 1910 καταγόμενοι από την 1^η στρατιωτική περιφέρεια, τη 2^η, τη 13^η και από τις επαρχίες Βόλου, Σκόπελου, Άνδρου, Σύρου, Τήνου, Πάρου και Νάξου. Νέο διάταγμα τον Μάρτιο καλούσε τις κλάσεις 1909-1914 που κατάγονταν από την 3^η περιφέρεια. Το Μάιο προσκλήθηκε η 4^η. Ακολούθησαν οι κλάσεις 1909-1917 εφέδρων από την 8^η και 13^η. Τον Σεπτέμβριο οι κλάσεις 1900-1902, 1906-1908. *Εμπρός*, 5.9.1918.

⁴¹⁹ Ζαβιτσιάνος, *ό.π.*, σσ. 65-68. Στην Ελβετία δρούσε και η «Ελληνική Ένωσις». Ο κλοιός γύρω από τον Κωνσταντίνο ήταν ασφυκτικός. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός*, τόμ. Β', Καρδαμίτσα, Αθήνα 1975, σ. 139.

⁴²⁰ Σύμφωνα με το νόμο οι ανυπότακτοι εν ώρα επιστράτευσης τιμωρούνται με φυλάκιση έξι μηνών έως πέντε ετών και μετά την έκτιση της ποινής οφείλουν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, εν ώρα πολέμου τιμωρούνται με φυλάκιση «εν φρουρίω» 8-20 έτη. Ο χρόνος προς παραγραφή αρχίζει μετά το 51^ο έτος της ηλικίας. Οι λιποτάκτες τιμωρούνται με φυλάκιση «εν φρουρίω» 8-15 έτη. Ο ένοχος «εκ συστάσεως» λιποταξίας (όταν περισσότεροι των 3 λιποτακτών ύστερα από συνεννόηση) τιμωρείται με θάνατο ή με ισόβια δεσμά -αν υπάρχουν ελαφρυντικά. Ο αρχηγός της εκ συστάσεως τιμωρείται πάντοτε με θάνατο, όπως και ο λιποτάκτης επί παρουσία του εχθρού. Επίσης η καταδίκη συνεπιφέρει τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων και αδυναμία ανάληψης δημόσιας υπηρεσίας για πέντε έτη. Ο διοικητής του σώματος υποχρεούται να ενημερώνει την αστυνομική αρχή περί της λιποταξίας. Αυτή εκδίδει ένταλμα συλλήψεως του λιποτάκτη και το αναφέρει στο Νομάρχη/Δήμαρχο ή Πρόεδρο της κοινότητας, όπου έγινε η λιποταξία. Αυτός οφείλει εντός 20 ημερών να γνωστοποιήσει το μέρος όπου βρίσκεται ο λιποτάκτης και ό,τι γενικά

πρόσκληση των εφέδρων τριών στρατιωτικών περιοχών στις αρχές του 1918 αποδεικνύει για το *Εμπρός* ότι η πατρίδα εισέρχεται «σοβαρώς» στον αγώνα. Καθήκον έχει να εισέλθει «εύψυχος, ενθουσιώδης και υπερήφανος» με μία απόφαση: τη νίκη. Η επιστράτευση είναι αναπόφευκτη, όλοι οι Έλληνες οφείλουν «ηνωμένοι» να ακολουθήσουν την κυβέρνηση, και να επιβάλουν τα ελληνικά δίκαια, από τη στιγμή που η Βουλγαρία εποφθαλμιά την ελληνική Μακεδονία.⁴²¹

Το ενθουσιώδες κλίμα διαταράσσει το πρώτο στασιαστικό κίνημα που εκδηλώθηκε με κύρια κέντρα τη Λαμία, Θήβα, Αταλάντη και Λειβαδιά. Στις 19 Ιανουαρίου 1918 κατά την επιστράτευση του 2^{ου} Συντάγματος Πεζικού Λαμίας, στασίασαν οπλίτες της φρουράς, οι οποίοι περιφέρονταν στις οδούς πυροβολώντας και τραγουδώντας «άσματα αντιπατριωτικά». Ο Παναγιώτης Δαγκλής, αρχιστράτηγος του ελληνικού στρατού, αναφέρθηκε στην ύπαρξη «αντιδραστικής μερίδας» του Κωνσταντίνου στο στράτευμα και την προσπάθεια να υποκινηθεί ρεύμα κατά της επιστράτευσης. Πολλοί στρατιώτες και υπαξιωματικοί στασίασαν παίρνοντας τα όπλα με την ανοχή των αξιωματικών. Λιποτάκτησαν 200-300 στρατιώτες.⁴²² Οι περισσότεροι εξ αυτών επέστρεψαν στις τάξεις τους, ένα μέρος όμως διασκορπίστηκε στις γύρω περιοχές και προκλήθηκαν αιματηρές ταραχές στην Αταλάντη, Βοιωτία, Λειβαδιά. Μία ομάδα κατευθύνθηκε προς τη Θήβα, όπου με τη συνδρομή επιστράτων κατέλαβαν το σιδηροδρομικό σταθμό, σταμάτησαν τη διερχόμενη αμαξοστοιχία, αποβίβασαν όλους τους επιβάτες και επιβίβαστηκαν με κατεύθυνση το Σχηματάρι εκδηλώνοντας τάσεις «κατάλυσης των Αρχών». Η στάση κατεστάλη από το 9^ο Σύνταγμα Κρητών, οι στασιαστές διασκορπίστηκαν, περίπου 40 συνελήφθησαν.⁴²³ Έκτακτα στρατοδικεία συστάθηκαν στη Λαμία και Θήβα και με σύντομες διαδικασίες καταδίκασαν τους πρωταίτιους των στάσεων και αντικατέστησαν τους αξιωματικούς και διοικητές.⁴²⁴ Το κίνημα δεν είχε μεγάλη σπουδαιότητα, όπως θα

γνωρίζει επί ποινή φυλάκισης μέχρι ενός έτους. Σε καιρό πολέμου μπορεί να διαταχθεί η εκτόπιση των ανιόντων/κατιόντων συγγενών σε κάποιο νησί.

⁴²¹ *Εμπρός*, 19.1.1918.

⁴²² Στρατηγός Παναγιώτης Γ. Δαγκλής, *Αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία- Το αρχείο του*, τόμ. Β', Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965. σ. 265.

⁴²³ Πρωτοβούργοι της στάσης ήταν ο λοχαγός Αθ. Κωστούλας και οι υπολοχαγοί Κούρτης και Φασουλόπουλος, οι οποίοι προσπάθησαν να διαφύγουν στα βουνά. Ο Φασουλόπουλος παρουσιάστηκε και ανακρίνεται, πολλοί λιποτάκτες παραδόθηκαν. Από τη συμπλοκή 15 περίπου τραυματίστηκαν και 5 φονεύθηκαν. Διοργανωτές της στάσης είναι και οι δικηγόροι Γκαβέας και ο συλληφθείς υπολοχαγός Χ. Στάικος. *Αστραπή*, 28.1.1918.

⁴²⁴ Δαγκλής, *ό.π.*, 266· Βερέμης, *ό.π.*, σ. 75.

δηλώσει ο Δαγκλής, αλλά, εάν δεν «εκτυπάτο ραγδαίως», θα συντελούσε στη χαλάρωση του φρονήματος και του ενθουσιασμού των πολιτών. Θεωρεί δίκαιη την τιμωρία που επιβλήθηκε, καθώς αυτή είναι η τιμωρία των προδοτών.⁴²⁵

Στις εφημερίδες δεν δημοσιεύονται τα γεγονότα, μόνο γενικές αναφορές. Ο αντιβενιζελικός τύπος θα καταδικάσει απερίφραστα και με οξύτητα τα κινήματα. Πιο συγκεκριμένα, η *Αστραπή* τα αποκαλεί προδοτικά σε μία περίοδο που όλη η προσοχή του έθνους πρέπει να στραφεί προς τον κοινό αγώνα «πειθαρχούντες εις τα κελεύσματα της κυβερνήσεως». Κανένα σκοπό δεν έχουν «τοιαύτα» κινήματα προορισμένα να σκορπίζουν μόνο «την θλίψιν». Το έθνος παρουσιάζει μία αλγεινή εικόνα, όμως «ηνωμένο» αποβλέπει με εμπιστοσύνη στην εξέλιξη του αγώνα. Θέτει όμως μία σοβαρή παράμετρο· να μην αποδοθεί μομφή κατά ολόκληρου του λαού. Το *Εμπρός* εκφράζει το αίσθημα της «αγανακτήσεως» του λαού αλλά και το ανώριμο του εγχειρήματος. Ο μικρός αριθμός των στασιαστών, η μη ανάμιξη αξιωματικών σε αυτό, η γρήγορη επαναφορά των στασιαστών στους στρατώνες και η ταχύτητα καταστολής, καταδεικνύουν την έλλειψη σοβαρότητας του κινήματος. Η χώρα έχει κυβέρνηση που χάραξε την επιβεβλημένη για τα εθνικά συμφέροντα πολιτική. Όλοι λοιπόν «μετά πατριωτικής ορμής» οφείλουν να την ακολουθήσουν. Κανείς δεν πρέπει να έχει διαφορετική γνώμη και να προβαίνει σε έκνομες πράξεις τη στιγμή που το έθνος είναι εμπόλεμο. Συνιστά πειθαρχία, εσωτερική ομόνοια και εθνική ενότητα, για να αντιμετωπισθούν οι εξωτερικοί κίνδυνοι που απειλούν την εθνική υπόσταση.⁴²⁶ Και το *Σκριπ* πιστεύει ότι θα αποδειχθεί πως οι υποκινητές της στάσης δεν ήταν έλληνες στρατιώτες αλλά όργανα ξένων στοιχείων που επιδιώκουν «πάν άλλο ή πατριωτικούς σκοπούς». Η απόπειρα προς εμφύλιες ρήξεις και διαιρέσεις δεν εξυπηρετούν τους ιερούς σκοπούς του έθνους και συνηγορεί υπέρ των αυστηρών μέτρων της κυβέρνησης.

Με αφορμή τα γεγονότα της Λαμίας ο Βενιζέλος θα δηλώσει ότι η χώρα βρίσκεται ενώπιον «παρεσκεασμένης» αντίδρασης κατά της επιστράτευσης και επιβάλλεται η λήψη έκτακτων μέτρων «προς ματαίωσιν» και εν ανάγκη «κατάπνιξιν» παρόμοιας αντίδρασης

---

⁴²⁵ *Αθήναι*, 27.1.1918. Παναγιώτης Δαγκλής, αξιωματικός. Υπηρέτησε στους βαλκανικούς πολέμους, βουλευτής Ιωαννίνων το 1915. Το 1916 σχημάτισε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Παύλο Κουντουριώτη την προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη. Αρχιστράτηγος του ελληνικού στρατού το 1920. Μετά την εκλογική ήττα του Νοεμβρίου 1920 θα αναλάβει την ηγεσία των Φιλελευθέρων.

⁴²⁶ *Εμπρός*, 22.1.1918.

στο μέλλον. Ο πρωθυπουργός πιστεύει ότι το κίνημα των Θηβών αποτελεί τμήμα «μεγάλης οργανώσεως προς κατάλυσιν του καθεστώτος». Η στρατιωτική δικαιοσύνη θα αναζητήσει με αυστηρότητα τους «υλικώς» υπεύθυνους, όμως υπάρχουν και ηθικοί υπεύθυνοι. Μέρος του παλαιού πολιτικού κόσμου της Ελλάδας έχει «αμβλυμένο» το εθνικό αίσθημα, ώστε -παρότι η χώρα βρίσκεται σε πόλεμο με τη Βουλγαρία- να εύχεται να εξέλθει νικήτρια η Βουλγαρία και ηττημένη η Ελλάς. Προτίθεται δε να αναλάβει όλα τα αναγκαία μέτρα εναντίον «του μέρους τούτου του παλαιού πολιτικού κόσμου» που συμμαχεί με τους εξωτερικούς εχθρούς. Σε αυτή την κατεύθυνση επιβάλλεται ως άμεσο μέτρο ο εκτοπισμός των πολιτικών προσώπων. Γι' αυτό η κυβέρνηση ζήτησε τη λήξη των εργασιών της Βουλής, ώστε να μην χαθεί ο χρόνος των λίγων ημερών που απαιτείται για την έκδοση της άδειας, προτού γίνουν οι εκτοπίσεις. Η κυβέρνηση διατείνεται ότι δεν υπεκφεύγει τον κυβερνητικό έλεγχο, άλλωστε θα κληθεί σε νέα Σύνοδο η βουλή με β.δ. το αργότερο σε 15 μέρες. Τα γεγονότα της Λαμίας επιβάλλουν «ριζική μεταβολή» στη στάση της κυβέρνησης απέναντι στους αντιπάλους της. Θα σεβασθεί κάθε αντιπολίτευση στρεφόμενη κατά της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, εφόσον «επικριθώσι τα μέτρα και αι ενέργειαι αυτής, ως μη άγουσαι τυχόν τις τον επιδιωκόμενον σκοπόν» που είναι να εξέλθει η χώρα νικήτρια από τον πόλεμο και εφόσον υποστηριχθεί ότι άλλη κυβέρνηση μπορεί «τελεσφορότερον» να διεξαγάγει τον αγώνα. Αν όμως βρεθεί ενώπιον εσωτερικών αντιδράσεων που στοχεύουν αφενός να καταστεί η Ελλάδα ανίκανη να νικήσει αφετέρου να διευκολυνθεί η νίκη των κληρονομικών της εχθρών, «επί τη τερατώδει ελπίδι» ότι τέτοια καταστροφή θα οδηγήσει στην παλινόρθωση του εκπτώτου βασιλιά, η κυβέρνηση διακηρύσσει -εφόσον απολαμβάνει της εμπιστοσύνης- ότι είναι αποφασισμένη να «κατασυντρίψει πάσαν τοιαύτην αντίδρασιν».⁴²⁷

Η *Αθήναι* δημοσιεύει στην πρώτη σελίδα άρθρο του ανεξάρτητου βουλευτή, Γεώργιου Πωπ, με αφορμή τα νέα κυβερνητικά μέτρα. Ο Πωπ αντιδρά στην «κυβερνητικήν πρόκλησιν» και δηλώνει ότι η αντιπολίτευση έχει επανειλημμένα διατυπώσει ως «απαράβατον αρχήν» την επιτέλεση του καθήκοντος προς την πατρίδα. Θεωρεί απίθανο πολιτικοί άνδρες να υποστηρίζουν γνώμες προς ωφέλεια των πολιτικών αντιπάλων, όμως από αυτό το σημείο μέχρι την κομματική σύμπραξη υπάρχει μεγάλη απόσταση. Φρονεί «το αδύνατον της υπάρξεως εξωτερικής πολιτικής διαφόρου της

---

⁴²⁷ *Αθήναι*, 23.1.1918· Βερέμης, *ό.π.*, σ. 66.

επιβεβλημένης εκ του καθήκοντος και συμφέροντος του έθνους». Κανένας δεν θα μπορούσε να σκεφτεί «περί επικρίσεως» της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης, όταν το κράτος βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Η αντιπολίτευση παρείχε στην κυβέρνηση ψήφο εμπιστοσύνης, καθώς είναι ο μόνος ενδεδειγμένος να αναλάβει τον αγώνα. Απομένει λοιπόν στον πρωθυπουργό «όπως δεχθεί» τον έλεγχο, διότι μετέρχεται γενικότητα «αποκλείουσιν την συζήτησιν», ευσχήμως περιορίζοντας το σκοπό στην προσπάθεια η Ελλάδα «να εξέλθει νικήτρια εκ του πολέμου». Όλοι επιθυμούν τη νίκη, το θέμα όμως βρίσκεται «εν τη ερεύνη του τρόπου καθ' ον ταχύτερα θα επιτευχθεί η νίκη». Είναι εξαιρετικά δύσκολο να κριθεί ποιο μέτρο είναι προς το συμφέρον της χώρας και ποιο «συζητούμενο δημοσία καθίσταται αντίθετο» στις κυβερνητικές ενέργειες. Ο Βενιζέλος «δεν θέλει» τη γνώμη της αντιπολίτευσης, προτιμά τη δημοσία συζήτηση. Ας θέσει τα όρια αυτής ή να εφαρμόσει την προληπτική λογοκρισία σχετικά με το ποιες συζητήσεις δύναται να δράσουν «επωφελώς» και ποία να χρησιμεύσουν ως επιχείρημα «αντιθέτου του κοινού σκοπού». ⁴²⁸

Με απόφαση του Στρατοδικείου Λαμίας καταδικάστηκαν «εις θάνατον διά τυφεκισμού» οι λοχίες Αρχανιώτης και Γιαννόπουλος ως πρωταίτιοι της στάσης μαζί με τους Στυλιανού, Κορμπά, Μέγα, Μπαϊρακτάρη, Δαραμάρα. Για τη στάση της Θήβας οι Φασουλόπουλος, Στάικος, Σμυρναίος, Κούνδουρος και Ματζίνος. ⁴²⁹ Όλοι οι ιδιώτες και επίστρατοι που πήραν μέρος συνελήφθησαν και ανακρίνονται. ⁴³⁰ Ο στρατιωτικός διοικητής Βοιωτίας συνταγματάρχης Ζαφειρίου εξέδωσε διαταγή εντός 48 ωρών να προσέλθουν οι λιποτάκτες. Μετά άρχισε να εφαρμόζεται στην πόλη ο «περί ληστείας» νόμος εναντίον των οικογενειών και των περιουσιών των στασιαστών που δεν θα προσέρχονταν. Ακολούθησε η επικήρυξη των στασιαστών της Θήβας και Λαμίας «επί εσχάτη προδοσία και στάσει μετά βαιοπραγιών». Η *Αστραπή* σχολιάζει τις συνεχείς θανατικές εκτελέσεις ότι είναι τιμωρία επιβεβλημένη από τους στρατιωτικούς νόμους, όμως πρέπει μετά να λησμονηθεί η παρένθεση του οικτρού κινήματος, γιατί οι Έλληνες πάντοτε υπήρξαν παράδειγμα αρετής και πειθαρχίας.

---

⁴²⁸ 56 ένοπλοι στασιαστές στρατιώτες συνελήφθησαν στο χωριό Δρίτσα, *Αθήναι*, 24.1.1918.

⁴²⁹ *Εμπρός*, 26.1.1918.

⁴³⁰ *Σκριπ*, 16.2.1918 Από τα 47 άτομα, 22 καταδικάστηκαν σε θάνατο, 8 σε ισόβια δεσμά, 7 ποινές άνω των 10 ετών, 4 κάτω 2 ετών, 6 αθώοι.

Τα στασιαστικά κινήματα προκάλεσαν την αποδοκιμασία της κοινής γνώμης. Διοργανώθηκαν συλλαλητήρια σε πολλές ελληνικές πόλεις και υποβλήθηκαν στην κυβέρνηση ψηφίσματα αποδοκιμασίας και καταδίκης των εν λόγω κινήματων.⁴³¹ Το επόμενο διάστημα η κυβέρνηση θα προχωρήσει σε αθρόες συλλήψεις και απελάσεις πολιτικών προσώπων που ενέχονταν στην υποκίνηση στασιαστικών κινήματων προς αποσόβηση παρόμοιων ενεργειών στο μέλλον.⁴³² Συνελήφθησαν αμέσως οι Θεόδωρος Υψηλάντης πρώην σταυλάρχης του βασιλιά, Σπυρίδων Λάμπρου, Ευγένιος Ζαλοκώστας πρώην υπεξ, Γεώργιος Μπαλτατζής, Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, Σπύρος Στάικος και Παναγής Τσαλδάρης πρώην υπουργοί, Ιωάννης Ράλλης, Γεώργιος Αναστασόπουλος, Δημήτριος Καλλιμασιώτης, Άγγελος Καννελόπουλος, Χρίστος Μητσόπουλος πρώην βουλευτές και ο αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος.⁴³³ Ακολούθησε η σύλληψη και απέλαση 63 ατόμων μεταξύ των οποίων πρώην βουλευτές, υπουργοί, νομάρχες, απότακτοι αξιωματικοί, δικαστές, επίστρατοι, δημόσιοι υπάλληλοι και απλοί πολίτες και ακόμη 53 ως ενεχόμενοι «εις τας κατά του καθεστώτος ενεργείας».⁴³⁴ Όμως οι εκτεταμένες εκκαθαρίσεις -ιδιαίτερα στο στρατό- ήγειραν τις αντιδράσεις ακόμη και μετριοπαθών στελεχών των Φιλελευθέρων, όπως του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή, ο οποίος μετά τις στάσεις της Λαμίας και Θήβας δήλωνε ότι άλλο «κομματικές προγραφές» και άλλο «πάταξη κομματικής ανταρσίας».

Οι στάσεις και λιποταξίες θα συνεχιστούν καθόλη την Άνοιξη του 1918. Τον Φεβρουάριο δύο αξιωματικοί από τους αιχμαλώτους στο Γκαίρλιτς που έφτασαν με υποβρύχια από τη Γερμανία στην Πελοπόννησο -οι Ιωάννης Χατζόπουλος και Ιωάννης Καλαμαράς- συνελήφθησαν να ενεργούν κατασκοπεία κατ' εντολή του έκπτωτου βασιλιά εναντίον του καθεστώτος. Παραπέμφθηκαν σε δίκη, καταδικάστηκαν σε θάνατο και

---

⁴³¹ Μεγάλο συλλαλητήριο διοργανώθηκε στην Αθήνα. Μίλησε ο Ρέπουλης εξ ονόματος του Βενιζέλου που ασθενοούσε. Την ευαίσθητη κατάσταση η χώρα να ετοιμάζεται για συμμετοχή στον πόλεμο και στρατιωτικά σώματα να στασιάζουν θα προσπαθήσει να κατευνάσει η δημόσια έκκληση των στρατηγών Γ. Καλλάρη και Δημ. Ματθαίου. Αποκαλούν εχθρούς της πατρίδας όσους διαταράσσουν την επιστράτευση και απεργάζονται αντεθνικά σχέδια. *Αθήναι*, 29.1.1918.

⁴³² *Αθήναι*, 30.1.1918.

⁴³³ Ο Σκουλούδης λόγω της ηλικίας του παραμένει κρατούμενος στην οικία του. *Εμπρός*, 23.1.1918.

⁴³⁴ Περικλής Αργυρόπουλος, Αναστάσιος Τσέλος, Ιωάννης Δαμιανός πρώην υπουργοί, Χαρ. Πολογεώργης και Γ. Πολογεώργης., Ι. Αναγνωστάκης πολιτευόμενοι, Λέων Λιονάκης, Ρήγας Πάντος, Γεώργιος Μπούσιος, Τάκης Πουρής πρώην βουλευτές, Α. Μομφεράτος, Κ. Πολυγένης, Κ. Λούρος καθ/τές Παν/μίου κ.ά. *Αστραπή*, 30.1.1918.

εκτελέσθηκαν.⁴³⁵ Στασιαστικά κινήματα θα εκδηλωθούν τον Απρίλιο στο 7^ο Σύνταγμα πεζικού στην Κοζάνη και τον Ιούνιο του 1918 στο 12^ο Σύνταγμα κατευθυνόμενο προς το μέτωπο.⁴³⁶ Ενώ άλλες πληροφορίες αναφέρουν ότι περίπου 800 ένοπλοι άνδρες εγκατέλειψαν τις στάξεις τους.⁴³⁷ Το Στρατοδικείο Κοζάνης θα καταδικάσει εις θάνατον τους 7 εκ των 9 πρωταιτών της στάσης με την εκτέλεση να γίνεται «πασών των ημετέρων και συμμαχικών αρχών» και πυκνού πλήθους λαού.⁴³⁸

Η *Αθήναι* εγκαλεί την κυβέρνηση να τιμωρηθούν παραδειγματικά όσα άτομα παρεμποδίζουν τον εθνικό αγώνα, διότι η εφαρμογή των κυβερνητικών μέτρων δεν έχει οδηγήσει στην επιδίωξη της νίκης. Αποδίδει την ευθύνη για την ανώμαλη κατάσταση του εσωτερικού βίου της χώρας αποκλειστικά στις κυβερνητικές πράξεις και παραλείψεις και όχι σε έργο της αντίδρασης. Θεωρεί ότι η εννιάμηνη καθυστέρηση της επιστράτευσης δεν συνέβαλε ούτε στην ενότητα της χώρας ούτε στην οριστική εκκαθάριση οποιουδήποτε προσκόμματος.⁴³⁹ Η εφημερίδα διαβλέπει στις αρχές του 1918 ένα συνεχιζόμενο διχασμό παρά τις εξαγγελίες της κυβέρνησης και τις προσπάθειες η χώρα να συμμετάσχει ενωμένη στον πόλεμο· ένας διχασμός που θα κορυφωθεί το επόμενο διάστημα μέχρι τις εκλογές του 1920. Τονίζει ότι πρέπει να κατανοηθεί από όλους τι σημαίνει να είναι η Ελλάδα «ουδετέρα» και το να είναι «εμπόλεμον». Ένας πολίτης μπορούσε να συζητά ελεύθερα σχετικά με την είσοδο ή όχι στον πόλεμο, όταν όμως η χώρα κηρύσσεται εμπόλεμη, κάθε ενέργεια που παρεμβάλλει προσκόμματα αποτελεί πράξη ηθικής και νομικής καταδίκης. Από την άλλη δεν πρέπει να κρίνεται από την κυβέρνηση η «αντίρρησης» ως «αντίδρασις», διότι αυτή η σύγχυση οδηγεί την «αδιαπαιδαγώγητη» δημόσια γνώμη στην αντίδραση· η αντίδραση είναι «έγκλημα», η αντίρρηση είναι «δικαίωμα». Κατηγορεί την κυβέρνηση ότι δεν έχει διαμορφώσει τη δημόσια γνώμη, γι' αυτό ο λαός αντιδρά. Πρέπει να εκλείψει η καχυποψία ότι ο «φιλουδέτερος» είναι αντιδραστικός και «ο αντιλέγων» επί των

---

⁴³⁵ Αναλυτικά στο ΕΣΒ, Κ', Γ'69-71 (12 Μαρτίου 1918).

⁴³⁶ *Αθήναι*, 16.6.1918. Επίσης αναφορικά με τα κινήματα της Θήβας και Λαμίας. Είχε δοθεί εντολή στα Α και Β Σώματα στρατού να αυτομολήσουν στους Βούλγαρους, ώστε μαζί με το Δ Σώμα (Γκαίρλιτς) «να επιτεθούν βραδύτερον κατά των εν Μακεδονία συμμάχων τη συμπράξει του βουλγαρικού στρατού». Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός*, σ. 200· Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σσ. 326-332.

⁴³⁷ Αντωνίου, *Ιστορία της χωροφυλακής*, σ. 1086.

⁴³⁸ 8 αξιωματικοί, 6-8 υπαξιωματικοί και 25 στρατιώτες. Μετά τα γεγονότα αυτά η κυβέρνηση υπέβαλε Ν.Δ. σύμφωνα με το οποίο επιτρεπόταν ανώτεροι αξιωματικοί να δικάζονται από μέλη του στρατοδικείου κατώτερων βαθμών. *Αθήναι*, 17.6.1918.

⁴³⁹ *Αθήναι*, 11.2.1918.

εσωτερικών πραγμάτων είναι ο αντιδρών κατά του κύριου έργου, για να επέλθει η διαπαιδαγώγηση της κοινής γνώμης.⁴⁴⁰

Κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης και όσο ο ελληνικός στρατός πολεμούσε στο πλευρό της Αντάντ, ισχυρή αντεθνική προπαγάνδα υποκινούσε στάσεις, έτσι οι λιποταξίες ήταν αθρόες πολύ πριν οι στρατιώτες φτάσουν στο μέτωπο.⁴⁴¹ Οι στάσεις αποκάλυπταν συνωμοσίες και αυτό δημιουργούσε ένα φαύλο κύκλο νέων διώξεων και ακόμη πιο αυστηρών μέτρων από την κυβέρνηση, για να απομακρυνθούν από το στράτευμα τα «μη σταθερά στοιχεία». Καθημερινά διενεργούνταν ανακρίσεις αναφορικά με τη δράση εφέδρων αξιωματικών και την ανάμιξή τους σε επιστρατικές παραβάσεις και κατάλογος με ονόματα 60 εφέδρων υποβλήθηκε στο Φρουραρχείο της Αθήνας.⁴⁴² Στοιχεία της Αστυνομικής Δ/σης Χωροφυλακής Μακεδονίας πιστοποιούν ότι τον Ιούλιο του 1918 συνελήφθησαν 877 λιποτάκτες και 1322 ανυπότακτοι.⁴⁴³ Για την κυβέρνηση ενέχονταν εξωελλαδικά κέντρα στις στάσεις και ανυποταξίες, γι' αυτό εξέταζε αφενός να ζητήσει την έκδοση του Βίκτωρα Δούσμανη και Ιωάννη Μεταξά καθώς και μερικών άλλων και την παραπομπή τους σε έκτακτο στρατοδικείο, αφετέρου να προβεί σε έντονα διαβήματα «προς ματαίωσιν των εν Ελβετία αντεθνικών ενεργειών του εκπτώτου». Σε κάθε περίπτωση κρίνει αναγκαία τη λήψη μέτρων, για να εξουδετερώσει πρόσωπα που επιμένουν σε αντιπατριωτική στάση.⁴⁴⁴

Η επιστράτευση θα ολοκληρωθεί γύρω στα μέσα Μαΐου 1918 (οκτώ ηλικίες προσκλήθηκαν συνολικά στα όπλα) και ο ελληνικός στρατός μετά την εντυπωσιακή νίκη στη μάχη του Σκρα (29-30 Μαΐου 1918) θα συμβάλλει αποφασιστικά στις νίκες των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, με αποτέλεσμα τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας το Σεπτέμβριο του 1918.⁴⁴⁵

Στο μεταξύ οι λιποταξίες συνεχίζονται και ο Τύπος σχολιάζει την «εθνικήν οδύνην» που προξενούν στο στράτευμα τη στιγμή που η πατρίδα διεξάγει «δεινόν» αγώνα

---

⁴⁴⁰ *Αθήναι*, 15.2.1918.

⁴⁴¹ Δημήτριος Βακάς, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ζωή και το έργο του. Ιστορία του Βενιζέλου*, τόμ. Α', "Ανεξάρτητος" μεγάλη πρωινή εφημερίς, Αθήνα 1936, σ. 173. Για το ίδιο θέμα Βλ. Ζαβιτσιάνος, *ό.π.*, σ. 47-Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου ως το τέλος του πολέμου», σ. 50.

⁴⁴² *Αθήναι*, 16.6.1918.

⁴⁴³ Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 1086.

⁴⁴⁴ *Αθήναι*, 13.6.1918.

⁴⁴⁵ Έλλη Λεμονίδου, *Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος- Η ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 178.

κατά των προαιώνιων εχθρών. Η *Αστραπή* αποκαλεί «κακούργημα» τέτοιες πράξεις και ολόκληρη η χώρα αποδοκιμάζει τους «αρνησιπατρίδας λιποτάκτας» του καθήκοντος.⁴⁴⁶ Στάσεις εκδηλώνονταν όσο διαρκούσε η εμπόλεμη κατάσταση και τον Ιούλιο του 1919 εξερράγη η στάση Λυμπρίτη, όταν ο στρατός καταλάμβανε την Ανατολική Θράκη. Μία άλλη συνωμοσία που εξυφαινόταν το Φθινόπωρο του 1919 κατεστάλη· επρόκειτο για ένα κίνημα που οργανώθηκε από απότακτους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, με στόχο να δολοφονηθεί ο Πρόεδρος της κυβέρνησης και να προκληθεί κύμα τρομοκρατίας στην πρωτεύουσα. Η *Αθήναι* θα το καταδικάσει: «Ποιός παράφρων θα μπορούσε να μετέχει εις ανατρεπτικήν προσπάθειαν;». Συνελήφθησαν 134 πρόσωπα τα οποία απελάθησαν εκτός από 22 που προφυλακίστηκαν.⁴⁴⁷ Η επίσημη έκθεση κατέδειξε ότι οι κατηγορούμενοι απέβλεπαν στην «κατάλυσιν» της σημερινής απολυταρχικής κατάστασης και στην απόδοση «των καταλυθεισών λαϊκών ελευθεριών».⁴⁴⁸ Διαφαίνεται ότι από τη μια η συνεχής συνωμοτική δράση του εξόριστου βασιλιά στην Ελβετία και από την άλλη η αδυναμία του Βενιζέλου να αντιμετωπίσει τις αυθαιρεσίες αρκετών αξιωματούχων, δεν επέτρεψαν την υιοθέτηση διαλλακτικής στάσης απέναντι στους αντιφρονούντες στο στράτευμα. Έτσι οι νωπές μνήμες του διχασμού όξυναν το κλίμα σε μία περίοδο που ο ελληνικός στρατός πολεμούσε στο πλευρό των συμμαχικών Δυνάμεων.⁴⁴⁹ Άλλωστε όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ντριώ, «δεν ήτο ιδικός τους πόλεμος, ήτο πόλεμος του κ. Βενιζέλου».⁴⁵⁰

3.3.1. Η αντίδραση του Ίωνα Δραγούμη και Δημήτριου Γούναρη.

Οι συνεχείς ανταρσίες και λιποταξίες δημιουργούσαν μία εκρηκτική κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας. Η κυβέρνηση κλιμάκωνε τα μέτρα και επιδίδοταν σε σκληρή καταδίωξη των ανυπότακτων, με στόχο να μην διαφύγει κανείς. Οι επικηρύξεις συνεχείς, οι συλλήψεις αθρόες.⁴⁵¹ Η κατάσταση εγείρει την αντίδραση δύο εξόριστων πολιτικών της

---

⁴⁴⁶ *Αστραπή*, 12.6.1918.

⁴⁴⁷ *Αθήναι*, 12.11.1919.

⁴⁴⁸ *Αθήναι*, 28.12.1919.

⁴⁴⁹ Θάνος Βερέμης, «Ο Βενιζέλος και οι αξιωματικοί 1909-1924» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Θ. Βερέμης -Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Φιλippότης, Αθήνα 1980, σ. 568.

⁴⁵⁰ Εδουάρδος Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος (θρόνος και ιστορία)*, Πρωΐα, Αθήνα 1930, σ. 184.

⁴⁵¹ Μέχρι χθες 1000 συλλήψεις. *Αθήναι*, 7.7.1919. Επικηρύχθηκαν επίσης οι πολιτικοί εγκληματίες Λιβιεράτος, Χατζίσκος, Λέων, Γεωργαντής με αμοιβή για την υπόδειξη του τόπου, όπου κρύβονταν. Δινόνταν

αντιπολίτευσης· του Ίωνα Δραγούμη και του Δημήτριου Γούναρη. Ο πρώτος έγραψε επιστολή που δημοσιεύτηκε σε βρετανική εφημερίδα διαμαρτυρόμενος κατά του παρατεινόμενου περιορισμού των ελλήνων πολιτικών και ο δεύτερος υπέβαλε υπόμνημα, το Νοέμβριο του 1918, στον πρωθυπουργό της Γαλλίας, Ζορζ Κλεμανσώ με αφορμή τις αθρόες εκτοπίσεις των ελλήνων πολιτών.⁴⁵² Ο Γούναρης αναφέρεται στις τυραννικές μεθόδους του Βενιζέλου ο οποίος μεταχειρίστηκε «το παν» και «προ ουδεμιάς αυστηρότητας», για να επιβληθεί στη χώρα. Οι φυλακές και τα νησιά γέμισαν με χιλιάδες πολίτες, γιατί τυγχάνουσι «ύποπτοι πολιτικών πεποιθήσεων». Αναφέρθηκε στο νόμο που ψήφισε η κυβέρνηση με τον οποίο επιβαλλόταν η ποινή του θανάτου σε όσους εφέδρους δεν προσέρχονταν στα σώματα, όπως και στα νέα μέτρα «κάθαρσης» του αστικού πληθυσμού, καθώς όλοι οι ύποπτοι Έλληνες και ξένοι, χωρίς καμία διαδικασία ομαδικά συλλαμβάνονταν και εξορίζονταν. Αναφέρθηκε στις αθρόες εκτοπίσεις χωρίς καμία διαδικασία κατά παντός αθώου πληθυσμού και απευθύνει την ερώτηση στον Κλεμανσώ: «Πώς εσείς αρχηγός ενός έθνους πολιτισμένου παράσχετε την συνδρομήν σας εις την εκτέλεσιν ενός τέτοιου μέτρου;». Ο εξόριστος πολιτικός διαπιστώνει ότι η νόσος εντοπίζεται στην κυβέρνηση και όχι «εν τω λαώ». Η κυβέρνηση «νοσεί θανασίμως» από τη στιγμή που βρέθηκε σε ευρεία αντίθεση με την πολιτική συνείδηση της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού και «η ίασις δεν είναι δυνατή διά μέσων κατευθυνόμενων κατά της πλειοψηφίας ταύτης». Αυτό οδηγεί σε περαιτέρω όξυνση της διάστασης μεταξύ λαού και κυβέρνησης. Καταγγέλει όχι μόνο την κατάχρηση εξουσίας των συνεργατών του Βενιζέλου αλλά και την αδυναμία του ιδίου να την περιστείλει, διότι περιβάλλει με εμπιστοσύνη πρόσωπα «διά τοιαύτης κοινότητος συμφερόντων».

Η κυβέρνηση στο μεταξύ μεθόδευε την επιστροφή των 26 εξοριστών από την Κορσική στη Σκόπελο υποβάλλοντας σχετικό αίτημα στις κυβερνήσεις Αγγλίας και Γαλλίας. Επρόκειτο για τους: Δημήτριο Γούναρη, Βίκτωρα Δούσμανη και Ιωάννη Μεταξά -πρώην αρχηγούς του στρατιωτικού επιτελείου, καθώς υπάρχουν εκκρεμείς κατηγορίες. Μαζί με αυτούς θα μεταφέρονταν οι Πέτρος Γιάνναρος, Δ/ντής της *Εσπερινής* και Ιωάννης Σαγιάς, πρώην Πρόεδρος του συνδέσμου των επιστράτων.⁴⁵³ Επίσης ζητήθηκε και η

επίσης αμοιβή όχι μόνο για τον τόπο απόκρυψης αλλά και για τη σύλληψη των ληστών-φυγόντων Λ. Γεωργίτσα ή Μπουκουβάλα, Ν. Κιάμου και Γ. Βελώνη. *Αστραπή*, 15.2.1919.

⁴⁵² Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Γούναρη*, σσ. 450-454.

⁴⁵³ *Εμπρός*, 28.9.1918.

μεταφορά του Ιωάννη Πεσμαζόγλου και Αντωνίου Δούφα, για να δικασθούν. Αρκετοί από τους εξοριστούς, όπως και ο Γούναρης, κοινοποίησαν διάβημα με το οποίο ήλπιζαν είτε στη μη παράδοσή τους στην ελληνική κυβέρνηση είτε στο δικαίωμα να επιλέξουν αυτοί τον τόπο διαμονής (εφόσον είχε λήξει ο πόλεμος), καθώς με αυτό τον τρόπο καταστρατηγείτο το δικαίωμα του ασύλου και παραδίδονταν στις διαθέσεις του Βενιζέλου «μεταφερόμενοι ως αιχμάλωτοι». Ο Κλεμανσώ όμως σε συνεννόηση με το Ζοννάρι συγκατατέθηκε στη μεταφορά τους, καθώς δεν είχε συμμαχική υποχρέωση επί των εξοριστών.⁴⁵⁴

3.3.2. Εκκαθαρίσεις στη Χωροφυλακή και το Στρατό.

Με το Ν.Δ. «περί συστάσεως στρατιωτικού συμβουλίου διά τον έλεγχον των ανθυπασπιστών και οπλιτών Χωροφυλακής» επιτροπή χωροφυλάκων αξιολογούσε κάθε χωροφύλακα και αποφάσιζε την παραμονή ή αποπομπή του από το σώμα.⁴⁵⁵ Έτσι σχεδόν το μισό σώμα απομακρύνθηκε και αντικαταστάθηκε από νέα δύναμη χωρίς την απαιτούμενη εκπαίδευση. Τον Μάρτιο του 1918 η κυβέρνηση αποφασίζει να προχωρήσει στο χωρισμό των καθηκόντων της χωροφυλακής και ο υπουργός Εσωτερικών Κωνσταντίνος Ρακτιβάν εισηγείται το νόμο 1370/3.5.1918 «περί οργανισμού του σώματος της χωροφυλακής» διαχωρίζοντας τη διοίκηση της χωροφυλακής από «των οργάνων ασκούντων τα έργα ταύτης». Η δημιουργία «ειδικών αστυνομικών στοιχείων» κρίνεται απαραίτητη, καθώς «δεν έχομεν εν τη χωροφυλακή». Υπάρχει επίσης η σκέψη σύστασης αυτοτελούς αστυνομίας στις πόλεις, με τη χωροφυλακή να ασκεί αστυνομικό έργο στην περιφέρεια.⁴⁵⁶ Το νομοσχέδιο λαμβάνει πρόνοια περί «μορφώσεως» των χωροφυλάκων, γιατί το προσωπικό της χωροφυλακής είναι «πολύ διάφορον του υπάρχοντος δυστυχώς ιδία εις τα κατώτερα στρώματα». Η κυβέρνηση διαβλέπει την ανάγκη ύπαρξης κατάλληλου και σωστά εκπαιδευμένου προσωπικού στα σώματα ασφαλείας, όμως έχει την ευθύνη της αποδυνάμωσης και υποστελέχωσης αυτών μετά την ομαδική αποστράτευση των περισσότερων αξιωματικών και οπλιτών του παλαιού σώματος της χωροφυλακής και

---

⁴⁵⁴ Άριστος Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Πυρσός, Αθήνα 1946, σσ. 261-268.

⁴⁵⁵ ΦΕΚ 279/1.12.1917.

⁴⁵⁶ ΕΣΒ, Κ', Γ', 59-60 (10 Μαρτίου 1918).

την αντικατάσταση από «τους εκ των περιστάσεων αναδειχθέντων».⁴⁵⁷ Ο Τύπος αντιδρά θετικά στη σύσταση σώματος αστυνομίας των πόλεων με διαφορετικά καθήκοντα από τη χωροφυλακή και στη μετάκληση ειδικών εκπαιδευτών από την Αγγλία.⁴⁵⁸ Το σώμα της χωροφυλακής -ιδιαίτερα τα ανώτερα στελέχη- αποδείχθηκε «οπισθοδρομικόν» και «ακατάλληλον» στην άσκηση των καθηκόντων στις πόλεις, των οποίων οι κάτοικοι «εκπολιτισθέντες» δεν ανέχονται τα παρωχημένα συστήματα διοίκησης. Η χωροφυλακή απέτυχε κατά «οικτρών τρόπον» και συμπεριφέρεται «τραχέως» προς τους πολίτες.⁴⁵⁹ Υπάρχει ανάγκη επαγγελματικής κατάρτισης των αξιωματικών «προς ειδικήν μόρφωσιν».⁴⁶⁰

Το ζήτημα των απελαθέντων στρατιωτικών και πολιτικών εγείρει ο βουλευτής Ευβοίας, Δημήτριος Χρυσοστάλης με επερώτηση που υποβάλλει στη Βουλή, τον Δεκέμβριο του 1918. Πρεσβεύει ότι η πολιτική των Φιλελευθέρων έχει θριαμβεύσει και είναι καιρός «ίνα συγχωρεθώσιν» όσοι αντέδρασαν στο έργο τους. Αναγνωρίζει την ανάγκη που επέβαλε τη λήψη του μέτρου, θεωρεί όμως ότι μπορούν να επιστρέψουν από την εξορία «χωρίς ουδείς πλέον κίνδυνος να υπάρχει εξ αυτών». Ζητά από την κυβέρνηση να δείξει επιείκεια «στα άθλια αυτά θύματα του κωνσταντινικού καθεστώτος, τα οποία παρεσύρθησαν από μίαν βασιλικήν πορφύραν» καθώς «ίδιον των μεγαλουργών ψυχών είναι η συγγνώμη και η γενναιοφροσύνη». Συνιστά στην κυβέρνηση να διακηρύξει ότι «αφίενται αι αμαρτίαι των απελαθέντων», να χορηγηθεί αμνηστία σε όλους τους πολιτικούς κατάδικους και να αρθεί ο νόμος περί απελάσεως.⁴⁶¹ Και ο Γεώργιος Καρπετόπουλος συνηγορεί, καθώς εκλείπουν πια οι λόγοι που επέβαλαν το μέτρο και «η λησμοσύνη του παρελθόντος θα είναι το μεγαλύτερον έρεισμα» της ελληνικής αναδημιουργίας. Καταγγέλλει επίσης ότι η κυβέρνηση δεν τους χορηγούσε ούτε το προβλεπόμενο επίδομα.⁴⁶² Ο Εμμανουήλ Ρέπουλης στην απάντησή του θα υπενθυμίσει ότι η κυβέρνηση ήρθε ως «κομιστ[ής] ελαιάς» αλλά βρέθηκε ενώπιον στασιαστικών κινημάτων. Καταθέτει την αρχική ανησυχία τους να συγκρατήσουν τον κόσμο των Φιλελευθέρων από τις τάσεις αντεκδίκησης ύστερα από τα Νοεμβριανά. Δηλώνει ότι

---

⁴⁵⁷ Αντωνίου, *Ιστορία της χωροφυλακής*, σ.1096.

⁴⁵⁸ *Αθήναι*, 18.2.1918.

⁴⁵⁹ *Αστραπή*, 12.10.1917.

⁴⁶⁰ *Σκριπ*, 24.3.1918.

⁴⁶¹ ΕΣΒ, Κ', Γ', 642-643 (7 Δεκεμβρίου 1918).

⁴⁶² ΕΣΒ, Κ', Γ', 644 (7 Δεκεμβρίου 1918).

«επανήλθομεν όχι εκδικηταί» αλλά «αποκαταστάται» του πολιτεύματος. Για τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης δεν τίθεται ζήτημα επιείκειας και συγγνώμης. Θα πει χαρακτηριστικά «Ημείς δεν εδιώξαμεν, δια να εκδικηθώμεν. Ημείς δεν εδιώξαμεν απλώς αντιφρονούντας, διότι δεν συμμερίζοντο τας πολιτικάς ημών πεποιθήσεις. Ουδέν απολύτως δικαίωμα είχομεν εκδικήσεως. Η εκδίκησις είναι μέτρον αυθαίρετον εις οιανδήποτε κυβέρνησιν κράτους ευνομουμένου πολλώ μάλλον ανάρμοστον εις κυβέρνησιν φιλελευθέρων αρχών». Υποστήριξε ότι πήραν μέτρα «απλουστάτης προνοίας» για την τήρηση της δημόσιας τάξης. Η επικείμενη επιστράτευση ανάγκασε την κυβέρνηση να απομακρύνει τους πρόεδρους των επιστρατικών συλλόγων. Αναγνωρίζει ότι πιθανόν να έγιναν άδικες απελάσεις, διότι δεν ήταν εύκολο να εξακριβωθούν δικαστικά όλες οι καταγγελίες. Οι φήμες όμως περί «μελετωμένου κινήματος» εναντίον του καθεστώτος και τα στασιαστικά κινήματα της Λαμίας και των Θηβών επέβαλαν αυτά τα μέτρα. Υπενθυμίζει τη δέσμευσή του να ανακληθούν οι απελαθέντες και την πρόθεση της κυβέρνησης να επαναφέρει «πάντας τους τελούντας εν απελάσει οίτινες εξακολουθούν να επιδεικνύουν αντιδραστικά φρονήματα», όμως δεν δύναται να δεσμευτεί «πότε θα φθάσομεν εις την απόφασιν ήτις θα επέτρεπε να ανακληθούν οι αρχηγοί, οι δημιουργοί της καταστάσεως της απελάσεως».⁴⁶³

Ο Λυκουρέζος υποστηρίζει ότι κατά την εκτέλεση του μέτρου έγιναν αδικήματα «εκ της πλάνης» των κατωτέρων οργάνων και σήμερα έχουν απελαθεί άνθρωποι, οι οποίοι δεν έπραξαν «ουδέν κακόν». Η κυβέρνηση εισηγήθηκε την απέλαση προσώπων τα οποία «εις παν άλλο ηδύναντο να χρησιμοποιηθώσιν ή εις την αντίδρασιν του καθεστώτος». Όμως ο πολιτικός υποστηρίζει ότι εκλείπουν πια οι λόγοι που υπαγόρευσαν αυτό το νόμο.⁴⁶⁴

Ο Ρέπουλης θα καταθέσει επίσημα στη Βουλή τα πλήρη στοιχεία με τους εκτοπισμένους. Ειδικότερα, στο σύνολο οι εκτοπισμένοι είναι 796, στους 52 ανεστάλη η εκτόπιση, στους 406 «ήρθη εξ ολοκλήρου» και 210 βρίσκονται σε άδεια. Μόνο 8 προφυλακίστηκαν, επομένως από το γενικό σύνολο μόνο 145 βρίσκονται σήμερα «εν

---

⁴⁶³ Ο Ρέπουλης δηλώνει ότι η κυβέρνηση θα προβεί σε επανέλεγχο των καταδικαστικών αποφάσεων για αδικήματα ήσσονος σημασίας, ώστε να απονεμηθεί χάρη. Η χώρα βρίσκεται σε μεταβατική κατάσταση ενώπιον κυβέρνησης επαναστατικής και «μέλλομεν να βρεθούμεν ενώπιον εθνοσυνελεύσεως». Η κυβέρνηση φοβάται διασάλευση γενικότερα της δημόσιας τάξης, όχι διασάλευση του καθεστώτος από κομματική αντίδραση. ΕΣΒ, Κ', Γ', 644-646 (7 Δεκεμβρίου 1918).

⁴⁶⁴ ΕΣΒ, Κ', Γ', 647 (7 Δεκεμβρίου 1918).

εκτοπισμών». Ως προς τους αλλοδαπούς, 151 βρίσκονται σήμερα υπό εκτόπιση. Οι κρατούμενοι από τις συμμαχικές αρχές στη Μυτιλήνη ανέρχονται σε 72. Άρα στο σύνολο είναι εκτοπισμένοι περίπου 200, εκ των οποίων οι 145 από την ελληνική κυβέρνηση. Τέλος, εκτοπίστηκαν 363 μόνιμοι αξιωματικοί, 320 έφεδροι, εκ των οποίων οι 100 τελούν υπό άδεια.⁴⁶⁵ Πράγματι, έπειτα από λίγες μέρες το υπουργείο Εσωτερικών γνωστοποίησε στις αρμόδιες αρχές ότι χορηγείται «αόριστος άδεια εις πάντας τους εκτοπισθέντας αντιδραστικούς ιδιώτας». Για όσους είχαν καταδικασθεί για πολιτικά αδικήματα που δεν τυγχάνουν χάριτος, η κυβέρνηση σκέφτεται τη μεταγωγή τους σε φυλακές της ιδιαίτερης πατρίδας τους.⁴⁶⁶ Επίσης οι απελαθέντες αξιωματικοί επανέρχονταν στις εστίες τους με άδεια, εφόσον δεν τους βάρυναν άλλες κατηγορίες.⁴⁶⁷

Την Άνοιξη του 1919 η *Αστραπή* και η *Αθήναι* επίμονα ζητούν να αποδοθεί χάρη στους πολιτικούς κατάδικους, ιδιαίτερα στους Διευθυντές εφημερίδων. Θεωρούν επιβεβλημένη την αποφυλάκιση όλων όσοι κρατούνται από διετίας στις φυλακές και «εις ουδεμίαν ανάκρισιν επεβλήθησαν».⁴⁶⁸ Η *Αστραπή* ζητά να δοθεί γενική αμνηστία σε όλα τα πρόσωπα ακόμη και σε όσα ενέχονται στα Νοεμβριανά (Κωνσταντίνος Έσλιν βουλευτής Αττικής, Σπυρίδων Μερκούρης, βουλευτής ΑργολιδοΚορινθία, Βασίλειος Σαγιάς, βουλευτής Αχαΐας-Ηλίδος) κίνηση αναγκαία για την κοινωνική ομαλότητα.⁴⁶⁹ Η *Αθήναι* θεωρεί πολιτικά σκόπιμο να αφεθούν ελεύθεροι με εγγύηση όλοι όσοι είχαν προφυλακιστεί για πολιτικά αδικήματα, διότι έτσι θα επιτευχθεί η αποκατάσταση της ισοπολιτείας.⁴⁷⁰ Το αδιέξοδο των χιλιάδων εγκλείστων σε φυλακές -κυρίως όσοι απομακρύνθηκαν από τις υπηρεσίες- τονίζει η *Αθήναι* τον Ιούνιο του 1919 επιτακτικά ζητώντας να χορηγηθεί αμνηστία και χάρη. Θεωρεί αντίθετη στην έννοια του δικαίου το περί «εμμονής εις εγκληματικές σκέψεις», γιατί περιλαμβάνει πια κάθε πολίτη «όστις δεν ώμοσεν όρκον κομματικής πίστεως στην κυβερνώσα πολιτικήν μερίδαν».⁴⁷¹ Τον Σεπτέμβριο του 1919 θα επανέλθουν όλοι σχεδόν οι εκτοπισμένοι πολιτικοί, με εξαίρεση τον Λυκούργο Τσουκαλά, βουλευτή ΑττικοΒοιωτίας. Η *Αθήναι* ζητά από τον υπουργό

---

⁴⁶⁵ ΕΣΒ, Κ', Γ', 670 (8 Δεκεμβρίου 1918).

⁴⁶⁶ *Εμπρός*, 18.12.1918.

⁴⁶⁷ *Εμπρός*, 19.12.1918.

⁴⁶⁸ *Αστραπή*, 26.2.1919.

⁴⁶⁹ *Αστραπή*, 23.6.1919.

⁴⁷⁰ *Αθήναι*, 15.2.1919.

⁴⁷¹ *Αθήναι*, 24.6.1919.

Εσωτερικών Κωνσταντίνο Ρακτιβάν να το άρει, αφού «ουδεμίαν παρασχόντα αφορμήν ώστε να κρίνεται αντιδραστικός μετά την επανάστασιν του νέου καθεστώτος».⁴⁷² Ο εξόριστος βουλευτής εξανίσταται: «Παραμένω από διετίας εν εξορία εν Χανίοις επί παραβάσει άρθρου 63 Συντάγματος. Σήμερον αποστέλλομαι εις νέαν απέλασιν εις Θήραν. Διαμαρτύρομαι».⁴⁷³ Είναι γεγονός ότι πολλοί κρατούνται στις φυλακές είτε επί δυσμενεία κατά του καθεστώτος είτε για πράξεις κατά ιδιωτών, οι οποίες κάποτε δεν θα προκαλούσαν ποινή «μείζονα φυλακίσεως ολίγων εβδομάδων». Είναι τα ιλαστήρια θύματα πάσης εξωτερικής και εσωτερικής ανωμαλίας, όπως θα γράψει χαρακτηριστικά η *Αθήναι*.⁴⁷⁴ Επίσης καταγγέλλει το Ν.Δ. που προώθησε η κυβέρνηση με το οποίο καταργούνταν τελείως τα ένδικα μέσα αναθεώρησης ως ουδέν τούτου «ανελευθερότερον και αντίθετον προς την βάσιν της απονομής του Δικαίου». Σύμφωνα με αυτό, η απόφαση του στρατοδικείου θεωρούνταν ανέκκλητη και δεν είχε πια κανείς το δικαίωμα προσφυγής σε περίπτωση δικαστικής πλάνης. Αξιώνει να επανέλθει το πρότερο δικονομικό καθεστώς, που ισχύει και «εις τας μάλλον ανελευθέρους και τας μάλλον απολίτιστους χώρας».⁴⁷⁵

---

⁴⁷² *Αθήναι*, 24.9.1919.

⁴⁷³ *Αστραπή*, 8.12.1919.

⁴⁷⁴ *Αθήναι*, 4.10.1919.

⁴⁷⁵ Η άρση αρχικά αφορούσε τα διαπραττόμενα αδικήματα στο μέτωπο και έπειτα επεκτάθηκε στις αποφάσεις τακτικών στρατοδικείων. Η εφημερίδα ζητά να μην ισχύσει για τα μέχρι τότε διαπραχθέντα αδικήματα, *Αθήναι*, 2.9.1919.

Κεφάλαιο τέταρτο Η συσπείρωση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης

Ως αντιπολίτευση δεν δύνασθε να χαρακτηρίσητε μόνον εκείνους, οι οποίοι συνέπραξαν αμέσως εις την Κυβέρνησιν του τέως καθεστώτος. Ως αντιπολίτευση θα χαρακτηρίσητε και όλους εκείνους, οι οποίοι έμειναν εν τω τέως καθεστώ και δεν συνέπραξαν μαζί σας, ίνα σας βοηθήσουν. Εφ' όσον χαρακτηρίζετε την αντιπολίτευση κατ' αυτόν τον τρόπον, βεβαίως κινδυνεύουν όλοι εκείνοι, οι οποίοι δεν σας ακολούθησαν εις το κίνημα να χαρακτηρισθύν και αυτοί ως συνυπεύθυνοι πολιτικώς με τους προκατόχους σας.

Έτσι προσδιόριζε ο ανεξάρτητος βουλευτής Γεώργιος Μπούσιος σε αγόρευσή του στη Βουλή, στις 7 Δεκεμβρίου 1918, την υπόσταση της αντιπολίτευσης μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία.⁴⁷⁶ Όποιος δεν συνέπραξε με το κόμμα των Φιλελευθέρων, εξ ορισμού αποτελούσε πολιτικό αντίπαλο. Για να προσθέσει στη συνέχεια: «δεν είναι όλοι οι βουλευτές οι προσερχόμενοι εις την βουλήν φίλοι της κυβερνήσεως, υπάρχουσι και ολίγοι αντιπολιτευόμενοι. Αυτοί εάν κατόρθωσαν ή δεν κατόρθωσαν να εμφανίσωσιν οργανωμένην αντιπολίτευσην, είναι ζήτημα έτερον». Η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, η περιστολή της ελευθεροτυπίας, οι καταχρήσεις των διοικητικών οργάνων και η γενικότερη τυραννική διακυβέρνηση μετά από ενάμιση χρόνο εγείρουν την αντίδραση των λίγων ανεξάρτητων βουλευτών που προσέρχονται στη Βουλή. Ο Μπούσιος θέτει ένα ευρύτερο ζήτημα· κατά πόσο η αντιπολίτευση δικαιούται να εκφέρει λόγο στα εθνικά ζητήματα. Εάν η παρουσία της θεωρείται «αντίθεσις προς συμπολίτευσην» ή «αντίθεσις προς επαναστατικήν κυβέρνησιν», διότι στη δεύτερη περίπτωση κινδυνεύει κάθε αντιπολιτευόμενος βουλευτής να θεωρείται αντιδραστικός. Υπάρχουν βουλευτές που εκφράζουν τη γνώμη τους χωρίς να θεωρούνται αντιδραστικοί και σε ομαλές περιστάσεις τέτοιες αντιθέσεις επιβάλλονται «δια να λειτουργεί το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα». Ο μακεδόνας πολιτικός διακηρύσσει ότι η αντιπολίτευση δεν θα δεχθεί όρια στις αντιλήψεις της, «ούτε όσον αφορά την εσωτερικήν πολιτικήν, ούτε την εξωτερικήν πολιτικήν και ούτε ακόμη το πολιτειακόν καθεστώς». Αναγνωρίζοντας, όμως, ότι «σήμερον είναι εξαιρετικά

---

⁴⁷⁶ «Εάν η συμπολίτευσις θεωρεί εαυτήν ως επαναστατικόν καθεστώς, η αντιπολίτευσις θα θέσει χαλινόν εις το στόμα της». ΕΣΒ, Κ', Γ', 652-653 (7 Δεκεμβρίου 1918).

περιστάσεις» ζητά από την κυβέρνηση να καθορισθούν τα όρια εντός των οποίων μπορεί να αρθρώνει αντίλογο.⁴⁷⁷

Η παρέμβαση βουλευτών της συμπολίτευσης είναι δηλωτική του νέου κλίματος. Δεν θα επιτρέψουν καμία συζήτηση περί των εθνικών θεμάτων, διότι η γνώμη της αντιπολίτευσης «κατεδικάσθη υπό του έθνους», «ούτε πρέπει να έχητε την γνώμην σείς ούτε σήμεραν ούτε αύριον!». Και ο υπουργός Εξωτερικών Μιλτιάδης Νεγρεπόντης θα σχολιάσει πως «δια το εξωτερικόν ζήτημα είθισται τη Βουλή, ότι είναι ασύμφορον να συζητηθώσι τα θέματα ταύτα, η αντιπολίτευσις να δέχεται».

4.1. Η «διχασμένη» αντιπολίτευση

Το καλοκαίρι του 1919 ο ευρύτερος αντιπολιτευτικός χώρος εμφανίζεται κατακερματισμένος. Ο εκτοπισμός των ισχυρών στοιχείων της αντιβενιζελικής παράταξης στην Κορσική, τον Ιούνιο του 1917, η εξορία μερικών πολιτικών, όπως του Παναγή Τσαλδάρη και Σπυρίδωνα Λάμπρου στην Ύδρα και Σκόπελο αντίστοιχα, ο κατ' οίκον περιορισμός του Στέφανου Σκουλούδη καθώς και οι συνεχείς διώξεις, την είχαν αποδυναμώσει. Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων -μετά την εξορία του αρχηγού του και την τριετή αποχή της κοινοβουλευτικής ομάδας από τις εργασίες της Βουλής- έχει τεθεί υπό το συντονισμό διοικούσας επιτροπής από τους Χαράλαμπο Βοζίκη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Σπυρίδωνα Στάη, Γεώργιο Μπαλτατζή και Παναγή Τσαλδάρη, κανένας εκ των οποίων όμως δεν θα καταφέρει να ηγηθεί.⁴⁷⁸ Εντούτοις παραμένει η πιο ισχυρή παράταξη στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, παράγοντας που θα λειτουργήσει καταλυτικά στη συσπείρωση της αντιπολίτευσης βαθμηδόν από το καλοκαίρι του 1919. Από την άλλη οι ελάσσονες πολιτικές ομάδες των Προοδευτικών, Ανεξάρτητων, Σοσιαλιστών, Ραλλικών, Ζαϊμικών ακολουθούν νωθρά στην αρχή το αρχόμενο πολιτικό ρεύμα προσπαθώντας να συγκροτήσουν ένα νέο πολιτικό λόγο απέναντι στο γουναρικό κόμμα. Η επίσημη δήλωση του πρωθυπουργού στη Βουλή, στις 23 Νοεμβρίου 1919, ότι μετά την υπογραφή της Συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, θα προχωρήσει σε διάλυση της Βουλής και διεξαγωγή εκλογών, αποτελεί το εφιαλτήριο που θα κινητοποιήσει δυναμικά όλες τις

---

⁴⁷⁷ «Αντίδρασις κατά του σημερινού καθεστώτος, ήτο πραγματικώς και λογικώς αδύνατος και εθνικώς ασύμφορος. Αυτή όμως δεν είναι αντίληψις γενική εις όλον τον κόσμον. [...] άρα πάντοτε θα υπάρχει ο κίνδυνος των παρεξηγήσεων». ΕΣΒ, Κ', Γ', 651-653 (7 Δεκεμβρίου 1918).

⁴⁷⁸

αντιπολιτευτικές δυνάμεις σε έναν κοινό στόχο: την αποτίναξη της «βενιζελικής τυραννίας». Αυτός ο άναρχος χώρος της αντιβενιζελικής παράταξης θα αρχίσει σταδιακά να συσπειρώνεται το Μάρτιο του 1920 με τη συγκρότηση του «Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως», την ίδρυση των «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων» και θα ενισχυθεί με την επιστροφή του Δημήτριου Γούναρη από την εξορία, στις 12 Οκτωβρίου 1920, όταν θα αναλάβει ουσιαστικά την αρχηγία, μετονομάσει το κόμμα του σε «Λαϊκό» και οδηγήσει την Ηνωμένη Αντιπολίτευση στην εκλογική νίκη της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Η κυβέρνηση προχωρά στην αναστολή έκδοσης του *Σκριπ* και της *Αστραπής* από το καλοκαίρι του 1919 μέχρι τον Σεπτέμβριο του επόμενου έτους. Ομοίως και η *Εσπερινή* από τον Ιούλιο του 1917 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1919, θα εκδοθεί τους τρεις τελευταίους μήνες του 1919 και θα επανεκδοθεί την 1^η Ιουλίου 1920.⁴⁷⁹ Η έρευνά μας επικεντρώνεται, λοιπόν, στην *Αθήναι* και το *Εμπρός*, το οποίο προτάσσοντας τα εθνικά ζητήματα συμπλέει με το κόμμα των Φιλελευθέρων.

Την ανάγκη εμφάνισης ενός νέου πολιτικού σχήματος διακηρύσσει η *Αθήναι* το καλοκαίρι του 1919 και διαβλέπει δύο αντίπαλα μέτωπα στον αντιπολιτευτικό χώρο· από τη μια όσοι συγκρότησαν την κυβέρνηση Γούναρη μετά τις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915 και από την άλλη όσοι βρίσκονται σε αντίθεση με το κυβερνών βενιζελικό κόμμα. Η πρωτοβουλία μιας νέας πολιτικής κίνησης θα ανήκει όχι «εις παρασκηνιακάς μικροραδιουργίας» αλλά «εις τους λαούς».⁴⁸⁰ Δεν αναφέρεται σε πρόσωπα αλλά σε ιδέες, γι' αυτό υπονοεί μία αντιπολίτευση που έργο της δεν είναι η «αντίδρασις κατά του καθεστώτος» αλλά η συγκρότηση πολιτικού προγράμματος στη βάση δύο πολιτικών αρχών, πρώτον την «εν ισονομία» διαβίωση των πολιτών και δεύτερον τη συνετή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών και τον έλεγχο των δημοσίων πραγμάτων.⁴⁸¹ Η εφημερίδα πρεσβεύει ότι η ύπαρξη στην Ελλάδα μιας αντιαντατικής τάσης εξυπηρετεί τα σχέδια της κυβέρνησης, ώστε να διαγωνίζεται η περιστολή των εσωτερικών ελευθεριών και οι φυλακίσεις.⁴⁸²

---

⁴⁷⁹ Η έκδοση του *Σκριπ* αναστάλη από τις 11 Μαΐου 1918 έως 19 Σεπτεμβρίου 1920 και της *Αστραπής* από 31 Αυγούστου 1919 έως 3 Οκτωβρίου 1920. Η *Εσπερινή* εκδίδεται το διάστημα 1 Οκτωβρίου έως 31 Δεκεμβρίου 1919 και 1 Ιουλίου έως 31 Δεκεμβρίου 1920.

⁴⁸⁰ *Αθήναι*, 25.8.1919

⁴⁸¹ *Αθήναι*, 28.8.1919

⁴⁸² *Αθήναι*, 18.9.1919.

Στα σενάρια περί εκλογών το *Εμπρός* πρεσβεύει ότι είναι άκαιρο το αίτημα, καθώς οι εκλογές γίνονται πάντοτε επί των γενομένων. Ο Βενιζέλος μπήκε στον πόλεμο με μία πολιτική αντίθετη προς όλες τις κυβερνήσεις και έχει πετύχει αποδίδοντας την Ανατολική Μακεδονία και ένα μέρος της Δυτικής Θράκης. Επισημαίνει επίσης η εφημερίδα το έλλειμμα που υπάρχει σε πρόσωπο άξιο να τον διαδεχθεί σε περίπτωση εκλογικής ήττας.⁴⁸³ Η *Αθήναι* ανακοινώνει επίσημα τη συστράτευσή της με τους Ανεξάρτητους, ομάδα που δεν τη βαρύνουν οι ευθύνες του παρελθόντος με πρόγραμμα πλήρους ανάπλασης της χώρας. Οι Ανεξάρτητοι εκπροσωπούν την υγιή αντιπολίτευση και δεν θα συνεργαστούν με τις άλλες παρατάξεις.⁴⁸⁴ Επομένως οι πρώην υπουργοί της κυβέρνησης Γούναρη και όσοι διαχειρίστηκαν την πολιτική της ουδετερότητας -περίπου δέκα πρόσωπα στο σύνολο- δεν έχουν θέση σε αυτό το χώρο.⁴⁸⁵ Η εφημερίδα διαβλέπει ότι πρόκειται για μία περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη για τα εθνικά θέματα και ενδεχόμενη πολιτική αλλαγή θα είχε επιπτώσεις, γι' αυτό διασαφηνίζει το δίπολο αντιβενιζελισμός-αντιαντατισμός. Πιο συγκεκριμένα, ισχυρίζεται ότι η πλειονότητα του λαού δεν έπεται ότι είναι αντι-αντατική, επειδή είναι αντιβενιζελική.⁴⁸⁶ Πρέπει να αποδειχθεί μέσω της εκλογικής αναμέτρησης ότι ο λαός είναι αντιβενιζελικός και πως η διακυβέρνηση της χώρας από άλλο πρόσωπο δεν θα σήμαινε παράδοση των συμφερόντων της Αγγλίας και Γαλλίας σε χέρια εχθρικά. Σε αυτή την κατεύθυνση η ανάμιξη των παραπάνω πολιτικών προσώπων στον αντιπολιτευτικό αγώνα θα είναι επιβλαβής για τη διεθνή θέση της χώρας και επικίνδυνη για την πλήρη ανάκτηση της ανεξαρτησίας της.⁴⁸⁷ Παρατηρούμε ότι η *Αθήναι* προετοιμάζει το έδαφος για την πολιτική που θέλει να υιοθετήσει η αντιπολίτευση. Το εξωτερικό ζήτημα δεν αποτελεί πεδίο διαφωνίας. Η θέση της χώρας οφείλει να συμπλέει με τις δυνάμεις της Αντάντ. Στα εσωτερικά ζητήματα υπάρχει διαφωνία.

Σε αυτό το πλαίσιο η σύνθεση της αντιπολίτευσης το φθινόπωρο του 1919 και οι διαφαινόμενες δυνατότητες ενόψει των επερχόμενων εκλογών έχουν ως εξής: Ο πρώην πρωθυπουργός Στέφανος Σκουλούδης βρίσκεται σε κατ' οίκον περιορισμό, ο Δημήτριος

---

⁴⁸³ *Εμπρός*, 28.11.1919.

⁴⁸⁴ *Αθήναι*, 1.10.1919.

⁴⁸⁵ *Αθήναι*, 3.11.1919.

⁴⁸⁶ Η *Αθήναι* αναφέρει ενδεικτικά ως παράδειγμα ότι «ο Διευθυντής του Ριζοσπάστη κρατείται στο παιδαγωγείον Αβέρωφ και ο Δ/τής της Αθηναϊκής παραθερίζει ως οικότροφος 5ετούς στο Συγγρού. Οι δύο εφημερίδες εκπροσωπούν την φιλατλαντική διάθεσιν μερικώς δε την αντιβενιζελικήν μερίδα του λαού». *Αθήναι*, 11.9.1919.

⁴⁸⁷ Θέση που διακηρύσσει ο φιλοκυβερνητικός Τύπος. *Αθήναι*, 19.9.1919.

Ράλλης δεν προτίθεται να συμπράξει με το Κόμμα των Εθνικοφρόνων, καθώς στις εκλογές (Μαΐου-Δεκεμβρίου 1915) είχε συμπράξει με την κυβέρνηση Σκουλούδη. Ομοίως ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος, αρχηγός των Προοδευτικών και οι πολιτικοί του φίλοι, απορρίπτουν οποιαδήποτε σύμπραξη, όπως και οι Ανεξάρτητοι. Οι φίλοι του Αλέξανδρου Ζαΐμη δίστανται, ο Νικόλαος Καλογερόπουλος επίσης απέχει.⁴⁸⁸ Φαίνεται πως απομένουν στο χώρο της αξιωματικής αντιπολίτευσης οι πρώην υπουργοί του Γούναρη, μαζί με τους Νικόλαο Στράτο, Κωνσταντίνο Λυκουρέζο, Παναγιώτη Φλέσσα (βουλευτής Μεσσηνίας), Ιωάννη Χριστοδουλιά (Αιτωλ/νία) και Στέφανο Δραγούμη (ΑττικοΒοιωτίας). Η *Αθήναι* με θυμηδία γράφει «Τι να διασπάσωμεν εκ των αδιάσπαστων;»⁴⁸⁹ Την αρχόμενη συσπειρωτική κίνηση της αντιπολίτευσης χωρίς τη σύμπραξη του Γούναρη αντιμετωπίζει ως αστεία η *Αστραπή* αφενός, γιατί το γουναρικό κόμμα αποτελεί την πλειοψηφία του αντιπολιτευτικού χώρου, αφετέρου διότι παρόλη την απουσία του Γούναρη, παραμένει ακμαίο και συμπαγές και μία ενιαία δράση της αντιπολίτευσης αποτελεί σήμερα «εθνική ανάγκη».⁴⁹⁰

Ο πρωθυπουργός ύστερα από απουσία έντεκα μηνών στο Συνέδριο της ειρήνης στο Παρίσι, επανέρχεται και καταθέτει στη Βουλή προς επικύρωση τις συνθήκες των Βερσαλλιών, του Νείγυ και του Αγίου Γερμανού. Θα ζητήσει την παράταση του βίου της Βουλής για ακόμη τέσσερις μήνες και ανακοινώνει επίσημα ότι μετά την υπογραφή της ειρήνης με την Τουρκία θα προκηρυχθούν εκλογές. Αξίζει να σημειωθεί πως για την Ευρώπη ο πόλεμος έχει ήδη λήξει, όμως ο Βενιζέλος επικαλείται λόγους δημόσιας τάξης για τη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου. Είναι γεγονός ότι μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, το Μάιο του 1919, η πολεμική περίοδος είχε τυπικά

---

⁴⁸⁸ *Αθήναι*, 18.9.1919.

⁴⁸⁹ *Αθήναι*, 1.10.1919.

⁴⁹⁰ Αναφέρεται στη συμφωνία μεταξύ των πραγματικών αρχηγών της αντιπολίτευσης και του Ι. Δραγούμη και Γ. Μπούσιου για κοινή δράση και αποχή από τις εργασίες της Βουλής, στην οποία μεταβαίνουν μόνο ημικυβερνητικοί και ημιανεξάρτητοι, οι Χρυσοστάλης, Σοκόλης, Καρπετόπουλος και Πωπ. *Αστραπή*, 25.11.1919. Η *Αστραπή* δημοσιεύει τα ονόματα των ημικυβερνητικών και ημιανεξάρτητων πολιτικών που παρίστανται στις συνεδριάσεις της Βουλής και ισχυρίζονται ότι είναι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές, για να τους έχει υπόψη του ο ελληνικός λαός να τους ανταμείψει εν καιρώ. Είναι οι: Σπηλιόπουλος, Πανταζόπουλος, Χατζηγεωργίου, Παπαζαχαρίου, Σοκόλης, Περωτής, Σιορμανωλόκης, Κρεστενίτης, Χηνιάδης, Φέσσας, Χριστοδουλιάς, Καραπάνος, Κρεβιτσιάνος, Ζαβιτσιάνος, Αργυρός, Καρασέκης, Βελλιανίτης, Μπασιάς, Χρυσοστάλης, Κότσανος, Οικονομίδης, Κολοκύθας, Βάρβογλης, Σίδερης, Κουριέλ, Χατζηδημητρίου, Μπούσιος, Καβαλλιεράτος, Σόντος, Ευθυμιάδης, Μαρκεζίνης, Λιούμης, Βάλληνας, Πετρακάκος, Οικονόμου, Μαλλιόπουλος, Παπαποστόλου, Γερμανός, Τσαλόπουλος, Βογιατζής, Χασάν Μεχμέτ Μείντάνης, Οικονομίδης, Καμπάνης, Κανάρης και Πωπ. *Αστραπή*, 6.12.1919.

λήξει για τη χώρα, επομένως ούτε η αναβολή των εκλογών νομιμοποιούνταν αλλά ούτε και η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, στοιχεία που θα αποτελέσουν τη βάση της αντιπολιτευτικής κριτικής το επόμενο διάστημα.

Στην έναρξη των εργασιών της Δ΄ Συνόδου της Βουλής, στις 21 Νοεμβρίου 1919, οι βουλευτές πρώην υπουργοί της κυβέρνησης Γούναρη (Μπαλτατζής, Στράτος, Τσαλδάρης, Βοζίκης, Τριανταφυλλάκος) και οι Κωνσταντίνος Λυκουρέζος, Κωνσταντίνος Φέσσας (Δράμας) και Γεώργιος Μπούσιος καταγγέλλουν την αντισυνταγματική παράταση του βίου της Βουλής και αποφασίζουν να απέχουν στο εξής από τις συνεδριάσεις του σώματος.⁴⁹¹ Την κίνηση επικρίνει η *Αθήναι*, καθώς παρουσιάζεται η εικόνα μιας διαιρεμένης αντιπολίτευσης. Πρεσβεύει την ανάγκη διατήρησης της παρούσας βουλής και καταδικάζει την αποχώρηση των βουλευτών από τις συνεδριάσεις, καθώς από τη μια αναγνώρισαν τον Ιούνιο του 1917 τη συνταγματικά ανώμαλη κατάσταση με την ανάκληση της Βουλής, ενώ τώρα αντιδρούν στην παράταση τεσσάρων μηνών γράφοντας χαρακτηριστικά «Ο πόλεμος βεβαίως ετελείωσε, αλλά απέμεινε ο ειρηνικός επίλογος αυτού, όστις διεξάγεται ενώπιον διπλωματικής τραπέζης».⁴⁹²

Στις συνεδριάσεις της Βουλής θα ασκηθεί οξεία κριτική τόσο στην τυραννική διακυβέρνηση όσο και στην παράταση του βίου της Βουλής. Ο ανεξάρτητος Βουλευτής Ευβοίας Δημήτριος Χρυσοστάλης υποβάλει επερώτηση για την άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας, αφού κανένας λόγος δεν δικαιολογεί τη συνέχισή της και πολιτικά πρόσωπα εξακολουθούν να βρίσκονται υπό κράτηση για πολιτικά εγκλήματα «ούτε δίκαιον ούτε εθνικώς ωφέλιμον» και αξιώνει πλήρη αμνηστία. Ο ομιλητής τονίζει εμφατικά ότι ως ομάδα των Ανεξάρτητων «είμαστε μαζί σας λόγω της επιτυχούς εξωτερικής πολιτικής σας», όμως οι διαρκείς διώξεις δεν θα επιτρέψουν την «ποθητήν ψυχικήν εθνικήν ένωσιν». Καταθέτει κάτι που όλοι γνωρίζουν· ο ελληνικός πολιτικός βίος είναι ανελεύθερος, η τυραννία καταπιέζει τους πολίτες και δεν υπάρχει «ελεύθερον συνταγματικόν πολίτευμα». Ο έλληνας πολίτης έχει μεταβληθεί σε ένα «συνταγματικόν

---

⁴⁹¹ Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920*, Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 266-269.

⁴⁹² «Από τους 100 αντιπολιτευόμενους μόνο 4 οι αποχώρησαντες. Η ασήμαντος μειοψηφία των αποσχόντων. Όψιμοι θιασώτες της συνταγματικής ορθοδοξίας! Από αυτούς λαμβάνουν όλοι τη βουλευτική αποζημίωση εκτός από τους Δραγούμη, Δημητρακόπουλο, Ράλλη, Μπαλτατζή, Τσαλδάρη». *Αθήναι*, 29.11.1919.

γαιδούρι», θα πει χαρακτηριστικά. Τονίζει την ανάγκη εθνικής ενότητας, την προσοχή της κυβέρνησης στην εσωτερική διαίρεση που οδηγεί αναπότρεπτα «το εθνικόν καζάνι να ογκούται μέχρι διαρρήξεως».⁴⁹³ Ο Πωπ θα αναφερθεί στην αντισυνταγματική διάσταση της διατήρησης του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας. Η εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο απαιτούσε την επιβολή τέτοιων νόμων, όμως η χώρα δεν βρίσκεται πια σε εμπόλεμη κατάσταση, αφού το τουρκικό ζήτημα θεωρείται λήξαν και καλεί τον Βενιζέλο να αποδώσει τη γαλήνη.⁴⁹⁴ Ζητά από την κυβέρνηση -εάν θέλει την κριτική και τον έλεγχο να άρει τα προσκόμματα από τη μείωση ατομικών ελευθεριών, ώστε αυτός που καταγγέλλει τα όργανα της διοίκησης, να μην υφίσταται διώξεις. Προφητικά θα δηλώσει ότι εάν η χώρα εξακολουθήσει να κυβερνάται «κατά το κρατήσαν σύστημα, έχει τον καλύτερον σύμμαχον του αντιπολιτευτικού της αγώνος εν τω τρόπω καθ' ον κυβερνάται».⁴⁹⁵ Στην ίδια κατεύθυνση οι Αργυρός και Σοκόλης καταγγέλλουν τη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας, με συνέπεια τις συνεχείς και άδικες διώξεις δημοσιογράφων και τις αθρόες απελάσεις που γίνονται «ανά πάσα στιγμή και δια παν επεισόδιον κατά του καθεστώτος».⁴⁹⁶ Ο σοσιαλιστής Σίδερης καταγγέλλει την παρεμπόδιση πανεργατικής απεργίας και την καταδίωξη των σοσιαλιστικών ιδεών εκ μέρους των επίσημων αρχών, όπως ο γραμματέας του εργατικού κέντρου Δράμας, επειδή είχε στη βιβλιοθήκη τους *Αθλίους* του Βίκτωρα Ουγκό και την *Πολιτεία* του Πλάτωνα.⁴⁹⁷ Ο βουλευτής Μεσσηνίας Γεώργιος Σπηλιόπουλος υποβάλει επερώτηση για την εσωτερική κακοδιοίκηση· θεωρεί ότι η άρση της μονιμότητας και της δικαστικής ισοβιότητας αποτέλεσε το εφελτήριο για ικανοποίηση προσωπικών συμφερόντων των οργάνων της

---

⁴⁹³ «Εάν αποδώσετε πλήρη ελευθερίαν στο λαό, ο λαός από την πολλήν ελευθερίαν που θα απέκτα από τον Βενιζέλον, θα ήταν εις τας προσεχείς εκλογάς μαζί του -ενώ ο περιορισμός της πολιτικής ελευθερίας θα προξενήσει εις το κόμμα των Φιλελευθέρων οικτράν πολιτικήν ήτταν». ΕΣΒ, Κ', Δ', 36-38 (26 Νοεμβρίου 1919).

⁴⁹⁴ *Αθήναι*, 27.11.1919.

⁴⁹⁵ ΕΣΒ, Κ', Δ', 36 (26 Νοεμβρίου 1919).

⁴⁹⁶ ΕΣΒ, Κ', Δ', 43-47 (26 Νοεμβρίου 1919).

⁴⁹⁷ Ο Σίδερης υποστηρίζει: «να μετριασθούν τα αυστηρά μέτρα της κυβέρνησης κατά εργατών που αποσκοπούσαν με τις διαμαρτυρίες σε άμυνα συμφερόντων ανεξάρτητα από πολιτικά φρονήματα. Να ανακληθούν οι απελαθέντες και να απολυθούν οι κρατούμενοι».

Ο Βενιζέλος απαντά: «δεν είναι ορθό να αμνηστευθούν τα αδικήματα εργατών, όταν δεν αμνηστεύονται των άλλων. Οι εργάτες έχουν υπέρ πάντας τους άλλους την υποχρέωσιν να τηρώσιν τους νόμους. Είναι κακόν να δοθεί εις το εργατικόν στοιχείον το δικαίωμα να ασεβεί προς τους νόμους». ΕΣΒ, Κ', Δ', 48-54 (26 Νοεμβρίου 1919).

πολιτείας, τα οποία «δεν έπαψαν παραβαίνοντα τους νόμους». Ούτε συνάδει η συνείδηση ενός υπουργού ή ενός υπαλλήλου με τις διεθνείς ανωμαλίες και την εμπόλεμη κατάσταση.

Η αντιπολίτευση θεωρεί ότι η παράταση του βίου της Βουλής μέχρι την υπογραφή της συνθήκης με την Τουρκία συνταγματικά δεν δικαιολογούσε τη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου.⁴⁹⁸ Όμως ο πρωθυπουργός απαντά ότι η περίοδος του πολέμου με την Τουρκία δεν έχει λήξει, οι εχθροπραξίες είναι καθημερινές στην περιφέρεια της κατοχής και η χώρα βρίσκεται ουσιαστικά όχι υπό το καθεστώς της ανακωχής αλλά υπό το καθεστώς «ακηρύκτου πολέμου». Επομένως όσο δεν είχε υπογραφεί η συνθήκη ειρήνης, η χώρα παρέμενε σε εμπόλεμη κατάσταση, καθεστώς που νομιμοποιούσε τόσο την αναβολή των εκλογών όσο και τη διατήρηση των έκτακτων μέτρων. Αυτό ακριβώς ανησυχεί την *Αθήναι*: υπό τους όρους αυτούς θα μπορεί στο μέλλον κάθε κυβέρνηση να κηρύσσει τη χώρα σε εμπόλεμη κατάσταση, επομένως να νομιμοποιεί τον περιορισμό των λαϊκών ελευθεριών. Πρεσβεύει ότι ο πρωθυπουργός υπερβάλλει σχετικά με τις αντιδράσεις στην Τουρκία, καθώς οι αντιδρώντες είναι «συμμορίται» υπό τον Κεμάλ ούτε έπεται ότι επειδή πρόκειται περί συμμοριών μπορεί να αντλεί μία κυβέρνηση το δικαίωμα περιορισμού των γενικών ελευθεριών του πολίτη.⁴⁹⁹

Ο Τύπος κατηγορεί την κυβέρνηση ότι για μερικούς δεκάδες πολιτικούς ύποπτους θεωρούνται εσωτερικά επιτρεπόμενα και διεθνώς ανεκτά τα μαρτύρια των διώξεων εναντίον μιας φανταστικής αντιαντατικής και αντιδραστικής τάσης. Ο εξορίες και φυλακίσεις επιβεβαιώνουν το κυβερνητικό αφήγημα της ύπαρξης εσωτερικού εχθρού και αποτελούν χρήσιμο εργαλείο των κυβερνώντων για την εξακολούθηση της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων, παρατηρεί η *Αθήναι*. Εξανίσταται στις μεθόδους που μετέρχεται ο Βενιζέλος να ενισχύει στις συμμαχικές δυνάμεις την ιδέα ότι η Ελλάδα χωρίς τους Φιλελεύθερους, θα σήμαινε Ελλάδα εχθρική κατά της Αντάντ. «Δέσατε καλώς πάντα ταύτα εν νω. Η αντιπολίτευσις ογκούται ολοέν ισχυροτέρα εις αριθμόν».⁵⁰⁰ Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ήδη κυοφορούνταν μία δυσφορία και ένας εκνευρισμός εκ μέρους των Συμμάχων αφενός εξαιτίας της ανικανότητας κάποιων μελών της κυβέρνησης να διαχειριστούν την εσωτερική κατάσταση αφετέρου διότι αντιλαμβάνονταν

---

⁴⁹⁸ Ν. Τσίρος, *Κράτος, εξουσία σε κρίση*, σ. 269.

⁴⁹⁹ *Αθήναι*, 28.11.1919.

⁵⁰⁰ *Αθήναι*, 18.9.1919.

ότι ο Βενιζέλος ήταν ο μόνος φερέγγυος και αξιόπιστος συνομιλητής στον οποίο μπορούσαν να βασιστούν.⁵⁰¹ Αντιλαμβανόμεστε, λοιπόν, ότι οι σύμμαχοι είχαν γνώση της εσωτερικής κατάστασης στη χώρα και της λαϊκής αντίδρασης που υπέβασκε.

4.2. Η συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως

Οι κομματικές αντιπαραθέσεις, η αυξανόμενη πολιτική ένταση και η συνεχιζόμενη τυραννία οδήγησαν σταδιακά στην πολιτική προσέγγιση διαφορετικών μεταξύ τους παρατάξεων, ομάδων αλλά και ανεξάρτητων προσωπικοτήτων. Η πρωτοβουλία του Νικόλαου Καλογερόπουλου, Νικόλαου Στράτου και Παναγή Τσαλδάρη μετά από μήνες διαβουλεύσεων, θα καταλήξει το Δεκέμβριο του 1919 σε μία πρώτη συσπείρωση των αντιβενιζελικών παρατάξεων. Οι τρεις πολιτικοί άνδρες υπογράφουν πρωτόκολλο και απευθύνουν πρόσκληση προς όλες τις ομάδες για τον καταρτισμό κοινής επιτροπής που θα αναλάβει τον προεκλογικό αγώνα.⁵⁰² Αποφασίστηκε η συγκρότηση ενός 21μελούς συμβουλίου, το οποίο θα αποφασίζει για όλα τα θέματα και η σύσταση επιτροπής για τον ευρύτερο συντονισμό -κυρίως τη σύνταξη των συνδυασμών και την επιλογή των βουλευτών.⁵⁰³ Πράγματι το επόμενο διάστημα θα συσταθεί 7μελής επιτροπή απαρτιζόμενη από τους Στράτο, Βοζίκη, Τσαλδάρη, Μπαλτατζή, Λεβίδη, Καλογερόπουλο με μία θέση κενή για τον Δημητρακόπουλο μέχρι να πάρει οριστική απόφαση.⁵⁰⁴ Η κίνηση αυτή υποδηλώνει τη διαμόρφωση ενός κατ' αρχήν πλαισίου συμφωνίας για την έκφραση όλων των αντιπολιτευόμενων την κυβέρνηση πολιτικών δυνάμεων.⁵⁰⁵ Η σύμπραξη της αντιπολίτευσης, καθώς ο Γούναρης δεν θα γυρίσει πριν τον Οκτώβριο του 1920, θα καθοδηγείται από «συλλογική ηγεσία».⁵⁰⁶

Η *Αθήναι* παρατηρεί με σκεπτικισμό την πρωτοβουλία των πρώην υπουργών της κυβέρνησης Γούναρη στις διαδικασίες συσπείρωσης της αντιπολίτευσης· τη χαρακτηρίζει

---

⁵⁰¹ FO CAB 24/117, 24.4.1919.

⁵⁰² *Αθήναι*, 19.12.1919.

⁵⁰³ *Αστραπή*, 19.12.1919.

⁵⁰⁴ *Αθήναι*, 22.12.1919. Γεώργιος Μπαλτατζής. Νομικός, βουλευτής Λαρίσης από το 1902. Διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών το 1908 στην κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη. Προσχώρησε στο Κόμμα των Εθνικοφρόνων και διετέλεσε το 1915 υπ. Συγκοινωνίας και το 1921 υπ. Εξωτερικών. Καταδικάστηκε και εκτελέστηκε από το έκτακτο στρατοδικείο το 1922· Σπυρίδων Στάης. Φυσικομαθηματικός, βουλευτής Κυθήρων το 1892 με το κόμμα του Τρικούπη και αργότερα του Θεοτόκη. Διετέλεσε υπουργός Παιδείας το 1900, 1903 και 1908 και το 1921 Γενικός Διοικητής Θεσ/κης.

⁵⁰⁵ Νίκος Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης-Πολιτική Βιογραφία*, Ι. Σίδερης, Αθήνα 2007, σ. 363.

⁵⁰⁶ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β, MIET, Αθήνα 2006, σ. 938.

«μωρίαν» που θα θίξει τα συμφέροντα της χώρας.⁵⁰⁷ Πιο συγκεκριμένα, ο Δημήτριος Ράλλης δεν μετέχει επί του παρόντος εξαιτίας της εκκρεμούς κατηγορίας εναντίον του, ο Δημητρακόπουλος και οι φίλοι του επίσης, το κόμμα των Ανεξάρτητων (μαζί με τους Οθωμανούς βουλευτές) πρόθυμα θέλει να συμπράξει με τους Προοδευτικούς και με το Ραλλικό, υπό τον όρο ότι δεν θα γίνει δεκτός κανένας από το κόμμα του Γούναρη. «Ουδεμία σύμπραξις είναι δυνατή».⁵⁰⁸

Ο αρχηγός των Προοδευτικών, Νικόλαος Δημητρακόπουλος «υπό την παρούσαν αναρχίαν» της αντιπολίτευσης παίρνει αποστάσεις υπενθυμίζοντας ότι από το Μάιο του 1912 πολιτεύεται με πρόγραμμα ξένο.⁵⁰⁹ Θα παρέμβει στην κίνηση συσπείρωσης με την πρόταση να ορισθεί ένας Πρόεδρος όλων, στον οποίο θα δοθεί προσωρινά απόλυτη εξουσία για τη διεύθυνση του αγώνα, υποδεικνύοντας και τον τρόπο εκλογής του. Συγκεκριμένα, θα εκλεγεί από τους βουλευτές της 31^{ης} Μαΐου και 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915, καθώς έτσι θα υπάρχει πολιτική πληρεξουσιότητα στη διεύθυνση του προεκλογικού αγώνα με την ευθύνη της εσωτερικής και διεθνούς εκπροσώπησης της χώρας.⁵¹⁰ Δύο μήνες αργότερα θα επανέλθει προτείνοντας τον καταρτισμό διακομματικής επιτροπής με συμμετοχή αντιπροσώπου από κάθε κόμμα. Η επιτροπή με τη σειρά της θα επιλέξει έναν Πρόεδρο, που θα έχει το ένδυμα στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική.⁵¹¹ Στις 25 Δεκεμβρίου 1919 δημοσιεύεται η πρώτη -ανυπόγραφη- επιστολή που ακολουθεί.

«Η δημοσίευσις των πέντε γουναρικών»⁵¹²

Η Αντιπολίτευσις

Επιτακτική εξεδηλώθη πανταχόθεν η λαϊκή επιθυμία προς επίτευξιν συμπράξεως και κοινής διοικήσεως του πολιτικού αγώνος παρά των αποτελούντων την αντιπολίτευσιν πολιτικών κομμάτων και ανεξαρτήτων πολιτευτών. Η πολιτική αύτη συνεργασία, ήτις

---

⁵⁰⁷ Αθήναι, 24.12.1919.

⁵⁰⁸ Από τη Μακεδονία μόνο οι Αργυρός και Λόντος θα συμπράξουν, καθώς ο Δραγούμης και Μπούσιος είναι Δημητρακοπουλικοί. Από τη Θεσσαλία οι Ρήγας Πάντος και Νικόλαος Γάτσος και τις Κυκλάδες οι Δημήτριος Βοκοτόπουλος και Καμπάνης. Από την Πελοπόννησο μόνο οι Τριανταφυλλάκος, Τσοκόπουλος, Βοζίκης, Στάης, Ζούζουλας, οι αδελφοί Κουμουνδούρου και ο Λυκουρέζος. Από την Εύβοια, Κρήτη, Στερεά Ελλάδα, Επτάνησα, Εύβοια ουδείς. Ο Δημήτριος Χρυσοστάλης, θα ηγηθεί της Νεοελληνικής αντιπολιτεύσεως στους προσεχείς εκλογικούς συνδυασμούς. Αθήναι, 22.12.1919.

⁵⁰⁹ Αθήναι, 22.12.1919.

⁵¹⁰ Την πρότασή του χαρακτηρίζει ως λυδία λίθο, γιατί αυτοί που επιζητούν τη σύμπραξη μεριμνούν για την αναστήλωση ιδίων συμφερόντων και γνωρίζουν ότι θα αποκλείονταν όσοι εμφανίζονται αυτόκλητοι κηδεμόνες της αντιπολιτευτικής ιδέας. Αθήναι, 25.12.1919.

⁵¹¹ Εμπρός, 20.2.1920.

⁵¹² Αθήναι, 25.12.1919.

κατέστη αναγκαιότερα κατόπιν της υπό της Κυβερνήσεως προσηλώσεως του πιθανού χρόνου εκλογών διά την συγκρότησιν της Εθνικής Συνελεύσεως, συμφωνήθη μεταξύ των συνελθόντων προς τούτο παραγόντων της αντιπολιτεύσεως επί τη βάσει κοινού προγράμματος, όπερ θα ανακοινωθή προς τον λαόν κατά χρόνον αρμόδιον. Διά την προπαρασκευήν του αγώνος και διοίκησιν αυτού κατά τας εκλογάς, κατηρτίσθη Συμβούλιον και Διευθύνουσα Επιτροπή.

Της κοινής διοικήσεως μετέχουσιν αυτοδικαίως οι αρχηγοί και αντιπρόσωποι των συνεργαζομένων πολιτικών κομμάτων ως και ανεξάρτητοι πολίτευταί.

Το κόμμα των Προοδευτικών δεν εδήλωσεν έτι αποδοχήν της συνεργασίας ταύτης.

Η πρώτη δημοσίευση της Αντιπολίτευσης ανακοινώνει τη συσπείρωση των αντιπολιτευτικών ομάδων και ανεξάρτητων πολιτικών προσώπων υπό το σχήμα της Ηνωμένης και την προετοιμασία για τις προσεχείς εκλογές. Δεν προτάσσει κάποιο πολιτικό πρόγραμμα, παρά δεσμεύεται στο μέλλον να το ανακοινώσει. Την κίνηση αυτή όλο το επόμενο διάστημα αντιστρατεύεται η *Αθήναι*, καθώς το ανακοινωθέν πιστοποιεί το χωρισμό των πρώην υπουργών της κυβέρνησης Γούναρη από την ήδη «διεσπαμένην αντιπολίτευσιν».⁵¹³ Η *Αστραπή* θα πάρει θέση υπέρ του Γούναρη, ο οποίος διώχθηκε, γιατί μετήλθε «ακραϊφνώς ελληνικήν πολιτικήν».⁵¹⁴ Τη συσπειρωτική κίνηση αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό και το *Εμπρός*. Η εφημερίδα συντάσσεται με τις κυβερνητικές επιλογές και πρεσβεύει ότι σε περίοδο εκκρεμότητας εθνικών ζητημάτων απαιτείται συστράτευση. «Επί πεδίου μάχης 3 αντιπολιτεύσεις! Μία οργανωμένη, μία Ηνωμένη και μία Νεοελληνική αντιπολίτευσις. Καμία δεν εννοεί να καθήση ήσυχος αυτή την περίοδο της εκκρεμότητος. Υπάρχουν όμως και άλλες δύο. η κατηγορουμένη και η φυγοδικούσα, οι οποίες δεν λαμβάνονται υπόψη από τις άλλες». Υπογραμμίζει ότι πρόκειται για ομάδες που κατά βάθος δεν έχουν κοινή πολιτική ούτε κοινές βλέψεις και ο καθένας θα επαναλάβει το δρόμο του την επομένη των εκλογών. Δεν χρειάζεται η Πολιτεία να ανησυχεί. Καμία αντιπολίτευση δεν υπήρξε τόσο επιτήδεια, ώστε να κλονίσει την κυβέρνηση. Άλλωστε «πάσαι αι κυβερνήσεις έπεσαν εκ των ιδίων αυτών σφαλμάτων». Το *Εμπρός* επισημαίνει ένα σημαντικό παράγοντα· αφενός οι κυριότεροι αρχηγοί της διατελούν υπό κατηγορία, αφετέρου το ασφυκτικό πλαίσιο του στρατιωτικού νόμου δεν επιτρέπει την άσκηση

---

⁵¹³ *Αθήναι*, 27.12.1919.

⁵¹⁴ *Αστραπή*, 29.12.1919.

ελέγχου εκτός Βουλής, έτσι δεν υφίσταται πραγματική αντιπολίτευση· αντιπολίτευση σημαίνει έλεγχο, απόδειξη ότι λειτουργεί το φιλελεύθερο πολίτευμα.⁵¹⁵

Τους πρώτους μήνες του 1920 η σύμπραξη της αντιπολίτευσης ακόμη δεν έχει επιτευχθεί και την καθυστέρηση σχολιάζει ειρωνικά το *Εμπρός*. «Μάλλον θα γίνει η σύμπραξις μετά από 8 μήνες, όσο διήρκεσε η συνδιάσκεψις εις το Παρίσι. Αυτό τελειώνει και οι αντιπολιτευόμενοι ακόμη να συνεννοηθούν. Υπεγράφησαν συνθήκες ειρήνης, συμβάσεις, όρια χαράχθηκαν και ακόμη ο Καλογερόπουλος, Δημητρακόπουλος και οι οπαδοί του Γούναρη να θέσουν τις βάσεις της συνεργασίας». Οι βουλευτές θα σχηματίζουν συνδυασμούς άνευ αμοιβαίας πολιτικής υποχρέωσης και την επομένη των εκλογών ο καθένας το δρόμο του.⁵¹⁶ Για την Αθήναι η ένωση είναι ουτοπική· μπορούν οι πολιτικές ομάδες να συμπυκνωθούν σε ένα κόμμα υπό αρχηγό, αλλά δεν είναι δυνατόν να συμπράξουν σε πολιτική δράση με τους πρώην της κυβέρνησης Γούναρη. Το χάος είναι αγεφύρωτο.⁵¹⁷ Η εφημερίδα πρεσβεύει ότι ένωση της αντιπολίτευσης αποτελεί ανασύσταση του γουναρικού κόμματος και οι Ανεξάρτητοι ανακοινώνουν ότι αυτονομούνται.⁵¹⁸ Δεν θεωρούν την παρούσα κυβέρνηση ικανή, όμως βλέπουν με σκεπτικισμό τις πρωτοβουλίες ανασύστασης του γουναρικού κόμματος και μία ένωση που αποτελεί διεθνή συμφορά.⁵¹⁹ Τρεις σημαντικοί παράγοντες αναδεικνύονται στην αρθρογραφία της. Πρώτον θεωρεί ότι ο κύριος αγώνας θα διεξαχθεί στο νομό ΑττικοΒοιωτίας και διαβλέπει -ήδη από τις αρχές του 1920- την ανάγκη σύμπραξης του αντιπολιτευτικού χώρου σε ένα κοινό συνδυασμό. Πιστεύει -κάτι που θα επιβεβαιωθεί μήνες αργότερα- ότι ο κυριότερος αγώνας θα διεξαχθεί στον πρώτο νομό του κράτους, όπου η κυβέρνηση θα επιδιώξει τη νίκη με κάθε τρόπο και θα μετέλθει όλα τα μέσα. Δεύτερον προτείνει την ενεργότερη συμμετοχή του λαού σε συλλόγους, σωματεία και την εκλογή αντιπροσώπων σε έναν κοινό εκλογικό σύλλογο που θα αναλάβει τη διεύθυνση του αγώνα.⁵²⁰ Τρίτον η απουσία κοινού ταμείου εκλογικής κίνησης εμποδίζει την οργάνωση, καθώς χωρίς κεφάλαιο κίνησης δεν θα έχει αυτονομία

---

⁵¹⁵ *Εμπρός*, 30.12.1919.

⁵¹⁶ *Εμπρός*, 23.2.1920.

⁵¹⁷ *Αθήναι*, 2.3.1920.

⁵¹⁸ «Δύναται να σχηματίζονται οικουμενικά κυβερνήσεις, αλλά οικουμενικά αντιπολιτεύσεις είναι εφεύρημα αφελών ανθρώπων». *Αθήναι*, 1.4.1920.

⁵¹⁹ «Ο εν Σιέννη φιλοσοφών Σοπενάουερ της πολιτικής δεν βρήκε οπαδούς για ανατροπή και επανάσταση, άρα του μένει ο εκλογικός αγώνας». *Αθήναι*, 6.3.1920.

⁵²⁰ *Αθήναι*, 16.2.1920.

ούτε ελευθερία κινήσεων.⁵²¹ Η *Αθήναι* διατυπώνει για πρώτη φορά την ιδέα της αμεσότερης εμπλοκής του λαού στις εκλογικές διαδικασίες, κάτι που θα πραγματοποιηθεί μέσω της συγκρότησης των λαϊκών πολιτικών συλλόγων.⁵²²

Τον Μάρτιο του 1920 θα πραγματοποιηθεί η πρώτη σύσκεψη του κόμματος των Εθνικοφρόνων και των μικρότερων αντιβενιζελικών κομμάτων στην οικία του Παναγή Τσαλδάρη. Η σύσκεψη ήταν πολύ σημαντική, διότι έγινε αποδεκτή η συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως, ένα οργανωμένο πολιτικό σώμα το οποίο θα βρισκόταν υπό τον έλεγχο και διοίκηση του 16μελούς «Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως». Στην κίνηση αυτή δύο πολιτικοί ηγέτες απέχουν: ο Δημήτριος Ράλλης, επειδή εκκρεμεί κατηγορία εναντίον του και ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος, του Προοδευτικού κόμματος «διά λόγους ηθικής».⁵²³ Διαβίβασαν επίσης χαιρετισμό προς τον Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος ανακηρύχθηκε επίσημως αρχηγός εξ ονόματος του οποίου και σύμφωνα με τις οδηγίες του θα ρυθμισθεί το πρόγραμμα της αντιπολίτευσης.⁵²⁴ Ο Γούναρης με τη σειρά του απευθύνει συγχαρητήρια επιστολή στην επιτροπή του κόμματος Εθνικοφρόνων (Τσαλδάρη, Βοζίκη, Μπαλαταζή) για τη συνεργασία τους, που αποτελεί και το πρώτο βήμα στην προετοιμασία του αγώνα προς την αποκατάσταση του πολιτεύματος.⁵²⁵

Το κόμμα των Προοδευτικών αποφασίζει τελικά να συνεργαστεί με την Ηνωμένη διατηρώντας όμως πλήρη την κομματική του αυτοτέλεια. Ο Δημητρακόπουλος επί του παρόντος εμμένει στην αποχή του, χωρίς να απαγορεύει στους φίλους του να δράσουν αυτοβούλως. Συγκρότησαν διοικούσα επιτροπή από τους Δημήτριο Μαλλιόπουλο, (βουλευτή Τρικάλων), Αθανάσιο Περρωτή (βουλευτή Μεσσηνίας), Γεώργιο Τσόχα

---

⁵²¹ Προτείνει την κοινή εισφορά των πλουσίων αντιβενιζελικών τουλάχιστον μισό εκ. δρχ., τα οποία θα δίνονταν για ένα συνδυασμό. Να βρεθούν 1000 αντιβενιζελικοί να προσφέρουν από 500 χιλ. ο καθένας υπέρ της αντιπολίτευσης. Ένα ποσό κέρδους διατίθεται ήδη από τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες. *Αθήναι*, 10.2.1920.

⁵²² Ο Μαυρογορδάτος υποστηρίζει ότι την ιδέα της συγκρότησης συλλόγων έριξε πρώτη η *Καθημερινή* του Γ.Α. Βλάχου. Στις 19 Μαρτίου 1920 υποστήριξε «την ανάγκη αντιπολιτευτικών συλλόγων... εις πάσαν ελληνικήν πόλιν... δυναμένων να εργασθώσιν από τούδε προς επίτευξιν της εκλογικής νίκης», Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996, σ. 123. Βέβαια η *Αθήναι* διατύπωσε κάτι αντίστοιχο τρεις μέρες νωρίτερα.

⁵²³ Η στάση του εξόργισε το Γούναρη. Αργότερα, όταν νόσησε βαριά και παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος, πολλά στελέχη συνασπίστηκαν με την Ηνωμένη. Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017, σ. 244.

⁵²⁴ *Εμπρός*, 9.3.1920.

⁵²⁵ *Εμπρός*, 25.3.1920.

(βουλευτή Αθηνών) και ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης (βουλευτής Λέσβου, Αθηνών) ορίστηκε αντιπρόσωπός τους στο συμβούλιο της Ηνωμένης.⁵²⁶

Το 16μελές «Συμβούλιο της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως» δημοσιεύει το πρώτο του Μανιφέστο, στις 2 Απριλίου 1920.⁵²⁷ Το Μανιφέστο των σκιαγραφεί όλο το πλαίσιο της βενιζελικής διακυβέρνησης από το καλοκαίρι του 1917: την αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής τον Ιούνιο του 1917, την αναστολή των συνταγματικών ελευθεριών και της ομαλής λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού, την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου και τη συνέχισή του όχι για την αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων αλλά ως μέσου εσωτερικής επιβολής της κρατικής εξουσίας, την επιβολή λογοκρισίας, την παράλυση της πολιτικής ζωής και τη μετατροπή της Βουλής σε κομματικό όργανο, τις απελάσεις και διώξεις δημοσιογράφων, πολιτικών, στρατιωτικών για τα πολιτικά τους φρονήματα, την άρση της μονιμότητας και δικαστικής ισοβιότητας. Η ανακοίνωση αξιώνει άμεσα τη διενέργεια εκλογών για συντακτική συνέλευση, διότι μόνο μέσω αυτής θα αποκατασταθεί η λειτουργία του συνταγματικού πολιτεύματος. Το Μανιφέστο εγείρει την αντίδραση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων. Το *Εμπρός* έχει ξεκάθαρη γραμμή· ως προς τα εθνικά ζητήματα στηρίζει την κυβέρνηση ως προς τα εσωτερικά όμως αντιπολιτεύεται τα αυταρχικά μέτρα. Έτσι υπενθυμίζει τη σιωπηρή αποδοχή της παράτασης του βίου της Βουλής πριν δύο μήνες, επομένως δεν είναι κατανοητή η επίμονη απαίτηση διενέργειας εκλογών σε μία περίοδο που τα εθνικά ζητήματα τελούν υπό εκκρεμότητα. Κατηγορεί την αντιπολίτευση για έλλειψη πολιτικού προγράμματος και αδιαφορία στην ιδέα μεγένθυσης της Ελλάδας και προσωπικά το Γούναρη για καιροσκοπισμό, καθώς όφειλε να περιμένει την τελική διευθέτηση των εθνικών ζητημάτων. Θα δηλώσει χαρακτηριστικά: «Ξέρουμε για τα ηνωμένα κόμματα στο σχηματισμό κυβερνήσεως. Δεν είχαμε ακούσει για σχηματισμό αντιπολιτεύσεως και μάλιστα με τερατώδεις αντιθέσεις!».⁵²⁸ Όμως δεν δικαιολογεί περαιτέρω παράταση της ισχύος του στρατιωτικού νόμου, της λογοκρισίας και του νόμου περί εκτοπίσεων. Αναγνωρίζει ότι από το τέλος του 1919 οι απελάσεις έπαυσαν και οι περισσότεροι έχουν

---

⁵²⁶ Η κίνηση του Δημητρακόπουλου κρίνεται ως υποκριτική από το *Εμπρός*, καθώς φροντίζει να διατηρεί τους δεσμούς μαζί τους, ώστε να μπορεί να ανασυνδέσει τη μέλλουσα μετ' αυτών πολιτική συνεργασία. *Εμπρός*, 12.3.1920.

⁵²⁷ *Εμπρός*, 2.4.1920. Βλ. Παράρτημα 6.

⁵²⁸ *Εμπρός*, 15.2.1920

επιστρέψει στις εστίες τους, όμως όσο ο νόμος βρίσκεται σε ισχύ, η κυβέρνηση διατηρεί πάντοτε το δικαίωμα να τον εφαρμόζει.⁵²⁹

Στο ίδιο κλίμα η *Αθήναι* -παρότι διεκήρυττε την ανάγκη συσπείρωσης του αντιπολιτευόμενου χώρου- το αποκαλεί αξιοθρήνητο τεχνούργημα, χωρίς τόνο πολιτικού ρομαντισμού. Εύστοχα την αποκαλεί «πολιτική κοοπερατίβ», ανασύσταση του γουναρικού κόμματος υπό τον Νικόλαο Καλογερόπουλο. Η αντισυνταγματική παράταση του βίου της Βουλής, η επιβολή του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας δεν είναι κάτι καινοφανές, όμως οι περισσότεροι βουλευτές λαμβάνουν τη βουλευτική αποζημίωση και επικαλούνται τη βουλευτική τους ασυλία. Κατηγορεί, λοιπόν, την αντιπολίτευση για εγκληματική επίδραση στο δημόσιο φρόνημα του λαού, καθώς παρεμβάλλει προσκόμματα στη ρύθμιση των εθνικών υποθέσεων.⁵³⁰

4.3. Τα πρώτα Διαγγέλματα

Την απάντηση του Βενιζέλου στο Μανιφέστο ακολουθεί δεύτερη ανακοίνωση, στις 14 Απριλίου 1920.⁵³¹ Η ανακοίνωση επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα· το πρώτο αφορά στην αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής το 1917. Ειδικότερα επιβλήθηκε από τον Ύπατο Αρμοστή των δύο Δυνάμεων Ζοννάρ χωρίς προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία. Το δεύτερο αφορά την παράταση του βίου της Βουλής και την αποφυγή διενέργειας εκλογών από τον Βενιζέλο, ο οποίος «κατακρατά την εξουσίαν και ανατρέπει το πολίτευμα». Με σκληρό ύφος η αντιπολίτευση «δεν εκχωρεί τη διαχείριση των εθνικών ζητημάτων στην κρίση ενός ανθρώπου» και αξιώνει άμεσα τη διενέργεια εκλογών, εφόσον δεν υφίσταται λόγος περαιτέρω αναβολής επισημαίνοντας παράλληλα τη συνετή στάση της καθόλη την πολεμική περίοδο. Οι αντιδράσεις του Τύπου είναι ήπιες. Ουσιαστικά η αντιπολίτευση αναγνωρίζοντας την υπόσταση της Βουλής αποτελεί συνεργάτη αυτής της ιδιόμορφης πολιτειακής κατάστασης και τονίζεται ότι κανένας Έλληνας δεν επιθυμεί στην παρούσα φάση διεξαγωγή εκλογών, όλοι όμως συμφωνούν στην άμεση παροχή αμνηστίας.⁵³² Είναι γεγονός ότι όσο διαρκούσε ο πόλεμος δικαιολογούνταν τόσο η επιβολή των έκτακτων

---

⁵²⁹ «Δύνασθε να αντιπολιτευθείτε με το μίσος, αλλά δύνασθε να διοικήσετε με το μίσος; Και δύναται τούτο να αποτελέσει πολιτικό πρόγραμμα; Πείτε μας επί τίνος εδάφους θα βαδίσετε. Ζητάτε πτώση, αλλά με ποία πολιτική θα την αντικαταστήσετε;» *Εμπρός*, 3.4.1920.

⁵³⁰ *Αθήναι*, 3.4.1920.

⁵³¹ *Εμπρός*, 2.4.1920. Βλ. Παράρτημα 7.

⁵³² *Αθήναι*, 15.4.1920.

μέτρων όσο και η παράταση του βίου της Βουλής -κάτι που ίσχυε στις περισσότερες χώρες της Αντάντ. Όμως ο πόλεμος βιάδιζε στο τέλος του, τίποτε πια δεν δικαιολογούσε την αναβολή των εκλογών, γι' αυτό η πίεση της αντιπολίτευσης κλιμακώνεται.⁵³³ Το *Εμπρός* επισημαίνει ότι η αντιπολιτευτική κριτική επιβάλλεται, όμως δεν είναι πολιτική επιτρεπόμενη σε τόσο κρίσιμη στιγμή, οι 16 θορυβούν με τρόπο επικίνδυνο για όλα τα ζητήματα, παρότι γνωρίζουν ότι η διενέργεια εκλογών δεν μπορεί να γίνει άμεσα.⁵³⁴

Στο μεταξύ ο πρωθυπουργός επανερχόμενος από τη Συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο, στις 23 Απριλίου 1920 ανακοινώνει στη Βουλή την άρση των μέτρων εκτάκτου ανάγκης, τα οποία είχε επιβάλλει ο πόλεμος: την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, τη μερική άρση του στρατιωτικού νόμου (Νόμος 755) -εκτός από τη δημοσίευση στρατιωτικών ειδήσεων- τη χορήγηση αμνηστίας για όλες τις παραβάσεις που απέρρεαν από αυτόν.⁵³⁵

Λίγες μέρες αργότερα, στις 28 Απριλίου 1920, ακολουθεί τρίτο διάγγελμα της αντιπολίτευσης.⁵³⁶ Και σε αυτό δεν προβάλλει κάποιο συγκροτημένο πολιτικό πρόγραμμα, συνοψίζει ένα ευρύ κατηγορώ εναντίον της κυβέρνησης, το οποίο αποτελεί επί της ουσίας το πρόγραμμά της. Θα φανεί στην πορεία ότι ο εξόριστος αρχηγός των Εθνικοφρόνων, Δημήτριος Γούναρης, σε επικοινωνία όλο αυτό το διάστημα με τη διοικούσα επιτροπή έχει υποδείξει το πλαίσιο δράσης της παράταξης και τον προεκλογικό λόγο που θα εκφέρει, δηλ. τη συνειδητή απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε πολιτικό πρόγραμμα, θέση που θα ακολουθήσει πιστά η Ηνωμένη το επόμενο διάστημα.⁵³⁷ Άλλωστε η νέα πραγματικότητα, όπως είχε διαμορφωθεί στα εθνικά ζητήματα, θα επιδράσει καταλυτικά στο σχεδιασμό της αντιβενιζελικής παράταξης.⁵³⁸

Αυτό το νεφελώδες και απροσδιόριστο πλαίσιο καταδικάζει το *Εμπρός*. Φαίνεται ότι η εφημερίδα δεν διαβλέπει ότι αποτελεί επιλογή της παράταξης σκοπίμως να προβάλλει γενικόλογα συνθήματα περί κατάλυσης της βενιζελικής τυραννίας και να μην προτείνει κάποια ρεαλιστική πολιτική πρόταση. Δεν είναι εχθροί της Ελλάδος, είναι απλώς εχθροί

---

⁵³³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1919-1936» στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ.157· Ν. Τσίρος, *Κράτος, εξουσία σε κρίση*, σ. 270-271.

⁵³⁴ *Εμπρός*, 17.4.1920.

⁵³⁵ ΕΣΒ, Κ', 773 (23 Απριλίου 1920).

⁵³⁶ *Εμπρός*, 28.4.1920. Βλ. Παράρτημα 8.

⁵³⁷ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, σ. 251.

⁵³⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο βενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 159.

του κ. Βενιζέλου και «διεξάγουν αντιπολίτευση κατά τον ελληνικόν τρόπον», καταλύουν χωρίς να ανεγείρουν, γράφει χαρακτηριστικά.⁵³⁹ Ο καθένας των δεκαέξι είναι έντιμος πολίτης, όλοι «ούτοι ηνωμένοι δύνανται να αποτελέσουν κακοποιόν μηχανήν!».⁵⁴⁰

Μία σοβαρή παράμετρο θέτει η *Αθήναι*. Επισημαίνει ότι το αντιπολιτευόμενο πλήθος διακατέχει η έμμονη ιδέα ανατροπής της κυβέρνησης, όμως δεν πρέπει να αφεθεί έρμαιο των πολιτικών εκμεταλλευτών του. Η εφημερίδα διακηρύσσει ότι βρίσκεται σε οξύτατη αντίθεση προς το κυβερνητικό κόμμα στις μεθόδους διακυβέρνησης, κατηγορεί όμως την Ηνωμένη ότι εκμεταλλεύεται τη δημοτικότητα του πρώην βασιλιά, με στόχο να παρασύρει τη νηφαλιότητα της κοινής γνώμης.⁵⁴¹ Αυτό που προέχει είναι η εκλογική ήττα της κυβέρνησης και η διαδοχή με άλλη «άνευ εσωτερικών ανωμαλιών και άνευ διεθνών τοιούτων».⁵⁴²

4.4. Η ίδρυση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων

Στις 21 Μαΐου 1920 η Συνεργαζομένη αντιπολίτευση απευθύνει το τέταρτο Διάγγελμα, ως απάντηση στις δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή.⁵⁴³ Το Διάγγελμα καταδικάζει με δριμύτητα την αδικαιολόγητη επαναφορά του Στρατιωτικού Νόμου, ένα μόλις μήνα αφότου η κυβέρνηση είχε προχωρήσει σε μερική κατάργησή του.⁵⁴⁴ Φαίνεται ότι η συσπείρωση της αντιπολίτευσης, η πίεση για διενέργεια εκλογών, το εκκρεμές ζήτημα του βασιλιά και η απαίτηση για συντακτική Εθνοσυνέλευση, οδήγησαν στην άμεση επαναφορά του από την κυβέρνηση. Το διάγγελμα επισημαίνει ότι ο στρατιωτικός νόμος

---

⁵³⁹ «Και ο Κουμουνδούρος έπεσε προς προσάρτηση της Θεσσαλίας και ο Τρικούπης εκρημνίσθη. Η εξουσία στην Ελλάδα ουδεμίαν είχαν ποτέ σχέσιν με την επιτυχίαν, ή την αποτυχίαν της εκάστοτε διεξαγόμενης πολιτικής. Αλλά η Ελλάς δεν είναι σήμερον η ίδια». *Εμπρός*, 29.4.1920.

⁵⁴⁰ «Αλλά πόλεμος εις την Θράκη, πόλεμος εις την Μικράν Ασίαν και πόλεμος εις τας Αθήνας, θέτων την κυβέρνησιν του ελληνικού κράτους μεταξύ τριών πυρών. Καθώς φαίνεται η αντιπολίτευσις απαιτεί να κρημνίσει μία κυβέρνησιν που τριπλασίασε την Ελλάδα και να ανέλθει εις την εξουσίαν μία άνευ προγράμματος ήτις πρόκειται να την μικρύνη». *Εμπρός*, 12.5.1920.

⁵⁴¹ *Αθήναι*, 6.5.1920.

⁵⁴² «Είναι πεπεισμένοι για τη νίκη εναντίον της νεαρής φαυλοκρατίας στην οποία εκφυλίσθηκε το κόμμα των Φιλελευθέρων και της παλαιμάχου φαυλοκρατίας, ην οποία εκπροσωπεί συνεργατική των 16». *Αθήναι*, 8.5.1920.

⁵⁴³ *Εμπρός*, 21.5.1920. Βλ. Παράρτημα 9.

⁵⁴⁴ Ο Βενιζέλος επανέρχεται στη χώρα, μετά τη συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο, έχοντας αποσπάσει την Αν. Θράκη και Μ. Ασία. Στη συνεδρίαση της 23^{ης} Απριλίου 1920 ανακοινώνει την άρση κατάστασης πολιορκίας, την χορήγηση αμνηστίας και την παραγραφή κάποιων πολιτικών αδικημάτων. Η ομιλία του αποκάλυψε το στόχο διατήρησης του στρατιωτικού νόμου όλη την τριετία: ο εκφοβισμός των πολιτικών αντιπάλων, έστω κι αν αυτό συνδεόταν με την εξωτερική απειλή του πολέμου. Τσίρος, *Κράτος και εξουσία σε κρίση*, σ. 271.

δεν προορίζεται για την αντιμετώπιση εσωτερικών ζητημάτων πόσο μάλλον του δυναστικού και εξαγγέλλει τους πέντε άξονες του πολιτικού προγράμματος· ανάκτηση της αυτοτέλειας και ελέγχου της εθνικής κυριαρχίας, ανεμπόδιστη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, αποκατάσταση των αδικημένων και όσων έχασαν τις θέσεις τους και έλεγχος σε ό,τι διενεργήθηκε την τελευταία τριετία. Αξιώνει την άμεση διενέργεια ελεύθερων εκλογών και τη σύγκληση συντακτικής συνέλευσης, καθώς μόνη αυτή μπορεί να εγγυηθεί τη λύση όλων των ζητημάτων. Για πρώτη φορά θα υπάρξει αναφορά στο σημαντικότερο ίσως ζήτημα που χωρίζει τους δύο πολιτικούς κόσμους: το διεθνές ζήτημα τονίζοντας ότι τα εξωτερικά ζητήματα συγκινούν «βαθέως» την αντιπολίτευση καθισχύζοντας ότι η θέση της χώρας απέναντι στους εχθρούς της είναι η «σαφώς κεχαραγμένη». Η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, οι στρατιωτικές νίκες και οι διπλωματικές επιτυχίες που είχαν ως αποτέλεσμα την επέκταση στην Αν. Θράκη και τα παράλια της Μ. Ασίας αποτελούσαν πια μία πραγματικότητα που η αντιπολίτευση δεν θα μπορούσε να αντιπαρέλθει ούτε να αποποιηθεί· έτσι θα εστιάσει την κριτική της στα εσωτερικά ζητήματα και τη βενιζελική τυραννία, αλλά θα φροντίσει να καθισχύσει -ήδη από την Άνοιξη του 1920- τις συμμαχικές Δυνάμεις για τη θέση της Ελλάδας στο πλευρό τους.

Ένα δεύτερο ζήτημα που προαναγγέλλεται στο διάγγελμα είναι η συγκρότηση «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων» με βάση ενιαίο καταστατικό. Λίγες μέρες αργότερα δημοσιεύεται το «Υπόδειγμα καταστατικού Λαϊκού Πολιτικού Συλλόγου μετά συναφών οδηγιών της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως».⁵⁴⁵ Το ενιαίο καταστατικό κατοχύρωνε μία κεντρική καθοδήγηση με άξονα την επαρχία και όχι το νομό -ίσως για να αποφευχθεί η σύνδεση με την εκλογική περιφέρεια. Μία άλλη παράμετρος, στην οποία δόθηκε προσοχή ήταν η αποφυγή συγκέντρωσης δύναμης στα χέρια των προέδρων, γι' αυτό προβλεπόταν η τοποθέτηση κυλιόμενων προέδρων με κλήρωση και η διασύνδεση των συλλόγων με το κεντρικό γραφείο της Αθήνας μέσω εποπτικού οργάνου στην πρωτεύουσα

---

⁵⁴⁵ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996, σ. 124. Βλ. Παράρτημα 7.

κάθε νομού.⁵⁴⁶ Όπως παρατηρεί ο Μαυρογορδάτος, επρόκειτο ουσιαστικά για αναδιαμόρφωση των παλιών συνδέσμων των Επιστράτων.⁵⁴⁷

Η ίδρυση του κεντρικού λαϊκού πολιτικού συλλόγου Αθηνών θα αποτελέσει το εφαλτήριο για τη μαζικότερη οργάνωση του αντιβενιζελικού κόσμου στην πρωτεύουσα. Στην ιδρυτική σύσκεψη θα συμμετάσχουν 70 άτομα από διάφορες συνοικίες της Αθήνας, με στόχο την εκλογή Προέδρου, γραμματέα, ταμία αλλά και εκλογή 7μελούς εκτελεστικής επιτροπής.⁵⁴⁸ Σε συνέντευξη που παραχωρεί από τη Ρώμη ο Γούναρης εμμένει στη βασική θέση ότι πρόκειται για αγώνα ανάκτησης των πολιτικών ελευθεριών και στις προσεχείς εκλογές θα ηγούνται οι μεγάλες μάζες και θα ακολουθούν οι πολιτικοί άνδρες «ως σκυλάκια».⁵⁴⁹ Επικροτεί την πρωτοβουλία συγκρότησης πολιτικών συλλόγων και σε επιστολή που στέλνει στους εκπροσώπους του κόμματός του στο συμβούλιο της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως (Τσαλδάρη, Βοζίκη, Μπαλτατζή) προσδιορίζει όλο το πλαίσιο του προεκλογικού αγώνα. Η επαναφορά του στρατιωτικού νόμου αποδεικνύει την μη πρόθεση της κυβέρνησης να προχωρήσει σε εκλογές. Ο πρωθυπουργός δεν θα κάνει εκλογές, παρά μόνο αν είναι βέβαιος για την εκλογική νίκη. «Θα ήτο πολιτική αυτοκτονία τούτο και οι τύραννοι δεν αυτοκτονούν πολιτικώς, διότι δεν χάνουν μόνο την εξουσίαν αλλά και τρέμουν τας ευθύνας δι' όσα εκακούργησαν τυραννούντες» θα πει χαρακτηριστικά. Πιστεύει ότι η κυβέρνηση θα αναβάλει τις εκλογές και, όταν αναγκασθεί, θα τις κάνει με τρόπο που θα αλλοιώσει το αποτέλεσμα. Ο Γούναρης πρεσβεύει ότι η ισχυρή οργάνωση των πολιτών θα δώσει την αίσθηση της δύναμης και «διά της έξωθεν βοής» ο λαός θα τις απαιτήσει. «Εξω ουδείς αμφιβάλλει ότι η Ελλάς τυραννείται. Η τυραννία θα πέση όχι δι εκλογών. Θα πέση δια της θελήσεως ήτις θα την κατέρριπτε δια των εκλογών. Αλλά χωρίς εκλογάς. Η θέλησις του ελληνικού λαού είναι η ουσιαστική δύναμις».

Συναινεί με την οργάνωση του λαού σε συλλόγους, δεν θεωρεί ότι χαλαρώνει η ενότητα του αγώνα, αντίθετα την ενισχύει, διότι οι εκλογές δεν αφορούν τον αγώνα μιας πολιτικής παράταξης έναντι άλλης· πρόκειται για αγώνα «προς αποτίναξιν της τυραννίας

---

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 125. Επίσης σημ. 44.

⁵⁴⁷ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 26.

⁵⁴⁸ *Εμπρός*, 29.6.1920.

⁵⁴⁹ *Εσπερινή*, 6.7.1920.

και ανάκτησιν της ελευθερίας του λαού». Τονίζει ότι είναι άνθρωποι τυραννούμενοι και δεν αποτελούν πολιτική οργάνωση, εφόσον δεν λειτουργεί το πολίτευμα, ούτε πολίτες: «είμεθα απλοί Έλληνες ούτε καν πολίται, διότι πολίτης είναι ο έχων πολιτικά δικαιώματα σεβαστά».⁵⁵⁰ Κύριος στόχος είναι πρωτίστως η αποτίναξη της τυραννίας και η αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών. Η αντίταξη πολιτικού προγράμματος απέναντι στη συμπολίτευση θα έβλαπτε τον εκλογικό αγώνα, διότι ο λαός δεν έχει να εκλέξει μεταξύ συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης, αλλά έχει απέναντί του μόνο τυράννους, «την λεγομένην ψευδή συμπολίτευσιν». Ο αχαιός πολιτικός συνέστησε, λοιπόν, στην Ηνωμένη να αποφύγει οποιαδήποτε εξαγγελία, να μην εκθέσει κανένα πολιτικό πρόγραμμα, εκτός από την απροσδιόριστη επιδίωξη για μελλοντική «λαϊκωτέρα οργάνωσιν του κράτους» με συμμετοχή όλων των κοινωνικών ομάδων, σύσταση που θα ακολουθηθεί πιστά, όπως είδαμε και στα προηγούμενα διαβήματα.⁵⁵¹ Ο Ριζάς επισημαίνει ότι ο Γούναρης καθόριζε μια νέα πολιτική, ενσωματώνοντας την εσωτερική και εξωτερική σε ένα σύνολο και εντάσσοντας τη δεύτερη στις ανάγκες της πρώτης.⁵⁵²

Ο Γούναρης συμφωνούσε με τη συγκρότηση συλλόγων στην επαρχία, διότι δεν στόχευε στη διατύπωση συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος αλλά στην εφαρμογή της λαϊκής κυριαρχίας.⁵⁵³ Σε αυτή την κατεύθυνση αρχίζουν σταδιακά να οργανώνονται οι πολιτικοί λαϊκοί σύλλογοι στην επαρχία (Κόρινθο, Ναύπακτο, Ναύπλιο) και ιδρύεται στην Αθήνα γραφείο Τύπου και η «Κεντρική λέσχη της Αντιπολιτεύσεως», ένα σώμα διακριτό από την Ηνωμένη. Στην πρωτεύουσα οι σύλλογοι θα οργανωθούν αυστηρά σε κάθε συνοικία με την αξιοποίηση κυρίως απότακτων αντιβενιζελικών αξιωματικών αλλά και πολλών δημόσιων υπαλλήλων που είχαν απολυθεί - με αυτό τον τρόπο αποφεύχθηκε η σύνδεση με τους παλιούς επιστράτους.⁵⁵⁴ Παρότι στην επαρχία η επιλογή των υποψηφίων βουλευτών γινόταν από τους συλλόγους, στο νομό ΑττικοΒοιωτίας η λίστα έπρεπε να συμφωνηθεί μεταξύ κεντρικής διοίκησης και επιτροπής της Συνεργαζομένης. Αυτοί οι σύλλογοι θα αποτελέσουν σταδιακά τη βάση δημιουργίας του κομματικού μηχανισμού της

---

⁵⁵⁰ *Εμπρός*, 10.7.1920.

⁵⁵¹ Χριστοπούλου, *ό.π.*, σ. 252.

⁵⁵² Ριζάς, *ό.π.*, σ. 159.

⁵⁵³ Η παρουσίαση ενός προγράμματος θα προσέφερε πλεονεκτήματα στους βενιζελικούς, παρουσιάζοντας τις αντιπαραθέσεις ως πολιτική διαφωνία μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, σ. 940.

⁵⁵⁴ Ο υποναύαρχος Ανδρέας Μιαούλης στον Πειραιά, ο Γεώργιος Αγγελέτος, μετέπειτα διοικητής της ειδικής ασφάλειας του Μεταξά. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 131.

αντιπολίτευσης.⁵⁵⁵ Η κυβέρνηση διαβεβαιώνει ότι θα επιτρέψει την ίδρυση λαϊκών συλλόγων, εφόσον τηρούνταν οι προβλεπόμενες διατάξεις και συνεδρίαζαν σε κλειστούς χώρους. Παρόλα οι αρχές θα παρεμποδίσουν συγκεντρώσεις και σε μερικές περιοχές θα απαγορεύσουν ακόμη και την ίδρυσή τους.

Η Ηνωμένη δύο εβδομάδες αργότερα, στις 14 Ιουνίου 1920, προχώρησε σε διάβημα προς τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων.⁵⁵⁶ Με την επιστολή ξεκαθαρίζει *erga omnes* τη θέση της χώρας. Οι εσωτερικές διχογνωμίες δεν εμποδίζουν την ενιαία εμφάνιση του λαού στα εξωτερικά ζητήματα. Ο ελληνικός λαός «ίσταται ενιαίος στο πλευρό των συμμάχων». Θεωρεί καθήκον της να διακηρύξει επίσημα την ενότητα της χώρας αναφορικά με τις εθνικές διεκδικήσεις και να άρει κάθε αμφιβολία, την οποία καλλιεργούν οι αντίπαλοι της Ελλάδος. Το διάβημα υπογράφεται από τους δεκαπέντε, απόντος του Γεωργίου Μπούσιου. Είναι γεγονός ότι ο αντιπολιτευτικός χώρος υιοθετεί την κατεύθυνση στην εξωτερική πολιτική που ακολούθησε το κόμμα των Φιλελευθέρων και αυτομάτως αυτό καθιστά αναγκαία τη σύμπλευση με τις Δυνάμεις της Αντάντ. Τη στάση αυτή υπαγορεύει και ένας ακόμη λόγος: το φιλογερμανικό της παρελθόν επισύρει την καχυποψία των συμμαχικών δυνάμεων.⁵⁵⁷ Ο Τύπος αμφιταλαντεύεται και καταδικάζει την πρωτοβουλία ως αλλότρια προς τα ελληνικά πολιτικά ήθη· δεν λειτουργεί υπέρ των συμφερόντων και εμφανίζει τη χώρα διαιρεμένη. Η *Αθήναι* το αποκαλεί υπόδειγμα ταπεινώσεως.⁵⁵⁸

Η πρώτη αναφορά στο δυναστικό ζήτημα γίνεται από την *Αθήναι* τον Μάιο του 1920. Η εφημερίδα αφουγκράζεται ότι οι δεκαέξι της Ηνωμένης θα ανακινήσουν το ζήτημα, θέτοντάς το ως το κυριότερο μέρος του προγράμματός τους κατά τις επικείμενες εκλογές. Άλλωστε σύμφωνα με τις δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή, η κυβέρνηση στοχεύει, μετά την αναθεώρηση του συντάγματος από τη μέλλουσα εθνοσυνέλευση, να διευθετηθεί το δυναστικό ζήτημα. Η αντιπολίτευση θεωρεί ότι ο λαός έχει το δικαίωμα να αποφανθεί αμέσως επ' αυτού, αφού πρόκειται να αναθεωρηθούν θεμελιώδεις διατάξεις του συντάγματος.⁵⁵⁹ Η επανέκδοση της *Εσπερινής*, τον Ιούλιο του 1920, φέρνει στο

---

⁵⁵⁵ Νικολόπουλος, σ. 375.

⁵⁵⁶ *Εμπρός*, 21.6.1920. Βλ. Παράρτημα 10.

⁵⁵⁷ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ. σ. 147.

⁵⁵⁸ *Αθήναι*, 22.6.1920.

⁵⁵⁹ *Αθήναι*, 28.5.1920.

προσκήνιο δυναμικά το δυναστικό ζήτημα. Με αφορμή τις δηλώσεις του βρετανού υφυπουργού Σέσιλ Χάρμσγουόρθ ότι «η Αγγλία δεν θα ηδύνατο να αναγνωρίσει τον Κωνσταντίνο ως βασιλέα της Ελλάδος. Η Ελλάς έχει το δικαίωμα να έχει όποιον βασιλέα θέλει, αλλά είναι δικαίωμα της (Αγγλίας) να μην διατηρεί φιλικές σχέσεις μαζί της». Η στάση της Αγγλίας είναι σαφής: διαφωνεί με το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου όχι με το βασιλικό θεσμό. Δεν είναι αντιδυναστική, είναι αντι-κωνσταντινική. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η Βρετανία είχε επίγνωση τόσο της εσωτερικής κατάστασης που είχε διαμορφωθεί στη χώρα όσο και της υψηλής δημοτικότητας του έκπτωτου βασιλιά. Τεκμηριώνεται από τις σχετικές αναφορές ότι το φιλοβασιλικό ρεύμα ήταν πολύ δυνατό και θα επηρέαζε τις εκλογικές εξελίξεις.⁵⁶⁰ Η *Εσπερινή* πρεσβεύει ότι στις προσεχείς εκλογές δεν πρέπει να τεθεί ζήτημα δυναστικό, μόνο πολιτικό, διότι θα έθιγε τα συμφέροντα των δύο κρατών. Όμως θεωρεί ότι αποτελεί πρωτοφανή επέμβαση της Αγγλίας ούτε είναι δυνατόν να κρίνει ο λαός μεταξύ Κωνσταντίνου και της φιλίας της Αγγλίας.⁵⁶¹ Βέβαια τρεις μήνες αργότερα θα αναρτά φωτογραφίες του Κωνσταντίνου και θα προπαγανδίζει την επάνοδό του με τη λεζάντα «Αυτόν θέλει για βασιλέα ο λαός». Η εφημερίδα σταθερά επιδίδεται σε ένα σκληρό κατηγορώ κατά της κυβέρνησης. Τονίζει την ανάγκη να λειτουργεί το πολίτευμα στη βάση θεμελιωδών διατάξεων, τη διασφάλιση των ελευθεριών του λαού, την κατοχύρωση της ισονομίας και ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος. Υπενθυμίζει την κράτηση πολλών ακόμη στις φυλακές παρά το διάταγμα αμνηστίας και την αδιαφορία του λαού προς «ό,τι μέγα εθνικόν συμβαίνει γύρω του».⁵⁶² Καταγγέλλει την κυβέρνηση ότι μονοπωλεί τον εθνικό θρίαμβο, ενώ θύματα του καθεστώτος σαπίζουν στις φυλακές. «Ούτε συγχωρούμε ούτε λησμονούμε!» Και για την *Εσπερινή* το ζήτημα του αρχηγού είναι ήσσονος σημασίας. Ηγέτης στον εκλογικό αγώνα θα είναι ο λαός, ο οποίος πρέπει να προετοιμασθεί στα ζητήματα που θα επιληφθεί η προσεχής εθνοσυνέλευση: το ζήτημα της γερουσίας, η μονιμότητα των συνταγματικών

---

⁵⁶⁰ «Lord Acton had been told by some Venezelist Greeks that King Constantine would sweep the board at the next Greek election». FO CAB 24/116, 16.4.1919.

⁵⁶¹ *Εσπερινή*, 1.7.1920. Επίσης Μ. Χριστοπούλου Μ., «“Φερόμεθα προς την πτέρναν του εθνικού Εξωμότου”» στο *Συμπόσιο: Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η κορύφωση της σύγκρουσης 2 κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 3-4 Οκτωβρίου 2016, σ. 100.

⁵⁶² Μόνο ο Διευθυντής της *Αθηναϊκής* αφέθηκε ελεύθερος. *Εσπερινή*, 4.7.1920.

διατάξεων και το αδύνατο ακύρωσής τους, το ζήτημα σύναψης συμμαχιών και κήρυξης πολέμου χωρίς δημοψήφισμα.⁵⁶³

Το καλοκαίρι αποκρυσταλλώνεται ο άξονας της αντιπολιτευτικής κριτικής: ο προεκλογικός αγώνας θα διεξαχθεί επί της εσωτερικής πολιτικής. Η *Αθήναι* ομολογεί ότι αν ανταγωνιζόταν το Βενιζέλο στην εξωτερική πολιτική, θα έβγαине ηττημένη, όμως θα απαιτήσει να διερευνηθούν όλα όσα διαπράχθηκαν κατά των πολιτών καθώς και οι μέθοδοι διακυβέρνησης της χώρας. Το επίδικο για την *Αθήναι* είναι η ικανότητα της σημερινής κυβέρνησης να ανασυγκροτήσει τη χώρα μετά τον πόλεμο και να συντηρήσει τη γαλήνη, την ευνομία και την τάξη.⁵⁶⁴ Η αρθρογραφία της εστιάζει σε αυτό το επιχείρημα· το έργο της ειρηνικής περιόδου απαιτεί νέες κυβερνητικές μεθόδους. Η κυβέρνηση δεν διαθέτει τις ικανότητες που απαιτούνται στον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας. «Το ζήτημα είναι πως θα διοικηθεί, για να ευημερήσει. Επ' αυτού ο εκλογικός αγών».⁵⁶⁵ Η επιλογή της Ηνωμένης να αφήσει έξω από το προεκλογικό πρόγραμμα τα εθνικά ζητήματα είναι συνετή· άλλωστε και η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, τον Ιούλιο του 1920, δεν θα της επιτρέψει να αρθρώσει αντίλογο. Σε αυτό το πλαίσιο το συμβούλιο της Συνεργαζομένης απευθύνει την επαύριο της υπογραφής της Συνθήκης του Νεϊγύ χαιρετισμό προς το στρατό. Αφού υπενθύμισε τη σταθερή προσήλωση της αντιπολίτευσης στην ενιαία εμφάνιση του λαού κατά τον πόλεμο, αποδίδει πολύ προσεκτικά την υπογραφή της συνθήκης στη συμβολή όλου του ελληνικού λαού και στην «αμέριστον συνδρομήν» των μεγάλων συμμάχων. Δηλώνει την αλληλεγγύη της Ελλάδας προς όλους τους ελληνικούς πληθυσμούς εκτός των νέων ορίων της χώρας, η εθνική αποκατάσταση των οποίων απόκειται στο πατριωτικό τους φρόνημα και τη φιλοπατρία του ελληνικού λαού. Η αντιπολίτευση ρητά δεσμεύεται ότι θα συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των πολιτικών ελευθεριών του λαού και του πολιτεύματος, και της εσωτερικής ανάπλασης του κράτους. Απευθύνει ανοιχτή πρόσκληση σε όλους τους πολίτες «προς συστηματικήν οργάνωσιν του πολιτικού και εκλογικού αγώνος».⁵⁶⁶

---

⁵⁶³ *Εσπερινή*, 22.7.1920.

⁵⁶⁴ *Αθήναι*, 5.7.1920.

⁵⁶⁵ *Αθήναι*, 12.8.1920.

⁵⁶⁶ *Εσπερινή*, 30.7.1920.

4.5. Τα Ιουλιανά

Τον Ιούλιο του 1920 δύο γεγονότα θα αποτελέσουν τη θρυαλλίδα που θα συγκλονίσει την κοινή γνώμη και θα συσπειρώσει το χώρο της αντιπολίτευσης. Η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθερίου Βενιζέλου, στις 30 Ιουλίου, και η δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη. Η απόπειρα κατά του πρωθυπουργού έγινε από δύο απότακτους αξιωματικούς, τον υποπλοίαρχο Απόστολο Τσερέπη και τον υπολοχαγό Γεώργιο Κυριάκη, στις 31 Ιουλίου 1920, στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών στο Παρίσι, δύο μέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών.⁵⁶⁷ Μόλις μαθεύτηκε η είδηση, ξέσπασε στην Αθήνα κύμα βίας από φανατικούς υποστηρικτές του βενιζελικού κόμματος: οπαδοί των Φιλελευθέρων προχώρησαν σε μαζικές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας προκαλώντας σοβαρά επεισόδια. αρχικά επιτέθηκαν σε γραφεία του αντιβενιζελικού Τύπου, προκαλώντας σχεδόν ολοσχερή καταστροφή (στην *Εσπερινή*, *Πρωινή*, *Σκριπ*, *Καθημερινή*), μετά επιτέθηκαν σε οικείες των ηγετών της Ηνωμένης -η κατοικία του πρώην πρωθ. Στέφανου Σκουλούδη καταστράφηκε πλήρως- έγιναν επιθέσεις και εμπρησμοί σε καταστήματα και κτίρια που ανήκαν σε γνωστά αντιπολιτευόμενα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων το θέατρο Κοτοπούλη, το οποίο υπέστη ολική καταστροφή. Οι βιαιοπραγίες, οι εκτεταμένες ζημιές και εικόνες βανδαλικής καταστροφής είχαν ως αποκορύφωμα την ψυχρή δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη, στις 31 Ιουλίου 1920, από άνδρες του Τάγματος ασφαλείας, υπεύθυνος του οποίου ήταν ο Παύλος Γύπαρης.⁵⁶⁸ Η χλιαρή αντίδραση της κυβέρνησης στα έκτροπα ενίσχυε το πολωτικό κλίμα. Η κυβέρνηση πίστευε στην ύπαρξη πολιτικής συνωμοσίας και προχώρησε σε εκτεταμένες διώξεις, αθρόες συλλήψεις πολιτικών προσώπων, όπως ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, Σπυρίδων Κουμουνδούρος και Επαμεινώνδας Δεληγιάννης, αλλά και διευθυντές αντιπολιτευόμενων εφημερίδων.⁵⁶⁹ Η απόπειρα δολοφονίας του

---

⁵⁶⁷ Γιάννης Στεφανίδης, «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Θ. Βερέμης-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σσ. 222-223. Για το ίδιο θέμα Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις από το Νοέμβριο του 1918 ως τον Οκτώβριο του 1920» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ.144-146· G. Heǵing, *Τα πολιτικά κόμματα*, σ. 933.

⁵⁶⁸ Ο Ρέπουλης αποδίδει τα γεγονότα σε «φαινόμενο στιγμιαίας παραφροσύνης, τρικυμία της λαϊκής αγανάκτησης, όταν επιχειρείτο να πληγεί η πατρίς κατάστημα υπό δολοφόνων». Τη χαρακτήρισε «άκακον εξέγερσιν, όχι δυνατόν να κατασταλεί αμέσως. Η κυβέρνησης έπραξε παν δυνατόν όπως συγκρατήσει την τάξιν. Εάν ευρίσκεται απέναντι σε εξέγερση ομάδων, έχει καθήκον να μεταχειρισθεί πάσα βία, όπως επιβάλει τον νόμον». *Εσπερινή*, 31.7.1920.

⁵⁶⁹ Ο Γιάνναρος συνεχίζει να κρατείται. Οι υπόλοιποι θα αποφυλακισθούν μετά από 25 μέρες. Επαμεινώνδας Δεληγιάννης. Νομικός, βουλευτής Αρκαδίας. Το 1905 διετέλεσε υπουργός Ναυτικών, το 1909 υπ. Δικαιοσύνης.

Βενιζέλου αποτελούσε κομμάτι ενός ευρύτερου συνωμοτικού σχεδίου, το οποίο περιλάμβανε πρώτα την εκδήλωση κινήματος στις 30 Ιουλίου 1920 και ακολούθως την απόπειρα δολοφονίας του πρωθυπουργού. Η έλλειψη συντονισμού είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση μόνο του δεύτερου σκέλους. Διοργανωτές ήταν οι Νικόλαος Δημητρακόπουλος, Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος, Γεώργιος Γαβαλιάς επιτελάρχης, ο ναύαρχος Καββαδίας και ο αξιωματικός Θεόδωρος Σκυλακάκης.⁵⁷⁰ Το εγχείρημα αποτελούσε πρωτοβουλία της ομάδας αυτής, χωρίς καμία συνεννόηση και έγκριση της Ηνωμένης.

Το Συμβούλιο της Συνεργαζομένης θα καταδικάσει απερίφραστα την απόπειρα δολοφονίας του πρωθυπουργού σημειώνοντας πως «οι πολιτικοί αγώνες ουδέποτε προάγονται διά του εγκλήματος αλλά δι' επικρατήσεως των ηθικών αρχών». Κατηγορεί όμως παράλληλα την κυβέρνηση για τα Ιουλιανά έκτροπα, ότι «άφησε την εξουσία να διαφύγει των χειρών της» με αποκορύφωμα τον άγριο θάνατο του Ίωνα Δραγούμη. Προχώρησε σε συλλήψεις πολιτικών αντιπάλων για δήθεν ανάμιξη στη συνωμοσία, παραβιάζοντας τη βουλευτική τους ασυλία, χωρίς ανακριτικό ένταλμα και σε αθρόες απελάσεις και αυθαίρετες συλλήψεις δημοσιογράφων. Σε αυτό το πλαίσιο η αντιπολίτευση δυσπιστεί για την ικανότητα της κυβέρνησης να διεξαγάγει ανεπηρέαστες εκλογές και υποβάλει αίτημα να διενεργηθούν από υπηρεσιακή κυβέρνηση. Απευθύνει έκκληση στο λαό να διεξαγάγει τον εκλογικό αγώνα «εν αρμονία και πειθαρχία», ώστε να επανέλθει η χώρα στη φυσιολογική της λειτουργία.⁵⁷¹

Οι καταστροφές είναι τόσο μεγάλες, που η λειτουργία πολλών αντιπολιτευόμενων εφημερίδων διακόπτεται το επόμενο διάστημα. Η *Εσπερινή* επανεκδίδεται στις 12 Αυγούστου 1920 κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι εξαπολύει ανθρωποκνηγητό σε κάθε υπόνοια συνωμοσίας.⁵⁷² Η κριτική που ασκείται είναι οξεία και επικεντρώνεται στην ολιγωρία στην τήρηση της τάξης και ανοχή των στρατιωτικών αρχών. Το λαϊκό αίτημα για πλήρη πολιτική εκκαθάριση και διερεύνηση της αλήθειας προβάλλεται. Η *Αθήναι* διαβλέπει μία κυβέρνηση που χωρίς ψυχραιμία τρομοκρατεί όσους έχουν αντίθετα πολιτικά φρονήματα και διασαφηνίζει ότι θα τεθεί εκ μέρους της αντιπολίτευσης ξεκάθαρα

---

⁵⁷⁰ Νίκος Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης- Πολιτική βιογραφία*, Ι. Σίδερης, Αθήνα 2007, σ. 383.

⁵⁷¹ *Αθήναι*, 31.7.1920.

⁵⁷² *Εσπερινή*, 12.8.1920.

μόνο το θέμα βενιζελισμού/αντιβενιζελισμού. Οι μέθοδοι διακυβέρνησης και το πρόγραμμα αναδημιουργίας στην Παλαιά και Νέα Ελλάδα -όχι το δυναστικό ζήτημα.⁵⁷³

Οι διώξεις πολιτικών προσώπων και το εκρηκτικό κλίμα στην πρωτεύουσα θα ανακόψουν τη δράση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων μέχρι το Σεπτέμβριο. Η επιτροπή του Συμβουλίου της Συνεργαζομένης θα διαλυθεί και θα αντικατασταθεί στις αρχές Σεπτεμβρίου από 6μελή επιτροπή από τους Γούναρη, Καλογερόπουλο, Στράτο, Τριανταφυλλάκο, Ράλλη με έναν εκπρόσωπο από τη Θράκη και τον Κούνδουρο από την Κρήτη.⁵⁷⁴ Ο Δημητρακόπουλος για λόγους υγείας πρέπει να ταξιδέψει στο Παρίσι, όμως στοχεύει να ενημερώσει τις Δυνάμεις για την ανάγκη επανόδου σε ομαλή συνταγματική λειτουργία και τη διενέργεια αμερόληπτων εκλογών.⁵⁷⁵ Ο Γούναρης από τη Ρώμη υποβάλλει υπόμνημα στους πρωθυπουργούς των Συμμάχων διαμαρτυρόμενος έντονα για τα Ιουλιανά έκτροπα, την εσωτερική κατάσταση της χώρας και την ανάγκη επανόδου στην ομαλότητα. Επισημαίνει την τυραννική διοίκηση του Βενιζέλου την τελευταία τριετία, που οδηγεί αναπόδραστα σε νέο εμφύλιο σπαραγμό και αξιώνει από εκείνους «οι οποίοι υπήρξαν η αφορμή της διαιρέσεως της χώρας» να διασφαλίσουν τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, εφόσον ακόμη κρατούνται στη φυλακή πολιτικοί κρατούμενοι.⁵⁷⁶

Το πολωτικό κλίμα μετά τα Ιουλιανά δεν αποφορτίζει η επιστροφή του πρωθυπουργού, στις 17 Αυγούστου 1920, παρότι σε επίσημη ανακοίνωσή του είχε αναγνωρίσει ότι «όργανα της Αρχής ενίοτε μετέσχον της ευθύνης και είναι περιττόν να διακηρύξω ότι θα ζητηθεί λόγος δια πάσαν τοιαύτην ευθύνην».⁵⁷⁷ Παρέχει τη στήριξή του προς τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Εμμανουήλ Ρέπουλη και απογοητεύει το κοινό αίσθημα που περίμενε δραστικά μέτρα. «Ο λαός δεν ζητά επιείκειαν, ζητά έρευναν και μελέτην». Απαιτείται μέθοδος και όχι βιασύνη, καθώς καθήκον των πολιτικών ανδρών πρωτίστως είναι «να κατασιγώσι τα πάθη».⁵⁷⁸

---

⁵⁷³ «Δεν υπάρχει παραφρονήσας, ώστε αντί εκλογών να προκαλέσει να θέσει ζήτημα δυναστικόν, προκαλώντας επανάστασιν χείρων οιασδήποτε συνωμοσίας». *Αθήναι*, 5.8.1920.

⁵⁷⁴ *Εσπερινή*, 3.9.1920.

⁵⁷⁵ *Αθήναι*, 23.8.1920.

⁵⁷⁶ *Εσπερινή*, 28.8.1920.

⁵⁷⁷ *Αθήναι*, 5.8.1920.

⁵⁷⁸ *Αθήναι*, 2.8.1920.

4.6. Η τελευταία σύνοδος της Βουλής

Η Βουλή συνέρχεται στην Ε΄ και τελευταία Σύνοδο στις 25 Αυγούστου 1920. Στο διάστημα των δέκα ημερών μέχρι τη διάλυσή της και την προκήρυξη εκλογών, θα ψηφισθούν νομοσχέδια σχετιζόμενα με τη μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου και τον τρόπο ψηφίσματος των εφένδρων στο μέτωπο, τις αποζημιώσεις των παθόντων, το ζήτημα της αμνηστίας πολιτικών και στρατιωτικών και τον καθορισμό των συνταγματικών διατάξεων που θα αναθεωρηθούν από την προσεχή Βουλή. Η διάλυση της Βουλής ορίζεται στις 9 Σεπτεμβρίου, προκηρύσσονται εκλογές για αναθεωρητική Βουλή στις 20 Οκτωβρίου με τη νέα Βουλή να συγκαλείται στις 20 Νοεμβρίου 1920. Τη διάλυση συνοδεύει η άρση του στρατιωτικού νόμου και η κατάργηση της λογοκρισίας.

Ως προς την πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος, η κυβέρνηση στόχευε -ύστερα από τους χειρισμούς του Κωνσταντίνου το 1915- στον περιορισμό των δικαιωμάτων του βασιλιά, στη διασαφήνιση του πλαισίου διάλυσης της Βουλής και παύσης υπουργών, της κήρυξης πολέμου μόνο μέσω της Βουλής και το διαχωρισμό της βασιλικής από τη στρατιωτική εξουσία.⁵⁷⁹ Έργο της επόμενης Βουλής θα ήταν η κύρωση εκ των υστέρων όλων των αντισυνταγματικών διατάξεων της τριετίας 1917-1920, δηλ. η αναστολή της δικαστικής ισοβιότητας και η παράταση της περιόδου της παρούσας βουλής πέραν της 4ετούς συνταγματικής προθεσμίας.⁵⁸⁰ Ο Πωπ διακηρύσσει ότι η επόμενη βουλή δεν μπορεί να είναι αναθεωρητική ούτε από νομική ούτε από πολιτική άποψη, γιατί η Εθνοσυνέλευση καλείται να τερματίσει μία επανάσταση, που μπορεί να εγγυηθεί μόνο το κύρος μιας Συντακτικής Συνέλευσης.⁵⁸¹ Ο ομιλητής διατείνεται ότι η κυβέρνηση δεν θα αναθεωρήσει συνταγματικές διατάξεις, αλλά θα συντάξει νέο Σύνταγμα.⁵⁸² Η Ηνωμένη με προκήρυξη προς το λαό ζητά την εντολή του να μεταβληθεί η προσεχής Βουλή -μολονότι

---

⁵⁷⁹ Επρόκειτο για την εμμονή του βασιλιά στη διαφονία ακόμη και μετά τη διενέργεια των πρώτων εκλογών του 1915. Ο Βενιζέλος αρνήθηκε τη δεύτερη διάλυση της Βουλής, για τον ίδιο λόγο, για τον οποίο είχαν μόλις εκφέρει άποψη οι εκλογείς. Σήμερα το Σύνταγμα (του 1975) απαγορεύει την πρόωγη διάλυση της Βουλής για τον ίδιο λόγο μέσα σε ένα έτος. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου» σ.160· Σπύρος Βλαχόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σσ. 158-161.

⁵⁸⁰ Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις από το Νοέμβριο του 1918 ως τον Οκτώβριο του 1920» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, σ. 145.

⁵⁸¹ *Αθήναι*, 27.8.1920.

⁵⁸² ΕΣΒ 1140 (10 Σεπτεμβρίου 1920).

θα αποτελείται από μονό αριθμό βουλευτών- σε Συντακτική. Ακολούθως θα προκηρύξουν συμπληρωματικές εκλογές για την ανάδειξη του προβλεπόμενου αριθμού βουλευτών.⁵⁸³

Διαφαίνεται ότι ο θρίαμβος της Συνθήκης των Σεβρών αλλά και η απομάκρυνση από την αυταρχική διακυβέρνηση της χώρας την τριετία 1917-1920, είχαν δημιουργήσει στους Φιλελεύθερους την αίσθηση της σίγουρης νίκης στις επερχόμενες εκλογές.⁵⁸⁴ Γι' αυτό το λόγο θα προχωρήσουν στην τροποποίηση δύο βασικών εκλογικών νομοσχεδίων, τα οποία εγείρουν την αντίδραση της αντιπολίτευσης με Μανιφέστο που δημοσιοποιείται υπό τον τίτλο⁵⁸⁵

Το Μανιφέστο των εξ

Η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις διά Μανιφέστου αυτής προς τον Ελληνικόν Λαόν καταγγέλλει την Κυβέρνησιν ότι σκοπεύει να διεξαγάγη τας εκλογάς κατά τρόπον τοιούτον, ώστε να νοθευθή το φρόνημα του Λαού. Τούτο εκφαινεται εκ των δύο νομοσχεδίων τα οποία υπεβλήθησαν εις την Βουλήν σχετικώς με τας εκλογάς εις το μέτωπον και την Θράκην. Διά των νομοσχεδίων τούτων αίρονται αι εγγυήσεις αι επιβαλλόμεναι υπό του εκλογικού νόμου. Δεν επιτρέπεται η παρουσία αντιπροσώπων των υποψηφίων ούτε δικαστικών αντιπροσώπων κατά τας εκλογάς των στρατιωτών του μετώπου και αποκλείεται η μυστική ψηφοφορία η επιβαλλομένη υπό του εκλογικού νόμου και εισαγομένου του ψηφοδελτίου. Κατακρίνεται εξ άλλου ο καταρτισμός υπό των διοικητικών οργάνων της Θράκης των εκλογικών καταλόγων άνευ ουδεμιás εξελέγξεως εκ μέρους των υποψηφίων υπό τιαύτας δε συνθήκας διεξαγόμεναι εκλογαί δεν θα αποδώσουν και εν Θράκη το ακραιφνές φρόνημα του Ελληνικού Λαού.

Εν τέλει το Μανιφέστον κατακρίνει την ανελευθέραν εσωτερικήν πολιτικήν της Κυβερνήσεως και τονίζει ότι η παρούσα Βουλή ανεκλήθη εις την ζωήν ουχί επαναστατικό δίκαιω, ως ισχυρίζεται η Κυβέρνησις, αλλά ελαίω του Υπάτου Αρμοστού των Συμμάχων κ. Ζοννάρ.

Η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να προωθήσει την ψήφιση δύο νόμων που τροποποιούσαν το εκλογικό σύστημα: το Νόμο 2484 «περί ψηφοφορίας των εν εκστρατεία αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών του κατά γην και θάλασσαν στρατού» και το Νόμο 2485 «περί βουλευτικών εκλογών εν Θράκη».⁵⁸⁶ Καθιερωνόταν επίσης για τεχνικούς λόγους η

---

⁵⁸³ *Εσπερινή*, 15.9.1920.

⁵⁸⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη*, Το Βήμα, Αθήνα 2012, σ. 62.

⁵⁸⁵ *Αθήναι*, 30.8.1920.

⁵⁸⁶ Νόμος 2484 ΦΕΚ 206/10.9.1920, Νόμος 2485 ΦΕΚ 202/7.9.1920.

ψηφοφορία με σφαιρίδιο και όχι με ψηφοδέλτιο. Με τον πρώτο καθιερωνόταν η ψηφοφορία των στρατιωτικών στον τόπο όπου υπηρετούσαν, στη βάση ειδικών εκλογικών καταλόγων και με το δεύτερο παραχωρούνταν στους κατοίκους της Θράκης το δικαίωμα ψήφου και η συνακόλουθη εκπροσώπησή τους στο ελληνικό κοινοβούλιο, παρότι δεν είχε επικυρωθεί η προσάρτηση και δεν ήταν τυπικά ακόμη έλληνες πολίτες.⁵⁸⁷ Στη θυελλώδη συζήτηση στη Βουλή ο Πωπ πρεσβεύει την άποψη ότι ο στρατός δεν πρέπει να αποσπάται «ούτε μία ημέρα από τας επιχειρήσεις του διά την πολιτικήν», ούτε μπορεί να αποκλεισθεί -παρόλες τις εγγυήσεις- η υπόνοια περί μη ελεύθερης εκδήλωσης του φρονήματος.⁵⁸⁸ Ο Δημήτριος Χρυσοστάλης, προκειμένου να διασφαλιστεί το αδιάβλητο της εκλογικής διαδικασίας, υποβάλλει μία βασική τροποποίηση που έγινε δεκτή· ο ανώτερος δικαστικός λειτουργός να διορίζεται όχι από τον υπουργό Δικαιοσύνης αλλά από τον Άρειο Πάγο. Επίσης ζητά την άρση της απαγόρευσης κυκλοφορίας αντιπολιτευόμενων εφημερίδων στο στρατό. Ο σοσιαλιστής Αλβέρτος Κουριέλ απευθύνει ερώτηση σχετικά με τον προεκλογικό αγώνα στο στράτευμα. Το κόμμα του θεωρεί ότι η άνοδος των Φιλελευθέρων εκ νέου στην αρχή έχει την έννοια παράτασης του πολέμου όχι μόνο κατά της Τουρκίας, αλλά και κατά της Ρωσίας, επομένως απαιτείται η ελεύθερη κυκλοφορία εφημερίδων στο στρατό. Ο Βενιζέλος κατηγορηματικά δηλώνει ότι δεν θα επιτρέψει την κυκλοφορία εφημερίδων, τις οποίες ο αρχιστράτηγος κρίνει «ως αντιστρατιωτικές ή αντιπατριωτικές», διότι «δεν δύνανται ακινδύνως να κυκλοφορώσιν εις το στράτευμα».⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁷ Οικονόμου, ό.π., σ. 146.

⁵⁸⁸ ΕΣΒ, Κ', Δ' 1130-1132 (2 Σεπτεμβρίου 1920).

⁵⁸⁹ Βενιζέλος: «Ἐν κόμμα ἐλληνικόν, το οποίον ισχυρίζεται ότι ο αγών της Ελλάδος, ο αγών περί αποκατάστασης της ειρήνης εν γένει, είναι αγών κεφαλαιοκρατικός, ότι κάμνομεν τους πολέμους, δια να πλουτίσουν μερικοί άνθρωποι [...] αυτό το κόμμα δεν έχει το δικαίωμα να αξιώσει, όπως και αι εφημερίδες του να πάνε εις τον στρατόν

Κουριέλ: Οι σήμερον κυβερνώντες την Ελλάδα φρονούν ότι η εξυπηρέτησις των Ἐθνικῶν συμφερόντων εις την σημερινήν Διεθνή κατάστασιν συμπίπτει με την πολιτικήν, την οποίαν διεξάγουσιν αι μπεριαλιστικαὶ Δυνάμεις.

Βενιζέλος: Όχι δα.

Κουριέλ: Όταν προ δύο ετών η Ελλάς ἐξήλθε εις πόλεμον ἀκήρυκτον κατά της Ρωσίας και ἐπήγε εις την Οδησσόν, ἀσφαλώς ἐκεῖ δεν διεξεδίκει ἐθνικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ ἐφρόνει ἀπλῶς ότι η εξυπηρέτησις των συμφερόντων αυτών των μπεριαλιστικῶν κρατῶν θα φέρη την εξυπηρέτησιν των Ἐθνικῶν συμφερόντων. Το Σοσιαλεργατικόν ὅμως κόμμα ἔχει το δικαίωμα να ἔλθει εις τας ἐκλογάς και δι' εις το στράτευμα και να εἴπῃ ότι ἀντὶ αὐτοῦ του τιμήματος, θα ἐπρωτίμα μίαν πραγματικὴν ἀποκατάστασιν, ἐπιτυγχανομένην δι' ἄλλων μέσων. Φρονεῖτε ότι το Κυβερνόν κόμμα, διὰ να ἐξυπηρετήσῃ τα συμφέροντα της Ελλάδας θα προσκολληθῇ ἢ εις την εξυπηρέτησιν των μπεριαλιστικῶν συμφερόντων, ὀρισμένων Μεγάλων Δυνάμεων;

Βενιζέλος: δεν ἔχω να δώσω λόγον τι θα κάμω, διότι δεν ἠξεύρω τι θα μου ἐνδείξῃ το συμφέρον του ἔθνους τότε. Ὅτε μου ἐζητήθη η ἀποστολή ἐνός Σώματος στρατοῦ εις Ρωσίαν ὄχι διὰ να κάμῃ πόλεμον κατά της Ρωσίας. Τότε ἔκρινα ότι το ἐθνικὸν συμφέρον ἐπιβάλεῖ αὐτήν την θυσίαν και εἶμαι πρόθυμος δι' αὐτό να

4.7. Η αντιπολίτευση επανασυσπειρώνεται

Η προκήρυξη των εκλογών και η άρση του στρατιωτικού νόμου, στις 11 Σεπτεμβρίου 1920, είναι το εφαλτήριο της δυναμικής επανεμφάνισης της αντιπολίτευσης και της συσπείρωσης όλων των ομάδων υπό μία ενιαία εμφάνιση. Ιδιαίτερα η άρση της λογοκρισίας του Τύπου θα επιτρέψει στον αντιβενιζελικό χώρο να μπει δυναμικά στην πολιτική διαπάλη της εκλογικής αναμέτρησης. Μέχρι τότε ούτε φωνή έχει ούτε λόγους εκφωνεί ούτε διαδηλώσεις διοργανώνει, καθώς λίγες εβδομάδες πριν από τις εκλογές είναι γεμάτες οι φυλακές από πολιτικούς κρατούμενους.⁵⁹⁰ Η ελευθερία και «κατακρήμιση των βενιζελικών βασιλλών» θα αποτελέσει κεντρικό σύνθημα για την *Εσπερινή*.⁵⁹¹

Ο Πολιτικός Σύλλογος της Αθήνας αναδιοργανώνεται δυναμικά και ιδρύονται σταδιακά σύλλογοι σε όλη την Ελλάδα, προκειμένου να συσπειρωθεί πιο αποτελεσματικά η λαϊκή βάση. Στην Αθήνα ιδρύθηκαν τριάντα συνοικιακοί σύλλογοι και πάνω από δέκα αποτελούσαν τον κεντρικό σύλλογο Πειραιά. Στην επαρχία όμως δεν κατάφεραν να ιδρυθούν παρά σε λίγες πόλεις.⁵⁹²

Η κατάσταση λίγες εβδομάδες πριν από τις εκλογές είναι εξαιρετικά έκρυθμη με την τρομοκρατία των αστυνομικών οργάνων να οργιάζει. Καθημερινά καταγγέλλονται επιθέσεις των αρχών «με πιστόλαι και ράβδους» σε όσους αντιπολιτευόμενους εκδηλώνουν το φρόνημά τους. Ασκείται πρωτοφανής τρομοκρατία με σύνθημα «ξύλο στην ελιά», κλίμα που δεν συνάδει με ελεύθερες εκλογές. Σε πολλές πόλεις οι αστυνόμοι δεν έχουν γνώση της άρσης του νόμου και εξακολουθούν να συλλαμβάνουν πολίτες και να τους σέρνουν στα κρατητήρια.⁵⁹³ Οι γιορτές της νίκης που προετοίμασε η κυβέρνηση, στις 14 Σεπτεμβρίου 1920, πυροδοτούν την αντίδραση του αντιπολιτευόμενου κόσμου. Ο Τύπος τις καταδικάζει και η Ηνωμένη ανακοινώνει ότι θα απέχει, γιατί τελούνται σε μέρες εκλογών με κύριο σκοπό την κομματική εκμετάλλευση από την κυβέρνηση, τη στιγμή που ακόμη πολιτικοί κρατούμενοι «σαπίζουν στις φυλακάς».⁵⁹⁴ Ακόμη και μετά την άρση του

λογοδοτήσω [...] εγώ θα δώσω λόγον μόνον διά τον στρατόν, εφόσον είνε και αντιπατριώται, αντιστρατιώται και όλα τα αντί... Τους αρνούμαι το δικαίωμα να κυκλοφορήσουν, εφ' όσον ο αρχιστράτηγος πιστεύει ότι είναι βλαβερόν να κυκλοφορήσουν αι εφημερίδες των». ΕΣΒ, Κ', Δ' 1133-1134 (2 Σεπτεμβρίου 1920).

⁵⁹⁰ *Αθήναι*, 27.8.1920.

⁵⁹¹ *Εσπερινή*, 11.9.1920.

⁵⁹² Μαυρογορδάτος, *Οι επίστρατοι*, σσ. 127-128.

⁵⁹³ *Εσπερινή*, 20.9.1920.

⁵⁹⁴ *Εσπερινή*, 14.9.1920.

στρατιωτικού νόμου καταγγέλλονται καθημερινά επεισόδια, όπως η απαγόρευση των μουσουλμανικών κοινοτήτων να συνεδριάσουν με το πρόσχημα ότι δεν είχαν άδεια της γενικής διοίκησης, οι επιθέσεις κατά απλών πολιτών στην Κοζάνη από σώμα ασφαλείας.⁵⁹⁵ Αλλά και η πρεσβεία της Βέρνης δεν εκδίδει διαβατήρια σε έλληνες υπηκόους που ζητούν να έλθουν στην Ελλάδα να ψηφίσουν.⁵⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο αποφασίζεται να δοθούν στη δημοσιότητα αναλυτικά τα ονόματα όλων των «φονευθέντων, δαρέντων, φυλακισθέντων και γενικώς τυραννηθέντων» από τη βενιζελική «φατρία».⁵⁹⁷ Φαίνεται ότι ο αντιβενιζελισμός μαίνεται και, όπως παρατηρεί η *Αθήναι*, καμία αμφιβολία δεν υπάρχει ότι «καθόλην την Παλαιάν Ελλάδα επικρατεί ρεύμα αντιβενιζελικόν».⁵⁹⁸ «Φωνή λαού, οργή Θεού» να τεθεί υπόψη των κρατούντων τα ηνία του βενιζελισμού, γράφει η *Εσπερινή*.

Η κράτηση των πολιτικών κρατουμένων και το γενικότερο κρίμα τρομοκρατίας που ασκείται αναγκάζει το συμβούλιο της Ηνωμένης να προχωρήσει σε διάβημα προς τους Συμμάχους. Το διάβημα στηλιτεύει τα έκνομα μέσα που μετέρχεται η κυβέρνηση, τις τρομοκρατικές μεθόδους και τη δράση οπλοφόρων, με σκοπό να νοθευτεί το λαϊκό φρόνημα. Παρουσιάζει μία κυβέρνηση που εξωθεί την κατάσταση στα άκρα και απευθύνει έκκληση στους συμμάχους να προστατεύσουν τις ελευθερίες του λαού και το ανόθευτο φρόνημά του.⁵⁹⁹

Στο μεταξύ επανεκδίδονται το *Σκριπ* και η *Αστραπή*.⁶⁰⁰ Στο πρωτοσέλιδο της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1920 μετά από «τρία σχεδόν έτη εις τα σκότη συνεχούς Βαλπουργίας νυκτός» το *Σκριπ* θέτει τον άξονα δράσης μιας αντιπολίτευσης που δεν επιδιώκει πολιτικές ανατροπές ούτε την εγκαθίδρυση νέου καθεστώτος, αλλά την αποκατάσταση της τάξης, την άσκηση λαϊκής κυριαρχίας και την ανασύνταξη της πολιτείας «προς εδραίωσιν των συνταγματικών ελευθεριών του λαού».⁶⁰¹ Η επαναλειτουργία της *Αστραπής* στις 4 Οκτωβρίου 1920, μετά από ένα χρόνο, κινείται στον ίδιο άξονα· στόχος η εξασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας, η εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και η

---

⁵⁹⁵ *Σκριπ*, 28.9.1920.

⁵⁹⁶ *Σκριπ*, 23.9.1920.

⁵⁹⁷ *Σκριπ*, 29.9.1920.

⁵⁹⁸ *Αθήναι*, 21.9.1920.

⁵⁹⁹ *Εσπερινή*, 15.9.1920.

⁶⁰⁰ Η έκδοση του *Σκριπ* είχε ανασταλεί το διάστημα 11 Μαΐου 1918 έως 19 Σεπτεμβρίου 1920 και της *Αστραπής* από 31 Αυγούστου 1919 έως 3 Οκτωβρίου 1920.

⁶⁰¹ *Σκριπ*, 20.9.1920.

ενότητα του ελληνικού λαού.⁶⁰² Μαζί με την *Εσπερινή*, οι τρεις αυτές εφημερίδες υιοθετούν έντονα δημαγωγικό λόγο, χυδαίες και ωμές εκφράσεις προς το Βενιζέλο που οξύνουν το πολιτικό κλίμα, όπως «Τους βδελύσσεται ο λαός. Δεν είναι πια ο Βενιζέλος ρυθμιστής των εξελίξεων, είναι το σάπιο κουφάρι, ιππότης της ελεεινής μορφής, περιδεής σαλτιμπάγκος. Ας ξεκουμπισθή!».⁶⁰³

Ως προς την προεκλογική προετοιμασία, διαφαινόταν ότι στο νομό Αττικής θα υπήρχαν δύο συνδυασμοί στο χώρο της αντιπολίτευσης. Το ραλλικό κόμμα από τη μια και ο συνασπισμός αντιβενιζελικών κομμάτων από την άλλη υπό την ηγεσία του Καλογερόπουλου, Στράτου, Τσαλδάρη, Μπούσιου.⁶⁰⁴ Το εργατικό κόμμα θα συμπράξει με τρεις υποψήφιους, ένας εκ των οποίων ο Λυκούργος Τσουκαλάς με το σύνθημα «δεν είναι αγών κομμάτων, αλλά πάλη εναντίον τυραννίας». Το ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα ζητά πριν την προκήρυξη εκλογών τη λήψη των εξής μέτρων: την άμεση άρση του στρατιωτικού νόμου, την άμεση αποφυλάκιση όλων των εργατών, την απομάκρυνση από τις δημόσιες υπηρεσίες όλων των φαύλων οργάνων, την ελεύθερη ανασυγκρότηση των οργανώσεων και την ανεμπόδιστη προπαγάνδα των σοσιαλιστικών αρχών, την προενέργεια δημοτικών εκλογών και ακολούθως των βουλευτικών.⁶⁰⁵ Το Συμβούλιο της Ηνωμένης (8μελής) θα προχωρήσει στην κατάρτιση των συνδυασμών και στην κατοχύρωση της εληάς ως εκλογικού συμβόλου. Στο νομό ΑττικοΒοιωτίας θα είναι εκατό οι βουλευτές, όμως καλείται ο λαός να ψηφίσει μόνο τους είκοσι δύο του συνδυασμού.⁶⁰⁶ Πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάμιξη των λαϊκών συλλόγων στους εκλογικούς συνδυασμούς αποτέλεσε ένα κρίσιμο σημείο. Ο κεντρικός πολιτικός σύλλογος Αθηνών ασκούσε μεγάλη πίεση στη διαμόρφωση της λίστας και μάλιστα είχε προτείνει δικό του συνδυασμό στο νομό ΑττικοΒοιωτίας. Ήταν η αντίδραση του Δημήτριου Ράλλη που απέτρεψε τη ρήξη.⁶⁰⁷

---

⁶⁰² *Αστραπή*, 9.10.1920.

⁶⁰³ *Αστραπή*, 4.10.1920. «απαίσιαν βενιζελικήν καμόραν λυμαίνοντος την Ελλάδα», *Αστραπή*, 15.10.1920. «Μεγαλειότατε θέλομεν τας ελευθερίας μας!». *Εσπερινή*, 17.9.1920.

⁶⁰⁴ *Αθήναι*, 8.9.1920.

⁶⁰⁵ *Εσπερινή*, 22.8.1920.

⁶⁰⁶ Αυξήθηκαν τα εκλογικά τμήματα στην Αθήνα από 19 σε 43, για να ψηφίσουν πιο εύκολα οι εκλογείς (χίλιοι σε κάθε τμήμα). Αύξηση των εκλογέων νομού Αττικοβοιωτίας σε 74.000, εξ' ων οι 42.000 μόνο σε Αθήνα. Θα ψηφίσουν περί τους 80.000. Το 1/3 στα Μέγαρα, Μεσόγεια, Θήβα και Λειβαδιά. *Εμπρός*, 24.9.1920.

⁶⁰⁷ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 128.

Ο παράγοντας που θα λειτουργήσει καταλυτικά στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος είναι η επιστροφή του εξόριστου αρχηγού των Εθνικοφρόνων, Δημήτριου Γούναρη, στις 12 Οκτωβρίου 1920. Οι πηχυαίοι τίτλοι στις εφημερίδες «Ο λαός χαιρετίζει τον επανερχόμενον εξόριστον».⁶⁰⁸ «Καλώς ήλθες, αρχηγέ! Σ' επανέφερε η Θεία Πρόνοια» αντανακλούν την ακτινοβολία που ακόμη εκπέμπει ο πατρινός πολιτικός αλλά και την ιδιότητά του· αποτελεί ουσιαστικά τον αρχηγό του αντιπολιτευτικού χώρου.⁶⁰⁹ Στην πρώτη του μεγάλη προεκλογική ομιλία στην Πάτρα, στις 12 Οκτωβρίου, θα εκθέσει αναλυτικά το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Είναι και η πρώτη φορά από την Άνοιξη του 1920 που η αντιπολίτευση εκφέρει συγκροτημένο πολιτικό λόγο. Ο Γούναρης καταθέτει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα διακυβέρνησης της χώρας. Διακηρύσσει ενεργότερη πολιτική παρουσία του λαού και των κοινωνικών ομάδων που είχαν παροραθεί από την «πλουτολογικά» οργανωμένη κοινωνία, όπως θα πει, δηλ. τους εργάτες και αγρότες, προτείνοντας τη σύσταση ανώτατου συμβουλίου, για να εκπροσωπούνται εναργέστερα τα συμφέροντά τους. Οραματίζεται μία πιο στενή σχέση του λαού με την κρατική εξουσία μέσω της διενέργειας δημοψηφισμάτων όχι μόνο για τα ουσιώδη μέτρα που αφορούν τη χώρα ως σύνολο αλλά και για και τις περιφερειακές κοινότητες. Βασικός άξονας της ομιλίας του είναι «η αποτίναξις της τυραννίας και η απολύμανσις της χώρας».⁶¹⁰ Θα επιδοθεί σε έναν αγώνα αφενός αναμόρφωσης και πλήρους κάθαρσης των θεσμών που απαξιώθηκαν από τη διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων αφετέρου στη συστράτευση όλων των δυνάμεων του έθνους στην επιδίωξη του εθνικού σκοπού. Κεντρική θέση κατέχει η αποκατάσταση όλων όσοι επλήγησαν χάνοντας τις θέσεις και τα αξιώματά τους, χωρίς όμως διάθεση αντεκδίκησης. Με την ολοκλήρωση της αναμόρφωσης της χώρας, η Ελλάδα θα αποτελέσει «ουσιώδη παράγ[οντα] εν τη Ανατολή».⁶¹¹

---

⁶⁰⁸ *Εσπερινή*, 11.10.1920.

⁶⁰⁹ *Αστραπή*, 12.10.1920.

⁶¹⁰ Ο Γούναρης θα προσφέρει στους λαϊκούς συλλόγους ένα στόχο κατεξοχήν ενοποιητικό, που ενέπνευσε αργότερα την τρομοκρατική τους δράση. Αν οι επίστρατοι είχαν αναλάβει το 1916 την εκρίζωση της «σύφιλης» του Βενιζελισμού, τώρα τους ανέθετε την απολύμανση από τη Βενιζελική «πανώλη». Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 129.

⁶¹¹ *Σκριπ*, 13.10.1920. Η προεκλογική ομιλία του Γούναρη στην Πάτρα.

4.8. Ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου

Η διάλυση της βουλής και η προκήρυξη εκλογών είχαν εστιάσει τον προεκλογικό αγώνα σε μία καθαρά πολιτική βάση. Η ασθένεια όμως του βασιλιά Αλέξανδρου, θα αλλάξει τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού και βαθμηδόν το πολιτικό ζήτημα θα εξελιχθεί σε δυναστικό. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος πεθαίνει από σηψαιμία στις 12 Οκτωβρίου 1920 από το δάγκωμα ενός πίθηκου στα ανάκτορα του Τατοΐου. Η έξωση του Κωνσταντίνου, τον Μάιο του 1917 από τη χώρα και το συνταγματικό ζήτημα που προέκυψε, είχε αντιμετωπισθεί με την αποδοχή του θρόνου από το δευτερότοκο γιο του, Αλέξανδρο. Το μοιραίο όμως της ασθένειας και το εκκρεμές ζήτημα της διαδοχής του θρόνου, θα αποτελέσει το επίκεντρο του προεκλογικού αγώνα για τον αντιβενιζελικό χώρο και ο Κωνσταντίνος θα συσπειρώσει όχι μόνο τους προσωπικούς του φίλους αλλά και τους πολυάριθμους δυσανεστημένους από τη διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων.⁶¹² Οι εκλογές αναβάλλονται για την 1^η Νοεμβρίου 1920. Το συμβούλιο της Συνεργαζομένης το προηγούμενο διάστημα είχε αποστείλει εγκύκλιο σε όλους τους λαϊκούς επαρχιακούς συλλόγους σε περίπτωση θανάτου του Αλέξανδρου, να απέχουν οι αντιπολιτευόμενοι από οποιαδήποτε εκδήλωση σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα.⁶¹³ Ο Βενιζέλος φοβόταν ότι μία αναζωπύρωση του διχασμού, εστιασμένη πια στην προσωπική του διένεξη με τον πρώην βασιλιά, θα έβλαπτε σοβαρά και το κόμμα των Φιλελευθέρων και τη θέση της χώρας διεθνώς, γι' αυτό και αποφάσισε να το παρακάμψει, αναγγέλλοντας επίσημα την ανάρρηση στο θρόνο του πρίγκηπα Παύλου, νεότερου αδελφού του βασιλιά Αλέξανδρου «κατά την συνταγματικήν σειράν διαδοχής». Το κενό θα αναπλήρωνε η εκλογή αντιβασιλείας μέχρι την άφιξη του νέου βασιλιά. Όμως τόσο η αντιπολίτευση όσο και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δεν θα άφηναν ανεκμετάλλευτο ένα πανίσχυρο προεκλογικό χαρτί· έτσι το ζήτημα της διαδοχής του θρόνου αναπόφευκτα θα μπει στην κομματική διαπάλη.

Η Βουλή θα συνεδριάσει για μία ακόμη φορά, στις 15 Οκτωβρίου 1920, για να επικυρώσει την εκλογή του Παύλου Κουντουριώτη ως αντιβασιλέα. Ο Βενιζέλος ανακοινώνει την ανάρρηση στο θρόνο του Παύλου και την εκλογή αντιβασιλέα για το διάστημα της απουσίας του σύμφωνα με το άρθρο 50. Η πρόσκληση του Παύλου στο θρόνο αποτελεί για την κυβέρνηση την οριστική διευθέτηση του δυναστικού ζητήματος,

---

⁶¹² Γιανουλόπουλος, ό.π., σ.147.

⁶¹³ *Εσπερινή*, 6.10.1920.

ώστε η χώρα να στραφεί πια στα μεγάλα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει. Έτσι μετά τις εκλογές θα προβεί σε διαπραγματεύσεις με τον Παύλο, ώστε να μην υπάρχει αμφισβήτηση της βασιλικής του ιδιότητας από κανένα μέλος της βασιλικής οικογένειας. «Η διεκδίκηση του θρόνου από τον έκπτωτο συνεπάγεται δυσχέρειες», ομολόγησε ο Βενιζέλος, προσθέτοντας ότι ο Κωνσταντίνος δεν είχε πάψει ποτέ να διεκδικεί το θρόνο ακόμη και κατά του βασιλιά Αλέξανδρου. Το έθνος δεν θέλει «να έχη έναν αντιπρόσωπον του βασιλικού θρόνου εις τον θρόνον και έτερον έξω του θρόνου επιβουλευόμενον εκείθεν και την εσωτερικήν τάξιν και την εξωτερικήν ασφάλειαν της χώρας».⁶¹⁴

Η αντιπολίτευση απέχει από τη συνεδρίαση, εκτός από τρεις ανεξάρτητους πολιτικούς -Πωπ, Χρυσοστάλη και Γεώργιο Λαμπρινόπουλο (βουλευτής Αχαΐας/Ηλιδος)- οι οποίοι δεν θα εγκρίνουν την εκλογή αντιβασιλέα. Ο Πωπ επικαλείται τη μη εφαρμογή του άρθρου 50 του Συντάγματος εκ μέρους της κυβέρνησης σκοπίμως, για να επιλύσει το ζήτημα προς το συμφέρον της. Ο δε Χρυσοστάλης ζητά από τον Βενιζέλο να επιλύσει το ζήτημα ριζικά αδιαφορώντας για τους αδιάλλακτους φίλους του, θέση που υπονοεί σαφώς την επαναφορά του Κωνσταντίνου, εγείροντας την αντίδρασή του.⁶¹⁵ Ο έκπτωτος βασιλιάς κατέστη «ανίκανος» να βασιλεύσει, θα σημειώσει ο Βενιζέλος, αφενός διότι καταπάτησε το σύνταγμα το 1915 και επέβαλε προσωπική πολιτική αφετέρου ήλθε σε οξύτατη αντίθεση με τις νικήτριες χώρες, τα δημοκρατικά έθνη. Τέλος θα υπογραμμίσει την πιο σοβαρή διάσταση· η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο θα έχει επιπτώσεις στη διεθνή θέση της χώρας. Ομολογεί ότι αρνείται να θυσιάσει τα εθνικά συμφέροντα, ερχόμενος σε ρήξη με τους συμμάχους «εάν την επιούσαν της μεγενθύσεως της Ελλάδος, εις ην υποθέτω μας βοήθησαν οι νικηταί, εκαλούμεν επί τον Θρόνον εκείνον, όστις την επιούσαν θα ελάμβανε πάλιν τας εμπνεύσεις του εκ Βερολίνου».

Η θέση της αντιπολίτευσης είναι ότι το Στέμμα και τα συνταγματικά δικαιώματα είναι διαδοχικά, δηλ. περιέρχονται στους κατ' ευθείαν απογόνους του Γεωργίου Α' κατά τάξιν πρωτοτοκίας. Ρητά το Σύνταγμα δεν εκχωρεί στην εκτελεστική εξουσία το δικαίωμα να κηρύσσει κατά βούληση το θρόνο εν χηρεία. Για τη συμπολίτευση από την άλλη ο θρόνος δεν τελεί εν χηρεία και φυσικός διάδοχος είναι ο τρίτος γιος του τέως, Παύλος, με την προϋπόθεση βέβαια ο πρώην βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο πρίγκηπας Γεώργιος να

---

⁶¹⁴ ΕΣΒ, 1153-1156 (15 Οκτωβρίου 1920).

⁶¹⁵ ΕΣΒ 1154 (15 Σεπτεμβρίου 1920).

παραιτηθούν από τα δικαιώματά τους επί του θρόνου. Η δυναστική εκκρεμότητα και το αδιέξοδο στο οποίο περιέρχονταν οι Φιλελεύθεροι, σε περίπτωση άρνησης του Παύλου να αποδεχτεί το θρόνο, λειτουργούν πια εις βάρος τους. Στον Τύπο αρχίζει να προβάλεται το δίπολο επίλυση κατά βούληση της κυβέρνησης vs επίλυση κατ' εντολή του λαού.⁶¹⁶ Η αντιπολίτευση καλεί την κυβέρνηση να θέσει το ζήτημα *ipso jure* στην ψήφο του λαού. «Το ζήτημα ανακήρυξης βασιλέων είναι απόλυτον δικαίωμα των λαών όχι των κομμάτων ούτε των ηγετών. Αν ο λαός θέλει τον Κωνσταντίνον θα σας μαυρίσει. Αν δεν τον θέλει, θα σας δώσει άσπρον. Υποβάλλετε το ζήτημα παλληκαρίσια με δημοψήφισμα», αξιώνει η *Εσπερινή*.⁶¹⁷ Έτσι σταδιακά ο αντιβενιζελικός Τύπος με προεξάρχοντες τα πιο λαϊκά έντυπα θα αντλήσει από το πρόσφατο παρελθόν το γνώριμο σύμβολο του σωτήρα-βασιλιά που καλείται να σώσει τη χώρα από την τυραννία και να την οδηγήσει σε νέες νίκες.⁶¹⁸ Το όνομα του εξόριστου βασιλιά θα συνδεθεί εκ νέου με τον μυθικό βασιλιά Κόδρο και με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

---

⁶¹⁶ *Αστραπή*, 15.10.1920.

⁶¹⁷ *Εσπερινή*, 19.10.1920.

⁶¹⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 284.

4.9. Η πολιτική «μονομαχία» Βενιζέλου-Γούναρη

Οι δηλώσεις του Βενιζέλου θα προκαλέσουν την τοποθέτηση του Γούναρη μέσα από τις στήλες των εφημερίδων και θα ξεκινήσει μεταξύ των δύο πολιτικών μία άτυπη «μονομαχία». Στο δυναστικό ζήτημα ο Γούναρης είναι κατηγορηματικός· για οτιδήποτε αφορά τη χώρα, η απόφαση ανήκει αποκλειστικά στην ελεύθερη βούληση του λαού και ζητά δημόσια από το Βενιζέλο να τοποθετηθεί. Αμφισβητεί την υπό όρους τοποθέτηση του Παύλου στο θρόνο, καθώς είναι ζήτημα που αφορά πρωτίστως το λαό με τη «Ο βασιλόπαις Παύλος καλείται εις τον θρόνον κατά το Σύνταγμα το πραγματικόν ή το βενιζελικόν οπωσδήποτε; Ναι ή όχι. Αν ναι, ποίος είναι αυτός ο κ. Βενιζέλος, όστις τω θέτει όρους, ίνα τω επιτρέψη να καταλάβη την θέσιν, ην τω δίδει το Σύνταγμα;» ο Γούναρης υποστηρίζει ότι η ψήφος των εκλογών θα εξουσιοδοτήσει τον πρωθυπουργό να εκλέξει τον βασιλιά της Ελλάδας. «Εις και μόνος είναι αρμόδιος να τον εκλέξη: ο ελληνικός λαός. Και εις και μόνον τρόπος ίνα ερωτηθή. Το δημοψήφισμα. Παν ό,τι αντιθέτως προς ταύτα λέγεται τέχνασμα». Επιμένει στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος «Ημείς δεν θέλωμεν να επιβάλωμεν έναν βασιλέα παρά την θέλησιν του λαού. Αν ο λαός τον θέλη, θα είμεθα πιστοί υπήκοοί του. Μόνο οι λαοί δικαιούνται να εκθρονίζουν τους Βασιλείς».⁶¹⁹ Η ψήφος των εκλογών σταδιακά στον αντιπολιτευτικό λόγο θα ενέχει τη σημασία όχι μόνο του εξοστρακισμού της βενιζελικής τυραννίας αλλά και την επιστροφή του έκπτωτου βασιλιά.⁶²⁰

Ο Βενιζέλος με τη σειρά του θα τον κατηγορήσει για πολιτική ανανδρία και αποφυγή ευθυνών. Θεωρεί ότι ο Γούναρης επιμένοντας στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος και εκμεταλλευόμενος το φιλοβασιλικό ρεύμα δεν αναλαμβάνει την πολιτική ευθύνη των συνεπειών που θα έχει για την εξωτερική πολιτική πιθανή επάνοδος του βασιλιά· αντίθετα με το πρόσχημα της λαϊκής θέλησης, θα επιρρίψει την ευθύνη στο λαό και τις αποφάσεις του. Οι πολιτικοί ηγέτες οφείλουν να κοινοποιούν ξεκάθαρα τη θέση τους στο λαό. Και απευθύνει το ερώτημα στο Γούναρη, εάν αποδέχεται τον Παύλο «ως αληθή βασιλέα και όχι ως ουχί σκιάν βασιλέως».⁶²¹

---

⁶¹⁹ *Εσπερινή*, 5.10.1920.

⁶²⁰ *Αθήναι*, 18.10.1920.

⁶²¹ *Αθήναι*, 19.10.1920.

Ο Γούναρης θα απαντήσει εκ νέου· για κάθε σοβαρό ζήτημα η απόφαση ανήκει «εις την λαϊκήν θέλησιν» και διαχωρίζει το δυναστικό ζήτημα από την εκλογική διαδικασία. Στις εκλογές ο λαός θα αποφανθεί περί των πολιτικών ανδρών· περί του θρόνου θα αποφανθεί αμέσως μετά τις εκλογές «δι' ειδικού αυτοτελώς και απλού ερωτήματος». Και καλεί τον πρωθυπουργό να αποδεχθεί την ετυμηγορία του λαού.⁶²² Ο βασιλιάς θα είναι βασιλιάς όλων των Ελλήνων όχι ενός κόμματος. Ο Γούναρης αποφεύγει να κατονομάσει τον πρώην βασιλιά, αλλά, όπως παρατηρεί η *Εσπερινή*, είναι περιττό· αφού το γνωρίζει όλος ο λαός.⁶²³

Ο Βενιζέλος αποδέχεται την πρόταση της αντιπολίτευσης να αποφασίσει το εκλογικό σώμα για το πρόσωπο του βασιλιά δεσμευόμενος ότι θα υποταχθεί «ευλαβώς» στη θέληση του λαού στο βασιλικό ζήτημα· εάν ηττηθεί στις εκλογές «θα κατέλειπον οριστικώς την πολιτικήν σκηνήν και θα απεσυρόμην εις μακρινήν τινα γωνίαν, όπως διαγάγω το υπόλοιπον του βίου μου». Φοβάται ότι η μεγέθυνση της Ελλάδας με τις συνθήκες Νεϊγύ και Σεβρών θα αποβεί επωφελής για τη γερμανική πολιτική με την επάνοδο του βασιλιά. Αξιώνει από το Γούναρη να πάρει ξεκάθαρη θέση επί του δυναστικού ζητήματος, διότι το ζήτημα προϋπήρχε, αφού η αντιπολίτευση δεν θεωρούσε τον Αλέξανδρο νόμιμο βασιλιά και είχε διαρκώς στραμμένο το βλέμμα της προς τον έκπτωτο. Πιστεύει ότι επάνοδος του Κωνσταντίνου θα αποτελούσε την αρχή οξύτατων εμφύλιων σπαραγμών και θα στερούσε τη χώρα πολύ σύντομα από τους συμμάχους της. Ξεκαθαρίζει ρητά τη θέση των Φιλελευθέρων: «Οι ψηφίζοντες υπό του κόμματος Φιλελευθέρων πρέπει να γνωρίζουσι ότι η ψήφος τους έχει και ταύτην έννοιαν, ότι εις τον θρόνον δεν δύναται να επανέλθη ο έκπτωτος βασιλεύς».⁶²⁴

Ο Γούναρης στις 17 Οκτωβρίου 1920 σε συγκέντρωση οπαδών του στο σπίτι του Τσαλδάρη μετονομάζει το κόμμα των Εθνοφρόνων σε Λαϊκό.⁶²⁵ Επρόκειτο για κίνηση ιδιαίτερου συμβολισμού, καθώς υποδηλώνει την πρόθεσή του να τονίσει το λαϊκό-

---

⁶²² *Αθήναι*, 20.10.1920.

⁶²³ *Εσπερινή*, 20.10.1920.

⁶²⁴ Βενιζέλος: «Εδικοιολογείτο ο πρώην μετά τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 να προβεί σε 2^η διάλυση της Βουλής να επιβάλει προσωπικήν πολιτικήν άρα το κόμμα των Φιλελευθέρων αντιπαχθέν εκπροσωπούσε τον ελληνικόν λαόν ή ενήργησε υπό την πίεσιν ενός τυράννου;» *Αθήναι*, 21.10.1920· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, σ. 948.

⁶²⁵ Νίκος Ευστρατίου, *Λαϊκόν Κόμμα. Από της πρώτης μέχρι της τρίτης Αρχηγίας*, Ο Πλάτων, Αθήναι 1948, σ. 43.

δημοκρατικό προσανατολισμό του πολιτικού του προγράμματος. Στόχος δεν είναι μόνο η αποκατάσταση των ελευθεριών που καταπατήθηκαν την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης, αλλά η προώθηση ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων σε κοινωνικό επίπεδο (παροχή ψήφου στις γυναίκες, δημοψηφίσματα, εργατική νομοθεσία...)⁶²⁶

Παρατηρούμε ότι ο Γούναρης εκμεταλλεύεται στο έπακρο τη δημοφιλία του πρώην βασιλιά συσπειρώνοντας τη δυσαρέσκεια του λαού στις αυθαιρεσίες της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα η κίνηση της μετονομασίας του κόμματός του αντανακλά τη «μετατόπιση του κέντρου βάρους από το έθνος στο λαό, δηλαδή στους πολίτες της Ελλάδας».⁶²⁷ Όμως στον επίσημο λόγο του αποφεύγει να αγγίξει την κρίσιμη παράμετρο που θέτει ο

Βενιζέλος,
δηλ. τις
συνέπειες που
θα έχει η
επάνοδος του
πρώην βασιλιά

στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Επιμένει στη δυναστική παλινόρθωση μέσω δημοψηφίσματος. Το Σκριπ αντιλαμβάνεται τη σοβαρότητα της κατάστασης, φρονεί όμως ότι η ετυμηγορία του λαού θα γίνει σεβαστή από τις συμμαχικές δυνάμεις.⁶²⁸ Η Αθήναι επικροτεί τις θέσεις του Γούναρη ως σύμφωνες με το κοινό αίσθημα και τη στάση του σώφρων, αντάξια πολιτικού άνδρα που προΐσταται κόμματος σε μία κρίσιμη περίοδο των εθνικών υποθέσεων «παρά την αιωνίαν αερολόγον πολυλογία».⁶²⁹

Συνάγεται από τα παραπάνω ότι ο Βενιζέλος θεωρούσε το δυναστικό ζήτημα άμεσα συνυφασμένο με την όλη του πολιτική και πίστευε πράγματι ότι οι προσεχείς εκλογές θα αποτελούσαν επιβράβευση της εξωτερικής του πολιτικής. Η αντιπολίτευση

⁶²⁶ Ο τίτλος «Λαϊκό κόμμα» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1883 από το κόμμα που ίδρυσαν οι σοσιαλιστικών ιδεών διανοούμενοι Ρόκκος Χοϊδάς και Αρ. Οικονόμου. Το 1910 οι Κοινωνιολόγοι με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου ίδρυσαν το «Ελληνικόν Λαϊκόν κόμμα», συμμετείχαν στις εκλογές του Νομβρίου παρέχοντας υποστήριξη στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης*, σ. 399.

⁶²⁷ Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, σ. 260. Ήταν πρόταση του λογοτέχνη Άριστου Καμπάνη. Hering, *ό.π.*, σ. 941.

⁶²⁸ Σκριπ, 20.10.1920.

⁶²⁹ Αθήναι, 21.10.1920.

όμως θεωρεί την εσωτερική πολιτική ξεχωριστό πεδίο εκλογικής αντιπαράθεσης -εξίσου σοβαρό- επομένως ο πρωθυπουργός δεν μπορεί να διαχωρίζει τον εαυτό του από τις αυθαιρεσίες και εκτροπές των κρατικών οργάνων. Ο αντιπολιτευτικός λόγος τώρα στοιχειοθετείται στη βάση βενιζελισμός/ αντιβενιζελισμός, κράτος και νόμος εναντίον κόμματος και παρανομίας. Άρνηση ψήφου στον Βενιζέλο θα σημαίνει απόδοση της χώρας στους φιλελεύθερους θεσμούς και επίλυση του πολιτειακού ζητήματος «εις την κυριαρχικήν βούληση του έθνους», διακηρύττει η *Αθήναι*.⁶³⁰ Σε αυτό το κλίμα η κυβέρνηση ανακοινώνει ότι επιτρέπει απόλυτη ελευθερία συζήτησης περί της διαδοχής του θρόνου, όμως απαγορεύεται η ανάρτηση εικόνων και οι εκδηλώσεις υπέρ του εκπτώτου. Έτσι θα απαγορευθεί

- ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ**
ΑΤΤΙΚΟΒΟΙΩΤΙΑΣ
ΗΝΩΜΕΝΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΕΩΣ
- 1) ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΑΟΥΛΗΣ
  - 2) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΚΙΟΚΑΣ
  - 3) Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ (έργατ.)
  - 4) Δ. ΚΡΕΜΕΖΗΣ (έργατικός)
  - 5) ΙΩΑΝΝ. ΒΑΤΙΣΤΑΣ
  - 6) ΓΕΩΡΓ. ΜΑΝΤΑΚΑΣ
  - 7) ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΡΑΛΛΗΣ
  - 8) ΚΩΝΣΤ. ΔΡΟΣΟΠΟΥΛΟΣ
  - 9) ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΙΑΣ
  - 10) ΓΕΩΡΓ. ΜΕΡΚΟΥΡΗΣ
  - 11) ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΤΕΣΙΣ
  - 12) Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
  - 13) ΛΟΥΚΑΣ ΜΠΟΥΡΝΟΖΟΣ
  - 14) ΚΙΜΩΝ ΣΤΑΪΚΟΣ
  - 15) ΠΑΝΑΓ. ΓΚΟΡΙΤΣΑΣ
  - 16) ΧΡ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
  - 17) ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΥΓΙΝΟΣ
  - 18) Δ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
  - 19) ΠΕΡ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
  - 20) ΛΥΚ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ
  - 21) ΝΙΚΟΛ. ΛΕΒΙΔΗΣ
  - 22) ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΡΑΛΛΗΣ

η κυκλοφορία του *Σκριπ*, στις 21 Οκτωβρίου, ως αντισυνταγματική ενέργεια, γιατί είχε την εικόνα του Κωνσταντίνου. Στο μεταξύ ο Ράλλης και η Ηνωμένη θα συμφωνήσουν σε κοινό συνδυασμό με 22 βουλευτές για το νομό ΑττικοΒοιωτίας υπό το σύμβολο της ελιάς. Στην Ύδρα τελικά δεν θα σχηματιστεί συνδυασμός, γιατί η κράτηση του Πέτρου Γιάνναρου συνεχίζεται και ο εκλογικός νόμος δεν επιτρέπει τη συμμετοχή του.

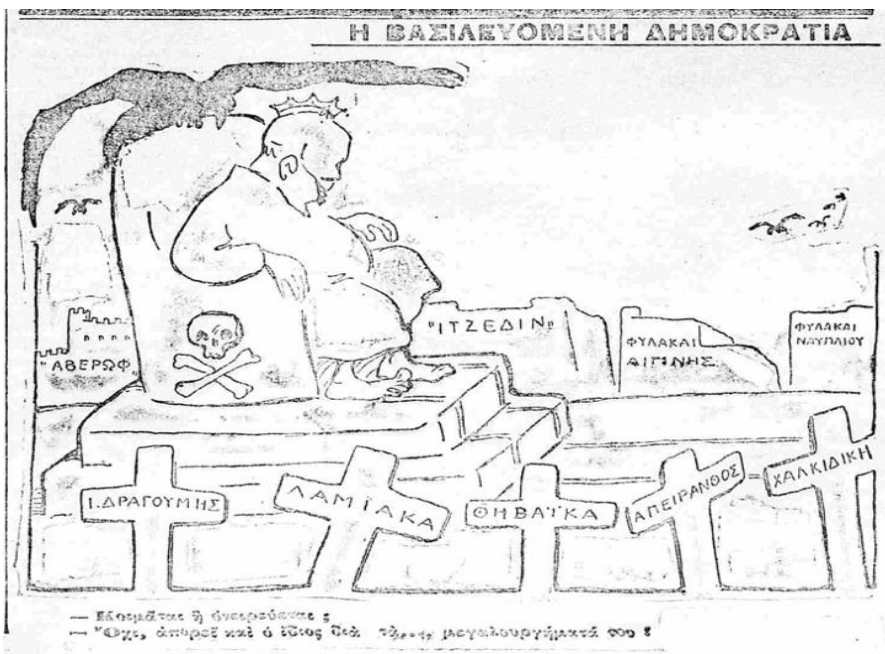
4.10. Προς τις εκλογές

Τρεις εβδομάδες πριν από τις εκλογές φαίνεται το κυριαρχικό ρεύμα του αντιβενιζελισμού στην Παλαιά Ελλάδα, όπως εύστοχα είχε παρατηρήσει η *Αθήναι*. Οι πολιτικές ομιλίες του Στράτου και του Γούναρη θα λειτουργήσουν καταλυτικά στη συσπείρωση της λαϊκής δυσαρέσκειας. Η ομιλία του αρχηγού του Συντηρητικού κόμματος, στις 11 Οκτωβρίου 1920, στο Μεσολόγγι, επικεντρώνεται σε δύο βασικά θέματα· το θέμα της «συνέργειας

⁶³⁰ *Αθήναι*, 22.10.1920.

των ξένων» και της τυραννικής διακυβέρνησης την τριετία 1917-1920.⁶³¹ Ο πολιτικός έρχεται «μαχητής του ελεύθερου λαού από το μουντρούμι εις το οποίο με έχωσαν» και διακηρύσσει τον αγώνα υπέρ της ελευθερίας, της ηθικής και της τιμής. Στόχος της Ηνωμένης είναι η πλήρης εξασφάλιση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους, το οποίο αποτελεί «κράτος μικρόν αλλά ουδείς ξένος δικαιούται να αναμιγνύεται εις τα οίκου του». Θα αναφερθεί στην παραβίαση του συντάγματος και στην πρόθεση να διενεργηθεί έλεγχος για όλα όσα έγιναν από την έναρξη του πολέμου μέχρι τη συνομολόγηση της ειρήνης καθώς και να αποζημιωθούν όσοι αδικήθηκαν. Περαιτώνοντας θα ξεκαθαρίσει την πάγια θέση της παράταξης του «πας ψηφίζων αντιπολίτευσιν ψηφίζει με πλήρη θέληση Συντακτικήν Εθνοσυνέλευσιν, την οποίαν θα κηρύξωμεν προβαίνοντες εις συμπληρωματικές εκλογάς».⁶³²

Στις 20 Οκτωβρίου, στην ομιλία του στη Λαμία, θα αναφερθεί στο επίμαχο ζήτημα:

την εξωτερική πολιτική. Η Ηνωμένη ρητά θα συνεχίσει στην κατεύθυνση που διέγραψαν οι Φιλελεύθεροι, καθώς «η παγκόσμια κατάσταση είναι τέτοια, ώστε η κατεύθυνσις της

χώρας μας αναγκαίως προς την Αντάντ πρέπει να στραφή». Ο Στρατός θα υπεραμυνθεί της πολιτικής που ακολουθήθηκε κατά την έναρξη του πολέμου. «Ουδείς διενοήθη ποτέ να εξέλθη εις το πλευρόν της Γερμανίας, αλλά πιστεύομεν ότι ήτο επικίνδυνον να

⁶³¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων - Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 64.

⁶³² Ο Στρατός απάντησε στις κατηγορίες (παράδοση του Ρούπελ) μιλώντας για τη δήθεν παράδοση ενός παληοσχρωμάτος. [...] Θα φανεί από τα μυστικά έγγραφα ποιοι είναι οι αληθείς Έλληνες. *Εσπερινή*, 11.10.1920.

εκθέσουμε τη χώρα εις μέγα κίνδυνον», για να τονίσει εμφατικά «ας παύση η ανάμιξις εις τα ιερά του οίκου του λαού». Το ζήτημα της διαδοχής του θρόνου δεν άπτεται της πρωτοβουλίας των κομμάτων, ανήκει στο λαό και τη Συντακτική Συνέλευση. Ο Κωνσταντίνος είναι βασιλιάς του συνόλου, το σύμβολο «της παραβιασθείσης ανεξαρτησίας της χώρας και του καταλυθέντος συντάγματος». Ζητά από το λαό «καταδικαστικήν απόφασιν κατά των κυβερνητών των διαιρεσάντων την χώραν και κυλίσάντων τον λαόν εις το αίμα των ασκησάντων τριετή τυραννίαν και δικτατορίαν» και συστήνει στην κυβέρνηση να τηρήσει στάση καταστολής των παθών και να παρασχεθούν όλες οι εγγυήσεις ότι θα διενεργηθούν ελεύθερες εκλογές.⁶³³

Ο Στράτος προβαίνει όμως και σε μία σημαντική αποκάλυψη σχετικά με τις συνθήκες εκθρόνισης του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα το 1917. Ενώπιον του πρώην βασιλιά όλοι οι πολιτικοί παράγοντες είχαν δώσει όρκο πίστης ότι «ενιαίως συνεργασθή διά την δυναστικήν παλινόρθωσιν χάριν του συμφέροντος της χώρας». Ο πολιτικός δεσμεύεται ότι θα τηρήσει απαρέγκλιτα τον όρκο που πήρε, ο οποίος καθίσταται «ιερώτερο[ς], διότι ο ελληνικός λαός κατετυραννήθη επί τριετίαν».⁶³⁴ Αναπότρεπτα η επάνοδος του Κωνσταντίνου θα αποτελέσει το προεκλογικό σύνθημα της Ηνωμένης και οδηγήσει σε ένα ισχυρό φιλοβασιλικό ρεύμα.

Την ευκαιρία δεν θα αφήσει ανεκμετάλλευτη ο ίδιος ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δηλώνοντας σε συνέντευξη

⁶³³ Σκριπ, 20.10.1920.

⁶³⁴ Αθήναι, 22.10.1920. Η γελοιογραφία από το Σκριπ, 28.10.1920.

ότι «η Ελλάς έχει τον βασιλέα της. Είμαι εγώ ποτέ δεν παραιτήθηκα του θρόνου». Θα τονίσει ότι η ελληνική δυναστεία πάντοτε είχε μαζί της την πλειοψηφία του λαού, ο οποίος ποτέ «δεν απέλιπεν την ιδέα ότι η βασιλεία Αλέξανδρου ήτο προσωρινή λύσις και οριστική θα εδίδετο δια της επανόδου εμού εις τον θρόνον». ⁶³⁵ Για τον έκπτωτο βασιλιά «Δεν υπάρχει ζήτημα δικαιοσύνης. Εν ζήτημα το της αποκαταστάσεως των ελευθεριών. Αι δυναστείαί βασιζονται επί των λαών, δεν είναι κυβερνήσεις, αίτινες πίπτουσι ή μεταρρυθμίζονται». ⁶³⁶ Θα διακηρύξει ότι ουδέποτε υπήρξε γερμανόφιλος, απλώς υπήρξε φίλος «της καιροσκόπου ουδετερότητος», γιατί η Ελλάδα «έθνος μικρόν και εξαντλημένον λόγω των δύο βαλκανικών πολέμων, δεν ήτο λογικόν να εμπλακή παρακαίρως εις πόλεμον διεξαγόμενον μεταξύ των μεγαλυτέρων εθνών του κόσμου. Ασφαλώς θα εξερχόμεν της ουδετερότητος πάντοτε εις το πλευρών των πατροπαράδοτων φιλικών της Ελλάδος Μεγάλων Δυνάμεων, ανέμενον όμως την κατάλληλον στιγμήν». ⁶³⁷ Δηλώσεις και συνεντεύξεις του Κωνσταντίνου και του Γεώργιου Στρέιτ καθημερινά δημοσιεύονται στον αντιβενιζελικό τύπο τις τελευταίες μέρες, με στόχο να εγγυηθούν τη σύμπλευση της χώρας με τις συμμαχικές Δυνάμεις. ⁶³⁸

Στο μεταξύ η αντιπολίτευση επιμένει να αποκρούει την ανάμιξη του δυναστικού ζητήματος στις εκλογές, πιθανότατα για λόγους διπλωματικής ισορροπίας, όλοι όμως αντιλαμβάνονται ότι μοιραία εξελίσσονται σε ένα άτυπο δημοψήφισμα υπέρ της επανόδου του βασιλιά. ⁶³⁹ Και το δίπολο βασιλιάς Κωνσταντίνος -εγγυητής της τάξης και της ηρεμίας και Βενιζέλος-άνθρωπος των επαναστάσεων και δημιουργός «των Βασιλλών» αποτελεί το κεντρικό αφήγημα στις αδιάλλακτες αντιβενιζελικές εφημερίδες. ⁶⁴⁰

Στην τελευταία τους ομιλία τόσο ο Γούναρης όσο και ο Στράτος αντιλαμβανόμενοι τις συνέπειες που θα έχει μία επάνοδος του βασιλιά -ήταν ορατό πια το ρεύμα του αντιβενιζελισμού και του φιλομοναρχισμού- θα εγγυηθούν ξανά τη σύμπλευση της χώρας με τις δυνάμεις της Αντάντ και το σεβασμό τους απέναντι στις συμμαχικές υποχρεώσεις.

---

⁶³⁵ Θα προτείνει τη διεξαγωγή προκριματικού αγώνα -ένα δημοψήφισμα υπέρ του Κωνσταντίνου- που θα λειτουργήσει ως προάγγελος της νίκης. Τις επόμενες μέρες επαγγελματικά σωματεία και τοπικοί σύλλογοι διαβιβάζουν ψηφίσματα στην κυβέρνηση και την αντιπολίτευση. *Εσπερινή*, 24.10.1920..

⁶³⁶ *Εσπερινή*, 29.10.1920.

⁶³⁷ *Εσπερινή*, 30.10.1920.

⁶³⁸ «Τίποτε δεν χώριζε τον Βενιζέλο και την αντιπολίτευση επί της εξωτερικής πολιτικής», δήλωση του Γ. Στρέιτ στην *Εσπερινή*, 21.10.1920.

⁶³⁹ *Αθήναι*, 23.10.1920.

⁶⁴⁰ *Εσπερινή*, 20.10.1920. Η φωτογραφία από την *Αστραπή*, 26.10.1920.

Ειδικότερα, ο Γούναρης θα αντικρούσει το επιχείρημα των Φιλελεύθερων ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα στραφούν εναντίον των ελληνικών συμφερόντων, καθώς η διάδοχη κυβέρνηση θα μετέλθει φιλική πολιτική προς αυτές και απολύτως σύμφωνη προς τα συμφέροντα της πατρίδας. Ρητά δεσμεύεται ότι κύριος και μόνος σκοπός είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πατρίδας, επομένως οι σύμμαχοι δεν θα τιμωρήσουν ένα λαό που «θέλει να ανακτήσει την ελευθερίαν του καταψηφίζων τον τύραννον». Θα δηλώσει επίσημα ότι η εξωτερική πολιτική της χώρας:

*«έσχε πάντοτε μίαν κατεύθυνσιν. Κατεύθυνσιν την οποίαν εχάραζεν η ιστορία της χώρας η εξελιχθείσα από μιας εκατονταετηρίδος -ότε εξερράγη ο απελευθερωτικός κατά του κατακτητού αγών. Την κατεύθυνσιν ταύτην εκύρωσαν και κυρούσιν όχι μόνον γεωγραφικοί λόγοι, αλλά και αι σταθεραί υπαγορεύσεις παγίων και μονίμων συμφερόντων συνδεόντων την Ελλάδα μετά των δυνάμεων εκείνων προς τα οποίας ήγον αυτήν τα αισθήματα τα γεννηθέντα εν τη ελληνική ψυχή... την κατεύθυνσιν ταύτην εύρον πάντοτε αυτονόητον εκ λαϊκής συνειδήσεως και εκ της ίδιας αυτών πολιτικής συνειδήσεως οι πολιτικοί άνδρες. Πάντες οι πολιτικοί ανερχόμενοι εις την αρχήν την ηκολούθουν ως πολιτικήν του έθνους. Καμία διαβολή δεν θα διαταράξη την υπό τόσων παραδόσεων αλλά και υπό του προσφάτως εις κοινούς αγώνας χυθέντος αίματος αρμονίαν των σχέσεων της Ελλάδος προς τας Μεγάλας Δυνάμεις».*⁶⁴¹

Με την δύσιν του ηλίου της προσεχούς Κυριακής θα δύση και η μαύρη τυραννία.

Ο Νικόλαος Στράτος θα κινηθεί στον ίδιο άξονα διαβεβαιώνοντας για τον φιλατλαντισμό της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Θα δηλώσει ότι τα συμφέροντα των ξένων δυνάμεων «ουδένα διατρέχουσι κίνδυνον» από την επικράτηση των αντιπάλων του Βενιζέλου. Προσεκτικά θα δηλώσει ότι «έχομεν το συναίσθημα ότι η πολιτική του ελληνικού κράτους δεν είνε επιτετραμμένη να είνε ουχί εχθρική, αλλά ουδέ απλώς αντιπαθής προς τας δυνάμεις ταύτας» αναφερόμενος στις στενές σχέσεις που είχαν πριν τον πόλεμο για λόγους εθνικού συμφέροντος αλλά και μετά τον πόλεμο -και την αποτελεσματική συνδρομή τους στις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας- οι δεσμοί ισχυροποιήθηκαν. Ο Στράτος υπενθυμίζει, λοιπόν, την πάγια θέση της αντιπολίτευσης επικαλούμενος το Διάγγελμα της 22^{ας} Απριλίου 1920 προς το λαό και την ανακοίνωση της 17^{ης} Ιουνίου 1920 προς τις Δυνάμεις- ότι η πολιτική της Ελλάδος «τάσσει αυτήν παρά το πλευρόν των Συμμάχων».⁶⁴²

---

⁶⁴¹ Σκριπ, 30.10.1920.

⁶⁴² Στο ίδιο.

Οι ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες *Εσπερινή*, *Σκριπ*, *Αστραπή* δυναμιτίζουν το κλίμα λίγες ώρες πριν τις εκλογές. Στο *Σκριπ* αναρτάται η παρακάτω φωτογραφία, υπό τον τίτλο «Οι τυφεκισμοί επί της τυραννίας. Ελληνικό λαέ, ενθυμήσου σήμερα!». ⁶⁴³ Με συνθήματα: «Λαέ πρόσεχε. Ο Βενιζέλος έδινε την Καβάλα» ⁶⁴⁴ υπενθυμίζουν τον «μέγα

ένοχον και ενοχοποιών» που οδήγησε στην έξωση του βασιλιά, τις απελάσεις και την ανατροπή «των πάντων εις το έθνος». ⁶⁴⁵

Την ημέρα των εκλογών το *Σκριπ* δημοσιεύει σε κύριο άρθρο οικονομική έκθεση των διπλωματικών αποστολών, με τίτλο «Πως διεσπαθίζετο το δημόσιον χρήμα δια τας ανάγκας της βενιζελικής επικρατήσεως». ⁶⁴⁶ Ο ρόλος τους βέβαια αποδεικνύεται άκρως αποτελεσματικός στην αξιοποίηση του συμβόλου της μοναρχίας. Η επίκληση του βασιλιά-Σωτήρα, ο οποίος ως κλητός του λαού, με ορμή και δυναμισμό τον οδηγεί σε νέες νίκες, εύστοχα εικονογραφείται στο σκίτσο της επόμενης σελίδας. ⁶⁴⁷

⁶⁴³ *Σκριπ*, 1.11.1920.

⁶⁴⁴ *Σκριπ*, 25.10.1920.

⁶⁴⁵ *Σκριπ*, 22.10.1920.

⁶⁴⁶ *Σκριπ*, 1.11.1920.

⁶⁴⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, σ. 284. Το σκίτσο από το *Σκριπ*, 26.10.1920.

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ -Ο ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΚΑΥΤΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΟΥ

Στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ο συνδυασμός της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης θα σημειώσει σαρωτική νίκη κερδίζοντας 249 έδρες σε σύνολο 369, έναντι 118 των Φιλελευθέρων με καθολική επικράτηση στην Παλαιά Ελλάδα.⁶⁴⁸ Ο Βενιζέλος υποβάλει την παραίτησή του, καθώς δεν κατάφερε να εκλεγεί ούτε βουλευτής, και στις 4 Νοεμβρίου 1920 φεύγει για το εξωτερικό, αφήνοντας την ηγεσία των Φιλελευθέρων στο στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. Ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης παραιτείται και αναλαμβάνει την αντιβασιλεία η βασιλομήτωρ Όλγα μέχρι την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Την ηγεσία του αντιπολιτευτικού χώρου αναλαμβάνει ο Δημήτριος Ράλλης, ο οποίος προκηρύσσει δημοψήφισμα στις 22 Νοεμβρίου 1920 για την παλινόρθωση, με το 98% των ψηφοφόρων να υποστηρίζει την επιστροφή του βασιλιά.⁶⁴⁹ Η αντιπολίτευση κατήγαγε μία

⁶⁴⁸ Στην παλαιά Ελλάδα κέρδισαν 176 έδρες, στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία το σύνολο των 52 εδρών, στην Ανατολική Μακεδονία 17 και άλλες 4 στη Σάμο. Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη*, σσ. 63-68· Το Λαϊκό κόμμα κέρδισε 75 έδρες, το Εθνικό Συντηρητικό 60, το ραλλικό 25, ο συνδυασμός Στ. Δραγούμη 30 και 70 διάφορες ανεξάρτητες ομάδες και μικρότερα κόμματα, όπως οι Μακεδόνες υπό τον Γ. Μπούσιο. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, σσ. 949-950· Οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 23 έδρες στην Κρήτη, 17 στο Αν. Αιγαίο, 15 στην Ήπειρο και 52 στη Θράκη. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920» στο *Ιστορία του Νέου ελληνισμού. 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 40· Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σ. 344.

⁶⁴⁹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, 1821-1941*, Σάκκουλα, Αθήνα 1981, σ. 122.

ομολογουμένως πολύ μεγάλη νίκη και θα κληθεί να διαχειριστεί τα εθνικά ζητήματα ⁶⁵⁰ Η νίκη της Ηνωμένης αποτελεί και προσωπική νίκη του Δημήτριου Γούναρη, διότι ήταν το πολιτικό πρόσωπο που κάλυψε το κενό σε έναν πολυφωνικό χώρο και άρθρωσε ένα πειστικό πολιτικό λόγο απέναντι στο Βενιζέλο. Συσπείρωσε με το λόγο του μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού διακηρύσσοντας ένα πρόγραμμα που δεν στόχευε μόνο στη δυσαρέσκεια από τη βενιζελική διακυβέρνηση αλλά και σε ένα πρόγραμμα εκσυγχρονιστικό που δικαίωνε τις ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον.⁶⁵¹

---

⁶⁵⁰ *Εσπερινή*, 27.10.1920 και (η δεξιά) 1.11.1920.

⁶⁵¹ Νικολόπουλος, σ. 421.

Συμπεράσματα

Τον Ιούνιο του 1917 η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης αναλάμβανε την εξουσία ενοποιώντας ολόκληρη τη χώρα. Η κήρυξη πολέμου εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν ζήτημα άμεσης προτεραιότητας και εφόσον οι συνθήκες δεν επέτρεπαν τη διεξαγωγή εκλογών, υιοθετήθηκε η λύση της ανασύστασης της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915. Το βασικό επιχείρημα ήταν ότι η διάλυση της Βουλής το 1915 αποτελούσε ενέργεια αντισυνταγματική, επομένως τώρα αποκαθίστατο μία συνταγματική παράβαση. Λόγω της συνέχισης του πολέμου και του νέου μετώπου στη Μικρά Ασία παρατάθηκε τέσσερις φορές η θητεία της Βουλής με βασιλικά διατάγματα.

Η τριετία 1917-1920 εμπεριέχει μία διάσταση ανάμεσα στα διεθνή ζητήματα και την εσωτερική πραγματικότητα. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, οι διπλωματικοί χειρισμοί και διεκδικήσεις στο Συνέδριο της Ειρήνης, θα πραγματοποιήσουν το εθνικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας, με την υπογραφή της Συνθήκης της Σεβρών και ο Βενιζέλος αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο στην πολιτική σκηνή της χώρας. Από την άλλη στον εσωτερικό τομέα η διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων υπήρξε ιδιαίτερος αυταρχική. Επιβλήθηκε με την εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου, την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, την εξορία των ηγετικών προσωπικοτήτων της αντιβενιζελικής παράταξης, και της πλήρους εκκαθάρισης της κρατικής μηχανής από τα φιλοβασιλικά στοιχεία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων υπήρξε καταλυτικός στην εκθρόνιση του βασιλιά και την επάνοδο του Βενιζέλου. Η νέα κυβέρνηση προχώρησε αμέσως σε αναστολή της ισοβιότητας των δικαστών και άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Είναι γεγονός ότι ο συμμαχικός αποκλεισμός μετά τα Νοεμβριανά του 1916 είχε οξύνει την αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κρατών και το διακύβευμα της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο δεν άφηνε περιθώρια. Η χώρα έπρεπε ενωμένη να μπει στον πόλεμο και αυτό απαιτούσε ερείσματα σε όλα τα πεδία του δημόσιου βίου, καθώς μετά τα Νοεμβριανά βαθμηδόν είχαν εκδιωχθεί όλοι οι βενιζελικοί και είχαν κυριαρχήσει πλήρως οι βασιλόφρονες στο στρατό και τη διοίκηση. Επομένως κρινόταν επιβεβλημένη η καταφυγή στις μαζικές εκκαθαρίσεις και η απομάκρυνση όλων των πολιτικών ηγετών της αντιπολίτευσης. Δεν αποπέμπονταν μόνο όσοι ενέχονταν στα Νοεμβριανά αλλά και όλοι όσοι δεν είχαν προσχωρήσει στο κράτος της Θεσσαλονίκης, η αντικατάσταση των οποίων έγινε από πρόσωπα που είχαν στηρίξει το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και το κράτος της Θεσσαλονίκης.

Ο αντιβενιζελικός χώρος παροπλισμένος μετά την απομάκρυνση όλων των ηγετικών στελεχών παρακολουθεί τις εξελίξεις. Δεν έχει περιθώρια δράσης, αντιθέτως έχει επίγνωση της διαμορφωθείσας κατάστασης. Δύο πολιτικά πρόσωπα θα καταγγείλουν τη μεθόδευση των συμμάχων. Ο Ίωνας Δραγούμης και ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος, αρχηγός του Προοδευτικού κόμματος. Ο πρώτος θεωρεί ότι το τελεσίγραφο του Ζονάρ αποτελεί απώλεια της πολιτικής ανεξαρτησίας της χώρας και των ελευθεριών του λαού. Ο δεύτερος καταγγέλλει τη δράση των Συμμάχων, οι οποίοι με τη χρήση του όρου Προστάτιδες εμφανίζουν την επέμβασή τους όχι ως εχθρική ενέργεια αλλά ως δικαίωμα προστασίας.

Παρατηρείται η πλήρης μεταστροφή του αντιβενιζελικού Τύπου. Αποδέχεται τα έκτακτα μέτρα και ως ένα σημείο κατανοεί την αναγκαιότητα που τα επιβάλλει. Ο πόλεμος απαιτεί ενότητα και προσήλωση, επομένως όλα τα μέτρα εξυπηρετούν αυτό το σκοπό. Συστήνει αδελφοποίηση, λήθη του παρελθόντος, ειρήνευση και αποκατάσταση των σχέσεων με την Αντάντ. Η εκδίωξη του βασιλιά αντιμετωπίζεται ως αναγκαία θυσία για τη σωτηρία της Ελλάδας. Όχι μόνο εφιστά την ανάγκη υπακοής και πειθαρχίας όλων, αλλά ζητά και την τιμωρία των ανυπάκουων. Εξαιρεί δε την πρωτοβουλία των Δυνάμεων και του ίδιου του γερουσιαστή Ζοννάρ προσωπικά, ως κίνηση που επιδιώκει την αποκατάσταση της γαλήνης. Η παραίτηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη και ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης από το Βενιζέλο δεν αφήνει περιθώρια στον Τύπο να εγείρει αντιδράσεις. Είναι προφανές ότι θα ήθελαν ο Ζαΐμης να παραμείνει στα πολιτικά πράγματα, όμως κατανοούν τις εξελίξεις και αποδέχονται τη διαμορφούμενη κατάσταση. Παρουσιάζει, επομένως, μία σιωπηλά συναινετική στάση για τη συμφιλίωση του έθνους.

Ειδικότερα, η *Αθήνα* καταδικάζει τη διαχείριση της πολιτικής της ουδετερότητας από τις προηγούμενες κυβερνήσεις και παράσχει τη στήριξή της στη νέα κυβέρνηση αναγνωρίζοντας το Βενιζέλο ως το μόνο ενδεδειγμένο πρόσωπο να κυβερνήσει τη χώρα. Η *Εσπερινή* ζητά ενοποίηση σε ένα πρόσωπο και το *Εμπρός* θα συστρατευθεί με την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προκρίνοντας τα εθνικά θέματα θίγοντας και μία άλλη διάσταση: παράσχει στήριξη στη νέα κυβέρνηση, εφόσον απολαύει της εμπιστοσύνης του βασιλιά. Έτσι ο Βενιζέλος δεν εκπροσωπεί μία επαναστατική κυβέρνηση, αλλά εμφανίζεται ως πρωθυπουργός όλης της Ελλάδας και νομιμοποιείται λόγω της εισόδου στον πόλεμο να καταφύγει σε κάθε μέτρο.

Σε δύο ζητήματα ο Τύπος παίρνει θέση. Πρώτον στο ζήτημα των εκκαθαρίσεων και εκτοπίσεων· η *Εσπερινή* και η *Αθήναι* συμφωνούν με την τιμωρία των ενόχων, αλλά ζητούν προσεκτική έρευνα βασισμένη στο νόμο και όχι σε πολιτικές αντιπαραθέσεις. Δεύτερον στο ζήτημα της αντισυνταγματικής ανάκλησης της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915· όλες οι εφημερίδες απέφυγαν να τοποθετηθούν με εξαίρεση το *Σκριπ*, το οποίο υποστηρίζει ότι εφόσον κρίνεται αντισυνταγματική η διάλυση της Βουλής του 1915, τότε τίθεται ζήτημα με τη Βουλή που την αντικατέστησε και πρεσβεύει ότι στόχος των Φιλελευθέρων είναι η κατ' επίφαση συνταγματική αποκατάσταση της εξουσίας, ενώ ουσιαστικά πρόκειται για πραξικόπημα. Πραγματικά το *Σκριπ* διείδε τη νομική παρατυπία, ενώ οι υπόλοιπες εφημερίδες απέφυγαν να πάρουν θέση είτε διότι δεν αντιλήφθηκαν τη νομική διάσταση του θέματος είτε λόγω της επιβολής του νέου καθεστώτος και του φόβου επιβολής κυρώσεων.

Η επάνοδος του Βενιζέλου και η ανάκληση της Βουλής των Λαζάρων εγείρει αρχικά τον προβληματισμό της αντιπολίτευσης αναφορικά με την ενδεδειγμένη στάση που όφειλε να κρατήσει ένεκα των περιστάσεων. Διαμορφώνονται δύο τάσεις· η πρώτη -στην οποία συνηγορούν οι ραλλικοί, ο Νικόλαος Στράτος και αρκετοί ανεξάρτητοι (ο Κωνσταντίνος Λυκουρέζος και η ομάδα των Μακεδόνων βουλευτών) τίθεται υπέρ της παράστασης στις εργασίες, καθώς μόνο το βουλευτικό βήμα επιτρέπει τόσο τη διαμαρτυρία για την αντισυνταγματική σύγκληση της Βουλής όσο και την άσκηση ελέγχου στην κυβέρνηση. Η δεύτερη -με την οποία συντάσσεται ο Στέφανος Δραγούμης, ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος των Προοδευτικών και το Κόμμα των Εθνικοφρόνων- είναι ρητά κατά της οποιασδήποτε παράστασης, καθώς η ανάκληση της Βουλής αποτελεί πρωτοφανή αντισυνταγματική πράξη.

Πράγματι, στις εργασίες της Β' Συνόδου της Κ' Περιόδου διαπιστώθηκε η διάσταση μεταξύ πολιτικού λόγου και δημοσιογραφικής κριτικής. Συγκεκριμένα, η παρουσία της αντιπολίτευσης στο κοινοβούλιο (Ραλλικό Κόμμα, Εθνικό Συντηρητικό Κόμμα, ανεξάρτητοι και σοσιαλιστές) είναι πολύ δυναμική. Καταγγέλλει τα μέτρα της κυβέρνησης, ασκεί δριμεία κριτική σε όλα τα ζητήματα και θίγει επίμονα το πολιτειακό ζήτημα κρίνοντας τους χειρισμούς του βασιλιά Κωνσταντίνου στη διαχείριση της ουδετερότητας. Από την άλλη ο αντιβενιζελικός Τύπος τηρεί εφεκτική στάση στο

καθεστώς που έχει μόλις επιβληθεί. Αποφεύγει να ασκήσει κριτική στα νέα μέτρα και απλώς αναδημοσιεύει τα επίσημα πρακτικά της Βουλής:

Τα ζητήματα στα οποία εδράζεται η κριτική της αντιπολίτευσης είναι τα εξής: Πρώτον η αντισυνταγματικότητα της Βουλής. Επισημαίνεται από όλους τους ομιλητές ότι δεν πρόκειται περί αποκατάστασης του Συντάγματος αλλά περί παραβίασης αυτού για πρώτη φορά. Πρόκειται για μια Βουλή που ετέθη υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων και επιβλήθηκε, επομένως ήταν μονόδρομος η προσφυγή στις κάλπες μετά από δύο χρόνια. Εκ των ηγετικών στελεχών θα αγορεύσουν δύο: ο Νικόλαος Στράτος και ο Δημήτριος Ράλλης. Ο πρώτος θα διασαφηνίσει τη θέση και τα δικαιώματα του Στέμματος και την προνομία διαλύσεως της Βουλής αναφερόμενος στο κοινοβουλευτικό έθιμο που είχε υιοθετηθεί από όλο τον πολιτικό κόσμο, δηλαδή τον ενεργό ρόλο του βασιλιά στην πολιτική ζωή. Λύση επομένως δεν αποτελούσε η ανάκληση της διαλυθείσας Βουλής αλλά η εκ νέου προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία. Αρνείται τη νομιμότητα της παρούσας Βουλής, όμως δηλώνει ότι θα στηρίζει την κυβέρνηση στον πόλεμο που εισέρχεται, καθώς η χώρα διπλωματικά έπρεπε να συμμαχήσει με τις χώρες εκείνες που θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά της. Ο Ράλλης συνηγορεί επικαλούμενος την αναγνώριση του κράτους των Αθηνών από τις συμμαχικές δυνάμεις, οι οποίες όχι μόνο δεν είχαν αμφισβητήσει την ύπαρξή του, αλλά διατηρούσαν πλήρεις διπλωματικές επαφές μέχρι τον Ιούνιο (1917). Η αντιπολίτευση βλέπουμε ότι επιμένει και προβάλλει την ύπαρξη νομικού κενού στην καταπάτηση του Συντάγματος, όμως εξ ορισμού δεν έχει τη δυνατότητα να προχωρήσει σε πιο δυναμική αναμέτρηση με το νέο καθεστώς.

Το δεύτερο ζήτημα τίθεται από τους σοσιαλιστές και μερικούς ανεξάρτητους είναι η ανάγκη σύγκλησης Εθνοσυνέλευσης και η οριστική διευθέτηση του πολιτειακού ζητήματος. Το επαναστατικό παρελθόν της κυβέρνησης θα έπρεπε να στρέφεται προς μία ριζική μεταρρύθμιση και όχι απλώς εναντίον του βασιλιά. Πρόκειται για μία θέση που σταδιακά θα ωριμάζει και θα επανέρχεται στο Κοινοβούλιο τόσο από το χώρο της αντιπολίτευσης όσο και από τους Φιλελεύθερους. Το τρίτο ζήτημα είναι η επιβολή του στρατιωτικού νόμου και του νόμου περί δυσμένειας κατά του καθεστώτος. Η αντιπολίτευση επισημαίνει τους κινδύνους που ενέχει για την κοινωνική συνοχή η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, καθώς θα αποτελέσει τη βάση για αδικίες και καταχρήσεις οργάνων της αστυνομίας και μέσο προσωπικής εκδίκησης πολιτών. Θεωρεί ότι η

περιστολή της ελευθεροτυπίας και η επιβολή λογοκρισίας υποκρύπτει την πρόθεση της κυβέρνησης να επιβληθεί ένας απολυταρχισμός στην εσωτερική διοίκηση της χώρας. Ο νόμος περί δυσμένειας κατά του καθεστώτος προέβλεπε την αναστολή θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, τη δυνατότητα εκτόπισης πολιτών και την απαγόρευση δημοσίευσης ειδήσεων. Η κριτική εντοπίστηκε στην αυστηρότητα του νόμου και την απειλή κατά της προσωπικής ελευθερίας των πολιτών και της δημόσιας τάξης καταγγέλλοντας ότι πρόθεση της κυβέρνησης είναι η απαγόρευση κάθε ελέγχου των κυβερνητικών πράξεων. Επίσης επισημαίνεται η απόδοση υπερεξουσιών στα στρατοδικεία να δικάζουν κοινά αδικήματα και να προβαίνουν σε εκτοπίσεις με συνοπτικές διαδικασίες όσων είναι εν γένει ύποπτοι για τη δημόσια ασφάλεια. Πράγματι η αντιπολίτευση προφητεύει την αντίδραση του λαού στην τυραννία, καθώς ο χαρακτήρας του δεν ανέχεται τέτοια επιβολή. Το τέταρτο ζήτημα αποτελεί η ελευθερία του λόγου στο Κοινοβούλιο, ζήτημα μείζονος σημασίας για την αντιπολίτευση, καθώς φάνηκε από τις πρώτες συνεδρίες ότι το κλίμα δεν ήταν δεκτικό της άσκησης κριτικής. Χαρακτηριστικά είναι τα δύο επεισόδια με τους βουλευτές Κωνσταντίνο Σοκόλη και Γεώργιο Μπούσιο που δέχτηκαν την επίθεση του Παύλου Γύπαρη. Ο Νικόλαος Στράτος ζητά την αναγνώριση του δικαιώματος της μειοψηφίας να ασκεί έλεγχο κατά των κυβερνητικών πράξεων.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος με δεδομένη την επιβολή της λογοκρισίας και του στρατιωτικού νόμου αδυνατεί να ασκήσει έλεγχο στα κυβερνητικά μέτρα. Όχι μόνο αυτό αλλά από κάποιες εφημερίδες αντιμετωπίζεται θετικά η επιβολή του στρατιωτικού νόμου ως φάρμακο ευεργετικό. Θα εστιάσει επομένως σε δύο ζητήματα· την παράσταση στη Βουλή και την ελευθερία του λόγου. Ως προς το πρώτο, το *Σκριπ* αναγνωρίζει την αντισυνταγματικότητα της διαδικασίας, όμως επισημαίνει ότι αποχή από το κοινοβουλευτικό έργο σημαίνει άρνηση της υπόστασης του κράτους, διότι η θέση των πολιτικών είναι στο χώρο του κοινοβουλίου. Ως προς το δεύτερο διαπιστώνει την ύπαρξη αδιάλλακτης μερίδας στους κόλπους των Φιλελευθέρων και το μένος που τους διακατέχει να ανατρέψουν τα πάντα.

Οι κυριότεροι μηχανισμοί καταστολής που χρησιμοποίησε η κυβέρνηση ήταν: η εγκαθίδρυση στρατιωτικού νόμου, η επιβολή λογοκρισίας και οι εκκαθαρίσεις. Η επιβληθείσα λογοκρισία αντιμετωπίστηκε αρχικά με θετική διάθεση ως μέτρο συντήρησης των ελευθεριών και της ισότητας των πολιτών. Ο πόλεμος απαιτούσε ενότητα και

αποδοχή, κατάσταση στην οποία όλος ο αντιβενιζελικός Τύπος έδειξε συναινετική διάθεση το πρώτο διάστημα. Τα στασιαστικά κινήματα του 1918 θα καταδικάσουν ως προδοτικά ανεξαιρέτως όλες οι εφημερίδες και καλούν τους Έλληνες να πειθαρχήσουν στα κελεύσματα της κυβέρνησης συστήνοντας πειθαρχία, εσωτερική ομόνοια και εθνική ενότητα. Η συνέχιση των διώξεων απλών πολιτών και δημοσιογράφων, δημιουργεί ένα κλίμα πολιτικής έντασης και την Άνοιξη του 1918 αρχίζει μία βαθμιαία αντίδραση στη διατήρηση αυτών των μέτρων. Το *Σκριπ* εστιάζει στον πολιτικό και κοινωνικό κίνδυνο που υφίσταται η Δικαιοσύνη με τις συνεχείς εκκαθαρίσεις και την απουσία δικαστικής εμπειρίας. Θέτει το ζήτημα της εγγύησης της ασφάλειας του Δικαίου των πολιτών. Οι *Αθήναι* και *Εμπρός* ασκούν πρώτη φορά κριτική στη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και την απουσία ελευθεροτυπίας την Άνοιξη του 1918 -εφόσον ο πόλεμος τυπικά έχει λήξει- και διαχωρίζουν στην αρθρογραφία τους τα εθνικά ζητήματα από τα εσωτερικά. Όσο η χώρα ήταν εμπόλεμη, κάθε ενέργεια που αποτελούσε πρόσκομμα καταδικαζόταν από όλα τα έντυπα. Τώρα όμως έχουν χρέος να ασκούν έλεγχο και κριτική στο κυβερνητικό έργο και αξιώνουν από την κυβέρνηση να διακρίνει τα όρια ανάμεσα στην αντίρρηση και την αντίδραση, με τη χαρακτηριστική φράση «Ο αντιλέγων δια τα εσωτερικά πράγματα δεν είναι ο αντιδρών εις το κύριον έργον». Καταγγέλλεται επίσης συστηματικά η απολυταρχική διακυβέρνηση του κόμματος από το Βενιζέλο και η ύπαρξη αδιάλλακτης μερίδας στο κόμμα των Φιλελευθέρων που επιθυμεί την ταχεία εκκαθάριση όλων.

Στην ίδια κατεύθυνση αρθρώνεται ένας ισχυρός αντιπολιτευτικός λόγος από τους σοσιαλιστές και τους ανεξάρτητους πρώτον στη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας. Επισημαίνουν ότι ο νόμος υπήρξε πολιτική ανάγκη που επέβαλε ο πόλεμος. Εφόσον έχει τελειώσει, παρήλθε και η αιτία που τον επέβαλε. Η αντιπολίτευση αντιδρά στις συνεχείς διώξεις δημοσιογράφων και εκτοπίσεις πολιτών και αιτείται την άρση του νόμου περί απελάσεων και τη χορήγηση αμνηστίας σε όλους τους πολιτικούς κατάδικους. Δεύτερον στο κυβερνητικό έργο. Η αντιπολίτευση για πρώτη φορά ασκεί δριμεία κριτική. Κατηγορεί την κυβέρνηση για κακοδιοίκηση και μη εξυπηρέτηση των πολιτών και πολιτικών στις δημόσιες υπηρεσίες, όπου αμόρφωτο προσωπικό αλιεύεται για τις ανάγκες του κόμματος, κακή συμπεριφορά προς τους πολίτες, αφαιμάξη πόρων του δημοσίου τομέα, ακολασία προσλήψεων και αφειδής παροχή τιμών και θέσεων σε μη

ικανά πρόσωπα. Υπογραμμίζει την ύπαρξη ενός οιονεί στρατοκρατικού κλίματος και υπαλληλοκρατίας στη διοίκηση και την ανάγκη επιμόρφωσης των κατώτερων υπαλλήλων. Έτσι σκιαγραφείται η τυραννική διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων και η εικόνα ενός κράτους που βρίσκεται στο έλεος της δύναμης και των καταχρήσεων των κατώτερων υπαλλήλων. Τρίτον στη μορφή ενός καταπιεστικού εθνικισμού που επιδιώκει να επιβάλει η κυβέρνηση. Ο φόβος εσωτερικού εχθρού που απειλεί την πολεμική προσπάθεια και η απαίτηση της κυβέρνησης για συστράτευση όλων στον εθνικό αγώνα, εγείρει την αντίδραση των ανεξάρτητων. Υπενθυμίζουν στο Βενιζέλο ότι στήριξαν την κυβέρνηση στον εθνικό αγώνα, όμως η στήριξη στον αγώνα δεν συνεπάγεται κομματική σύμπραξη και αξιώνουν το δικαίωμα της αντιπολίτευσης ελεύθερα να ασκεί έλεγχο.

Η αντισυνταγματική παράταση του βίου της Βουλής τον Δεκέμβριο του 1919 για τέσσερις μήνες επισύρει την αντίδραση οκτώ μελών της αντιπολίτευσης, οι οποίοι αποφασίζουν να απέχουν στο εξής από τις εργασίες. Επρόκειτο για τους Γεώργιο Μπαλτατζή, Νικόλαο Τριανταφυλλάκο, Νικόλαο Στράτο, Παναγή Τσαλδάρη, Χαράλαμπο Βοζίκη, Κωνσταντίνο Λυκουρέζο, Κωνσταντίνο Φέσσα και Γεώργιο Μπούσιο. Εφαλτήριο της συσπείρωσης της αντιπολίτευσης αποτελεί η πρωτοβουλία του Νικόλαου Στράτου, Παναγή Τσαλδάρη και Νικόλαου Καλογερόπουλου να απευθύνουν πρόσκληση σε όλες τις παρατάξεις για κατάρτιση 7μελούς επιτροπής και συγκρότηση του Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως, που θα έχει τον ευρύτερο συντονισμό του προεκλογικού αγώνα. Ο παράγοντας που θα αποτελέσει μοχλό κινητοποίησης είναι η ίδρυση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων. Η πορεία όμως προς τη συσπείρωση δεν είναι ούτε αυτονόητη ούτε δεδομένη. Όχι μόνο πρέπει να αρθούν οι προσωπικές φιλοδοξίες, αλλά έχουν να αντιμετωπίσουν την κυβερνητική αντίδραση και την αντίδραση του ίδιου του αντιβενιζελικού Τύπου.

Τόσο το πρώτο Μανιφέστο που δημοσιεύεται στις 2 Απριλίου του 1920 όσο και οι ανακοινώσεις που ακολουθούν αναδεικνύουν την προσπάθεια ενός άμορφου χώρου να αρθρώσει πολιτικό αντίλογο απέναντι στους Φιλελεύθερους. Η αντιπολίτευση συνειδητά αποφεύγει να εκθέσει πολιτικό πρόγραμμα καθ' υπόδειξη του Δημήτριου Γούναρη. Σύνθημα ενιαίο και ισχυρό θα αποτελέσει η αποτίναξη της βενιζελικής τυραννίας. Η εσωτερική πολιτική θα επικεντρωθεί κατεξοχήν στο ζήτημα των πολιτικών ελευθεριών και στόχος η αποκατάσταση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος. Έτσι το εθνικό ζήτημα

και ιδιαίτερα το νέο μέτωπο στη Μικρά Ασία απουσιάζουν από το λόγο της Ηνωμένης. Το διάβημα που απευθύνει προς τις Μεγάλες Δυνάμεις ξεκαθαρίζει τη θέση της χώρας διεθνώς: είναι η σαφώς κεχαραγμένη στο πλευρό της Αντάντ. Παρά την ύπαρξη εσωτερικών διαφορών, υπάρχει συναίνεση και ομοφωνία στα εθνικά ζητήματα.

Η μελέτη της περιόδου κατέδειξε αρχικά ένα πολωτικό κλίμα μεταξύ πολιτικής και δημοσιογραφικής αντιπολίτευσης. Το πρώτο εξάμηνο του 1920 η *Εσπερινή* δεν εκδίδεται, όπως και η *Αστραπή* από τον Ιούνιο του 1918 μέχρι το Αύγουστο του 1920, ως εκ τούτου η μελέτη των τριών εφημερίδων *Αθήναι*, *Εμπρός* και *Σκριπ* αναδεικνύει τις δομικές διαφορές τους και την πολιτική τοποθέτηση κάθε εντύπου. Η *Αθήναι* και το *Εμπρός* αντιστρατεύονται τη συγκρότηση της Ηνωμένης. Η πρώτη ανακοινώνει την επίσημη στράτευση με τους Ανεξάρτητους παίρνοντας αποστάσεις τόσο από το Κόμμα των Εθνικοφρόνων όσο και από όσους αντιπολιτεύονται τους Φιλελεύθερους. Κατακρίνει τη συσπειρωτική κίνηση ως ουτοπική, διότι αποτελεί επανασύσταση του κόμματος των Εθνικοφρόνων. Δηλώνει αντιβενιζελισμό αλλά όχι αντιανταντισμό -σύνθημα που θα υιοθετήσει η Ηνωμένη Αντιπολίτευση στις εκλογές του Νοεμβρίου και διακηρύσσει τη συμμαχική συστράτευση. Το *Εμπρός* από την άλλη είναι σκεπτικό στα επίσημα ανακοινωθέντα της Ηνωμένης και στο αίτημα για άμεση διενέργεια εκλογών. Πρεσβεύει ότι η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας δεν συνάδει με το διχαστικό κλίμα που εισαγάγει η Ηνωμένη και διαχωρίζει τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής από τα εσωτερικά. Κατηγορεί την αντιπολίτευση για έλλειψη πολιτικού προγράμματος και αδιαφορία σε μία περίοδο κρίσιμη για τα εθνικά ζητήματα της χώρας και θεωρεί άκαιρο το αίτημα διενέργειας εκλογών, όμως καταδικάζει τη διατήρηση του στρατιωτικού νόμου και τη συνέχιση των εκτοπίσεων. Το *Σκριπ* όργανο του παλαιοκομματισμού επικροτεί τη συσπείρωση της αντιπολίτευσης και σταδιακά προπαγανδίζει το σύνθημα της ηθικής απολύμανσης της χώρας από το βενιζελισμό, ο οποίος υπέσκαψε την ηθική βάση που στηρίζει την κοινωνία και την πολιτεία.

Το *Εμπρός* διατηρεί μία ξεκάθαρη πολιτική στάση από το 1917· στηρίζει την κυβέρνηση στα εξωτερικά ζητήματα, αποστασιοποιείται από τον αντιβενιζελικό χώρο και καταθέτει με μετριοπάθεια την κριτική του. Η *Αθήναι* στην αρθρογραφία της καταθέτει με σοβαρότητα πολιτικό αντίλογο. Ειδικότερα, τονίζει τη σημασία της ενεργότερης συμμετοχής του λαού μέσω εκλεγμένων συλλόγων, στους οποίους θα δοθεί η διεύθυνση

του αγώνα -μία ιδέα που θα πραγματοποιηθεί με την ίδρυση των λαϊκών πολιτικών συλλόγων. Αφουγκράζεται ότι το βασιλικό σύμβολο θα παίζει κομβικό ρόλο στην εκλογική διαπάλη και κατηγορεί την υπόλοιπη αντιπολίτευση ότι εκμεταλλεύεται το δημόσιο φρόνημα. Η εφημερίδα θα θέσει και μία άλλη διάσταση: στα έργα της πολεμικής περιόδου μόνο η παρούσα κυβέρνηση με το κύρος του Βενιζέλου θα μπορούσε να ηγηθεί της χώρας, όμως τα έργα της ειρηνικής περιόδου απαιτούν νέες μεθόδους και αμφισβητεί την ικανότητα των κυβερνώντων να συντηρήσουν τη γαλήνη, την τάξη και την εθνική ενότητα.

Καταληκτικά, τα έκτακτα μέτρα και οι εκκαθαρίσεις ήταν κάτι που έκανε ο Βενιζέλος από την αρχή του πολέμου, για να κατοχυρώσει την ομαλή συμμετοχή της Ελλάδας. Ήταν κατανοητό σε καιρό πολέμου και αρκετοί πολιτικοί αλλά και ο αντιβενιζελικός Τύπος έδειξαν συναινετική διάθεση. Μετά το 1918 όμως εγείρονται αντιδράσεις. Η συμμαχική εντολή συνέχισης του πολέμου στη Μικρά Ασία, τα πραξικοπήματα και η δράση του έκπτωτου βασιλιά στην Ελβετία αναγκάζουν τον πρωθυπουργό να μην προχωρήσει σε άρση των μέτρων, παρά την επίμονη απαίτηση της αντιπολίτευσης. Ο Βενιζέλος δεν είχε αμφιβολίες για το εκλογικό αποτέλεσμα. Η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στις 10 Αυγούστου 1920, και η κατακύρωση της Ανατολικής Θράκης, των νησιών του Αιγαίου και η προσωρινή διοίκηση της Σμύρνης σηματοδοτούσε την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Η σκληρή διακυβέρνηση όμως καθόλη την τριετία και οι καταχρήσεις των οργάνων της διοίκησης δεν επέτρεψαν στον κρητικό ηγέτη να αφουγκραστεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια που υπέβασκε.

Παρατηρείται πλήρης σύμπνοια και συναίνεση του αντιβενιζελικού Τύπου όσο καιρό διαρκούσε ο πόλεμος. Μετά το 1918 υπάρχει διαφοροποίηση και αλλαγή πολιτικής γραμμής. Το *Εμπρός* στηρίζει την κυβέρνηση στα εθνικά ζητήματα, η *Αθήνα* συστρατεύεται με τους Ανεξάρτητους και παραμένει πολιτικά προσανατολισμένη στο Γεώργιο Πωπ -παρά την αποχώρησή του από το εκδοτικό σχήμα. Η *Εσπερινή* και η *Αστραπή* παραμένουν ακραιφνείς αντιβενιζελικές φυλλάδες με έντονο φιλομοναρχικό προσανατολισμό. Ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου αναπόφευκτα θα φέρει στην πολιτική διαπάλη το εκκρεμές δυναστικό ζήτημα. Το σύμβολο του έκπτωτου βασιλιά θα αποτελέσει το μοχλό κινητοποίησης, την επιστροφή του οποίου η αντιπολίτευση συναρτά με το αποτέλεσμα των επικείμενων εκλογών και τη διενέργεια δημοψηφίσματος, για το

οποίο δεσμεύεται προσωπικά ο Δημήτριος Γούναρης. Τα λαϊκά έντυπα *Αστραπή* και *Εσπερινή*, *Σκριπ* οξύνουν το κλίμα με ένα λόγο έντονα δημαγωγικό και μεγάλες εκλογικές υποσχέσεις περί επαναφοράς του βασιλιά αξιοποιώντας το απλουστευτικό σχήμα βούληση του Βενιζέλου εναντίον βούλησης του λαού. Έτσι η μελέτη του πολιτικού Τύπου ανέδειξε τη δύναμή του στον προσανατολισμό του αναγνωστικού κοινού και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Αφουγκράστηκε τη λαϊκή οργή στη σκληρή διακυβέρνηση του Βενιζέλου, κατήθυνε την κοινή γνώμη στην ουσία της αντιπαράθεσης κυβέρνησης και αντιπολίτευσης και αξιοποιώντας το στοιχείο του λαϊκισμού και το σύμβολο του βασιλιά-σωτήρα, συντέλεσε αποφασιστικά στον καθορισμό των πολιτικών εξελίξεων.⁶⁵²

Η αποχή του Κόμματος των Εθνικοφρόνων, του Ραλλικού και του Προοδευτικού από τις εργασίες της Βουλής, ανέδειξε τον πολιτικό λόγο των ανεξάρτητων και σοσιαλιστών. Ασκούν εμπειριστατωμένη κριτική όχι μόνο στα έκτακτα μέτρα των Φιλελευθέρων αλλά και στην τριετή διακυβέρνηση της χώρας σε όλα τα επίπεδα. Ο Γεώργιος Πωπ, Γεώργιος Μπούσιος, Κωνσταντίνος Σοκόλης, Αθανάσιος Αργυρός, Αθανάσιος Μπασιάς, Κωνσταντίνος Λυκουρέζος κ.ά. διακρίνονται για τη μαχητικότητά τους, την επιμονή στη θεσμική προσέγγιση και τήρηση της νομιμότητας. Είναι ανένταχτοι, παίρνουν αποστάσεις από όλο τον παραδοσιακό αντιβενιζελικό χώρο και προσπαθούν να αρθρώνουν ένα σοβαρό πολιτικό αντίλογο με έντονο το στοιχείο της καταγγελίας και αντιπαράθεσης, χωρίς όμως να εκτρέπονται από το πλαίσιο της κοινοβουλευτικής ευπρέπειας. Οι σοσιαλιστές Αριστοτέλης Σίδερης και Αλβέρτος Κουριέλ εκφέρουν ένα μεστό πολιτικό λόγο, με ευρεία γνώση των θεμάτων και αιχμηρή επιχειρηματολογία. Ανακινούν συνεχώς το δυναστικό ζήτημα και την αξίωση σύγκλησης Συντακτικής Συνέλευσης που θα ρυθμίσει οριστικά το πολιτειακό ζήτημα. Θέτουν στο λόγο τους και μία άλλη διάσταση της Μικρασιατικής εκστρατείας· πρόκειται για ιμπεριαλιστικό πόλεμο, στον οποίο η χώρα εμπλέκεται εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των Συμμάχων. Ο αρχηγός του Συντηρητικού Κόμματος, Νικόλαος Στράτος -από τους λίγους αντιβενιζελικούς που παρίσταται στις εργασίες της Βουλής- αρθρώνει ένα ποιοτικό και γνήσιο πολιτικό λόγο. Εμφανίζεται ενωτικός το πρώτο διάστημα με αναφορές στο χρέος όλων των πολιτικών να αποσοβηθεί ο διχασμός του παρελθόντος και να προχωρήσουν με οδηγό το συμφέρον της χώρας. Η παρουσία του στις εργασίες του κοινοβουλίου αναδεικνύει πάντοτε σημαντικές

---

⁶⁵² Διαμάντης Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αι.*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002. σ. 41.

πτυχές της εξωτερικής πολιτικής, όπως το ρόλο των συμμαχικών δυνάμεων και την οικονομική και πολιτική εξάρτηση της χώρας από αυτές μετά τον πόλεμο. Στην πορεία θα ασκήσει τολμηρή κριτική στο κυβερνητικό έργο και θα πρωτοστατήσει στη συσπείρωση και νίκη της Ηνωμένης.

Η συσπείρωση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης αποτέλεσε ένα συμβιβασμό που δεν είχε σχέση με πολιτικές ιδέες. Επρόκειτο για πολιτικές ομάδες που άρχισαν σταδιακά να ενεργοποιούνται με στόχο τη σύμπτυξη την περίοδο των εκλογών. Δεν ήταν όμως σε θέση να χαράξουν κοινό πολιτικό όραμα και πρόγραμμα, καθώς καθεμία είχε διαφορετική αντίληψη και ενίοτε αντίθετη δράση. Όλες διατηρούν την ατομικότητά τους και τα κύρια χαρακτηριστικά τους και θα συγχωνευτούν κυρίως λόγω του αυταρχισμού της βενιζελικής διακυβέρνησης. Αυτός είναι ο παράγοντας που θα συσπειρώσει όλες τις αντιπολιτευτικές αποχρώσεις και εκεί εδράζεται η αντιπαλότητά τους με τον Βενιζέλο, ενώ κατά βάθος διαφαίνεται ότι συμφωνούν στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.

Πηγές – Βιβλιογραφία

I. Πρωτογενείς Πηγές

A. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής των Ελλήνων

- Συνόδου Β΄, Περιόδου Κ΄, 19 Ιουλίου 1917 - 13 Οκτωβρίου 1917
- Συνόδου Γ΄, Περιόδου Κ΄, 26 Φεβρουαρίου 1918 - 15 Δεκεμβρίου 1918
- Συνόδου Δ΄, Περιόδου Κ΄, 21 Νοεμβρίου 1919 - 15 Οκτωβρίου 1920

B. Εφημερίς της Κυβερνήσεως

1917

ΦΕΚ Α 115/14.6.1917

ΦΕΚ Α 117/16.6.1917

ΦΕΚ Α 119/20.6.1917

ΦΕΚ Α 121/23.6.1917

ΦΕΚ Α 122/23.6.1917

ΦΕΚ Α 126/30.6.1917

ΦΕΚ Α 127/30.6.1917

ΦΕΚ Α 133/7.7.1917

ΦΕΚ Α 137/11.7.1917

ΦΕΚ Α 147/20.7.1917

ΦΕΚ Α 279/1.12.1917

Νόμος 755/23.8.1917

Νόμος 913/19.9.1917

Νόμος 1013/3.11.1917

1918

Νόμος 1370/3.5.1918

1920

ΦΕΚ 202/7.9.1920

ΦΕΚ 206/10.9.1920

Γ. Εφημερίδες

Αθήναι

Ιούνιος 1917 - 1^η Νοεμβρίου 1920

Αστραπή

Ιούνιος 1917 - Αύγουστος 1919

Οκτώβριος 1920

Εμπρός

Ιούνιος 1917 - 1^η Νοεμβρίου 1920

Εσπερινή

Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1919

Ιούνιος - 1^η Νοεμβρίου 1920

Σκριπ

Ιούνιος 1917 - Μάϊος 1918

Σεπτέμβριος - 1^η Νοεμβρίου 1920

Δ. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (IAMM)

φάκ. 313, αρ. 74, Διομήδης προς Βενιζέλο, 13 Ιανουαρίου 1917

φάκ. 313, αρ. 76, Διομήδης προς Βενιζέλο, 3 Μαΐου 1917

φάκ. 313, αρ. 77, Διομήδης προς Βενιζέλο, 9 Μαΐου 1917

φάκ. 313, αρ. 86, Βενιζέλος προς Αλέξανδρο, Ιούνιος 1917

φάκ. 149, αρ. 016, Διομήδης προς Βενιζέλος, 27 Μαρτίου 1917

φάκ. 149, αρ. 132, Ρέπουλης προς Βενιζέλο, 17 Μαΐου 1917

φάκ. 149, αρ. 216, Ρέπουλης προς Πολίτη, Ιούνιος 1917

Ε. Ηλεκτρονικές Πηγές

National Archives Foreign office Papers (FO)

<https://www.nationalarchives.gov.uk>

FO GT 420, 6.3.1917
FO GT 421, 12.4.1917
FO GT 431, 13.4.1917
FO GT 620, May 1917
FO GT 840, 25.5.1917
FO GT 863, 29.5.1917
FO GT 945, 5.6.1917
FO GT 1155, 23.6.1917
FO GT 1482, 2.7.1917
FO GT 1483, 21.7.1917
FO GT 1743, 16.8.1917
FO GT 2018, 13.9.1917
FO GT 2230, 5.10.1917
FO CAB 24/145 64, 18.4.1918
FO CAB 24/145 116, 16.4.1919
FO CAB 24/145 117, 24.4.1919

Στ. Ημερολόγια

Δαγκλής Π.Γ., *Αναμνήσεις -Εγγραφα -Αλληλογραφία. Το Αρχείο του, τ. Β΄*, Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965.

Ζαβιτζιάνος Κ., *Αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου (1914-1922)*, τ. Β΄, Αθήνα 1946.

Π. Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τ. 3, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008.

Ιστορικό Λεξικό ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, 1844-1967, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2022.

Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη, Φοίνιξ, Αθήνα 1956.

III. Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, 1821-1941*, Σάκκουλας, Αθήνα 1981.
- Αλλαμανή Έ. - Παναγιωτοπούλου Κρ., «Η Μικρασιατική εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σσ. 116-144.
- Αναστασιάδης Γ. (επιμ.) *Αντιβενιζελικοί λίβελοι*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Αντωνίου Κ., *Ιστορία της ελληνικής βασιλικής χωροφυλακής 1833-1967*, τ. Β΄, Αθήνα 1965.
- Βακαλόπουλος Α., *Νέα ελληνική ιστορία. 1204-1985*, κγ΄ έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.
- Βακάς Δ., *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ζωή και το έργο του*, τ. Α΄, «Ανεξάρτητος» μεγάλη πρωϊνή εφημερίς, Αθήνα 1936.
- Βεντήρης Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Πυρσός, Αθήνα 1931.
- Βερέμης Θ., «Ο Βενιζέλος και οι αξιωματικοί 1909-1924» στο Θ. Βερέμης -Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 563-579.
- , *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1918*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983.
- Γερακάρης Ν., *Σελίδες εκ της συγχρόνου Ιστορίας*, τ. Α΄, εκδόσεις “Ελευθέρου Ανθρώπου”, Αθήνα 1936.
- Γιανουλόπουλος Γ., *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- , «Εξωτερική πολιτική» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 107-145.
- , «Τα χρόνια του μεσοπολέμου 1923-1934», στο Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, ΙΕΕ, Αθήνα 2008.
- Δαφνής Γρ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1956.
- Δέλτα Π. Σ., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις -Μαρτυρίες -Αλληλογραφία*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1979.

- Δεσποτόπουλος Α., «Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 55-74.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, τ. 1^{ος}, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- , «Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Μια ανθεκτική διαιρετική τομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος» στο *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011, σσ. 75-102.
- , *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, τχ. 1- Η δεκαετία του 1910·Εθνικός διχασμός, Επίκεντρο, Αθήνα 2017.
- Ενεπεκίδης Π., *Βασιλική Ανταρσία*, Ινστιτούτον του βιβλίου, Αθήνα 1975.
- Ευστρατίου Ν., *Λαϊκόν Κόμμα. Από της πρώτης μέχρι της τρίτης Αρχηγίας*, Ο Πλάτων, Αθήναι 1948.
- Καμπάνης Α., *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Πυρσός, Αθήνα 1946.
- Καρυκόπουλος Π., *200 χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984.
- Κλάνης Α. - Κούμας Μ., *Εθνικές κρίσεις-Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινή, Αθήνα 2019.
- Κουμαριανού Α., *Ιστορία του ελληνικού Τύπου 18^{ος}- 19^{ος} αι.*, Ερμής, Αθήνα 2010.
- Κριάρη-Κατράνη Ι., «Η συμβολή του Γεωργίου Καφαντάρη στην εξέλιξη των πολιτειακών θεμάτων» *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο*, Καρπενήσι 1988, σσ. 151-156.
- Λέκκας Π., «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, 16 (1994), 95-106.
- Λεμονίδου Έ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η θεμελίωση της ελληνικής προπαγάνδας στο εξωτερικό: 1912-1918» στο Ε. Καψωμένος (επιμ.) *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ2: *Νεοελληνική Περίοδος*, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σσ. 135-148.
- , «Propaganda and Mobilizations in Greece during the First World War», στο Troy Paddock (επιμ.), *Propaganda and the First World War*, Brill Publishers, Leiden-Bοστώνη 2014, σσ. 273-291.
- , «Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, 17 (2015), 8-18.

- , *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*, Πατάκης, Αθήνα 2020.
- Λεονταρίτης Γ. Β., «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Από τη “μάχη των Αθηνών” ως την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 42-46.
- , «Η πολιτική του Κωνσταντίνου στην εξορία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σσ. 52-55.
- , «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου και η επάνοδος του Κωνσταντίνου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σσ. 146-172.
- , «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στο Θ. Βερέμης-Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 49-84.
- , *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.
- Λούβη Ε., *Περί γέλωτος βασιλείων*, Εστία, Αθήνα 2002.
- Μάγερ Κ., *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τόμ. 3, Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1959.
- Μαλέσης Δ., «Εναντίον του “κατηραμένου Προδότου και μητραλίου”: αντιβενιζελισμός και αντιβενιζελικός λόγος κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο *Επιστημονικά Δημοσιεύματα Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων*, 2015. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/11407242/Εναντίον_του_κατηραμένου_Προδότου_και_μητραλίου_αντιβενιζελισμός_και_αντιβενιζελικός_λόγος_κατά_τη_διάρκεια_του_Α_Παγκοσμίου_Πολέμου
- Μαλλώσης Ι., *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Γούναρη 1902-1920*, τ. Α΄, Νέα Εποχή, Αθήνα 1926.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1981.
- , «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος -Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 9-19.
- , *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

- , «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική καταστροφή» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 9-30.
- , «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη. Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920» στο Θ. Βερέμης- Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σσ. 224-255.
- , *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- , *Μετά το 1922- Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2019.
- Μουρέλος Γ., «Η προσωρινή κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916 -Ιούνιος 1917)», *Μνήμων*, 8 (1982), 150-188.
- Μπάλτα Ν. - Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Μπασαντής Δ., *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αι.*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.
- Μπότσιου Κ., «Η Ελλάδα ως βαλκανική και μεσογειακή δύναμη: η γεωπολιτική κληρονομιά του Ελευθερίου Βενιζέλου» στο *Η πολιτική κληρονομιά του Ελευθερίου Βενιζέλου. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2021, σσ. 139-163.
- Μποχώτης Θ., «Εσωτερική πολιτική 1900-1922» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1900-1922 Οι Απαρχές*, τόμ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 37-105.
- Νικολακόπουλος Η., «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος; Από το θρίαμβο στην ήττα» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6^{ος}, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 31-40.
- , *Των εκλογών τα πάθη*, Το Βήμα, Αθήνα 2012.
- Νικολόπουλος Ν., *Δημήτριος Γούναρης - Πολιτική Βιογραφία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007.
- Ντριώ Ε., *Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος (θρόνος και ιστορία)*, Πρωΐα, Αθήνα 1930.
- Οικονόμου Ν., «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1977, σσ. 46-52.
- , «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις από το Νοέμβριο του 1918 ως τον Οκτώβριο του 1920» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1977, σσ. 144-146.
- Παπαδημητρίου Δ., *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, (Διδακτορική διατριβή), ΕΚΠΑ 1990.

- , «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αι.: συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974», στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΙΕΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 71-80.
- , *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων -Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπακοσμάς Β., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασίλευτου Δημοκρατικού πολιτεύματος, 1916-1920» στο Θ. Βερέμης -Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 485-503.
- Πετσάλης-Διομήδης Ν., *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδας. Γεγονότα και επανεκτιμήσεις*, τόμ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2021.
- Πήλιουρας Γ. Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον αθηναϊκό Τύπο. Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2017.
- Πλουμίδης Σ. Γ., «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους (1910-1935)» στο Θ. Βερέμης - Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 605-631.
- , *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, εκδ. β, Εστία, Αθήνα 2017.
- , *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης -Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός·1909-1922*, Πατάκης, Αθήνα 2020.
- Ριζάς Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο βενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.
- , *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, Στις απαρχές του εθνικού διχασμού 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.
- Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992.
- Σκοπετέα Έ., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Στεφανίδης Γ., «Ο εθνικός διχασμός. Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο» στο Θ. Βερέμης- Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σσ. 191-200.

- , «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη. Η δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας» στο Θ. Βερέμης- Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σσ. 201-224.
- Τούντα-Φεργάδη Α., *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, Σίδερης, Αθήνα 2005.
- Τσίρης Π., *Ο θεσμός της διαλύσεως του Κοινοβουλίου*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1983.
- Τσίρος Ν., *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.
- , *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.
- Χατζηβασιλείου Ε., «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1919-1936» στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 143-169.
- , και Βλαχόπουλος Σ., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας -20^{ος} αι.*, Πατάκης, Αθήνα 2018.
- Χριστοπούλου Μ., «“Φερόμεθα προς την πτέρναν του εθνικού Εξωμότου”». Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης» στο *Συμπόσιο: Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η κορύφωση της σύγκρουσης 2 κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 3-4 Οκτωβρίου 2016.
- , *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012.
- Edgar W., «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο Θ. Βερέμης- Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 519-550.
- Gibbons H.A., *Βενιζέλος-μία βιογραφία (1864-1920)*, Ευρασία, Αθήνα 2008.
- Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. 2, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

Παράρτημα

Διάγγελμα του Βασιλιά Κωνσταντίνου (1)⁶⁵³

ΤΟ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

Ἵπείκων εἰς ἀγάπην καὶ ἐπιτελῶν καθήκον πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἔχων δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν Αὐτῆς μόνης τὸ συμφέρον, ἀναχωρῶ ἐκ τῆς ἀγαπητῆς Μῆου Πατρίδος μετὰ τοῦ Διαδόχου, ἀφίγων εἰς τὸν Θρόνον τὸν υἱὸν Μου ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ.

Ἐκὼς μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ἢ Βασιλεία καὶ Ἐγὼ θέλομεν διατηρῆ τὴν αὐτὴν πάντοτε ἀγάπην πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν.

Σᾶς παρακαλῶ ὅπως ν' ἀποδεχθῆτε με ἡρεμίαν καὶ ψυχρὴν γαλήνην τὴν ἀπόφασίν Μου, με πίστιν εἰς τὸν πανάγαθον Θεόν, τοῦ ὁποίου ἐπικαλοῦμαι ἐπὶ σοῦ ἔθνος τὴν ἐξ ὕψους ἀντίληψιν.

Διὰ τὸ νὰ μὴ ματαιώσητε ὑμῶς τὴν σκληρὰν θυσίαν Μου αὐτὴν πρὸς τὴν Πατρίδα, σᾶς ἐξηρακίζω ὅπως, ἂν ἀγαπᾶτε τὸν Θεόν, ἂν ἀγαπᾶτε τὴν Πατρίδα, ἂν ἀγαπᾶτε τέλος Ἐμὲ, νὰ τηρήσητε ἀπόλυτον τάξιν, ἡσυχίαν καὶ πειθαρχίαν. Ἡ μικροτέρα παρεκτροπή, καὶ ἂν προέρχεσθε ἐξ ἀγαθοῦ αἰσθήματος, εἶνε ἀρκετὴ σήμερον νὰ ἐπιφέρῃ μεγάλην καταστροφὴν.

Τὴν στιγμὴν αὐτὴν ἀποτελεῖ παρηγορίαν διὰ τὴν Βασίλισσαν καὶ Ἐμὲ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀφοσίωσις, τῆς ὁποίας Μᾶς ἐπεδείξατε πάντοτε εἰς εὐτυχεῖς καὶ δυστυχεῖς ἡμέρας.

Ὁ Θεὸς σκέπτε τὴν Ἑλλάδα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β.

⁶⁵³ Ἐμπρός, 31.5.1917.

ΤΟ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν
Τὴν στιγμήν καθ' ἣν ὁ Σε-
πτὸς Μου Πατὴρ, προσφέρων
ὕψιστην θυσίαν εἰς τὴν ἀγαπητὴν
Πατρίδα, Μοὶ ἀναθέτει τὰ βα-
ρῆα καθήκοντα τοῦ Ἑλληνικοῦ
Θρόνου, μίαν ἐκφράζω εὐχὴν,
ὅπως ὁ Θεὸς, εἰσακούων τὰς
εὐχὰς Αὐτοῦ, προστατεύσῃ τὴν
Ἑλλάδα καὶ ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπαν-
εἴσωμεν σὺτὴν ἡνωμένην καὶ
ισχυράν.

Ἐν τῇ θλίψει Μου ὅτι ἀπο-
χωρίζομαι εἰς τύσον θεινῶς πα-
ριστάσεως τοῦ ἀγαπητοῦ Μου
Πατρὸς, μίαν ἔχω παρηγορίαν,
ὅτι ἐκτελῶ ἐντολὴν Αὐτοῦ ἐπι-
ρῶν, ἣν πάση συνόμει θεὰ προσε-
παθήσω νὰ ἐκπληρώσω, ἀκο-
λουθῶν τὰ ἔγνη, ἅτινα τύσον λαμ-
πρῶς ἐχάραξεν ἡ **Βασιλεία**
Του ἔχων ὁ ἄρωγὸν τὸν **Λαόν**,
ἐπὶ τῆς ἀγάπης τοῦ ὑπάρχοντος
ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Δυναστείᾳ,
πέποιθα ὅτι, ὑπαίτιον εἰς τὸ θέ-
λημα τοῦ Πατρὸς Μου, θεὰ συγ-
τελέσῃ θεὰ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ,
ὅπως ἀπὸ κοινοῦ ἐξαγάγωμεν
τὴν ἀγαπητὴν ἡμεῶν Πατρίδα ἐκ
τῆς θεινῆς θέσεως εἰς ἣν εὐρέ-
σασται.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 30 Μαΐου 1917.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Β.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐπισημοῦ Συμβουλίου
ΑΛΕΞ. Θ. ΖΑΪΜΗΣ

⁶⁵⁴ Εμπρός, 31.5.1917.

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΤΟΥ ΥΠΑΤΟΥ ΑΡΜΟΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΑΤΙΔΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

Διὰ τοῦ Πρωτοβελίου Ραδιό ἀνεκοινώθη ἀρ-
γὰ τὴν νύκτα ἡ ἐξῆς προκήρυξις τοῦ Υπατοῦ
Ἀρμοστοῦ τῶν Προστατῖδων Δυνάμεων πρὸς
τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν·

ΕἰΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

«Ἡ Γαλλία, ἡ Μεγάλη Βρετα-
τανία καὶ ἡ Ρωσσία ἠθέλησαν τὴν
Ἑλλάδα Ἀνεξάρτητον, Μεγάλην
καὶ Εὐτυχῆ·

«Ἐννοοῦν γὰρ ὑπερβαίνουσαι τῆς
ἐγγενεῆς χώρας, τὴν ὅποιαν ἠλευ-
θερώσαν, ἐναντίον τῶν συνησπι-
σμένων κατ' αὐτῶν προσπαθειῶν
τῶν Τούρκων, τῶν Βουλγάρων
καὶ τῶν Γερμανῶν.

«Ἔνεα ἐνταῦθα διὰ τὴν ἐξουδίαν
ρῶσαν τὰς μηχανορραφίας τῶν
ἀπὸ κληρονομικῆς παραδόσεως
ἐχθρῶν τοῦ Βασιλείου.

«Ἀξιοῦσι γὰρ τερματίσῃαι τὰς
ἐπανειλημμένους παραδράσεις τοῦ
Συντάγματος καὶ τῶν Συνθηκῶν,
ὡς ἐπίσης καὶ τὰς βδελυρὰς ρα-
διουργίας, αἵτινες ἐπέφεραν τὴν
σφαγὴν τῶν στρατιωτῶν τῶν Φί-
λων Χωρῶν.

«Τὸ Βερολίον ἐδίδοε τὸ πρῶ-
σταγμα εἰς χεῖρας ἐν Ἀθήναις καὶ
ἔφερε βαθμηδὸν τὴν Λαὸν ὑπὸ τὴν
ἰσχυρὰν Ἑρμανικὴν Συγῆν.

«Ἀπεφασίσαμεν γὰρ ἀποκαταστή-
σωμεν τὴν Συνταγματικὴν ἀλη-
θειάν, καὶ τὴν ἐνύτητα τῆς Ἑλλά-
δος.

«Συναπῶς αἱ Ἑγγυήτριαι Δυ-
νάμεις ἠξίωσαν παρὰ τοῦ Βασιλέ-
ως Κωνσταντίνου ὅπως παραι-
τηθῆ.

«Ἄν ἐννοοῦσι γὰρ θέλωσι τὴν
Συνταγματικὴν Βασιλείαν. Ἐ-

χουσι γὰρ μόνην φιλοδοξίαν τὴν
ἐξασφάλισιν τῆς κανονικῆς λειτουργ-
ίας τοῦ Συντάγματος, πρὸς τὸ
ὅποιον ὁ ἐνδόξου μνήμης Βασι-
λεὺς Γεώργιος παρέμεινε πάντοτε
ἀδατηρῶς πιστὸς, καὶ τὸ ὅποιον ὁ
Βασιλεὺς Κωνσταντίνος εἶχε παύ-
σει γὰρ σέβηται.

Ἑλληγες,

Ἡ ὥρα τῆς συμφιλίσεως ἔφθα-
σεν. Αἱ εὐχαι εἰς εἰς στενωπὸς συ-
δεσμέναι πρὸς τὰς τῶν Ἑγγυη-
τριῶν Δυνάμεων. Τὰ αὐτὰ ἔχετε
ἐθεώδη, τὰς αὐτὰς μετ' αὐτῶν ἐλ-
πίδας. Ἀπευθυόμεθα πρὸς τὴν
φρόνησιν εἰς καὶ τὴν πατριωτικὴν
ὕμην.

Ἄδριον ὁ ἀποκλεισμὸς αἴρεται.
Ἡδὲ ἀνταρξίχης ἐναντίον Ἑλ-
λήνων, εἰς οἰονδήποτε κύμα καὶ
ἂν ἀνήκουν, ἀνευ οἴκτου θέλει κα-
τασταλῆ.

Οὐδεμία τῆς Δημοσίας τάξεως
διατάραξις θέλει γίνεαι ἀνεκτῆ.

Ἡ περιουσία καὶ ἡ ἐλευθερία
ἐκκατοῦ θέλουσι προστατευθῆ.

Ἡερίδος γὰρ εἰρήνης καὶ ἐργα-
σίας διανοίγεται ἐνώπιον ὑμῶν.

Μέθετε ὅτι αἱ Προστατῖδες Δυ-
νάμεις, καθύμονται τὴν Ἑθνικὴν
ἰσχυροχίαν οὐδαμῶς σκοποῦσι γὰρ
ἐπιβάλλωσιν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν
Λαὸν τὴν γενικὴν ἐπιστροφάουσαν.

ZHTO II EΛΛAΣ HNOΜENH, MEΓA-
ΛH KAI EAEYΘEPA.

Ἐν Ὄνομτι τῆς ΠΑΛΙΑΣ, ΜΕ-
ΓΑΛΗΣ ΒΡΕΤΤΑΝΙΑΣ καὶ ΡΩΣΙΑΣ

Ὁ Υπατος Ἀρμοστής τῶν
Προστατῖδων Δυνάμεων

ZONNAR

⁶⁵⁶ Εμπρός, 2.6.1917.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Αριθμός φύλλου 126

1917

Έν Αθήναις τῆ 30 Ἰουνίου

Μεγαλειότητα.

Συνεπὴς πρὸς τὰς Συνταγματικὰς αὐτῆς ὑποχρεώσεις ἡ Κυβέρνησις, ὑπεβάλλει εὐλαβῶς ὑπὸ τὴν κύρωσιν τῆς Ἑμετέρας Μεγαλειότητος τὸ Διάταγμα, δι' οὗ ἀνακαλεῖται τὸ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1915 Β. διάταγμα περὶ διαλύσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' περιόδου, ὡς κατὰ παράδοσιν τοῦ Συντάγματος ἐκδοθέν, καλεῖται δὲ ἡ Βουλὴ ἐκείνη εἰς Β' τακτικὴν Σύνοδον.

Ἡ πράξις αὕτη δὲν ἔχει ἀληθῶς παρομοίαν ἐν τῇ Κοινοβουλευτικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ. Ἄλλ' ὅν αἰ συνθῆκαι, ὅφ' ἂς ἐρυθμισθῆ ἡ λήξις τῆς προηγούμενης πολιτικῆς κρίσεως, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἄμεσον ἀπὸ τοῦδε προσηυγὴν εἰς Ἐθνοσυνέλευσιν, ἥτις ἐν ὀνόματι τῆς Λαϊκῆς κυριαρχίας νὰ στερεώσῃ τὸ Πολιτικὸν ἐπὶ τῶν ἀληθινῶν αὐτοῦ βάσεων καὶ νὰ θέσῃ τὴν ὀριστικὴν ἀπετηρίαν τῆς νέας περιόδου, εἰς ἣν εἰσερχόμεθα, ἡ ὑποχρεώσεις εἰς ἄλλου τοῦ σεδασιμῶ πρὸς τὸ συνταγματικὸν κλισιῶς ἐπιβάλλει τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἀποκατάστασιν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς λαϊκῆς θελήσεως καὶ τῶν πολιτικῶν παραδόσεων τῆς χώρας. Τοῦτο δὲ σημαίνει ἡ ἀνάκλησις τοῦ διατάγματος τῆς διαλύσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' περιόδου.

Ἡ ἐννοία τοῦ ἀρθρου 37 τοῦ Συντάγματος, καθ' ἃ ὁ Βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαλύῃ τὴν Βουλὴν, δὲν ἐνοπάρχει εἰς αὐτὴν μόνον τὴν ἐφάσιν, ἀπολύτως λαμβανομένην. Ὁ Βασιλεὺς—ὄριζει τὸ ἀρθρον 44—δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας, εἰμὴ ὡς τὸ ἀπὸνεύσει ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαιτέρου νόμου.

Ἡ δὲ ἐννοία τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως προκύπτει κατὰ μέρος καὶ ἐκ τῆς κυριότητος διατάξεως τοῦ Συντάγματος, καθ' ἣν (ἀρθρον 21) «Ἀπασα αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ Ἔθνους, ἐνεργοῦνται δὲ καθ' ἃν τρόπον ὄριζει τὸ Σύνταγμα», ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν εἰδικωτέρων διατάξεων, αἰτινες διαγράφουν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ δικαιώματα τοῦ Στέμματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Βουλὴν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ δικαιώματα τῆς Βουλῆς, διατάξων τὰς ὁποίας ἐκέρωσε καὶ πολυστῆς λειτουργία τοῦ Κοινοβουλευτικοῦ Πολιτεύματος ἐν Ἑλλάδι.

Ὡς τὸ (ἀρθρον 38): Ὁ Βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα ἀπαξ μόνον νὰ ἀναπέμψῃ τὰς ἐργασίας τῆς Βουλευτικῆς Συνόδου, εἴτε ἀναβάλλων τὴν ἐναρξιν εἴτε διακόπτων τὴν ἐξυκολούτησιν αὐτῆς. Ἡ ἀναστολὴ τῶν ἐργασιῶν δὲν δύναται νὰ διαρκῆσῃ ὑπὲρ τῆς τριάντος ἡμέρας οὐδὲ νὰ ἐπαναληθῆ κατὰ τὴν Βουλευτικὴν Σύνοδον ἄνευ τῆς συναίνεσεως τῆς Βουλῆς. Καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐθεοπίσθη οὐχὶ δι' ἄλλον τινὰ λόγον, ἀλλὰ διὰ περίπτωσιν προσωρινῆς κυβερνητικῆς ἀνάγκης, μὴ συνάμενης ἄλλως νὰ ἐξοικονομηθῆ. Ἐν περιπτώσει δὲ διαλύσεως τῆς Βουλῆς, τὸ Σύνταγμα ὄρισεν (ἀρθρον 37) ὅτι τὸ Διάταγμα τῆς διαλύσεως «πρέπει νὰ διαλαμβάνῃ συγχρόνως καὶ τὴν σύγκλησιν τῶν μὲν ἐκλογίων ἐντὸς τεσσαράκοντα ἡμερῶν, τῆς δὲ Βουλῆς ἐντὸς τριῶν μηνῶν». Ἡ Ἀναγκαστικὴ Βουλὴ μάλιστα, θεωροῦσα τὴν ὑπάρχουσαν πρότερον προθεσμίαν τῶν δύο μηνῶν διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐκλογίων καὶ τῶν τριῶν διὰ τὴν σύγκλησιν τῆς Βουλῆς ἀπεσφάγαν ἄκρην καὶ ἐπιζήμιον εἰς τὰ συμφέροντα τῆς Πολιτείας, ὄριζεν καὶ περιορίσῃ τὴν μὲν πρότερον εἰς ἓνα μῆνα, τὴν δὲ

δευτέραν εἰς δύο, ἐγένετο δὲ δεκτὴ ἡ τοῦ ἐνὸς καὶ ἡμίσεως κατῶν τριῶν μηνῶν ἐνεκα λόγων τεχνικῶν, διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς διοικήσεως πρὸς ἐνέργειαν τῶν ἐκλογίων καὶ διὰ τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον πρὸς ἐκδίκασιν αὐτῶν.

Αἱ διατάξεις αὗται ἀποδεικνύουν πόσον φειδωλῆ προσεπέθετα νὰ εἴνε ἡ Λαϊκὴ κυριαρχία, προκειμένου νὰ καθορίσῃ τὴν παρεχόμενα εἰς τὸ Στέμμα δικαιώματα ὀπέναντι τῆς Βουλῆς.

Καὶ τὸ ὅτι ὁ Βασιλεὺς δὲν δύναται νὰ διαλύσῃ τὴν Βουλὴν πρὶν ἢ αὐτὴ καταρτισθῆ εἰς Σώμα, ἀποδεικνύει ὅτι δὲν δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι δὲν ἀποδέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκδηλωθεῖσα κυβερνητικὴν θέλησιν.

Ἡ διατάξις περὶ διαλύσεως δὲν θεοπίσκει, κυρίως εἰπεῖν, Βασιλικὸν δικαίωμα ἐποχρῶσαι μᾶλλον τοῦ Στέμματος ἅποτε λαϊκῆς ἐνεργουμένης ὡς ὄργανον τῆς Πολιτείας ἐντὸς τῶν θετικῶν ὁρίων εἰς αὐτὸ ὅριον. Διότι δὲν ἐπέθη ὡς μέτρον ἐξουδετερωτικῆς καὶ συντριβῆς τῆς διὰ τῶν ἐκλογίων ἐκδηλουμένης λαϊκῆς θελήσεως ἐπέθη, τὸναντίον, ὡς μέτρον ἐκκλήσεως πρὸς τὴν κυριαρχίαν, ὅπως οὗτος ἐνεργῆσῃ τὴν κυβερνητικὴν τοῦ θέλῃσιν, μέτρον, δι' οὗ διατηρεῖται πάντοτε ἐν ἁρμονίᾳ ἡ Βουλὴ πρὸς τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ λαοῦ. Διὰ τοῦτο ἐπιτρέπεται νὰ γίνωται χρῆσις αὐτοῦ ἢ ὅταν ἡ ὑπάρχουσα Βουλὴ ἔκρουε νὰ εἴκο νῆξιν τὸ δημόσιον φρόνημα, ἢ ὅταν δὲν δύναται νὰ εἰσὴν βιώσιμον Κυβέρνησιν ἢ ἡ ἀναδεχόμενὴ ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας Κυβέρησις θεωρῆσθῆ ὅτι ὄρεται νὰ ἀνακαταστήσῃ μετὰ τῆς Βουλῆς εἰς τὴν κοινωβιότρον τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης, ὅπως ἀντίληψιν νῆξιν κ' ἔρως πρὸς τὰ ἔργα τῆς. Διαλύσεται δὲ ἡ Βουλὴ, ἐὰν οὐ γίνεται ἐν διαφωνίᾳ οὐχὶ πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Στέμματος ἀλλὰ πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ λαοῦ, διότι τούτου ἡ θέλησις καὶ οὐχὶ ἡ τοῦ Στέμματος ρυθμίζει τὴν πολιτικὴν τῶν Κοινοβουλευτικῶν Κυβερνήσεων. Ἐὰν ἄλλως ἐφευρόμετο ἡ περὶ διαλύσεως διατάξις τοῦ Συντάγματος, θὰ ἀντέβαινε οὐχὶ μόνον πρὸς τὰς ἄλλας διατάξεις, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν, ἀλλὰ πρὸς αὐτὴν τὴν βάσιν τοῦ Πολιτεύματος ἡμῶν, ἥτις εἴνε ἡ Λαϊκὴ κυριαρχία.

Ἐὶς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 δὲν ἦτο ἔσον τὸ νῦν φιλελεύθερον. Χαρακτηρίζον τὸ πρόσωπον τοῦ Βασιλέως αἰετόν, οὔτε ὅτι ἀδύναται αἱ ἐξουσίαι πηγάζου ἐκ τοῦ Ἔθνους, ὄριζεν, οὔτε ὅτι ὁ Βασιλεὺς δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας εἰμὴ ὅσας τὸ ἀπὸνεύσει ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ νόμου, οὔτε ὅτι ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος ἀπερρασιζέται ὑπὸ μόνῃς τῆς Βουλῆς, ἀνευ συμμετοχῆς τοῦ Βασιλέως, ὡς ὄριζει τὸ ἰσχύον Σύνταγμα, τὸ ἰδρυμένον ἐπὶ τῆς Λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἄφρα δὲ νὰ θεωρηθῆσθῆ ὅτι ἡ κυριαρχία ἐδρεύει εἰς τὴν Βασιλικὴν ἐξουσίαν. Καὶ ὅμως ἤρρασαν ἡ ἀσθαιεστὸς χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως ὑπὸ τοῦ πῶτε Βασιλέως καὶ ἡ προσπέθεισι ἵνα δι' αὐτῆς καὶ τῶν ἐκλογικῶν ἐπιμετῶσεων ἀπορροφήσῃ τὴν ἐξουσίαν τῆς Βουλῆς, κατασκευάζων αὐτὴν συμφέρον πρὸς τὰς ἰδίαις τοῦ προσωπικῆς θελήσεως—ἤρρασαν ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως νὰ προκαλέσῃ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1862.

Τὴν διαφορὰν τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος ἀπ' ἐκεῖνο ἀποδίδει ἄριστα ὁ δοθεὶς ἐπιστημονικὸς χαρακτηρισμὸς, καθ' ὃν ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 ἀπεπέλει ὑπεριοριμμένη.

νην Μοναρχίαν», ἐνθὲν κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἀποτελεῖ «Δημοκρατίαν περιορισμένην», Δημοκρατίαν μετὰ κληρονομικοῦ ἀνωτάτου Ἀρχόντος. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀείμνηστος Βασιλεὺς Γεώργιος δίδων τὸν ὄρκον ἐνώπιον τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆν 19 Ὀκτωβρίου 1863, εἶπε διὰ τῆς πρὸς αὐτὴν προκηρύξεως: «ἀναβαίνων τὸν ὄρκον, ἐφ' ὃν μὲ ἐκάλεσεν ἡ γῆφος ὑμῶν...», ἀναγγελλόμενος ὅτι ἐξελέγη Βασιλεὺς κυριαρχικῆ θελήσει τοῦ ἔθνους.

Εἰς δὲ τὰς Βασιλευμένους Κοινοβουλευτικὰς Πολιτείας, εἰς τὰς Βασιλευμένους τούτεστι Δημοκρατίας, ἐκεῖ ὅπου τὸ Σύνταγμα δὲν παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως, ἀλλ' ἐπεβλήθη ὑπὸ τοῦ Λαοῦ, ἐρμηνευτικῆς τοῦ Συντάγματος δὲν εἶνε τὸ Στέμμα, ἀλλ' ὁ Λαὸς, τούτεστι ὁ κυρίαρχος ἰδρυτὴς αὐτοῦ. Οὗτε πρέπει νὰ παραπλανῆ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἄρθρων τοῦ Συντάγματος, ὅστε νὰ ἐρμηνεύονται μεμονωμένως ἐν ἑκαστῶν καὶ ἀπολύτως, κατὰ τὴν γραμματικὴν αὐτῶν ἔνοιαν.

Ποία δὲ ἡ ἐρμηνεία, ποία ἡ θέλησις τοῦ ἑλληνικοῦ Λαοῦ, καὶ ὡς πρὸς τὴν γρῆσιν τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως, διακήρυξε μὲν μία μεταπολιτευσίς, ἀποδεικνύει δὲ ἡ ἕκτοτε πολιτικὴ ἱστορία τῆς χώρας.

Καὶ ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος εὐρεθεὶς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Βασιλείας του ἐνώπιον ἀνώμαλου πολιτικῆς καταστάσεως, ἐκμακροπλήρη χρησὶν τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως, παρέχων αὐτὴν εἰς κυβερνήσεις τῆς ἰδίας του ἐκλογῆς. Ἀλλὰ τὸ σύστημα ἐκεῖνο ἐξήγειρε τὴν κοινήν γνώμην, καίτοι μὴ ὄριστον πολιτικῶς ὅσον σήμερον καὶ μολοντί ἀπέχετο πολὺ ἀπὸ τοῦ συστήματος καθ' ὃ διελύθη ἡ Βουλὴ τῆς Κ' Περιόδου, Βουλὴ ἐκλεγείσα ἵνα ὑποστηρίξῃ τὴν ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λαοῦ πολιτικὴν καὶ διαλυθεῖσα εὐθὺς ὡς ἐπεχειρήσε νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτήν, κατὰ παράδειγμα μοναδικὸν εἰς τὸν ἀπὸ τῆς μεταπολιτευσέως πολιτικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος δὲν ἐδράβυσε νὰ ἀντιληφθῆ ποία ὅρα διέγραφεν εἰς τὸ Στέμμα τὸ πολίτευμα, εἰς δ' ὄρισθη, καὶ τὰ συμφέροντα τῆς χώρας, τῆς ὁποίας ἐθεασίλευεν. Ἐπιμακρὸν δὲ σείρα ἐτῶν, καθ' ὅσον τὸν μετέπειτα βίον, παρέσχεν ἑαυτὸν ὑπόδειγμα Συνταγματικοῦ Βασιλέως λαοῦ κυρίαρχου, ὑπόδειγμα πράγματι ἀνωτάτου Ἀρχόντος Βασιλευμένης Δημοκρατίας.

Ἡ τοιαύτη ἐξελίξις τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος παρέχει καὶ τὴν μεγαλύτεραν στερεώσιν εἰς τὸν ὄρκον. Διατηροῦσα τὴν λειτουργίαν τῶν ἐξουσιῶν αὐτοῦ ἐν πλήρει ἀρμογῇ πρὸς τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Λαοῦ. Οὗτε εἶνε μόνον καὶ κύριον ἔργον τῆς Βουλῆς εἰς τὸ τοιοῦτο πολίτευμα ἡ ψήφισις νόμων καὶ ἡ ἐγκρισις τῶν ἐτησίων ὄρων, ἀλλ' ἡ διηρητικὴ κατεύθυνσις τῶν κυβερνήσεων κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἐπιθυμίαν καὶ θέλησιν, ἣτις ρυθμίζει καὶ τὴν πρὸς αὐτὰς ἐμπιστοσύνην τοῦ Στέμματος.

Ἀτυχῶς, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐσημασμένη συστηματικὴ παρέκκλισις ἀπὸ τῆς τοιαύτης κατεύθυνσεως ἐξ ὠθήσεων διδομένων ὑπὸ τοῦ Στέμματος, περιβαλλομένου ὑπὸ ὀλεθρίων Συμβούλων. Ἡ τοιαύτη παρέκκλισις ἔφερε καὶ εἰς τὸν ἐκτροχιασμὸν τῆς ἀθαιρέτου καὶ παρὰ τὸ Σύνταγμα διαλύσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' περιόδου.

Πῶς εἶχεν ἐκλεγθῆ ἡ Βουλὴ ἐκεῖνη δὲν εἶνε ἀγνωστον. Αἱ κυβερνητικαὶ συκοφανταὶ καὶ ἡ προβολὴ τοῦ Στέμματος ὑπὸ ἀναξίων αὐτοῦ Συμβούλων εἰς τὴν ἐκλογικὴν κόνιστραν ὡς ἀντιμετώπιον τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων, ἠνάγκασαν τοὺς νὰ ἀπόστη τῷ ἀγῶνος προσωπικῶς ἐξ εὐλαθείας πρὸς τὸ Στέμμα. Καὶ ὅμως, παρὰ τὴν τοιαύτην ἀπογῆν καὶ παρ' ἕλας τῆς ἐπακολουθησάσας κυβερνητικῆς ἐπεμβάσεως καὶ τὴν ἀνυπακοῆν ἐκμετάλλουσαν καὶ αὐτῆς τῆς ἀσθενείας τοῦ Βασιλέως, καὶ παρ' ὅσον τὸ δίλημμα τὸ ὅποιον αἱ τοιοῦτοι ἐκμετάλλουσαι ἠγωνίζοντο νὰ θέσουν ὡς τελικὸν ἐπίγραμμα τοῦ ἀγῶνος, περιστάσαντες τοὺς ὡς μέλλοντα νὰ κρίνῃ καὶ αὐτὴν τὴν ἐν Ἑλλάδι τύχην τοῦ Βασιλέως, ὁ Λαὸς δὲν ἐδίστασε νὰ ἀπορρῶθῃ πανηγυρικῶς καὶ δι' ὀγκύτους πλειονοψηφίας ὅτι προκρίνει τὴν πολιτικὴν τῶν Φιλελευθέρων.

Ἀλλ' ἐνθὲν τοῦτο ἀπεφάνθη ὁ Λαὸς ἐν τῷ κυριαρχικῷ του δικαίωμάτι, καὶ ἐκλήθη ἡ κυβέρνησις τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ διὰ

νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν ἐγκριθεῖσαν πολιτικὴν, καὶ ἐνέκρινεν ἡ Βουλὴ τὴν πολιτικὴν ταύτην, τὸ Στέμμα ἐξαναγκάζει τὴν κυβέσιν ἐκεῖνην εἰς παραίτησιν, ἵνα φθάσῃ ἀμέσως κατόπιν καὶ διάλυσιν τῆς Βουλῆς, περιῶδισθείσης μάλιστα κατὰ τὴν ἐκθέσαντα καὶ τὴν πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Ἀντιπροσωπείαν ὅρει μὲνον ὑπὸ τοῦ Στέμματος σεβασμῶν.

Εὐσεβήμενον οὕτω καὶ εὐρισκόμεθα ἕκτοτε ἐνώπιον ἀνατροπῆς τῆς Ἀαϊκῆς κυριαρχίας, ὅστε νὰ περιέλθωσιν εἰς τὴν ἀκρὴν νὰ διαμαρτυρηθῶσι καὶ αὐταὶ αἱ Προστάτιδες τῆς Ἑλλάδος Δυνάμεις καὶ ἐγγυήτριαι τοῦ Συντάγματος ὑπὲρ τῶν καπατηθέντων δικαιωμάτων τοῦ Λαοῦ.

Τὴν ἀνατροπὴν ταύτην καλοῦμεθα ἤδη, μετὰ τὰ τελευτηγεγόνοντα, νὰ ἐπανορθώσωμεν, ἀποκαθιστῶντες τὸ Σύνταγμα ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς Ἀαϊκῆς κυριαρχίας. Ἀπαραίτητος πρὸς τοῦτο, ὑπὸ τὰς ὑφισταμένας συνθήκας, ἐνέργεια εἶνε ἀνάγκησις τοῦ Διατάγματος δι' ὃ διελύθη ἡ Βουλὴ ἐκεῖνη ἢ πρὸς κλησίς αὐτῆς εἰς τὰ ἔργα της.

Μεγαλειότηατε.

Ἡ τοιαύτη ἀποκατάστασις ἐγκαινιάζει τὴν νέαν ὑπὸ ἡμετέραν Βασιλείαν πολιτικὴν περίοδον, τὴν ὁποίαν θὰ ἐσφραγίσῃ καὶ θὰ στερεώσῃ ἡ ἐν τῇ εὐθέτῳ ὥρᾳ κληθεῖσα Ἐθνοσυνέλευσις. Ἡ δὲ ὑπογραφή τοῦ Διατάγματος τούτου τῆς ἡμετέρας Μεγαλειότηατος θὰ ἀποτελέσῃ τὴν εὐέλπῃ ἀπαρχὴν εἰς τὴν περίοδον ταύτην, ἐπ' ἀρχῆθ' τοῦ ἔθνους τοῦ ὄρκου.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 28 Ἰουνίου 1917.

Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος:

Ἐλευθ. Κ. Βενιζέλος

Τὰ μέλη

Νικόλ. Πολίτης, Ἰω. Τσιριμώκος, Ἐμμ. Ρέπουλι
Δ. Αἰγυίας, Μιλτιάδης Νεγροπόντης, Κ. Σπυριδῆς
Α. Παπαναστασίου, Ἀνδρέας Μιχαλακίπουλος,
Σπυριδῶν Σίμος, Παῦλος Κουντουριώτης,
Λεων. Ἐμπειρίκος

Περὶ ἀνακλήσεως τοῦ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1915 Β. περὶ διαλύσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' Περιόδου καὶ αὐτῆς ἀλλοσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' Περιόδου εἰς δευτέρου τακτικὴν Σύνοδον.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΛΛΗΝΩΝ

Προτάσει τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀναλαμβάνω τὸ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1915 Β. διάταγμα, περὶ δ' λύσεως τῆς Βουλῆς τῆς Κ' Περιόδου, ὡς παρὰ τὸ Σύνταγμα ἐκδοθέν.

Δυνάμει τοῦ ἄρθρου 87 τοῦ Συντάγματος, καλούμεν ἡ Βουλὴν τῆς Κ' Περιόδου εἰς δευτέρου τακτικὴν Σύνοδον, ἡ δωδεκάτην Ἰουλίου 1917.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου πορευτὸς ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν, δημοσιεύσει καὶ ἐκτελέσει διάταγμα τοῦτο.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 29 Ἰουνίου 1917.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος:

Ἐλευθ. Κ. Βενιζέλος

Τὰ μέλη

Νικόλ. Πολίτης, Ἰω. Τσιριμώκος, Ἐμμ. Ρέπουλι
Δ. Αἰγυίας, Μιλτιάδης Νεγροπόντης, Κ. Σπυριδῆς
Α. Παπαναστασίου, Ἀνδρέας Μιχαλακίπουλος,
Σπυριδῶν Σίμος, Παῦλος Κουντουριώτης,
Λεων. Ἐμπειρίκος

**Διαμαρτυρία της Αντιπολιτεύσεως
δια την παράτασιν του βίου της Βουλής προς τον ελληνικόν λαόν (6)**

Την Εθνικήν Σου Ανεξαρτησίαν και τας Συνταγματικάς Σου ελευθερίας εξησφάλισαν οι αγώνες Σου και αι θυσίαι Σου. Την απρόσκοπτον λειτουργίαν του Κοινοβουλευτικού πολιτεύματος ηγγυήθη ο άγρυπνός Σου έλεγχος.

Υπό την παρούσαν Κυβέρνησιν αι Συνταγματικάί ελευθερίαί Σου ανεστάλησαν και το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα έπαυσε πράγματι λειτουργούν. Η διαλελυμένη Βουλή της Κ' Περιόδου (31 Μαΐου 1915) ανεκκλήθη εις την ζωήν υπό της Κυβερνήσεως, όπως προσδώση εις ταύτην κοινοβουλευτικήν εμπιστοσύνην και καλύψη την πραγματικήν προέλευσίν της.

Εφ' όσον η υφιστάμενη Κυβέρνησις διεκήρυττεν ως κακώς συγκεκροτημένην την Βουλήν της ΚΑ' Περιόδου (6 Δεκεμβρίου 1915), μόνη συνταγματική λύσις ενεδείκνυτο η διάλυσις της Βουλής ταύτης και η προσφυγή εις την ετυμηγορίαν Σου. Η ανάκλησις όμως του Β. Διατάγματος περί διαλύσεως της Βουλής της Κ' Περιόδου και η διά του μέσου τούτου επαναφορά εις την ζωήν Βουλής συνταγματικώς θανούσης, είνε μέτρο κείμενον πρωτοφανώς έξω των ορίων και του γράμματος και του πνεύματος του Ελληνικού Συντάγματος και αποτελούν αληθή αντιποίησιν των κυριαρχικών δικαιωμάτων Σου υπό της εκτελεστικής εξουσίας.

Η προς την Κυβέρνησιν εμπιστοσύνην της Βουλής ταύτης κατ' ουδένα τρόπον πληροί τούς όρους της παραδεδειγμένης κατά το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εμπιστοσύνης Αντιπροσωπευτικών Σωμάτων, άτινα απορρέουν από της ελευθέρας θελήσεως των εκλογέων. Η Κυβέρνησις δ' ουδαμώς καλύπτεται υπό του πλάσματος τούτου της κοινοβουλευτικής λειτουργίας και της κοινοβουλευτικής εμπιστοσύνης και εξακολουθεί διευθύνουσα τας υποθέσεις του Κράτους άνευ ουδενός εκ του πολιτεύματος κύρους.

Η ούτως αντιποιοιμένη της εκτελεστικής ως και της νομοθετικής εξουσίας Κυβέρνησις, κατέστησε διά των καταπιεστικών της μέτρων αδύνατον μέχρι σήμερον οιανδήποτε εκδήλωσιν της Κοινής Γνώμης περί των πραττομένων εν τη χώρα.

Ο υπό του πολιτεύματος μόνον διά την αντιμετώπισιν εξωτερικών κινδύνων επιτρεπόμενος στρατιωτικός νόμος εφαρμόζεται αποκλειστικώς ως μέσον εσωτερικής επιβολής της Κυβερνήσεως. Υπό το πέλμα τούτου τελείως παρέλυσεν η ελευθέρα πολιτική ζωή της χώρας. Αι συνταγματικώς ηγγυημέναί ελευθερίαί Σου ανεστάλησαν πριν ή έτι η χώρα μετάσχει του πολέμου πραγματικώς και ηξακολουθεί παρατεινομένη η αναστολή των εν ω η εμπόλεμος κατάστασις κατ' ουσίαν ετερματίσθη από πολλού.

Ενώ κοινοβουλευτικός έλεγχος δεν υφίσταται, η λογοκρισία πλήττει κατά προτίμησιν τον δημοσιογραφικόν έλεγχον της εσωτερικής πολιτικής της Κυβερνήσεως. Διά των απελάσεων, διά της παραβάσεως του οικιακού ασύλου και διά των παντοδαπών καταδιώξεων επί δυσμενεία απειπειράθησαν να τρομοκρατήσωσι το ελεύθερον φρόνημά Σου. Η αναστολή της δικαστικής ισοβιότητος ήρε τας δικαστικάς εγγυήσεις και η υπαγωγή του Τύπου και των πολιτικών αδικημάτων εις τα Στρατοδικεία υπέβαλε πάντα κατηγορούμενον υπό την κρίσιν δικαστών, οίτινες είνε πολιτικώς αντίδικοί του. Αφηρέθη από Σου το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του αναφέρεσθαι και περιήχθη εις αδυναμίαν, όπως

εκδηλώνης ομαδικώς και δημοσίως διαμαρτυρίας Σου κατά των κυβερνητικών μέτρων, διευκολύνθη δ' ούτω η από της Εκτελεστικής εξουσίας κατά παράτασιν αντιποίησις των κυριαρχικών Σου δικαιωμάτων.

Υπό τοιαύτας συνθήκας λειτουργούσαι Κυβέρνησις και Βουλή ρυθμίζουν επί τριετίαν ήδη τα σπουδαιότερα των αντικειμένων του δημοσίου βίου της χώρας άνευ της γνώμης Σου. Βουλή πειθήνια εις οιανδήποτε κυβερνητικήν εισήγησιν παρέσχεν εις την Κυβέρνησιν πάσαν ευχέρειαν, όπως ανατρέψη την ιεραρχίαν της Εκκλησίας, κλονίση εκ βάθρων τα θεμέλια του δικαστικού οικοδομήματος, αποβάλη από του στρατού και του ναυτικού τους αριστείς των Βαλκανικών πολέμων, εξαθρώση τη δημόσιαν υπαλληλίαν και προσδώση εις ταύτην τον κομματικόν χαρακτήραν, ούτινος είχαν απαλλάξη αυτήν αι μετά κόπου χτηθείσαι νομοθετικάί εγγυήσεις και Συνταγματική επιταγή. Νόμοι οικονομικοί ψηφίζονται, δι' ων προδεσμεύεται το οικονομικόν μέλλον της χώρας άνευ εκδηλώσεως της ψήφου Σου. Συνθήκαι διεθνείς ενεκρίθησαν επιβάλλουσαι εις την χώραν συνταγματικούς περιορισμούς και αλλοιώσεις ων την έγκρισιν δύναται να παράσχη μόνη η Συντακτική θέλησίς Σου. Διοίκησις σπάταλος συνετρίβη την οικονομικήν δύναμιν της χώρας και προκαλεί αλληπαλλήλους αυξήσεις των φορολογικών Σου βαρών.

Η κομματική εκμετάλλευσις λυμαίνεται την χώραν επιζητούσα εις μάτην την επιβολήν επί του αδαμάστου φρονήματός Σου, καθ' ου τελευταία ενεργείται απόπειρα διά της τεχνουργήσεως νέων εκλογικών και αστυνομικών νόμων. Η διά την τοιαύτην κατάστασιν του δημοσίου βίου προβαλλομένη υπό της Κυβερνήσεως αιτιολογία εκ των εξωτερικών περιστάσεων δεν δύναται να γίνη παραδεκτή ούτε συνταγματικώς ούτε πραγματικώς.

Συνταγματικώς ουδείς δικαιούται ίνα τάσση υπέρ το πολίτευμα την καινοφανή θεωρίαν της “σκοπιμότητος” και αναστέλλη διά ταύτης την λειτουργίαν αυτού. Ουδείς δικαιούται να υποκαθιστά την ιδίαν εαυτού θέλησιν εις την θέλησιν Σου.

Πραγματικώς ουδείς συντρέχει λόγος ίνα μην ενεργηθώσι εκλογαί. Η γενική εμπόλεμος κατάστασις έπαυσεν από πολλού υφισταμένη. Μερική αποστράτευσις εφηρμόσθη, πράγματι δεν τηρούνται υπό τας σημαίας τέσσαρες μόνο κλάσεις εφέδρων εκλογέων. Ούτω και κατά τους υφισταμένους νόμους το σύνολον σχεδόν των εκλογέων της χώρας δύναται να μετάσχη της λαϊκής ετυμηγορίας.

Πάσαι αι μετασχούσαι του πολέμου χώραι ανανέωσαν τας Βουλάς των. Η Γαλλία και το Βέλγιον ενήργησαν βουλευτικάς εκλογάς άμα τη κυρώσει της ειρήνης. Η Αγγλίαις ενήργησεν εκλογάς υπό γενικήν επιστράτευσιν άμα τη υπογραφή της ανακωχής και πολύ προ της υπογραφής της ειρήνης. Η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Βουλγαρία (η τελευταία μάλιστα δις) ενήργησαν εκλογάς πρό της συνομολογήσεως δι' εκάστην τούτων συνθήκης ειρήνης και υπό το κράτος εσωτερικών πολιτειακών μεταβολών. Η Σερβία και η Ρουμανία ενήργησαν εκλογάς πρό της οριστικής διαγραφής των συνόρων των. Η Ιταλία ενήργησε εκλογάς καθ' όν χρόνον είχεν έτι ακαθόριστον ως έχει έτι τούτω, το ζήτημα των οριστικών ορίων της, ευρίσκετο δε εν οξυτάτει κρίσει το Αδριατικόν ζήτημα. Αυτή έτι η Τουρκία ενήργησεν εκλογάς.

Μόνον εν Ελλάδι αναβάλλεται αύθις η επηγγελμένη Συντακτική Συνέλευσις εξ ης θα προκύψη η τερμάτισις της Κυβερνητικής δικτατορίας, η οριστική κρίσις επί των μέχρι τούδε κατατολμηθέντων και η αποκατάστασις εις πλήρη ισχύν και λειτουργίαν του αντιπροσωπευτικού συστήματος, όπερ ερειθόμενον επί των ιστορικών παραδόσεών Σου αποτελεί το θεμέλιον της ελευθέρας πολιτείας και την εγγύησιν τη επαναφοράς της ομαλότητος εις την χώραν.

Εκπληρούμεν επιβαλλόμενον καθήκον απέναντί Σου σημειούντες τα πραττόμενα. Έχομεν πεποίθησιν και εις το ελεύθερον φρόνημά Σου και εις το φιλόνομον αίσθημά Σου και εις την δικαιοσύνην Σου. Διαμαρτυρόμενοι επιρρίπτομεν την ευθύνην εις τους κυβερνώντας την χώραν και συνιστώμεν εις την προσοχήν Σου τας πρωτοφανείς ταύτας υπερβασίας και τους υπευθύνους εργάτας αυτών.

Εν Αθήναις τη 31 Μαρτίου 1920

Το Συμβούλιον της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως

Υπογεγραμμένο από τους εξής 16 πολιτικούς: Ν. Καλογερόπουλος, Χ. Βοζίκης, Επ. Δεληγιάνης, Ι. Δραγούμης, Γρ. Ευστρατιάδης, Κ. Κουμονδούρος, Σπ. Λ. Κουμονδούρος, Ν. Δ. Λεβίδης, Γ. Μπαλτατζής, Γ. Μπούσιος, Λ. Κανακάρης-Ρούφος, Ανδ. Στεφανόπουλος, Ξ. Στρατηγός, Ν. Στράτος, Ν. Τριανταφυλλάκος, Π. Τσαλδάρης.

Ανακοίνωσις του Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως (7)

Ο κ. Βενιζέλος απαντών εις την διαμαρτυρίαν της Αντιπολιτεύσεως παραμερίζει την ουσίαν των κατηγοριών, ίνα επιτεθή μόνον κατά της αφορμής, εφ' η διετυπώθησαν, και διαστρέψη τα παραδείγματα, δι' ων υπεστηρίχθησαν.

Ο κ. Βενιζέλος λησμονεί:

Ότι εν πάσαις ταις εμπολέμοις χώραις ελειτούργησαν Βουλαί νομίμως εκλεγεγμένοι, η δε παράτασις του βίου των κατά την διάρκειαν του πολέμου συνετελέσθη τη ομοφώνω συμπράξει πασών των πολιτικών μερίδων, αίτινες κατά τεκμήριον εν τη ομοφωνία των εκπροσωποῦσι τους εκλογικούς συλλόγους και την λαϊκὴν ἐξουσίαν.

Ότι αντιθέτως, την Ελλάδα διέπει Βουλὴ διορισθείσα, της οποίας την εγκατάστασιν εισηγήθη ο κ. Βενιζέλος, επέβαλεν η επιταγή του Υπάτου Αρμοστού των δύο δυτικών δυνάμεων και επραγματοποίησεν ο ίδιος κ. Βενιζέλος, αναλαβὼν την κυβέρνησιν της χώρας, άνευ της γνώμης του Ελληνικού Λαού και υπό το κράτος της ασκηθείσης επί τούτου υλικῆς βίας.

Ότι άμα τη αναλήψει της αρχῆς υπό του κ. Βενιζέλου και προ της ουσιαστικῆς συμμετοχῆς της χώρας εις τον πόλεμον υπήρχον και ο χρόνος και τα μέσα, όπως κληθῆ ο λαός εις εκδήλωσιν της ετυμηγορίας του περί των πραγμάτων της χώρας και περί των προσώπων των κυβερνητῶν της.

Ότι αντί της λύσεως ταύτης, ην επιτάσσει το πολίτευμα, η ετερόκλητος σημερινὴ Κυβέρνησις, τιθέμενη υπεράνω τούτου, επέβαλε την διατήρησιν της διὰ της εφαρμογῆς του στρατιωτικῆς νόμου και διὰ των ποικίλων καταπιεστικῶν μέσων της φιλεκδικου και τυραννικῆς εφευρέσεώς της, των καταριθμηθέντων εν τη προτέρα διαμαρτυρήσει της Αντιπολιτεύσεως.

Ότι, η Κυβέρνησις, αποφυγούσα μέχρι σήμερον την ενέργειαν των εκλογῶν και επιζητήσασα ίνα επιβληθῆ δια της αυθαιρεσίας και της καταπίεσεως, παρήγαγε καθ' εαυτῆς την απόδειξιν ότι δεν στηρίζεται εις την εμπιστοσύνην του Ελληνικού Λαού και εδημιούργησεν όλον τον όγκον της λαϊκῆς αγανακτήσεως κατά της δικτατορίας της και του λαϊκοῦ μίσους κατά της εγκαταστάσεως τυραννίδος.

Ότι η διαχείρισις των εθνικῶν συμφερόντων δεν ανήκει εις την κρίσιν ενός ανθρώπου, αλλ' εἶνε αποκλειστικόν δικαίωμα του όλου Ελληνικού Λαού, μόνου αρμοδίου όπως διεξαγάγη ταύτην δια των Κυβερνητῶν της εμπιστοσύνης του.

Ότι χαρακτηρίζων πάντα αντίπαλόν του επιζήμιον διὰ την διαχείρισιν των ζωτικῶν συμφερόντων της χώρας, κατακρατῶν την ἐξουσίαν και ανατρέπων το πολίτευμα όπως επιβάλῃ κηδεμονικῶς εις τον Λαόν την δι' αυτού και μόνου εκπροσώπησιν του, θέτει υπό αμφισβήτησιν την φιλοπατρίαν και την πολιτικὴν ωριμότητα του Ελληνικού Λαού, ούτινος το αίμα και αι θυσαίαι εθεμελίωσαν την ἐλευθερίαν του Ελληνικού Κράτους, εστήριζαν ολόκληρον την Φυλὴν και ἐπετέλεσαν την αποκατάστασιν της.

Ότι το έργον της Εθνικῆς αποκαταστάσεως μειούται ηθικῶς και ιστορικῶς και στερεΐται του ευρυτάτου ερείσματός του, όταν παρίσταται ως προϊόν των προσπαθειῶν ενός ατόμου, μεγαλύνεται δε και αποκαθίσταται εις την ιστορικὴν ἀλήθειαν, όταν εμφανίζεται, ως

πράγματι είνε, επιτακτικόν πρόγραμμα του Ελληνικού Λαού, συγκεντρώσαν από της δημιουργίας του Ελληνικού Βασιλείου διαρκώς το σύνολον των προσπαθειών κυβερνώντων και κυβερνωμένων, υποστηριχθέν δι' αγώνων, οίτινες περιεβλήθησαν πάντοτε τον χαρακτήρα του Εθνικού πολέμου και ερεισθέν επί του δικαίου των εθνικότητων, όπερ καθαγίασε πρώτον το αίμα των αγωνιστών της Εθνικής Παλιγγενεσίας και όπερ τυχόν σήμερα πανηγυρικής διεθνούς αναγνωρίσεως παρέσχε την ολικήν εθνικήν αποκατάστασιν και εις μη μετασχόντας του πολέμου και εις αγωνισθέντας έτι κατά των νικητών εθνικούς πληθυσμούς, μερικήν δε μόνον ατυχώς εις την Ελλάδα.

Η Αντιπολίτευσις απέβλεψε μετά πόνου εις την επιτυχή διαχείρισιν των εθνικών συμφερόντων, εσίγησεν επί μακρών επιμελώς πρό των τελουμένων περί την εσωτερικήν διοίκησιν της χώρας και προ της πρωτοφανούς διοικητικής διαλύσεως, ήτις σκεπομένη υπό του στρατιωτικού νόμου λυμαίνεται αυτήν και προσεπάθησεν ίνα συντελέση τα καθ' εαυτήν εις την εσωτερικήν ησυχίαν, ήτις ήτο απαραίτητος προς ευδόκιμον διεξαγωγήν του αναληφθέντος πολέμου και προς ολοσχερή δικαίωσιν των εθνικών πόθων.

Δεν επείγεται η Αντιπολίτευσις ίνα αναλάβη την εξουσίαν. Επείγουσα δι' αυτήν είνε η αποκατάστασις της ψυχικής ηρεμίας και του αισθήματος ασφαλείας των Ελλήνων πολιτών, η παύσις του απηνούς διωγμού των αντιφρονούντων και ο τερματισμός της ολοταχούς διασπαθίσεως του δημοσίου χρήματος, ων πάντων η παράτασις ουδαμώς δικαιολογείται εκ της εκκρεμότητος των Εθνικών ζητημάτων και εκ των αποδημιών του κ. Βενιζέλου.

Η Αντιπολίτευσις προσκαλεί την Κυβέρνησιν όπως τερματίση την κατάστασιν ταύτην και αποδώση άνευ αναβολής εις τον Ελληνικόν Λαόν τα αφαιρεθέντα κυριαρχικά δικαιώματά του. Η Αντιπολίτευσις προκαλεί την Κυβέρνησιν εις τον ενώπιον του Ελληνικού Λαού ειρηνικόν πολιτικόν αγώνα. Δεν επεζήτησε ποτέ η Αντιπολίτευσις να καταγάγη την νίκην της επί των Εθνικών ερειπίων.

Τοιούτοι ανόσιοι πόθοι δεν εμόλυναν τας καρδίας του πολιτικού κόσμου, όστις αποτελεί την Αντιπολίτευσιν, ουδ' ανόσιοι υπαινιγμοί κατά των αντιπάλων του θα μολύνωσι ποτέ τα χείλη του. Η Αντιπολίτευσις, όταν επιστή ο χρόνος, θα κατηγορήση ενώπιον του Λαού μετ' αποδείξεων όσα πλημμελή διεπράχθησαν εις βάρος των εθνικών συμφερόντων των. Δεν θα συκοφαντήση δι' υπαινιγμών.

Ενώπιον του Ελληνικού Λαού εγκαλεί η Αντιπολίτευσις την Κυβέρνησιν δι' όσα χάριν κομματικής επικρατήσεως διέπραξε περί την ανεξαρτησίαν και περί το πολίτευμα της χώρας. Ενώπιον του Ελληνικού Λαού η Αντιπολίτευσις θα προκαλέση την αποκατάστασιν της αλήθειας περί των πραγμάτων της χώρας, περί ων διαδικασίαι διεξαγόμεναι υπό το κράτος της λογοκρισίας διαμορφούσιν ιστορίαν, μη δυναμένην να αντιμετωπίση την πνοήν της ελευθέρας συζητήσεως, σκοπούσαν δ' όμως την δημιουργίαν δυσχερειών κατά την εξέλιξιν της πολιτικής ζωής της χώρας και περί τας διεθνείς σχέσεις των μελλουσών Κυβερνήσεων. Του Ελληνικού Λαού την ετυμηγορίαν επικαλείται η Αντιπολίτευσις ψύχραιμον και δικαίαν.

Ετυμηγορίαν απηλλαγμένην οργής εκ της επί τοσοούτον χρόνον καταπατήσεως των ελευθεριών Του και της καταπιέσεως του φρονήματός του. Ετυμηγορίαν απηλλαγμένην αγανακτήσεως εκ της δυστυχίας, εις ην έρριψαν χιλιάδες οικογενειών αι αποτάξεις και αι

απολύσεις, αι καταδίκαι και αι απελάσεις, αι κακοποιήσεις και οι τουφεκισμοί. Ετυμηγορίαν ην η Κυβέρνησις αναβάλλει επιμόνως μη έχουσα το θάρρος όπως αντιμετωπίση.

Ετυμηγορίαν τερματίζουσαν την εσωτερικὴν διχοστασίαν και αναθέτουσα εις τους Κυβερνήτας της ελευθέρας εμπιστοσύνης του Ελληνικού Λαού το έργον της πολιτειακῆς οργανώσεως και της ψυχικῆς αναπλάσεως.

Προς τον ελληνικόν λαόν (8)

Η Αντιπολίτευσις δεν απηυθύνθη προς τον κ. Βενιζέλον αλλά κατηγορήσεν ενώπιον του Ελληνικού Λαού. Επηγγέλθη μερικὴν λήθην και επιείκειαν και αναστήλωσιν των συνταγματικῶν ελευθεριῶν. Ηρνήθη την μετά των ξένων εσωτερικὴν σύμπραξίν του.

Ωμολόγησεν ιταμῶς τας συνταγματικὰς παραβιάσεις. Λήθην των γενομένων και επιείκειαν δεν ηξίωσε παρά του κ. Βενιζέλου ο Ελληνικός Λαός, διότι από του Ιουνίου του 1917 δεν είναι ούτος Πρωθυπουργός προερχόμενος εκ της εμπιστοσύνης του.

Υποχρέωσιν προς παροχὴν γενικῆς αμνηστίας θα υπείχεν ο κ. Βενιζέλος ἀπέναντι των Κυβερνήσεων των δύο Δυτικῶν Δυνάμεων αἰτίνας επηγγέλθησαν ταύτην προς τον Ελληνικόν Λαόν διά του Υπάτου Αρμοστού των κ. Ζοννάρ ως εντολοδόχος εἶνε η χειραγωγηθεῖσα υπ' αὐτοῦ μέχρι της εξουσίας Κυβέρνησις του κ. Βενιζέλου.

Ο Ελληνικός Λαός δεν επεκαλέσθη την εκτέλεσιν της επαγγελίας ταύτης οὐδ' ἐξεπλάγη, διότι κατὰ πρόσωπόν του ἔσχισεν ο κ. Βενιζέλος την υπογραφὴν των εντολῶν Του. Ενώπιον του Ελληνικού Λαού ο κ. Βενιζέλος εἶνε πολιτικός υπόδικος διά τον τρόπον καθ' ὃν εγκατεστάθη εις την Αρχὴν και διά τα μέσα ὅσα εχρησιμοποίησε προς επιβολὴν της πολιτικῆς του εις την χώραν.

Λήθην των γενομένων δεν εἶνε αρμόδιος να ασκήσῃ ο υπόδικος προς τα θύματα ἀλλὰ ο κριτής των ευθυνῶν και των υπευθύνων Ελληνικός Λαός διά της Συντακτικῆς Συνελεύσεώς Του και διά της Κυβερνήσεως ἣτις θα απορρεύσῃ διά της εμπιστοσύνης Του.

Την λήθην ὅμως και την επιείκειαν του Ελληνικού Λαού, δεν προάγει, υπέρ εαυτοῦ και των ευθυνῶν του ο κ. Βενιζέλος επαγγελλόμενος μέτρα επιείκειας ἄτινα αποτελοῦσιν χλευασμὸν προς τους καταδιωχθέντας και δι' ὧν επιχειρεῖται εμπαιγμὸς προς το αἶσθημα του Ελληνικού Λαού.

Χορηγεῖται αμνηστία μόνον εις ελαφροποιήτους πράξεις εκτελεσθείσας ἀπὸ της εγκαταστάσεως της Κυβερνήσεως Βενιζέλου μέχρι της 20 Απριλίου 1920.

Το μέτρον της παραγραφῆς διά τας προ της εγκαταστάσεως της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατηγορηθελίσας πράξεις, ὅπως επιτευχθῆ διά τούτου η ἐξαιρέσις ἀπὸ παντός μέτρου λήθης των διά τοιαύτας πράξεις καταδικασθέντων των μελῶν των δύο υποδίκων Υπουργείων και των εν φυγοδικία διατελούντων ολίγων πολιτῶν.

Οὕτω ἀπολύονται των φυλακῶν αμνηστευόμενοι ἑκατὸν δεκαεπνέα εν ὅλω κατάδικοι και προφυλακισμένοι υπόδικοι και ἀπαλλάσσονται δι' αμνηστίας και παραγραφῆς δύο χιλιάδες ἑκατὸν πενήντα ἐξ ἡμῶν προφυλακισμένοι υπόδικοι ως δεν επεσπεύσθησαν μέχρι τούδε αι δίκαι κατὰ την ομολογίαν του κ. Βενιζέλου ἔνεκα του ἀσημάντου αὐτῶν, ἣτοι ἀπαλλάσσονται ἄνθρωποι γενόμενοι υπόδικοι ἔνεκα ψευδομηνύσεων τὰς οποίας αι αρμόδιοι δικαστικάι ἀρχαί ησθάνθησαν εντροπήν να εισαγάγωσιν εις τα ἀκροατήρια του Στρατοδικείου ενώ λαμβάνουσιν αμνηστειάν ολίγοι Μουσουλμάνοι κατάδικοι των οποίων τα εν Μακεδονία κακουργήματα ἐκίνησαν την ἀποστροφὴν ὅλου του φιλονόμου μουσουλμανικῶν πληθυσμοῦ της Ελλάδος παρατείνεται η διατήρησις εν ταις φυλακαῖς διά πολιτικά ἀδικήματα ἀξιωματικῶν των Ελληνικού Στρατοῦ οἵτινες ηγωνίσθησαν περιφανῶς προς ελευθέρωσιν της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Την προνομίαν της Β. Χάριτος χαρακτηρίζει ο κ. Βενιζέλος εξαρτών διά της πρωτοφανούς θεωρίας του την απονομήν αυτής ουχί εκ της αντιλήψεως της πολιτείας αλλ' εκ της συγκαταθέσεως των αντιδίκων του. Ούτω η Β. προνομία αποβαίνει έρμαιον της αντεκδικήσεως ολίγων πολιτών οίτινες διά τας αξιωθείσας ζημίας των απεζημιώθησαν πλουσιοπαρόχως υπό του Κράτους κατ' επιβολήν των Δυνάμεων και του κομματικού συμφέροντος της Κυβερνήσεως προς κατακράτησιν και ταλαιπώρησιν των πολιτικών αντιπάλων της.

Ο κ. Βενιζέλος προέβη εις την άρσιν του Στρατιωτικού νόμου, αλλά διατηρεί εν εφαρμογή τον Νόμον 755 δυνάμει του οποίου καταδιώκονται ποινικώς αι επικρίσεις της εξωτερικής πολιτικής της Κυβερνήσεως και η ενάσκησις ελέγχου επί των δημοσίων αρχών, κατά τρόπον μειούντα την προς αυτάς εμπιστοσύνην των πολιτών.

Προς εμπαιγμόν δε της κατά το Σύνταγμα δημοσιότητας των ποινικών δικών διατηρούνται τα δελτία του Τύπου, διά των οποίων εκ των πρακτικών δικών υψίστης πολιτικής σπουδαιότητος διά την Ιστορίαν του Κράτους, παρέχεται εις το κοινόν μόνον ό,τι χρησιμεύει προς διατήρησιν της κατηγορίας, αποκρυπτομένων επιμελώς των στοιχείων, όσα συγκομίζει η υπεράσπισις.

Δεν θα παρακολουθήσωμεν σήμερα τον κ. Βενιζέλον εις τον έλεγχον των αριθμών τούς οποίους παρέχει περί των κρατουμένων εισέτι εν ταις φυλακαίς και περί των απολυθέντων υπαλλήλων. Ο κ. Βενιζέλος ενεθυμήθη μόνον τούς σήμερα κρατουμένους και ελησμόνησεν τας χιλιάδας των κρατηθέντων επί των ημερών του εις τας φυλακάς του Κράτους.

Εντός ολιγίστων ημερών θα φέρωμεν εις γνώσιν του Ελληνικού Λαού πλήρεις ονομαστικούς πίνακας του μαρτυρολογίου των Ιεραρχών, των δημοσίων υπαλλήλων παντός κλάδου, των αξιωματικών και υπαξιωματικών της ξηράς και θαλάσσης και των καταδιωχθέντων πολιτών. Οι πίνακες δ' ούτοι θα καταστήσωσιν αδύνατον πάσαν παραποίησιν της αληθείας υπ' εκείνων, οίτινες διχάσαντες υπαιτίως το Κράτος, προσπαθούσι να ανεύρωσι σήμερα εκ του διχασμού τούτου επιχειρήματα προς δικαιολόγησιν των αθρόων καταδιώξεων του Ελληνικού κόσμου.

Η επίδειξις της συμπαθείας του κ. Βενιζέλου προς τους αποτάκτους αξιωματικούς, οίτινες ουδέν εξήτησαν παρ' αυτού, αποτελεί πλεονασμόν χλευασμού πρόν την ηθικήν και υλικήν δυστυχίαν, ήν έσπερεν άφθονον διά της χειρός του εις αηιωματικούς και υπαξιωματικούς παντός κλάδου. Ο κ. Βενιζέλος αναλαβών την εξουσίαν εύρε τούς αξιωματικούς πονούντας αληθώς δι' όσα συνέβησαν εν τη χώρα, αλλά πειθαρχικούς και ετοίμους εκ του πατριωτισμού των όπως εκτελέσωσι το καθήκον των.

Τούς αξιωματικούς τούτους επεχείρησε να εξοντώση ο κ. Βενιζέλος, ενώ είχαν ανάγκην και της ικανότητός των και του κύρους των, όπως οδηγήσωσιν τον στρατόν εις τον πόλεμον. Απέβαλλεν αυτούς εκ του στρατεύματος μόνον ίνα δώση τούς βαθμούς των εις νεωτέρους των και εις τας διοικήσεις εις τους φίλους του, και ίνα καταστήση το στρατεύμα όργανον εσωτερικής επιβολής του κόμματός του.

Εστέρησεν αυτούς της τιμής όπως υπηρετήσωσιν την πατρίδα των εν ώρα πολέμου, εστέρησεν αυτούς του δικαιώματος να φέρωσιν την στολήν την οποίαν ετίμησαν, εστέρησεν αυτούς μέχρι τούδε εξ εκδικήσεως και αυτής της συντάξεως ήτις κατά τον Νόμον τοις ανήκε. Κατέστησεν τον βίον των μαρτυρικών δι' αλληπαλλήλων επί τριετίαν φυλακίσεων και απελάσεων. Επεχείρησε να συντρίψη την φιλοτιμίαν των, καταστήσας αυτούς διαρκώς υποχειρίους εις την σκαιοτήτα των αστυνομικών οργάνων, άτινα καθ' εκάστην ενέργειαν απελάσεων εξετέλουν τάς συλλήψεις στρατηγών ναυάρχων και ενωτέρων αξιωματικών, οδηγησάντων άλλοτε τάς Ελληνικάς δυνάμεις εις τας ενδοξοτέρας των μαχών των. Πραγματική αιτία της οριστικής αποκρούσεως από του στρατεύματος των αποτάκτων αξιωματικών δεν είναι η αδυναμία της συμβιώσεως αυτών μετά των εν ενεργεία. Το στράτευμα, όπερ θα αναλάβη την φρούρησιν της χώρας εντός των προσδωκωμένων ορίων της, δύναται να περιλάβη πάντας τούς εντίμους αξιωματικούς, οίτινες, ασχέτως προς το πολιτικόν φρόνημά των, υπηρέτησαν την πατρίδα. Αποτελεί δε προσβολήν του αισθήματος των εν ενεργεία αξιωματικών η επίρριψις εις τούτους της κατηγορίας ότι διά λόγους προσωπικού συμφέροντος αποκρούουσι την αποκατάστασιν συναδέλφων των, οίτινες ετίμησαν τον Ελληνικόν στρατόν. Τους αποτάκτους αξιωματικούς αποκλείει του Στρατεύματος μόνη η πολιτική υστεροβουλία της Κυβερνήσεως, ήτις καταδιώξασα τούτους αναιτίως αποστέργει την ανάθεσιν υπηρεσίας εις τα θύματά της.

Εξιστορών τα γεγονότα, άτινα κατά την κρίσιν του δικαιολογούσιν ιστορικώς την αμείλικτον στάσιν του εναντίον των λαϊκών ελευθεριών, στρεβλώνει ο κ. Βενιζέλος την αλήθειαν επαναλαμβάνων τάς υπέρ το δέον γνωστάς συκοφαντίας και διαστροφάς του. Δεν υπάρχει ανάγκη ίνα ενδιατρίψωμεν λεπτομερώς εις τα αναμφισβήτητα ιστορικά γεγονότα, άτινα αποδεικνύουσιν όπόσον είνε αντίθετοι προς την αλήθειαν αι περί βουλγαροφιλίας των άλλων Ελλήνων κατηγορίαί του κ. Βενιζέλου και όπόσον αντίκεινται εις την αναμφισβήτητον αλήθειαν της Ιστορίας των διπλωματικών διαπραγματεύσεων οι περί της εκ του Θεού προβλεπτικότητας αυτοκομπασμοί του, όταν λησμονή ούτος ότι ήτο έτοιμος να συνεργήση προς παράδοσιν της Κων)πόλεως εις τους Ρώσους και προς διπλασιασμόν της Βουλγαρίας, αν αύτη εδέχετο να συμμαχήση μετά των Δυνάμεων της Συνεννοήσεως, υποστήριζε δε τον βουλγαρικόν κίνδυνον μόνον όταν η Βουλγαρία συνέπραξε μετά της Γερμανίας.

Τα ιστορικά γεγονότα αποδεικνύουσιν επίσης πόσον αξιοθρήνητοι είνε αι διαλείψεις της μνήμης του κ. Βενιζέλου απεκαλούντος πράξιν δεσποτισμού την διάλυσιν της Βουλής κατ' Απρίλιον του 1915, μεθ' όσα αυτός εν τοις συμβουλίαις του Στέμματος περί της διαλύσεως αυτής υπέδειξε.

Ο κ. Βενιζέλος αρνείται ότι υπήρξεν υπηρέτης ξένης πολιτικής και ότι προσέφυγεν εις συνδρομήν των ξένων ίνα επιβληθή εσωτερικώς, ενώ η εν τη εξουσία σήμερον παραμονή του ως αφετηρίαν έχει την πασίγνωστον εγκατάστασίν του υπό την επιβολήν των ξένων στρατευμάτων.

Ο κ. Βενιζέλος ισχυρίζεται ότι ήτο έτοιμος να αναλάβη διά του στρατού του την εκστρατείαν κατά των Αθηνών και την καθυπόταξιν της όλης Ελλάδος εις τας θελήσεις του,

αλλ' ότι αι δύο Δυνάμεις ανέλαβον την επιχείρησιν προς αποφυγήν της χύσεως του αδελφικού αίματος.

Δεν διστάζομεν να αποδεχθώμεν ότι ο κ. Βενιζέλος ήτο έτοιμος να ρίψη τους Μακεδόνας, τους Κρήτας και τους Αιγαιοπελαγίτας, όσους ηδυνήθη βία να στρατολογήσει κατά των αδελγών των της παλαιάς Ελλάδος.

Δεν διστάζομεν να παραδεχθώμεν ότι ο κ. Βενιζέλος εύρισκεν ως προσφορώτατον μέσον προς κατατρόπωσιν των Βουλγάρων το τρομερόν αιματοκύλισμα, όπερ θα προεκάλει εν Ελλάδι ο εμφύλιος πόλεμος. Αι αιματοχυσίαι της Απειράνθου και της Χαλκιδικής αποδεικνύουσι τούτο.

Δεν θα αρνηθώμεν εις τον κ. Βενιζέλον ότι ο στρατός του είχε βαρύ πυροβολικό, καίτοι ο ίδιος στρατηγός Σαράϊγ βεβαιού ότι το πυροβολικόν εν γένει του στρατού του ήτο εμβρυώδες και ότι οι αξιωματικοί του πυροβολικού ηρνούντο να αποδεχθώσιν, ως αρχαϊκόν το υπ' αυτού προσφερόμενον ορειβατικόν πυροβολικόν, το μόνον όπερ διέθετε. Αλλά και αν έτι διέθετεν ο κ. Βενιζέλος βαρύ πυροβολικόν εχορηγήθη τούτο εις αυτόν υπό των ξένων.

Δεν λησμονούμεν εξ άλλου ότι τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1916 συνέβησαν εκ της αξιώσεως του ναυράχου Φουρνέ, όπως παραδοθώσι εις αυτόν αι ελληνικά πυροβολαρχία προς εξοπλισμόν του Βενιζελικού στρατού.

Αλλά δικαιούμεθα να ερωτήσωμεν τον κ. Βενιζέλον.

Τας κατ' Ιούνιον 1916 επιταχθείσας εκλογάς ανέβαλε ναι ή όχι ο Πρεσβευτής της Γαλλίας και τίς ήτο όπισθεν αυτού ο εισηγητής του μέτρου; δεν ήτο ο ίδιος ο κ. Βενιζέλος;

Την διαιώνισιν των υπηρεσιακών Κυβερνήσεων από της 8 Ιουνίου 1916 μέχρι της αφίξεως του κ. Ζοννάρ εις Αθήνας και την ματαίωσιν της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κατά το χρονικόν τούτο διάστημα επέβαλε ναι ή όχι η διακοίνωσις των Δυνάμεων της 8 Ιουνίου 1916; Μήπως τούτην δεν προεκάλεσεν ο κ. Βενιζέλος;

Η ψευδεπίθεσις κατά της Γαλλικής Πρεσβείας ήτις προκάλεσε την άνοδον εις την πόλιν γαλλικού ναυτικού αγήματος προς φύλαξίν της δεν είχε δικαστικώς ωμολογημένον ότι οργανώθη υπό οργάνων του κόμματος των Φιλελευθέρων; δεν εγένετο δ' αύτη προς ενοχοποίησιν των αντιπάλων του κ. Βενιζέλου;

Ο κ. Βενιζέλος απερχόμενος εις Κρήτην όπως επαναστατήση εφρουρήθη μέχρι της επιβιβάσεώς του εν Φαλήρω υπό των φίλων του, ή υπό αξιωματικών και ανδρών της Αγγλογαλλικής αστυνομίας; Δεν συνωδεύθη δε μέχρι Σούδας υπό γαλλικού αντιτορπιλικού;

Ο κ. Βενιζέλος εγκατασταθείς εν Θεσσαλονίκη και επιληφθείς της στρατολογίας υπό τίνος εφωδιάσθη; Ηγόρασεν οπλισμόν διά χρημάτων της επαναστατικής οργανώσεως ή έλαβεν οπλισμόν και χρήματα παρά τω Δυνάμεων της Συνεννοήσεως, όπως εκστρατεύσει κατά των Βουλγάρων και ήτο έτοιμος, κατά την σημερινήν ομολογίαν του, να χρησιμοποιήση ταύτα κατά των Ελλήνων;

Τας Κυκλάδας και τας Ιονίους νήσους κατέλαβε βοηθούμενος υπό των πολεμικών του πλοίων ή υπό του Στόλου της Συνεννοήσεως;

Ο στρατός τον οποίον θα ωδήγει εναντίον των Αθηνών ήτο στρατός συγκροτηθείς εκ του επαναστατικού ενθουσιασμού των κατοίκων ή ήτοι προϊόν αναγκαστικής στρατολογίας,

την οποίαν επέβαλεν αφού κατέλαβε τὰς νήσους, απομονωθείσας ναυτικῶς ἀπὸ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος;

Και τί φρονεῖτε περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν περιγράφει ὁ σύμμαχος συνεργάτης τοῦ στρατηγὸς Σαράϊν τὴν στρατολογίαν τῶν Μακεδόνων;

Ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ οὕτω συγκροτηθέντος, δικαιούται νὰ λέγῃ, ὅτι θα ἐπὶ ἤρχετο κατὰ τὴν Ἀθηνῶν, ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐπαναστατικὸν δίκαιον; Ἡ δικαιούνται οἱ ἀντίπαλοί του νὰ ρίπτωσι κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ τὴν κατηγορίαν ὅτι ἀναλώμασι καὶ βοήθειά τῶν ξένων ἐδημιούργησεν αὐτὸς δεσποτάτον, ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἵνα διὰ τούτου καὶ διὰ τῶν αὐτῶν μέσων γίνῃ κύριος τῆς Ἑλλάδος ὅλης;

Ἐναντίον τίνος δὲ Ἑλλάδος θα ἀπέστελλε τὰς τρεῖς μεραρχίας τοῦ ο. κ. Βενιζέλου; Ἐναντίον Ἑλλάδος ἐχούσης ἐλευθέρως τὰς χεῖρας, ὅπως θέσῃ εἰς τάξιν τὸν στασιαστὴν ἢ Ἑλλάδος τῆς ὁποίας ὁ στόλος εἶχε κατασχεθῆ καὶ ὁ στρατὸς εἶχεν ἀφοπλισθῆ καὶ ἐγκλεισθῆ εἰς τὴν Πελοπόννησον κατ' εἰσῆγησιν τοῦ κ. Βενιζέλου καὶ τῆς ὁποίας τὰ βρέφη καὶ τοὺς γέροντας ἐθανάτωσεν ἡ ἀσιτία διὰ τῶν ὑπεδείξεων αὐτοῦ;

Ἐπὶ τῶν ἐρωτήσεων τούτων οφείλει νὰ ἀπολογηθῆ πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὁ κ. Βενιζέλος, διότι καὶ ἐπὶ τούτων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων εἶνε πολιτικῶς ὑπόδικος ἐνώπιον Αὐτοῦ.

Δεν θα χρησιμεύσῃ δὲ πρὸς ἀπολογίαν τοῦ ο. κ. Βενιζέλου ἡ παραλληλισμὸς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Γεώργιος Ουάσιγκτων, εἰς τὸν ὁποῖον προβαίνει ὁ ἴδιος μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐξουσίας. Ὁ Ουάσιγκτων δὲν ἐπαναστάτησεν κατὰ τῆς πατρίδος του, ὅπως καταλάβῃ τὴν ἐξουσίαν. Ὁ Ουάσιγκτων ἐπαναστάτησεν ἐναντίον τῆς κυριάρχου Ἀγγλίας, ὅπως ἀποκαταστήσῃ τὰς Ἀμερικανικὰς ἀποικίας τῆς εἰς ἀνεξάρτητον κράτος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Καὶ ἐπαναστατήσας διεξήγαγε τακτικὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἀγγλίας ὡς ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ, εἶχε δ' ἀπόλυτον δικαίωμα, ὅπερ μάλιστα ἐπραγματοποίησεν μετὰ διετίαν ὅλην ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πατρίδος του, ὅπως συμμαχήσῃ μετὰ παντὸς Κράτους, ἐπιθυμούντος ἵνα συνεργασθῆ πολεμικῶς μετὰ τῶν Ἀμερικανικῶν Πολιτειῶν ὡς ἀνεξαρτήτου κράτους.

Ἀλλὰ ὁ κ. Βενιζέλος δὲν ἐπραξε τοιοῦτόν τι. Ὁ κ. Βενιζέλος ὑπῆρξεν ἐσωτερικὸς στασιαστὴς, ἐπιχειρήσας ἵνα ὑποβάλῃ τὸ ὅλον Κράτος ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς θελήσεώς του. Καὶ ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν διεξαγωγὴν τῆς στάσεως, ἀνέμιξε τὰς ξένας Δυνάμεις εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῆς χώρας, προκάλεσε τὴν ἐνεργὸν ἐπέμβασίν των καὶ ἀνεγνώρισεν ὑπὲρ αὐτῶν ἀνύπαρκτα δικαιώματα ἐπὶ τῆς χώρας, διὰ τῆς νόθου ἐρμηνείας συνθηκῶν, τὴν ὁποίαν εἰσηγήθη πρὸς αὐτάς. Διὰ τῶν τοιούτων δὲ ἐνεργειῶν του διέπραξε τὸ μεγαλύτερον ἀνοσιούργημα κατὰ τῶν συμφερόντων τῆς πατρίδος, διότι κατηγορῶν καὶ ραδιουργῶν τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα, ἐπιρρίπτων ἀκόμη εἰς ἄλλους καὶ τὰς αἰτίας των κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ πολέμου ἰδικῶν του ἀμφιταλαντεύσεων, ἐπεχείρησε νὰ κατορθώσῃ ὥστε ὅλος ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος, πολιτευόμενοι καὶ πολῖται, ὁ ἀντιτασσόμενος κατὰ τῶν πολιτικῶν μεθόδων τοῦ κ. Βενιζέλου καὶ οὐχὶ κατὰ τῆς συνεργασίας μετὰ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως νὰ θεωρηθῆ ὑπὸ τούτων ὡς ἐχθρὸς των.

Αν, ως διεκήρυξεν ενόπιον της Βουλής, η απόπειρά του αύτη έφθασεν εις τοιούτο σημείον επιτυχίας, ώστε οι αντίπαλοί του, τιμώμενοι υπό πανηγυρικής ψήφου του Ελληνικού Λαού, θα απέβαινον ανίκανοι όπως διαχειρισθώσι την αντιπροσωπείαν του ενόπιον των Συμμάχων Δυνάμεων ένεκα εχθρότητος τούτων προς αυτούς είνε ακόμη οικτρότερον το έργον του και επισύρει έτι βαρύτεραν την μομφήν διότι ο πολιτικός όστις τοιαύτα απεργάζεται είνε δουλωτής της πατρίδος του προς τας ξένους, αφού εννοεί ίνα χάριν της συμπαθείας αυτών προς το άτομόν του επιβάλη διαρκώς εαυτόν εις την χώρας διά καταναγκασμού επί της ελευθέρας θελήσεως των εκλογέων. Ο πολιτικός δ' ούτος ουδέν εθνικόν συμφέρον της χώρας δύναται να εξυπηρετήση τελείως, εφ' όσον την δύναμιν της διαχειρίσεως των εθνικών συμφερόντων δεν στηρίζει ο ελεύθερος έλεγχος και η κύρωσις της λαϊκής θελήσεως.

Αλλ' αι ξέναι Κυβερνήσεις δεν σκέπτονται βεβαίως ως ο κ. Βενιζέλος. Είχον κατά τον πόλεμον ανάγκη της συνεργασίας της Ελλάδος και ο κ. Βενιζέλος ήτο ο μάλλον ευπρόσδεκτος όπως ηγηθή της Ελληνικής συνεργασίας, διότι εμειοδότει περί τους όρους κατά τρόπον ασυναγώνιστον και ως ούτω μειοδοτών εν ώρα πολεμικών αναγκών απαιτουσών ταχείας λύσεις ήτο ο ολιγώτερον ενοχλητικός. Κατά τον χρόνον όμως της ειρήνης είνε αναντίρρητον ότι ουδεμεί ξένη Δύναμις θα θελήση ίνα εγκαταστήση εν Ελλάδι προστατευόμενους της εναντίον της θελήσεως του Ελληνικού Λαού. Η πολιτική των ξένων Κρατών δεν δύναται να αποβλέπη εις πρόσωπα, αλλ' εις τον Ελληνικόν Λαόν και εις την υπό τούτου εκπροσωπούμένην ηθικήν και πολιτικήν δύναμιν εν τη Ανατολή.

Αντιλαμβάνονται δε βεβαίως οι Σύμμαχοι λαοί ότι ο Ελληνικός λαός έχει πλήρη πολιτικήν ωριμότητα και τελείαν συναίσθησιν των κοινών μετ' αυτών συμφερόντων του και των υποχρεώσεών του, όπως σεβασθή τα νόμιμα συμφέροντα των Συμμάχων οίτινες υποστηρίζουσι τας εθνικάς διεκδικήσεις της Ελλάδος. Εφ' όσον δ' ουδείς υπάρχει κίνδυνος ότι ήθελον διαστρέψη ταύτα οι πολιτικοί εις ους η κυριαρχική ψήφος του θέλει αναθέτη εκάστοτε την Κυβέρνησιν της χώρας.

Την κυριαρχικήν ταύτην ψήφον του ο Ελληνικός λαός δικαιούται να εκδηλώση ελευθέρως και ανεπηρέαστως. Αλλά την ελευθέραν ταύτην εκδήλωσιν δεν εγγυάται η Συνταγματική ευθυζία του κ. Βενιζέλου ήτις απεδείχθη διά της διηνεκούς επί τριετίαν ασκήσεως δικτατορικής τυραννίδος.

Εγγυάται ταύτην μόνη η αποχή του κ. Βενιζέλου και των συνεργατών του από της διαχειρίσεως της κυβερνητικής εξουσίας κατά το διάστημα του εκλογικού αγώνος.

Ο κ. Βενιζέλος κηρύττει ότι έχει πεποιθήσιν επί την προς αυτόν εμπιστοσύνην του Ελληνικού λαού. Προκαλούμεν αυτόν όπως αντιμετωπίση τους αντιπάλους ως ίσος προς ίσους, ανταγωνιζόμενος προς αυτούς διά του λόγου και της πειθούς και αποβάλλων τον μανδύαν της δικτατορίας, όστις κατά την εκ της τελευταίας τριετίας μορφωθείσαν λαϊκήν πεποίθησίν καλύπτει μόνον την προστασίαν των κομματικών συμφερόντων του κ. Βενιζέλου και θα επιχειρηθή όπως υποβοηθήση τον καταναγκασμόν επί της ελευθέρας θελήσεως των εκλογέων.

Ο Ελληνικός λαός όστις επί μίαν τριετίαν κατετυραννήθη και είδε καταλακτιζόμενα τα ιερώτατα και πολυτιμότερα των δικαιωμάτων του ορθούται ως υπέρτατος κυρίαρχος

όπως επιβάλει την θέλησίν του εν τη πολιτεία και ως υπέρτατος κριτής όπως εκδηλώσει την ετυμηγορίαν του εις βάρος των τυράννων και των βιαστών του. Ο Ελληνικός λαός δεν δύναται ν' ανεχθή όπως τα υψηλά έργα της Δικαιοσύνης Του εκτελέσει κυβερνώμενος ως δεσμώτης υπό των ενώπιον της κρίσεώς του πολιτικώς υποδίκων υπουργών.

Έχει δικαίωμα ο λαός ν' αξιώσει όπως διεξαγάγη το υψηλόν έργον του αδιατάρακτος από περισπασμών και από βιαιοτήτων, αίτινες αποτελούσι το κύριον στοιχείον της πολιτικής ανατροφής των νυν κυβερνώντων και της φατριάς ήτις περιβάλλει αυτούς.

Και την αξίωσίν του ταύτην, ήτις στηρίζεται επί της ορθής αντιλήψεως της χώρας, είμεθα βέβαιοι ότι θα καταστήσει ο λαός σεβαστήν εις πάντας διά των νομίμων μέσων, όσα το πολίτευμα θέτει εις την διάθεσίν του.

Η Συνεργαζομένη Αντιπολίτευσις απαντά εις τον λόγον του κ. Βενιζέλου (9)

Η Κυβέρνησις τον παρελθόντα μήνα ήρε μερικώς τον Στρατιωτικόν Νόμον, αφού εκυβέρνησε δι' αυτού την Ελλάδα επί τριάκοντα κα τέσσαρας μήνας, αφού ήσκησεν υπό το κάλυμμα αυτού πάσαν αυθαιρεσίαν και τυραννίαν.

Από της μερικής ταύτης άρσεως του Στρατιωτικού Νόμου εφηημόσθη το σύστημα της αστυνομικής καταπίεσεως δι' αυθαιρέτων συλλήψεων και κακοποιήσεων των αντιφρονούντων προς την Κυβέρνησιν πολιτών, προς ο συνδυάζεται η τη ανοχή των οργάνων της εξουσίας διαρκώς απευθυνομένη προς τους αντιφρονούντας απειλή βίας.

Εν δημοσίω τόπω κακοποιοί εξετέλεσαν πράξεις ενόπλου διαταράξεως της τάξεως εις βάρος της ασφαλείας φιλησύχων πολιτών, γυναικών και παιδων, η αστυνομική δε Αρχή σιωπά σήμερον περί των ονομάτων των υπαιτίων.

Ότε δε η Κυβέρνησις αντελήφθη ότι και η μερική άρσις του Στρατιωτικού Νόμου αφήρει απ' αυτής τον οπλισμόν της κατά των λαϊκών ελευθεριών και την επιβολήν της επί του λαού, ότε ευρέθη παρά τας εφαρμοσθείσας αστυνομικάς καταπίεσεις προ εκδήλου αντιθέσεως του λαϊκού φρονήματος προς αυτήν, έσπευσε να καταθέση προ της ανόμου Βουλής νομοσχέδιον περί ασφαλείας του Κράτους, άντικρυς αντιβαίνον και εις το Σύνταγμα της χώρας και εις πάσαν αντίληψιν δικαίου και ελευθερίας.

Δια του νομοθετήματος τούτου εσκοπείτο ο δι' απεινούς ποινικής καταδιώξεως αποκλεισμός από της κυριάρχου σκέψεως των εκλογέων της Εθνικής Συνελεύσεως πάσης ιδέας δυσαρέστου εις την Κυβέρνησιν και τους οπαδούς της.

Προ της γενικής αντιδράσεως της δημοσίας γνώμης κατά του νέου τούτου πραξικοπήματος, η Κυβέρνησις υπεχώρησε και απέσυρε το νομοσχέδιον, αλλ' επανέφερε τον Στρατιωτ. Νόμον.

Αυτή είνε γυμνή των πραγμάτων η αλήθεια.

Ο κ. Βενιζέλος όμως εισηγούμενος την επαναφοράν του Στρατιωτ. Νόμου, περιεκάλυψε την αλήθειαν ταύτην διά του πέπλου της διαστροφής των πραγμάτων.

Ο κ. Βενιζέλος δικαιολογεί την επαναφοράν του Στρατιωτ. Νόμου εκ λόγων εσωτερικής επιβολής και εις επίδειξιν του αποτήτου της Κυβερνήσεως, ενώ κατά το Σύνταγμα, η αναστολή ωρισμένων τούτου διατάξεων κα η κήρυξις καταστάσεως πολιορκίας ενδείκνυται μόνον διά την περίπτωσιν εμπολέμου καταστάσεως ή γενικώς ένεκεν εξωτερικών κινδύνων επιστρατεύσεως.

Τοιουτοτρόπως κατά τας περιστάσεις ο κ. Βενιζέλος από εξαμήνου άλλοτε άλλως δικαιολογεί την διατήρησιν του Στρατιωτ. Νόμου ως και της άλλης ιδιωνύμου πιεστικής νομοθεσίας.

Την 22 Νοεμβρίου επεκαλέσθη την ανακάλυψιν συνωμοσίας, η οποία ως είπε, δεν είχε σκοπόν την ανατροπήν μόνον του πολιτικού καθεστώτος, αλλά και την ανατροπήν του «κοινωνικού καθεστώτος», βεβαιώσας συγχρόνως ότι θα εκινδύνευεν η «ψυχολογική ηρεμία των πολιτών» η ηρεμία του πνεύματός των, χάριν της οποίας διατηρείται ο Στρατιωτ. Νόμος.

Την 26 Νοεμβρίου ο κ. Βενιζέλος δεχόμενος ότι η συνωμοσία δεν έχει σχέσιν προς τον σοσιαλισμόν δικαιολογεί την παράτασιν του Στρατιωτ. Νόμου 1) εκ του ότι «ευρισκόμεθα

και σήμερον ουχί υπό το καθεστώς της ανακωχής, αλλ' υπό το καθεστώς του ακηρύκτου πολέμου» και «εφ' όσον δεν έληξεν η περίοδος του πολέμου, όλα τα άλλα πλέον επακολουθούν φυσικώς» και 2) εκ του ότι επιβάλλεται η διατήρησις του «εφ' όσον εκτός των ορίων της Ελλάδος υπάρχει ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος», ο οποίος δεν παύει καθόλου επιβουλεύομενος όχι μόνον το καθεστώς, αλλά και το μέλλον του υιού του.

Την 20 Ιανουαρίου ο κ. Βενιζέλος επικαλείται το γεγονός ότι σοβεί «η αντεπανάστασις» κατά της «αντεπαναστάσεως», δηλών συγχρόνως, ότι, όταν όλοι οι έλληνες αναγνωρίσωσι τα αγαθά αποτελέσματα της πολιτικής του, τότε θα παύση και τας καταδιώξεις και ζητών συγγνώμην διά τον διχασμόν τον οποίον επέβαλεν εις το Έθνος, θ' ασκήση την επιείκειάν του, ίνα καταστή δυνατή η ανασύνθεσις της πολιτικής του ενότητος.

Την 27 Ιανουαρίου απαντά ο κ. Βενιζέλος προς τους διαμαρτυρομένους διά τα αντεργατικά νομοσχέδια εργάτας, ότι τα εφαρμοζόμενα κατ' αυτών μέτρα είνε όλως παροδικά, δικαιολογούμενα εκ του ότι «διατελούμεν έτι εν πολέμω και συνεπώς υπό το κράτος του Στρατ. Νόμου και της λογοκρισίας».

Την αυτήν ημέραν εν τη Βουλή επικαλείται, προς δικαιολογίαν του Στρατ. Νόμου, την παρά τινος των κομμάτων της αντιπολιτεύσεως μη δήλωσιν αναγνωρίσεως του καθεστώτος.

Την 23 Απριλίου ο κ. Βενιζέλος, εισηγούμενος την μερικήν κατάργησιν του Στρατ. Νόμου, δικαιολογεί αυτήν εκ του γεγονότος ότι η Κυβέρνησις «δύναται από τούδε να αποθέση μέρος τι των όπλων με τα οποία την εφωδίαζεν ο Στρατ. Νόμος και η άλλη σχετική νομοθεσία, και τα οποία όπλα θεωρεί ότι σήμερον πλέον δεν της είνε αναγκαία».

Ηδη δικαιολογείται δια την επαναφοράν του Στρατ. Νόμου λέγων ότι ούτος παρέχει εις την Κυβέρνησιν επαρκή μέσα όπως αντιμετωπίση την κατάστασιν, την οποίαν εδημιούργησαν οι ευθύς μετά την άρσιν αυτού ανανεώσαντες το δυναστικόν ζήτημα.

Ο Στρατ. Νόμος, κατά τον καταστατικόν ημών χάρτην, δεν προορίζεται προς αντιμετώπισιν εσωτερικών ζητημάτων, το δε δυναστικόν ζήτημα, ως και παν ζήτημα σχετιζόμενον προς την μορφήν του πολιτεύματος, ανάγονται εις την απόλυτον δικαιοδοσίαν της συντακτικής εξουσίας του λαού.

Απομένει ήδη εις την Κυβέρνησιν να εφεύρη άλλην δικαιολογίαν όπως απαλλαγή ενώπιον του λαού της ευθύνης, ότι παρατείνει τα πιεστικά κατά των λαϊκών ελευθεριών μέτρα, διότι εκείνη την οποίαν προσάγει ουδένα πλέον είνε ικανή να πείση.

Εμφανίζεται, λέγει ο κ. Βενιζέλος, η Αντιπολίτευσις ενώπιον του Ελληνικού Λαού ως αγωνιζομένη υπέρ των ελευθεριών, τας οποίας αυτός, ο μεγάλος τύραννος καταπατεί. Ως τοιούτοι τω όντι εμφανιζόμεθα και είμεθα. Ο αγών της Αντιπολιτεύσεως είνε αυτό τούτο αγών λαϊκών ελευθεριών.

Η Συνεργαζομένη Αντιπολίτευσις χαίρει ότι δίδεται εις αυτήν σήμερον πανηγυρική ευκαιρία ίνα καθορίση και εξαγγείλη επισήμως τα σημεία της συναντήσεως των πολιτικών αντιλήψεων των απαρτιζόντων αυτήν πολιτευτών και τας βάσεις της συνεργασίας των.

«Ο από κοινού επιδιωκόμενος πολιτικός σκοπός της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως περιλαμβάνει υποχρεωτικώς:

1) Την βεβαίωσιν της απολύτου από διεθνούς απόψεως ανεξαρτησίας και αυτοτελείας του Κράτους και την αποκατάστασιν της απολύτου επιβολής της εθνικής κυριαρχίας εν τη ρυθμίσει των εσωτερικών αυτού πραγμάτων.

2) την εξασφάλισιν της ακωλύτου λειτουργίας του Συνταγματικού πολιτεύματος υπό την κοινοβουλευτικήν αυτού μορφήν.

3) την αποκατάστασιν των συνεπειά της επελθούσης μεταβολής αδικηθέντων.

4) την αποκατάστασιν πάντων των λειτουργών της Πολιτείας παντός κλάδου, αξιώματος και βαθμού, οίτινες εξεβλήθησαν του δημοσίου υπουργήματός των διά παραβιάσεων των συνταγματικών διατάξεων ως και διά καταργήσεως των περί μονιμότητος νόμων και άνευ ιδίας δικαιολογημένας αιτίας.

5) Την ενάσκησιν ευρυτάτου ελέγχου επί των γενομένων περί τον δημόσιον βίον της χώρας από της ενάρξεως του Ευρωπαϊκού πολέμου και τον υπό της Εθνικής Συνελεύσεως καθορισμόν των εντεύθεν ευθυνών».

Προς διευκόλυνσιν δε της διεξαγωγής του κοινού πολιτικού αγώνος προβλέπεται εν τω καταστατικώ ίδρυσις των πολιτικών συλλόγων.

Τοιοῦτο εἶνε το το πρόγραμμα της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως, σαφές και απερίφραστον, μηδεμίαν ἔχον σχέσιν προς τας ανοσίους διαβολάς του κ. Βενιζέλου περί επιδιώξεως δεσποτισμοῦ και δημιουργίας δυσχερειών ή παρεμβολής προσκομμάτων εις το ἔργον της εθνικής αποκαταστάσεως.

Δεσποτισμός ουδείς εκ του αντιπολιτευτικού κόσμου υπάρχει ο επιδιώκων.

Η Αντιπολίτευσις επιδιώκει τον τερματισμόν της εσωτερικής διχονοίας και την αποκατάστασιν της ομονοίας και ενότητος εν τω ἔθνει, αναγνωριζομένων εξ ἴσου ων δικαιωμάτων πάντων των ανδρών της δημοσίας υπηρεσίας, πολιτικής και στρατιωτικής, οίτινες κατά ιστορικές περιστάσεις υπηρέτησαν την χώραν.

Κατηγορίαν επί εχθρότητι κατά των Συμμάχων της Ελλάδος ουδείς δύναται πλέον να εξενέγκη κατά της Αντιπολιτεύσεως, αφότου αυτός ο επινοήσας ταύτην ωμολόγησε δημοσία προς τινος την πλάνην του.

Τα εθνικά γεγονότα συγκινούσι βαθέως την Αντιπολίτευσιν, η δε θέσις απέναντι των εθνικών εχθρών εἶνε σαφώς κεχαραγμένη. Αλλά εις ουδένα αναγνωρίζει η Αντιπολίτευσις δικαίωμα εκμεταλλεύσεως των εθνικών γεγονότων προς επιβολήν τυραννίας επί του Λαού.

Η Αντιπολίτευσις μετά καταπλήξεως ακούει την αναίρεσιν όλων των πανηγυρικών επαγγελιών του κ. Βενιζέλου των σχηματιζομένων προς την σύγκλησιν της συντακτικής Συνελεύσεως. Την σύγκλησιν ταύτης καθιστά επιτακτικήν η ανάγκη ων πραγμάτων. Τη συνδρομή των ξένων ανέτρεψε ο κ. Βενιζέλος την υπάρχουσαν εν τη χώρα νόμιμον κατάστασιν. Προς διευκόλυνσιν της επιβολής του παρεβίασεν επανειλημμένως θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος. Η ὅλη ἐνέργειά του παρήγαγεν εν τη χώρα κατάστασιν αποκλειστικῶς πραγματικήν. Νόμιμον κατάστασιν δημιουργεί μόνον εθνική Συντακτική Συνέλευσις.

Αυτός ο Πρωθυπουργός μιάς εκ των Δυνάμεων αίτινες ήσκησαν επέμβασιν εις τα εσωτερικά του Κράτους, συντελέσασαι εις την εν Ελλάδι πολιτειακήν μεταβολήν, αμέσως

μετά τα γεγονότα του Ιουνίου 1917 ενώπιον της Γερουσίας της χώρας του, ότι η συντελεσθείσα μεταβολή διατελεί υπό την αίρεσιν της εγκρίσεως αυτής υπό Συντακτικής Συνελεύσεως.

Εκείνο το οποίον αυτά αι διά τας πολεμικάς των ανάγκας επεμβάσαι Δυνάμεις δεν αρνούνται εις ελεύθερον λαόν ως ο Ελληνικός, ουδείς δύναται να απαγορεύση.

Δεν δικαιούνται οι πολιτικοί παράγοντες να καθιερώσωσι αυτοί το νόμιμον ή το παράνομον των από του Ιουνίου 1917 γενομένων, ουδέ να κυρώσωσι πράξεις επαναληφθείσας άνευ της γνώμης του Λαού μόνου αρμοδίου, όπως αποφανθή επ' αυτών κυριαρχικώς. Μόνος δε τρόπος προς εκδήλωσιν της θέλησεως του Λαού επί του ζητήματος του αυτοκαθορισμού, καθ' ό έχει δικαίωμα παν ελεύθερον έθνος, είνε αι εκλογαί, διεξαγόμενοι εν πάση αμεροληψία, ελευθερία και νομιμότητι.

Διά τούτο η Αντιπολίτευσις, αποκρούουσα την μομφήν ότι επιδιώκει είτε δημιουργίαν είτε διαιώνισιν εμφυλίου σπαραγμού, εμμένει εις την ακράδαντον πεποιθήσιν της περί της αναποτρέπτου ανάγκης δημιουργίας ελευθέρων και αδολιεύτων εκλογών, ίνα καταστή έκδηλον το γνήσιον φρόνημα του Ελληνικού Λαού και επικρατήση μόνη η κυρίαρχος αυτού θέλησις ως προς την θέσιν της Ελλάδος ως κράτους και ως προς το πολίτευμα, υφ' ο εννοεί να κυβερνάται.

Η Συνεργαζομένη Αντιπολίτευσις διαισθανομένη ότι ο Λαός διακαώς ποθεί την εξαγωγήν της χώρας από του αδιεξόδου εις ο ευρίσκεται και την όσον το δυνατόν ταχύτεραν κατάπαυσιν των πειστικών κυβερνητικών μέτρων κατά των λαϊκών ελευθεριών, υποδεικνύει εις αυτόν ως μέσον απολυτρώσεως την δια νομίμων ελευθέρων εκλογών, συγκρότησιν εθνικής Συντακτικής Συνελεύσεως, καλουμένης να λύση πάντα τα ζητήματα τα διατελούντα εν εκκρεμότητι συνεπεία των τελευταίων πολιτικών και πολιτειακών μεταβολών.

Εις δε την εγκύρως εκδηλωθησομένην θέλησιν του Λαού, θα υποκύψη πας πολιτευόμενος σεβόμενος τα δικαιώματα τούτου.

Ακλόνητος εν τη επιδιώξει του προγράμματός της η Αντιπολίτευσις έχει πλήρη πεποίθησιν επί το δίκαιον, την αλήθειαν και την νομιμότητα του αγώνος της, και θα προβή σταθερώς εις το έργον της, αδιαφορούσα διά πάσαν πρόκλησιν κατά της λαϊκής θέλησεως, επιρρίπτει δε την ευθύνην της συνεχίσεως του εσωτερικού σάλου επί μόνην την τυραννικήν Κυβέρνησιν.

**Το κείμενο που διαβιβάστηκε εις το Ανώτατον Συμμαχικόν Συμβούλιον διά των
ενταύθα πρεσβευτών πολιτικής διακοινώσεως επί της εθνικής πολιτικής της
Ελλάδος (10)**

Κύριε Πρέσβυ,

Εν Αθήνας τη 14 Ιουνίου 1920

«Αι εθνικαί διεκδικήσεως των Ελλήνων υπεστηρίχθησαν ενώπιον της Συμμαχικής Διασκέψεως των Παρισίων και του Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως και υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, όπερ από της αλώσεως της Κων/λεως υπό των Τούρκων ανεγνωρίσθη υπό του Ελληνικού γένους και υπό του Οθωμανικού Κράτους ως το Ανώτατον εθνικόν Κέντρον των υπό την Οθωμανικήν Κυριαρχίαν βιούντων Ελλήνων.

Αι εθνικαί ημών διεκδικήσεις ουδέποτε εγένοντο εν Ελλάδι αντικείμενον κομματικής πολιτικής, καθωρίσθησαν δε πάντοτε υπό της επιτακτικής εν τούτω θελήσεως του Ελληνικού Έθνους και είνε απόρροια της μακραίωνος ιστορίας αυτού και των αναλλοιώτων εθνικών παραδόσεων.

Προς πραγματοποίησιν της κατά παράδοσιν θελήσεως ταύτης ανεγνωρίσθη το Ελληνικόν Βασιλείον ως εντολοδόχος του Έθνους. Αι δε διαδοχικαί Κυβερνήσεις τούτου πρωτοβουλίαν έσχον μόνον περί τον καθορισμόν της κατά τας περιστάσεις πραγματοποίησεως του εθνικού προγράμματος και περί την αναγκαίαν προς τούτο προπαρασκευήν.

Η πολιτική ιστορία του Ελληνικού Βασιλείου μαρτυρεί ότι τούτο διά μακράς και επιπόνου ειρηνικής εργασίας και δι' αιματηρών και αδιακόπων αγώνων, ων μετέσχον οι υπόδουλοι Έλληνες, επεδίωξε σεβόμενον άμα τα εθνικά δικαιώματα των άλλων Ανατολικών Λαών, ίνα αποκαταστήση την εθνικήν ενότητα και ιδρύση εν τη Ανατολή Πολιτείαν, ήτις διά της ακμής της και διά των κοινοβουλευτικών αι δημοκρατικών θεσμών της ήθελε αποβή στοιχείον τάξεως, ειρήνης και πολιτισμού. Η συμμετοχή της Ελλάδος εις τον παγκόσμιον πόλεμον, επισφραγίσασα άπαξ έτι διά σημαντικών και πολλαπλών θυσιών τας προσπαθείας και τους αγώνας εκατονταετίας όλης παρέσχεν εις το Ελληνικόν Έθνος την δικαίαν ελπίδα, ότι οι μεγάλοι Λαοί, οίτινες επρωταγωνίστησαν εν τω πολέμω και εν ειρήνη υπό τας αρχάς της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και ανεγνώρισαν εις πάντας τους Λαούς το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού, ήθελεν παράσχη την αποτελεσματικήν συνδρομήν των εις το έργον της εθνικής αποκαταστάσεως των Ελλήνων και ήθελον εξασφαλίση συνάμα εις τους Ελληνικούς πληθυσμούς, όσοι τυχόν θα απέμενον έξω των ορίων του Ελληνικού Βασιλείου, ανεκτούς όρους δημοσίου και ιδιωτικού βίου.

Αι αποφάσεις της Συμμαχικής Διασκέψεως του Σαν Ρέμο απέδειξαν ότι το Ελληνικόν Έθνος δικαίως απέβλεψε μετ' εμπιστοσύνης εις το θερμόν ενδιαφέρον των Συμμάχων και εις την υποστήριξίν των προς πραγματοποίησιν των νομίμων διεκδικήσεών του.

Το Ελληνικόν Έθνος δεν δύναται βεβαίως να διακηρύξη, ότι το εθνικόν αυτού πρόγραμμα συνετελέσθη πλήρως μήτε να προεξοφλήση το έργον του μέλλοντος και τας περιστάσεις, τας οποίας είνε δυνατόν να παραγάγη η εξέλιξις των πραγμάτων της Ανατολής.

Αναγνωρίζον την επιδειχθείσαν υπό των Συμμάχων του μέριμναν διά την Ελληνικήν υπόθεσιν και διά την επίτευξιν των πραγματοποιηθέντων πλεονεκτημάτων, το Ελληνικόν Έθνος αισθάνεται συσφιγγομένους τους δεσμούς φιλίας και αλληλεγγύης τους ενούντας αυτό μετά των Λαών, παρά το πλευρόν των οποίων ηγωνίσθη κατά τον μέγα πόλεμον.

Η ιστορία πάντων των λαών μαρτυρεί ότι αι εσωτερικαί διχογνωμιαί ουδένα ποτέ Λαόν, έχοντα συνειδησιν του μεγαλείου της ιστορίας του και των εθνικών του παραδόσεων ημποδίσαν να εμφανισθή ηνωμένος απέναντι του εξωτερικού εχθρού. Ο Ελληνικός Λαός δεν ηδύνατο να διαψεύση το παρελθόν του. Παρά τας ανωμαλίας, τας συμβάσας εν τη χώρα κατά τα τελευταία έτη, το Έθνος σύμπαν επετέλεσε το καθήκον του απέναντι της ιστορίας του δικαιώσαν ούτω τας προσδοκίας των Συμμάχων του.

Ο Ελληνικός Λαός αποβλέπει σήμερον εις τα εθνικά συμφέροντα, τα πραγματοποιούμενα διά της συνομολογήσεως της Συνθήκης ειρήνης μετά της Τουρκίας. Ίσταται ενιαίος εις το πλευρόν των Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων, ων η σταθερά θέλησις ελπίζει ότι θα επισφραγίση τελείως τα δίκαιά του. Ίσταται ενιαίος κατέναντι του εχθρού, του οποίου η δεσποτεία επί αιώνος εδέσμευσε την ελευθερίαν των ομοεθνών του.

Η Αντιπολίτευσις συμεριζομένη πλήρως την ενότητα των αντιλήψεων του Ελληνικού Έθνους και τα αναλλοίωτα αισθήματα φιλίας και αλληλεγγύης, άτινα ο Ελληνικός Λαός τρέφει προς τους Συμμάχους και τους Συνησπισμένους Λαούς, έσχεν επανειλημμένως την ευκαιρίαν, όπως εκδηλώση ταύτα δημοσία. Διεδήλωσεν έτι ταύτα οσάκις διεχειρίσθη την εξουσίαν. Καθ' ην ώραν αι υπέρ της Ελλάδος ειλημμένοι αποφάσεις του Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου πρόκειται οριστικώς να επιβληθώσι θεωρεί καθήκον αυτής η Αντιπολίτευσις, όπως άπαξ έτι και δι' επισημοτάτου τρόπου διακηρύξη την υφισταμένην ως προς τας εθνικάς διεκδικήσεις ενότητα και άρη πάσαν αμφιβολίαν, ην ήθελον επιχειρήση να καλλιεργήσωσιν εν τω εξωτερικώ οι αντίπαλοι της Ελλάδος.

Λαμβάνομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς, όπως ευαρεστηθήτε να διαβιβάσητε την ανακοίνωσιν ημών ταύτην προς την υμετέραν Κυβέρνησιν ως μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου των Συμμάχων. Ευαρεστηθήτε να αποδεχθήτε, Κύριε Πρέσβυ, την διαβεβαίωσιν της υψηλής ημών εκτιμήσεως.

*Ν. Καλογερόπουλος, Χ. Βοζίκης, Ε. Δεληγιάννης, Ι. Δραγούμης, Γρ. Ευστρατιάδης,
Π. Τσαλδάρης, Κ. Κουμουندούρος, Σπ. Κουμουندούρος, Ν. Λεβίδης, Γ. Μπαλατατζής,
Ν. Στράτος Α. Κανακάρης-Ρούφος, Α. Στεφανόπουλος, Ξ. Στρατηγός, Ν. Τριανταφυλλακος*